

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ТУРЧЕНКО Галина Федорівна

УДК: 94-054(477.6/7)"18/19"

**ПІВДЕННА УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ
МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (XIX – початок 20-х рр. XX ст.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Тимченко Сергій Михайлович
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2006

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	19
1.1. Теоретичні засади	19
1.2. Історіографія проблеми	32
1.3. Джерельна база	58
РОЗДІЛ 2. ПІВДЕННА УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ МОДЕРНОГО НАЦІОТВОРЕННЯ (XIX ст. – 1917 р.)	
2.1. Модернізація і націотворення в Південній Україні (XIX ст. – 1914 р.)	71
2.2. Південь у контексті «українського питання» в роки Першої світової війни	96
2.3. Світова війна і модернізаційні процеси на Півдні	106
РОЗДІЛ 3. НАЦІОТВОРЕННЯ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 – квітень 1918 рр.)	
3.1. Поширення Української революції на Південь і розгортання націотворення	135
3.2. Політика Тимчасового уряду щодо Півдня і національна консолідація українського населення регіону	151
3.3. Боротьба між УНР і Радянською Росією за контроль над Півднем	158
3.4. Більшовицька спроба дезінтеграції України	173
3.5. Південь України в останній період Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.)	180
3.6. Національний рух кримських татар і німецькомовної меншини	191

РОЗДІЛ 4. ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ П. СКОРОПАДСЬКОГО	205
4.1. Інтеграційна політика гетьманського режиму на Півдні України	205
4.2. Здобутки в царині культури	220
4.3. Опозиція гетьманському режиму та її плани щодо майбутнього Півдня України	231
4.4. Німецькомовна національна меншина Півдня і кримськотатарський національний рух у 1918 р.	243
4.5. Проблема кордонів з РСФРР і Румунією	253
РОЗДІЛ 5. ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР	269
5.1. Антигетьманське повстання в контексті українського націотворення	269
5.2. Встановлення влади Директорії в південному Правобережжі	281
5.3. Боротьба за південне Лівобережжя і Крим	294
5.4. Еволюція взаємин УНР і Антанти	309
РОЗДІЛ 6. ПИТАННЯ ПРО СТАТУС ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ 1919–1922 рр.	325
6.1. Південь України у складі УСРР в 1919 р.	325
6.2. Еволюція політики білогвардійських режимів щодо Півдня	341
6.3. Махновське середовище й українська ідея	357
6.4. Визнання більшовиками статусу Півдня як української території (1920–1922 рр.)	370
ВИСНОВКИ	387
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	400

ВСТУП

Актуальність теми. Після проголошення у 1991 р. незалежності України головна увага вітчизняних істориків була зосереджена на проблемах національно-визвольного руху і українського державотворення. В теоретичному плані ці проблеми пов'язуються з процесами націотворення і формування модерної української нації. Зазначені процеси аналізуються в межах усіх, населених українцями територій Європи – як тих, що перебували у складі Російської, так і тих, що належали Австро-Угорській імперії. В рамках загальноукраїнських тенденцій в літературі цілком чітко виділялися особливості процесів на Наддніпрянщині і Західній Україні. Але кожен з цих великих історико-географічних теренів України, у свою чергу, розпадається на ряд історичних регіонів, з чітко вираженою специфікою, яка заслуговує на своє самостійне вивчення.

Істотні відмінності між різними регіонами – реальність України, яка має глибокі історичні корені. Видатний український історик Олександр Оглоблин писав про Україну початку ХІХ століття, як про конгломерат кількох історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю [544, с. 47]. З тих пір в Україні відбулися кардинальні зміни. Але і сьогодні, через два століття, українські регіони помітно відрізняються один від одного не лише особливостями етнічного складу населення, господарськими чи соціальними характеристиками, а навіть й домінуючими суспільно-політичними симпатіями. Це викликає багато проблем у відносинах центру і регіонів, у відносинах між окремими регіонами, які ускладнюють поступальний розвиток українського суспільства.

Слід зазначити, що проблеми, викликані регіональними відмінностями, не є суто українським явищем. Сучасна Росія, наприклад, складається з великої кількості історичних областей і територій, інтеграція яких до складу Російської держави супроводжувалася довгою і складною історією. Питання

оптимізації відносин центру і регіонів залишається надзвичайно актуальною внутрішньополітичною проблемою сучасної Російської Федерації. Історичні області з досить виразними відмінностями має у своєму складі майже кожна з пострадянських держав. Для прикладу можна назвати хоча б Грузію і Молдову з їх сепаратистськими окраїнами. Країнам Західної і Центральної Європи також властива регіональна розмаїтість. Яскраво проявляється вона, наприклад, в Іспанії. І сьогодні існують глибокі відмінності між північними і південними регіонами Італії. Навіть Франція, яку вважають однією з найбільше централізованих держав, досить довго складалася з «розділених шматків», а націю, за оцінкою істориків, їй вдалося витворити щонайменше за 125 років – від Французької революції до Першої світової війни [398, с. 4].

Регіональні особливості і пов'язані з ними проблеми вимагають глибокого наукового аналізу спеціалістів різних напрямків, у тому числі – істориків. Ця обставина справила значний вплив на стан сучасної світової історіографії. Її розвиток в останні десятиліття характеризується помітним посиленням інтересу до місцевої тематики. Серед усього іншого, це є своєрідною реакцією на інтеграційні процеси, які охопили планету. Адже процес глобалізації – це не лише здобутки, а й істотні втрати. Зокрема, він несе в собі відчутну загрозу місцевим національним спільнотам і відкриває перспективу збіднення етнокультурного фонду людства. Саме в умовах глобалізації й інтеграції посилюється усвідомлення необхідності збереження національної і регіональної специфіки, що, у свою чергу, викликає зростання зацікавленості широкої громадськості і спеціалістів місцевою проблематикою. Таким чином, могутні процеси глобалізації та інтеграції супроводжуються не менш активними проявами регіоналізації та локалізації.

Зазначена тенденція не обійшла й Україну, хоча витoki інтересу до місцевих особливостей тут мають і власний, суто український характер. По-перше, після проголошення незалежності українське суспільство не звільнилося від впливу іонаціональних та наднаціональних інтеграційних факторів, які нівелюють національну специфіку. По-друге, регіональні

особливості стали об'єктом політичних спекуляцій частини місцевих еліт, які, переслідуючи корпоративні і особисті інтереси, нерідко протиставляють регіони всеукраїнському центру, ставлячи під загрозу територіальну єдність молодій державі. По-третє, Україна стоїть перед перспективою адміністративно-територіальної реформи, яка покликана ліквідувати наслідки радянського бюрократичного централізму і розширити перспективу демократичним тенденціям в місцевому самоуправлінні. Все це в комплексі перетворює регіональну проблематику в надзвичайно актуальну.

Слід зазначити, що вітчизняна історична наука, хоча з деяким запізненням, приймає цей виклик часу. Навіть поверхове ознайомлення із її станом переконує, що, поряд з розробкою загальноукраїнської тематики в останні роки посилюється інтерес до стану справ в окремих областях, краях, регіонах України – словом, відчувається прагнення до осмислення територіальної розмаїтості країни. В структурі наукових знань в останнє десятиріччя став утверджуватися комплексний (міждисциплінарний) напрямок – регіоналістика (регіонологія).

Зокрема, настав, на наш погляд, час через призму регіоналістики поглянути на проблему формування модерної української нації і українського державотворення – одну з ключових проблем сучасної української історіографії. На часі вивчення питання про місце і значення в процесі українського націотворення окремих регіонів України, зокрема, Півдня.

Як відомо, різні історичні регіони України, їх вклад у формування модерної української нації, вже були об'єктом історичного аналізу. Але Південь залишається з ряду причин менш вивченим, ніж, наприклад, Галичина, Слобожанщина чи колишня Гетьманщина. До 1917 р. Півдню відмовляли навіть у праві називатися частиною України. Офіційна Росія вважала його Новоросією і відносила до так званих «внутрішніх» губерній Великоросії. Вклад цього регіону в українське націотворення, формування модерної української нації, залишається невизначеним. Вивчення впливу цього регіону на процеси українського націотворення і державотворення – нагальне

завдання.

Зосередивши увагу на Півдні, як на окремому історичному регіоні України, автор не схильний протиставляти його іншим регіонам. Кожен регіон України відзначається своїми яскравими особливостями, які у поєднанні створюють її неповторний образ – єдиний у своїй різноманітності.

Відтак необхідність наукового осмислення історичного минулого окремих регіонів України диктується нагальними суспільними потребами, зокрема, інтересами становлення незалежної Української держави. Сьогодні, як ніколи раніше, важливо знати, як саме «конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій» став інтегрованою частиною єдиного національно-територіального простору України, а його населення – модерною українською нацією, яку роль відіграв у цьому процесі Південь, наскільки глибоко він виявився зінтегрованим в економічний і соціально-культурний організм України. Не менш важливо також мати відповідь на ще одне фундаментальне питання: чи набув цей процес – процес українського націотворення на Півдні – незворотного характеру?

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась як частина науково-дослідних тем історичного факультету Запорізького національного університету «Українське націотворення в контексті європейського національного відродження ХІХ – на початку ХХ століть» (номер державної реєстрації 0100У001734) та «Модернізаційний процес в Україні у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0103У000731). Особистий внесок автора полягає у з'ясуванні впливу південного регіону на формування єдиного національно-територіального простору, а відтак, і формування модерної української нації.

Об'єктом дослідження є південний регіон України у загальнонаціональному історичному процесі ХІХ – початку 20-х рр. ХХ ст.

Предметом дослідження є південноукраїнські аспекти формування модерної української нації.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють історичний етап з початку XIX ст. по 1922 р. Процес формування модерної української нації розпався на декілька періодів, причому кожен із них мав свою неповторну специфіку. Розпочався цей процес у XIX ст. і його перший період тривав до 1917 р. Надзвичайно інтенсифікувався він у добу Українських визвольних змагань 1917–1922 рр., яка визначається як другий період націотворення, і продовжився вже в радянських умовах.

Територіальні рамки дисертаційного дослідження охоплюють Південну Україну – географічний простір, населений переважно українцями, який до 1917 р. включав Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. Із цими трьома губерніями межували окремі райони Бессарабської губернії та Війська Донського з переважно українським населенням. Вони також становлять частину південноукраїнського регіону.

Окремого розгляду заслуговує Крим. Без сумніву, це особлива, багато у чому відмінна від інших районів України територія. Цю свою особливість Крим зберігав тисячі років. І все ж таки є достатньо географічних, історичних, геополітичних, етнонаціональних та інших підстав, щоб віднести до південноукраїнського регіону і Кримський півострів, хоча українці (як, до речі, і росіяни до виселення у 1944 р. з Криму татар) тут не становили абсолютної більшості, а корінним населенням була друга за чисельністю – кримськотатарська етнічна група. У «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський виділяє Крим в окремий край України [502, с. 422]. Правда, точка зору про історичну приналежність Криму Україні суперечить російській історіографії, яка була (і залишається) у полоні анти-кримськотатарської (і, значною мірою, антиукраїнської) упередженості і міфологізує історію півострова. Слід погодитися зі ствердженням Ярослави Верменич, що не вільна від подібних підходів і сучасна українська історіографія, немало представників якої схильні виводити історію Криму за межі історії України [347, с.25].

Зважаючи на актуальність даної теми, її наукове і практичне значення,

автор поставив за **мету дисертаційної роботи** дослідити історію Півдня України в ХІХ ст. – 1922 р. у контексті формування модерної української нації.

Відповідно до поставленої мети основна увага була зосереджена на вирішенні таких дослідницьких **завдань**:

- проаналізувати стан розробки зазначеної проблеми в історіографії та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- у загальних рисах охарактеризувати основні процеси, які віддзеркалюють інтеграцію Півдня в національно-територіальному комплексі України в ХІХ – на початку ХХ ст., а в їхньому контексті – націотворчі процеси в регіоні в зазначений період;
- розкрити суперечливий вплив Першої світової війни на модернізацію південноукраїнського регіону й особливості націотворення на його території;
- проаналізувати вплив політичної боротьби між російськими великодержавними (ліберальними і більшовицькими) й українськими політичними силами у добу Центральної Ради на процеси інтеграції південноукраїнського регіону до складу єдиного загальноукраїнського національно-територіального масиву, а також інтенсифікацію в цей час на території Південної України процесів націотворення;
- з'ясувати особливості становища Півдня як невід'ємної частини Української Держави П. Скоропадського й охарактеризувати вплив гетьманського режиму на процес інтеграції регіону до складу України і націотворчі процеси на його території;
- дослідити ставлення різних національних і соціальних груп населення Південної України до режиму Директорії УНР і вплив масового антигетьманського повстання на процеси українського націотворення в конкретних умовах південноукраїнського регіону;
- у контексті процесу українського націотворення виявити основні напрямки еволюції політики білогвардійських режимів Денікіна і Врангеля у питанні про національний характер і територіальну приналежність Півдня України;

- показати зміни у ставленні європейських держав до питання про державно-правовий статус України, з її південним регіоном включно;
- охарактеризувати зміни у ставленні до української національної ідеї, які відбулися в 1918–1921 рр. у селянсько-повстанському, зокрема махновському, середовищі;
- окреслити еволюцію поглядів більшовиків у 1918–1922 рр. на національно-територіальний характер Півдня України і його місце в адміністративно-територіальному устрої радянської держави.

Для вирішення поставлених в дисертації завдань слід спиратися на надійну **теоретичну і методологічну базу.**

Методологічну основу роботи складає система базових принципів, зокрема історизму, багатофакторності, всебічності та об'єктивності.

У сучасній вітчизняній історіографії при аналізі процесу націотворення, як правило, використовують модернізаційну схему розвитку суспільства, яка в 60–80-х рр. ХХ ст. розроблялася в працях Етоні Сміта, Карла Дейча, Ернеста Геллнера, Еріка Гобсбаума та ін. Ця комплексна схема дає змогу простежити, як у процесі переходу від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства виникають нові господарські зв'язки, що економічно об'єднують раніше відокремлені території, як розкладається патріархальне селянство і формуються нові соціальні верстви, відбувається «соціальна мобілізація», виникає і розвивається національно-визвольний рух, здійснюється «національна мобілізація», відбувається формування націй і визрівають передумови національних революцій і створення національних держав. Автор поділяє поширену в історіографії точку зору про те, що націотворення є феноменом модерної доби, доби переходу від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства.

Запропонована у дослідженні модернізаційна схема націотворення реалізується за допомогою традиційних методів: загальнонаукових – аналітичного і синтетичного, індуктивного і дедуктивного; загальноісторичних – історико-порівняльного, проблемно-хронологічного,

ретроспективного, синхроністичного, діахронічного. Їхнє застосування зумовлене багатоплановістю теми, різним ступенем наукової розробки окремих її аспектів, широким хронологічним діапазоном, специфікою джерельної бази роботи та концептуальною стратегією комплексного багаторівневого дослідження.

Наукова новизна дисертації визначається постановкою проблеми та її концептуальною розробкою на новій методологічній основі. Вперше у вітчизняній історіографії розкрито сутність націотворчих процесів в Україні у ХІХ ст. – 1922 р. у їх південноукраїнському вимірі. Українське націотворення висвітлене на широкому історичному фоні, з урахуванням комплексу складників і різних структурних рівнів, у поєднанні національної і соціальної парадигм.

Доведено, що роль Півдня України в українському націотворенні визначалася як його розвинутою економікою, що відіграла вирішальну роль у формуванні загальноукраїнського товарного ринку, так і національно-культурним, політичним, соціальним і геополітичним факторами. Обґрунтовано положення про поступальний характер процесу українського націотворення в південному регіоні, який мав свою внутрішню логіку, пов'язану з розгортанням модернізації, і до 1917 р. відбувався всупереч політичній лінії Російської імперії, а після 1917 р. – на противагу діям Тимчасового уряду, більшовицьких і білогвардійських режимів, що утверджувалися в Україні в 1917–1920 рр. З'ясовано, що успіхи українського націотворення в умовах Української революції обумовили визнання більшовиками українського характеру Півдня. Здобуло ширшого обґрунтування положення, що еволюція політики іноземних держав у напрямку до визнання незалежності України, включно з її південним регіоном, значною мірою була викликана розмахом визвольної боротьби і пов'язаними з нею успіхами у формуванні модерної української нації.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть стати основою комплексного дослідження історії Української

національної революції в південноукраїнському регіоні; вони можуть бути використані при створенні фундаментального дослідження з історії Південної України. Застосовані у процесі дослідження концептуальні підходи та методологічний інструментарій є новим та оригінальним розв'язанням складного і полівимірного комплексу наукових проблем з регіональної історії українського народу.

Зібраний і систематизований в дисертації матеріал, висновки, узагальнення, наукова інтерпретація поглиблюють характеристику соціально-культурних і суспільно-політичних процесів в Україні доби Українських визвольних змагань початку ХХ ст.

Основні висновки і результати дисертаційного дослідження були використані в навчальному процесі при викладанні курсів «Давня та нова історія України 1861–1917 рр.», «Історія і теорія української політології ХІХ – ХХ ст.», «Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (ХІХ – початок ХХ ст.)», «Етапи державотворення України», при підготовці навчальних і методичних посібників і програм.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійній постановці і вирішенні всього комплексу завдань дисертаційного дослідження. У працях, виданих у співавторстві, внесок автора полягає в опрацюванні зібраного матеріалу і написанні тексту.

Достовірність результатів дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю його положень, застосуванням комплексу загальнонаукових і спеціальних методів, підпорядкованих меті та завданню роботи, репрезентативною джерельною базою.

Структура дисертації визначена темою, метою і завданнями дослідження, комплексним характером роботи, проблемно-хронологічним і генетичним підходами до вивчення історичного явища. Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (704 назви). Загальний обсяг дисертації становить 475 сторінок, з них основного тексту – 399 сторінок.

Результати даного дослідження пройшли **наукову апробацію** на 20 наукових конференціях:

- Міжнародна науково-методична конференція «Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку» (Херсон, 21–24 травня 1997 р.);
- I Запорізькі читання «Єврейське населення Півдня України» (Запоріжжя, 30 травня – 1 червня 1997 р.);
- Міжнародна науково-практична конференція «Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури» (Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.);
- Всеукраїнська науково-практична конференція «Адміністративний устрій та самоврядування в Україні XVII – XX ст.» (Запоріжжя, 13–14 жовтня 1999 р.)
- Науково-практична конференція «Народне волевиявлення в Україні: історія і сучасність» (Запоріжжя, 5 квітня 2000 р.);
- Науково-практична конференція «Витоки і становлення партійно-політичної системи в Україні» (До 100-літнього ювілею Революційної української партії) (Харків, 6–7 квітня 2000 р.);
- Міжнародна наукова конференція «Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення» (Бердянськ, 24–25 травня 2001 р.);
- III Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція «Сучасні проблеми науки і освіти» (Ужгород, 1–9 травня 2002 р.);
- Всеукраїнський науково-практичний семінар «Вивчення історії рідного краю в загальноосвітніх навчальних закладах України» (Запоріжжя, 29–30 травня 2003 р.);
- II міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003);
- V Всеукраїнська науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2–3 жовтня 2003 р.);

- X Міжнародна історико-правова конференція «Історико-правові проблеми автономізму та федералізму» (Севастополь, 22–24 вересня 2003 р.);
- VII Міжнародна науково-практична конференція «Наука і освіта 2004» (Дніпропетровськ, 10–25 лютого 2004 р.);
- Наукові читання, присвячені Заслуженому діячу науки і техніки України, доктору історичних наук, професору Г.К. Швидько (Дніпропетровськ, 6 травня 2004 р.);
- XII Міжнародна історико-правова конференція «Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва» (Бахчисарай, 10–13 вересня 2004 р.);
- Всеукраїнський круглий стіл «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна (До 90-річчя з початку Першої світової війни)» (Київ, 15 грудня 2004р.)
- VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 6–8 жовтня 2005 р.);
- Науково-практична конференція «Запорізька перспектива» (Запоріжжя, 13–15 грудня 2005 р.);
- Наукова конференція з нагоди святкування 75-річчя Запорізького національного університету (Запоріжжя, 19 травня 2006 р.);
- Міжнародна наукова конференція «Архівні джерела у формуванні історичної пам'яті» (Київ–Херсон, 29–30 травня 2006 р.).

Дисертація обговорена та рекомендована до захисту на розширеному засіданні кафедри історії України Запорізького національного університету.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у 48 публікаціях автора загальним обсягом близько 81 ум. друк. арк., серед яких одна індивідуальна монографія (26,25 ум. друк. арк.), розділи в двох колективних монографіях, 29 наукових статей у фахових виданнях, 16 публікацій у збірниках матеріалів і тез наукових конференцій, читань, довідникових та енциклопедичних виданнях.

Монографії

1. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с. (26,25 ум. друк. арк.).
2. Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення) / Ф.Г. Турченко, О.М. Ігнатуша, О.В. Старух, Л.П. Гарчева. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – 264 с. (у співавторстві) (16,15 ум. друк. арк.)
Особистий внесок автора полягає в самостійній підготовці до видання окремого розділу (1,8 др. арк.).
3. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – 304 с. (у співавторстві) (17,67 ум. друк. арк.). Особистий внесок автора полягає в самостійній підготовці до видання другого, другої частини третього, четвертого та п'ятого нарисів (10, 3 др. арк.).

Статті у наукових фахових виданнях

1. Робітництво і Центральна Рада: до питання про соціальну базу української державності // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Бердянськ; Запоріжжя, 1998. – Вип. ІІІ: Міжнародні відносини і проблеми державного будівництва в країнах Європи і Америки. – С. 19–26 (0,5 ум. друк. арк.).
2. Українське селянство в національно-демократичній революції 1917 – початку 1918 років // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Вип. ІV. – С. 51–64 (0,9 ум. друк. арк.).
3. Ставлення єврейської національної громади до проголошення незалежності УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 120–125 (0,3 ум. друк. арк.).
4. Самоорганізація українського суспільства і процес державотворення за часів Української революції 1917 – початку 1918 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. VІІІ. – С. 3–11 (0,6 ум. друк. арк.).
5. Перша світова війна й Українська революція під кутом зору синергетики //

- Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001. – Вип. XIII. – С. 70–91 (1,2 ум. друк. арк.).
6. «Воєнний комунізм»: більшовицький експеримент чи продовження політики царського уряду? (На матеріалах Півдня України) // Література та культура Полісся. – Ніжин: НДПУ, 2002. – Вип. 21. – С. 142–150 (0,6 ум. друк. арк.).
  7. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XIV. – С. 72–97 (2,2 ум. друк. арк.).
  8. Національні та територіальні тенденції в Україні напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 53–70 (1,6 ум. друк. арк.).
  9. Південноукраїнський фактор в геополітичних реаліях Першої світової війни // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2003. – Вип. 9: Зовнішня політика та дипломатія: історичні традиції, сучасні реалії, перспективи. – С. 372–384 (0,7 ум. друк. арк.).
  10. Державотворчий потенціал українського суспільства напередодні 1917 р. // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Наук. збірник / За ред. В. Смолія, О. Реєнта, Ю. Терещенка та ін. – К., 2003. – С. 57–72 (1,4 ум. друк. арк.).
  11. Зміни в етнічному складі населення південноукраїнського регіону у роки Першої світової війни // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 43 (сентябрь). – С. 202–207 (0,6 ум. друк. арк.).
  12. Південь України і радянські плани європейської революції (перша половина 1919 р.) // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. 10. – С. 42–53 (1,5 ум. друк. арк.).
  13. Південноукраїнське селянство і крах денікінського фронту //

- Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. 11. – С. 42–50 (1,0 ум. друк. арк.).
14. Спроба дезінтеграції України у 1917–1918 роках (на матеріалах Півдня України) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. XVI. – С. 146–164 (1,9 ум. друк. арк.).
15. Політичне життя німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917–1918 рр.: проект «Крим–Таврида» // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – Вип. 15. – С. 101–111 (1,0 ум. друк. арк.).
16. Вплив воєнно-стратегічної обстановки на Півдні України навесні – влітку 1919 року на зовнішньополітичний курс Радянської Росії // Історична пам'ять. – Полтава: АСМІ, 2004. – Вип. 1. – С. 52–72 (1,4 ум. друк. арк.).
17. Південь України як історичний регіон // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 368–377 (0,5 ум. друк. арк.).
18. Південноукраїнський регіон в контексті національної політики уряду генерала Денікіна // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 56. – Т. 2 (декабрь). – С. 163–170 (1,2 ум. друк. арк.).
19. Південноукраїнський регіон в останній період Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.) // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. 12. – С. 41–47 (0,7 ум. друк. арк.).
20. Вітчизняна регіоналістика і проблеми вивчення історії Південної України // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – Вип. 13. – С. 48–55 (0,8 ум. друк. арк.).
21. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 54–81 (2,7 ум. друк. арк.).

22. Міжнародні аспекти інтеграції території Південних губерній до складу України в 1918 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVIII. – С. 123–141 (2,0 ум. друк. арк.).
23. Південний регіон у складі Української Держави П. Скоропадського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю.І.Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – Вип. 9. – С. 49–63 (1,4 ум. друк. арк.).
24. Методи боротьби більшовицького режиму з повстанським рухом на Півдні України на початку 20-х років // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2005. – Т. 11. – С. 187–208 (1,2 ум. друк. арк.).
25. Національна політика генерала Врангеля у південноукраїнському регіоні // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – Вип. 14. – С. 48–63 (1,6 ум. друк. арк.).
26. Південноукраїнський регіон і формування загальнонаціонального територіального комплексу (кінець XIX ст. – 1922 р.) // Сумська старовина. – 2005. – № XVI–XVII. – С. 69–76 (0,6 ум. друк. арк.).
27. Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 174–188 (1,8 ум. друк. арк.).
28. Питання про статус Південної України в 1919 р.: інтеграція по-більшовицьки // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2006. – Вип. 22. – С. 252–264. (1,1 ум. друк. арк.).
29. Дырэкторыя Украінскай Народнай Рэспубікі і краіны Антанты // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 2. – С. 12–17 (білорус. мовою) (0,7 ум. друк. арк.).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Теоретичні засади

Кардинальні зміни, які відбулися в житті українського народу після проголошення незалежності України у 1991 р., зокрема, початок розбудови власної суверенної держави, відкрили сприятливі умови для розширення проблематики історичних досліджень, творчого переосмислення попереднього досвіду державотворення. У вітчизняній історіографії відбулися серйозні зрушення в дослідженні історії України; серед її ключових проблем виокремилися, зокрема, проблеми становлення української нації. Життя ставило перед дослідниками надзвичайної ваги проблему: проаналізувати, яким чином з етнічних українців в процесі історичного розвитку формувалася українська нація. Разом з тим, постало питання, які теоретичні підходи слід використовувати при аналізі українського націотворення. Старі засади, якими керувалися дослідники ще у XIX – на початку XX ст., як і методологічний багаж радянської історіографії, для вирішення такого завдання виявилися непридатними. Зокрема, ортодоксальна версія марксизму (марксизму-ленінізму) з його формаційно-класовою теорією, яка неподільно панувала в радянській історіографії, пов'язувала створення національної держави з формуванням буржуазного суспільства, з конфліктом між буржуазією і феодалською аристократією, боротьбою буржуазії за політичну владу, за ринки збуту з буржуазією інших країн. Тлумаченню цієї доктрини було присвячено безліч статей і монографій. Націоналізм і нації в цих публікаціях зображувалися феноменами буржуазної епохи, своєрідним перехідним етапом на шляху еволюції людства до комунізму, який уявлявся як безкласове і безнаціональне суспільство.

В сучасному суспільствознавстві утвердилася точка зору, що,

побудоване на класово-формаційних засадах трактування марксизмом національного питання занадто схематичне, догматичне і переобтяжене численними спрощеннями, щоб стати надійною теоретичною основою аналізу процесу націотворення, зокрема, вивчення формування української нації.

Разом з тим, у марксистському трактуванні національного питання є немало цілком раціональних моментів, які у свій час відкривали певні можливості для його використання при вивченні українського націотворення. Згадаймо хоча б роботи К. Гуслистого, опубліковані ще в 60-ті рр. ХХ ст. і присвячені формуванню української нації [409; 410]. Ці дослідження у свій час сприймалися як новаторські, хоча написані у цілковитій відповідності з формаційною теорією і тодішніми уявленнями про націотворення, сформованими під впливом праць не лише Леніна, а навіть Сталіна. Це може здатися дивним, якщо згадати сталінську практику «вирішення» національного питання. Однак, нічого незвичайного у цьому не було. Загальноприйняте в радянські часи визначення нації, яке запропонував Сталін у 1913 р. у своїй статті «Марксизм і національне питання» («Нація є стійка спільність людей, що історично складалася, виникла на базі спільної мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури» [599, с. 286]) є фактичним повторенням відповідних дефініцій, сформульованих К. Каутським і О. Бауером, відомими німецькими соціал-демократами, праці яких були перекладені російською мовою [446, с. 45–46].

Звернутися до спадщини німецьких соціал-демократів російських більшовиків змусили реалії часу. Напередодні Першої світової війни в Росії, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, спостерігалось пожвавлення національно-визвольного руху, який російські більшовики, як і їх однодумці в інших країнах, прагнули підпорядкувати своїм політичним цілям, використавши для розвалу Європейських імперій. Опираючись на це

визначення, можна було достатньо аргументовано доводити право колоніальних і залежних народів на самовизначення і створення власних національних держав.

Коли в лютому 1917 р. імперський режим в Росії зазнав краху, а в Україні розгорнулася національна революція, українські ліві соціалісти і деякі українські марксистки скористалися теоретичними новаціями більшовиків для витворення власної версії вирішення українського питання, суть якого полягала в завоюванні державного суверенітету. Виявилося, що національна ідея цілком спроможна до симбіозу з марксизмом. Це особливо яскраво проявилось в феномені українського націонал-комунізму. Ще наприкінці грудня 1918 – на початку січня 1919 рр. його фундатори – українські більшовики С. Мазлах і В. Шахрай, спираючись на марксистське бачення національного питання, у своїй книжці «До хвилі» закликали до боротьби за незалежну українську радянську державу і переконували Леніна в необхідності визнати самостійну Україну з власною комуністичною партією і з власним радянським урядом [515]. Їх прихильники в українському суспільстві, партійно-радянському керівництві України, серед науковців і літераторів були в 20-х рр. активними учасниками «українізації» і відстоювали суверенні права УСРР.

На початку 30-х рр. ХХ ст. національно-комуністичним тенденціям в Україні було покладено край. В поглядах на проблему націотворення утвердився марксизм у його сталінській інтерпретації. Науковий пошук продовжувався в еміграції, де публікували свої роботи, присвячені національному питанню О. Бочковський, Д. Донцов, Н. Григорійв, Ст. Дністрянський, С. Рудницький та ін. [336, с. 28–30]. Однак, їх роботи в Радянській Україні не були відомі і коли напередодні розпаду СРСР і проголошення незалежності України виникла необхідність в обґрунтуванні українського суверенітету, знову було використане марксистське розуміння націотворення. Зокрема, автори першого в новітніх умовах академічного

дослідження, присвяченого українському націотворенню – В. Смолій і О. Гуржій в монографії «Як і коли почала формуватися українська нація» (К., 1991) визнали, що ними використовується традиційний понятійний апарат, який сприймала в той час більшість науковців країни. Автори виходили з класово-формаційного підходу і усталеного в радянські часи розуміння процесу формування націй, суттю якого вважалася трансформація української народності – продукту феодального способу виробництва, що характеризується спільністю мови, території, господарства, культури, етнічної самосвідомості й певних господарських зв'язків – в капіталістичну націю. В процесі переходу до капіталізму зазначені ознаки кристалізуються і наповнюються ширшим якісним змістом. Народність трансформується в націю [595, с. 7]. Незважаючи на так звані «традиційні» підходи, ця книга багато у чому виявилася новаторською, зокрема тому, що відновила перервані у свій час спроби дослідження проблеми формування української нації.

Але на сучасному етапі дослідники українського націотворення рішуче дистанціюються від марксистської доктрини, навіть у її національно-комуністичному варіанті, прагнучи до оновлення методологічних підходів, оволодіння сучасними теоретичними концепціями, зокрема, і тими, що вже напрацьовані дослідниками Заходу.

В плюралістичному науковому середовищі Європи цих концепцій достатньо багато. Умовно всі їх можна розділити на дві групи. Частина дослідників вважає нації явищем споконвічним – «змінюється тільки ступінь їхньої самосвідомості та активності» [594, с. 52]. Інші хронологічно пов'язують виникнення націй (принаймні, європейських) з раннім середньовіччям. Такий підхід має багато прибічників в Україні. Зокрема, на думку Я. Дашкевича, вже в період Київської Русі існувала нація під назвою «русь». На подібних позиціях стоїть Я. Ісаєвич. Прихильники такої точки зору – так звані примордіалісти («примордіальний», трактується як

прадавній, або споконвічний) мають переконаних противників в особі модерністів. Останні вважають, що формування націй пов'язане з модерною добою – як про це пише Е. Сміт – «добою індустріалізму і демократії», тобто, розпочалося десь наприкінці XVIII – на початку XIX ст., або (в історії деяких націй) наприкінці XIX – на початку XX ст. [446, с. 264–273; 594, с. 52].

Ярослав Грицак зробив спробу зблизити позиції «примордіалістів» і «модерністів», запропонувавши версію про існування двох різних типів націй – «домодерних» (XVI – XVII ст.) і «модерних» (XIX – XX ст.) [399, с. 15].

В чому ж полягають характерні особливості «модерних» націй і чим вони відрізняються від «домодерних»?

Один з прихильників модерністського напрямку, німецький історик Андреас Кеппелер, який досить плідно займається українською проблематикою, сформулював ці відмінності так:

- «донаціональні» суспільства були організовані по «горизонталі», наприклад, за станами, в той час коли нації формуються «по вертикалі»;
- ідея нації в модерну епоху стає найважливішою складовою інтегруючої ідеології. В домодерну епоху більше значення мали релігія, станові інтереси, династії та ін.;
- модерна нація – масовий, а не елітарний феномен, її формування пов'язане з участю широких мас в політиці [445, с. 78].

Не вступаючи в дискусію між представниками двох напрямків у їх ставленні до питання про зміст націотворення, нагадаємо, що хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють кінець XIX – початок 20-х років XX ст., тобто, вписуються в епоху, яку прийнято сприймати як модерну. Ця обставина визначає концептуальний підхід автора до проблеми, і схиляє його продекларувати свою солідарність з тими дослідниками, які вважають себе модерністами. В їх концепціях, на наш погляд, закладено більше можливостей для конкретно-історичного аналізу розвитку українського суспільства зазначеного історичного періоду.

Аналіз теоретичних підстав націотворення необхідно почати з визначення нації, без чого ускладнюється історичне дослідження її становлення. На відміну від радянських часів, єдиного визначення нації в сучасній науці не склалося. Серед спеціалістів існує безліч таких визначень; склався, як влучно зауважив Г. Касьянов, навіть «хаос дефініцій». Разом з тим, є підстави стверджувати, що існує певний усталений набір критеріїв (об'єктивних і суб'єктивних), за якими представники різних дисциплін і світоглядних позицій визначають риси спільноти, яка одержала назву «нація» [446, с. 38, 54–55].

В цьому різноманітті звертає на себе увагу визначення, яке дав представник одного з найбільш плідних напрямків у дослідженні націй й націоналізму – історичної соціології – Ентоні Сміт. Він схиляється до думки, що «нації – це територіально обмежені сукупності людей, які повинні мати свої батьківщини; що їхнім членам притаманна спільна масова культура, спільні історичні міфи та історична пам'ять, що члени нації мають взаємні юридичні права та обов'язки за умови існування єдиної правової системи; що саме нації властиві поділ праці й система виробництва, які дозволяють членам нації пересуватися в межах своєї території» [594, с. 23]. Це визначення в цілому, охоплює змістовне коло проблем, які в комплексі становлять процес формування нації в умовах модернізації XIX – початку XX ст. Однак, вважати це визначення вичерпним, універсальним немає підстав, бо в реальності не існує якоїсь «ідеальної нації». Кожна нація формувалася в конкретно-історичних умовах, які надавали їй неповторного, характерного тільки для неї колориту, тому підходити до аналізу націотворення з стандартними мірками – значить свідомо йти на ризик спрощення.

Не склалося в науці і єдиної версії генези націй. Таких версій навіть серед модерністів досить багато, при тому, найважливіше, що об'єднує їх представників – прагнення пов'язати процес націотворення з капіталістичною модернізацією суспільства, виявити глибинний зв'язок цих процесів. Саме в рамках модернізаційної теорії в 60–80-х рр. XX ст. розроблялися концепції націотворення в працях Е. Геллнера, Е. Гобсбаума, М. Гроха, К. Дейча, Е. Сміта та інших зарубіжних дослідників [307; 379; 384; 593–594]. У цьому ж модернізаційному річищі розглядається процес формування модерної української нації у працях Ярослава Грицака і

Богдана Кравченка. Ці автори першими зробили вдалі спроби пристосувати модернізаційні підходи до українських реалій XIX–XX ст. [399; 466].

Одним з найвідоміших представників модернізаційної теорії націотворення вважають Ернеста Гелнера [695; 379]. На його працю «Нації і націоналізм» часто посилаються зарубіжні і вітчизняні дослідники [447; 375; 341; 446, с. 164–168]. В загальному вигляді його розуміння модернізації пов'язується з переходом від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства. В ході цього переходу відбувається швидкий промисловий розвиток, впроваджуються ринкові відносини, складається індустріальне суспільство. У свою чергу, це спричиняє формування нової соціальної структури та інші процеси, які в комплексі характеризуються, як «соціальна мобілізація». «Соціальна мобілізація, – писав Б. Кравченко, – стосується зростання промисловості, торгівлі, міст, поширення освіти, тобто змін, які творять новий триб життя, що схиляє населення прийняти нові цінності, репрезентовані національністю, і породжує громадські ресурси, що передбачають ефективну організацію при задоволенні нових потреб. Члени мобілізованої громади найімовірніше будуть радше міськими, ніж сільськими мешканцями, письменними, ніж неписьменними, неселянськими, ніж селянськими, і освіченими, ніж неосвіченими» [466, с. 15]. Соціальна мобілізація, у свою чергу, стимулює процеси зростання національної свідомості, сприяє формуванню національної еліти, політичних партій, які ставлять питання про самовизначення позбавлених власної державності націй. Національна ідея набуває масової підтримки, втілюється в «національну мобілізацію», яка призводить до здобуття нацією державного суверенітету. У кінцевому рахунку, стверджують прихильники модернізаційного підходу, саме нація і націоналізм створюють умови, в яких тільки і може існувати індустріальне суспільство [399, с. 6].

Прізвища Я. Грицака і Б. Кравченка досить часто зустрічаються на сторінках історичних досліджень, присвячених питанням націотворення. При цьому забувають, що у них був видатний попередник, внесок якого у вивчення формування модерної української нації ще недостатньо оцінений. Мова йде про українського історика Олександра Оглоблина, який до Другої світової війни працював в Радянській Україні, а після війни продовжував свій творчий

шлях за кордоном, зокрема, в США. Оглоблин вивчав, головним чином домодерну історію України, але наприкінці свого творчого шляху все частіше звертався до історії України XIX–XX ст. Його цікавив цілий комплекс соціально-економічних, політичних і культурологічних проблем історії цього періоду, які в сумі він оцінював як процес становлення модерної української нації.

Про це, зокрема, свідчить його програмна доповідь «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)», виголошена на VIII конференції українських істориків і дослідників суспільних наук Української вільної академії наук у Нью-Йорку 5 грудня 1970 р. Ця опублікована пізніше окремою статтею доповідь О. Оглоблина складена у дусі модернізаційного підходу до оцінки історії України XIX–XX ст. Зміст доповіді не залишає сумнівів у тому, що її автор добре орієнтувався в новітніх пошуках західної науки і прагнув негайно прикласти їх до української історії. Але при цьому він спирався на українські історичні реалії, які прекрасно вивчив за попередні десятиріччя пошукової роботи в Радянській Україні і на еміграції і про які, звичайно, не знали європейські розробники модернізаційних схем.

О. Оглоблин обмежив свої висновки початком XX ст. (як це зазначається в заголовку доповіді – «до 1917 р.»). В його полі зору перебувала, головним чином, Наддніпрянина. Однак, у ряді випадків він екстраполює висновки на наступні десятиліття, і на Західну Україну. Зміст його схеми дає підстави для такої екстраполяції. Зокрема, є всі підстави для використання аналітичної схеми О. Оглоблина для вивчення особливостей українського націотворення в 1917–1921 рр.

Перш за все, Оглоблин виходив з того, що процес формування модерної української нації відбувався в умовах бездержавності і спотвореної економічної і соціальної структури України, що було наслідком тривалого її перебування у складі сусідніх країн. По-друге, дослідник врахував виключну роль в українському націотворенні регіонального фактора.

Якщо про формування модерних націй на етнічній базі бездержавних народів говорилось достатньо (зокрема, цьому присвячена аналітична схема М. Гроха), то на роль регіонального фактора в націотворенні західні дослідники уваги не звертали, або характеризували цю роль дещо однобічно, переважно, як негативну. Зокрема, Ентоні Д. Сміт вважав, що «регіоналізм»

нездатний забезпечити мобілізацію всього населення з його окремими наріканнями та особними проблемами [594, с. 13]. Професійні історики, на відміну від політологів, не такі категоричні. У передмові до своєї книги «Що таке Франція. Простір і історія» французький історик Фернан Бродель так формулює свій дослідницький метод: «...Ми досліджуємо нашу країну як різноманітний, "множинний" конгломерат автономних "країв", різнокольорових камінців тієї мозаїки, яка, власне, і зветься Францією». Далі він повторює думку свого колеги по школі «Анналів» Льюїса Февра: «Ім'я Франції – різноманітність» [338, с. 20]. Бродель докладно зупиняється на живучості поділу на французьку північ і французький південь і зауважує, що Францію можна зрозуміти як мережу різних, відмінних між собою регіонів. Але такий поділ, вважає історик, не є унікальною особливістю Франції – його можна знайти в багатьох країнах Європи. Однак, це не зупиняє історичний розвиток націй. Більше того, вважає Февр, *кожна нація* поділена, але вона існує і розвивається за рахунок цих поділів [398, с.4]. Як бачимо, підхід О. Оглоблина багато у чому співпадає з творчим методом французьких істориків.

Загалом, Оглоблин виділив шість, як він пише, головних процесів, які в інтегрованому підсумку становлять зміст формування модерної української нації. Дослідження цих процесів історик формулює як наукові проблеми, комплексне вивчення яких є нагальним завданням українських істориків.

На перше місце О. Оглоблин поставив *«проблему територіальну»*. Мова йде про подолання історичної роз'єднаності окремих українських теренів (Правобережжя, Лівобережжя, Півдня), тобто, про формування на базі конгломерату заселених українцями земель *«Української національної території та створення Українського національно-територіального масиву»*. Цей процес, за оцінкою О. Оглоблина, «відбувався в 19 столітті, відбувається й у 20 столітті і, будь-що-будь, не завершений і досі... Мова йде... про процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів – географічного, економічного, політичного – у *єдиний національно-територіальний комплекс сучасної, новітньої України...*» [544, с. 49].

Територія справді є одним з найважливіших націотворчих факторів. «Пошматовані смуги землі не можуть бути батьківщиною ні для кого» [336, с. 57], – писав ще у 1919 р. чеський вчений В. Дворський. З іншого боку, роль

територіального фактора в історії різних націй неоднакова. Все залежить від конкретно-історичної ситуації. Оглоблин спирався на українські історичні реалії і для нього *«проблема територіальна»* в націотворенні набувала особливого значення, адже, по-перше, Україна в ХІХ – на початку ХХ ст. перебувала у складі двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської, а по-друге, саме на модерну епоху прийшовся процес радикального розширення українського етнічного простору, зокрема, за рахунок колонізації Півдня і Південного Сходу. Цей процес Р. Шпорлюк назвав *«неординарним прикладом того, як народів доводилося створювати те, що в епоху націоналізму мало стати основою життєвого простору нації, її батьківщиною»* [683, с. 263]. Вказана обставина не могла не надати процесу формування модерної української нації неповторної своєрідності.

Поставивши на перше місце в ієрархії факторів націотворення проблему території, О. Оглоблин не обмежував дію цього фактора періодом заселення українцями південного регіону, а поширював його на ХХ ст., зокрема, на роки Українських визвольних змагань 1917–1921 рр., які пройшли під соборницькими гаслами.

Далі у доповіді О. Оглоблина йдеться про другу велику проблему українського націотворення – про процес економічної інтеграції, тобто, *«консолідації українських земель з відмінною історичною та економічною долею в єдиний національно-господарський організм»*. Південь України, як її економічно найрозвинутіший регіон, відіграв в ХІХ – на початку ХХ ст. у цьому процесі особливу роль. Але цей, як і інші регіони України, був переобтяжений *домодерними* (напівфеодальними) формами економічних відносин, особливо, в аграрному секторі економіки. Що ж стосується промисловості і торгівлі України, то її висоти перебували поза контролем вітчизняного (українського) капіталу. Ці обставини гальмували націотворенні і їх усунення було завданням Української революції.

Вивчення українського націотворення, за О. Оглоблиним, передбачає також постановку *політичної* (третьої) проблеми, яка окреслюється ним такими питаннями: а) державно-правовий і політичний стан і статус України у складі Російської імперії; б) імперська політика щодо України; в) реакція політичних сил на ту політику й г) формування – ідеологічне та

організаційне – української політики в 19–20 стол.»). Розгляд цих питань передбачає врахування специфічної політики імперського уряду щодо Півдня і особливого становища південноукраїнських губерній у складі Російської імперії. Але мова не обмежується впливом політичного фактора на процес націотворення в умовах дореволюційної Росії. Величезну роль цей фактор відіграв в роки революції, коли на Півдні України утверджувалися різні політичні режими – як проукраїнські, так і антиукраїнські. Перші з них сприяли націотворчим процесам на Півдні, який вважали частиною України, інші – відносилися до цих процесів негативно, або байдуже.

Нарешті, на процес органічного з'єднання регіонів України, їхньої національно-територіальної інтеграції, надзвичайний вплив мали зовнішньополітичні обставини, позиції сусідніх держав, міжнародного співтовариства у цілому. Адже щоб на території, яку О. Оглоблин називав «конгломератом кількох відмінних історико-географічних територій» (регіонів) склалася модерна Україна, необхідно не лише, щоб до цього прагнули самі українці і, принаймні, не виступали проти представники національних меншин – жителі цих регіонів. Необхідно також, щоб відбулася зміна сприйняття міжнародним співтовариством цього конгломерату регіонів колишньої Російської імперії як українського національно-територіального простору; необхідно, щоб у своїй політиці сусіди виходили з визнання цих регіонів, зокрема Півдня, невід'ємною складовою національно-територіального комплексу України, а його населення – частиною української нації.

Четверта проблема, яка виділяється О. Оглоблиним у контексті українського націотворення, і яка, за його переконанням, «цілком природно, пов'язана з попередньою – це проблема *української провідної верстви в 19 і на початку 20 століття*».

Ця проблема має пряме відношення до Півдня України, особливо в умовах Української революції. Проблема політичної еліти – одна з ключових проблем модерного українського націотворення.

П'ятою проблемою, яка, за переконанням О. Оглоблина, «цілком природно, пов'язана з попередньою і, звичайно, з усіма іншими, як перед нею,

так і після неї, це *проблема соціальної структури України*. Мова йде про формування внаслідок модернізації економіки і промислової революції соціальної структури, яка відповідає капіталістичному суспільству. Використовуючи термінологію модерністів, мова йде про *соціальну мобілізацію* в процесі переходу від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства.

Південь мав свої, виразні особливості соціальної мобілізації, які істотно впливали на загальноукраїнські процеси націотворення.

Шоста проблема, яка становить важливу складову українського історичного процесу 19–20 ст., це *«проблема культурного процесу в 19–20 стол., ...зокрема, питання українського культурно-національного (чи національно-культурного) відродження...»*.

Національно-культурне відродження розглядається як важливий наслідок модернізаційних процесів в Україні – економічного розвитку, соціальної мобілізації, зростання грамотності населення, пробудження національної свідомості і посилення інтересу до національної культури, мови, народних звичаїв тощо. Відродження охопило всі регіони України, причому, в кожному з них воно мало свої виразні особливості, які заслуговують на спеціальне вивчення. В 1917 р. почався новий його етап, коли національна культура охоплює широкі маси етнічних українців і перетворюється в потужний фактор формування національної свідомості і національної мобілізації.

Загальним, інтегрованим підсумком усіх попередніх шістьох процесів, зазначає О. Оглоблин, є *«формування модерної української нації»* – сьома основна проблема історіографії, яка має й «самостійне й величезне історичне значення». Без постановки і вивчення цієї проблеми «порушення й розв'язання всіх інших проблем мало б, у кращому разі, лише обмежене й умовне значення», – наголошує О. Оглоблин [544, с. 50–51].

Як бачимо, становлення сучасної української нації О. Оглоблин розглядає цілком в дусі модернізаційної схеми розвитку суспільства, враховуючи особливу роль регіонального фактора: націотворення в різних регіонах України відбувалося з неоднаковою інтенсивністю. Разом з тим, це єдиний, взаємозв'язаний процес, який охоплює всю Україну.

Поряд з регіональним фактором, значну увагу у своїй статті О. Оглоблин

приділив впливу на процес українського націотворення національних меншин. На відміну від своїх попередників, він відмовився «виносити» їх за рамки українського націотворення. Зокрема, О. Оглоблин негативно оцінив «канонізовану схему культурного процесу як виключно українсько-етнічного, українськомовного і навіть українсько-політичного процесу, до якого, майже до останнього часу, включалося тільки те, що писалося, творилося українською мовою або діячами ...українського етнічного походження». Історик формулює принципової ваги висновок: «Усе, що було створено на Українській землі силами українських (територіально й національно) культурних діячів (та установ), незалежно від їхнього етнічного походження і характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить Україні. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору» [544, с. 51].

Такий підхід відповідає новітнім уявленням про шляхи формування національної ідентичності, а отже, і націотворення. Шляхів цих сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники виділяють два. Перший ґрунтується на так званому «кровному праві». При такому способі ідентифікації передбачається, що члени однієї нації мають спільне походження і спільну культуру. Це – етнічно-генеалогічна ідентичність. Інша концепція будується на праві території. Ключовим моментом цього підходу є зростання солідарності серед населення певної території (країни), незалежно від етнічних, мовних, культурних, релігійних та інших відмінностей. Така ідентичність називається громадянсько-територіальною або політичною [594, с. 89; 446, с. 204; 399, с. 324]. Наскільки можна судити зі змісту виступу О. Оглоблина, він схиляється до оцінки українського шляху в контексті концепції громадянсько-територіальної, або політичної нації. Але, здається, він не протиставляє обидва шляхи. В реальному історичному процесі ці шляхи часто переплітаються. «Не потрібно перебільшувати різницю між територією і генеалогією, між *ius soli* (правом місця народження) і *ios sanguinis* (правом крові)...», – зазначає Е. Сміт. – В більшості націй є обидва способи суспільної організації, навіть коли вони якийсь час зумисне надають перевагу одному з них» [593, с. 95].

Визначити, який із цих двох шляхів на різних етапах історії реалізувався в Україні – одне з важливих завдань істориків.

1.2. Історіографія проблеми

Вітчизняна історіографія Південної України, а у її контексті – місце і роль цього регіону в формуванні модерної української нації, у своєму розвитку пройшла ряд етапів. На першому з них, який хронологічно охопив ХІХ – початок ХХ ст., вона розвивалася в гострій боротьбі з російською офіційною наукою, яка не визнавала українського характеру регіону.

Серед усього іншого, це було викликане принциповою відмовою імперської правлячої еліти визнати сам факт існування українського народу, як окремої етнічної спільноти. Південна Україна сприймалася як частина Російської держави не лише в історичному розумінні («Юг – исконно русские земли»), чи суто правовому (як визнана у міжнародно-правових актах частина імперії), а навіть як частина етнічної Росії. Для імперії було принципово важливим вважати українців Півдня росіянами. У нагоді стала теорія «триєдиного» російського народу, який ніби-то включав до свого складу великоросів, малоросів і білорусів. Ця універсальна формула відкривала широкі можливості для фальсифікації історії Південної України. Правда, російські історики визнавали, що українці і росіяни в ході історичного розвитку все-таки набули деяких відмінних рис, «зденационалізувалися» під впливом Литви і Польщі. Але з цього факту робився висновок про необхідність ліквідації цих відмінностей, а не визнання українців окремим народом.

Для успішної реалізації асиміляційних проектів імперського режиму було вкрай необхідно, щоб ідея «триєдиного народу» й необхідності асиміляції українців була сприйнята самими українцями, зокрема, їх інтелектуальною елітою. Однак, цього не трапилося. Представники цієї еліти з самого початку стали на позицію належності Північного Причорномор'я Україні і його майбутнє пов'язували з майбутнім Великої України. Так, у начерках конституції республіки, вилучених під час обшуку у члена Кирило-Мефодіїського товариства Г. Андрузького, у майбутній слов'янській

федеративній державі («державі штатів») першим штатом називалася «Україна з Чорномор'ям, Галичиною і Кримом» [211, с. 507].

Як відомо, активним членом Кирило-Мефодіївського товариства був і відомий історик М. Костомаров, який в основу свого розуміння історії України поклав федералістичну, по своїй суті, регіоналістичну концепцію і стояв на позиціях приналежності південного регіону Україні.

Цю лінію продовжив і розвинув Михайло Драгоманов. Він посилався на історичні реалії і, зокрема, на той неспростовний факт, що більшість населення Південної України становлять українці. Це дало йому підставу визначати територію України за її етнографічними межами. В «Передньому слові до Громади», розрахованому на широкий загал, М. Драгоманов констатує: «Українська земля – там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру». Виходячи з цього, він без будь-яких застережень включає Південну Україну до складу Великої України [419, с. 276–277]. В «Листах на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманов підкреслює, що «без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи Угличів, Тіверців і Тмутараканської Русі; ми відбили вп'ять частину їх перед нападом турків у XV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім» [418, с. 444]. Іван Лисяк-Рудницький не випадково називав Драгоманова «першим політичним публіцистом і ідеологом, який своїм зором дійсно охоплював цілісність українських земель від Кубанщини до Закарпаття» [505, с. 361].

Володимир Антонович у своїх працях також неодноразово торкався проблеми Південної України. Він стояв на позиції права України «на новоросійські землі, так як саме українське населення колонізувало ці території». В своїй праці «Про козацькі часи на Україні» він так окреслює Запорожжя як спадкову українську територію: «Вони займали територію між Бугом та системою Дону (переводячи на сучасний поділ, це було 3/4 Херсонської, вся Катеринославська і частина Таврійської губернії)». Ці землі

«запорожці уважали за свою власність» [309, с. 196, 200]. Найголовнішим аргументом В. Антоновича щодо права українців на новоросійські землі є той, що саме вони їх колонізували. Так, він підкреслює, що «за 10 літ свого гетьманування Калнишевському вдалося заселити кількасот сіл». Він зазначає, що всі поселенці були під протекторатом Запорожжя, а поселення мало сліди культурної колонізації: «Коли заведено в Росії земство, то його статистичні дослідження показали, що на Катеринославщині за часів Запоріжжя шкіл було втричі більше...» [309, с. 200]. Наведених аргументів В. Антоновичу цілком достатньо, щоб вважати Південь складовою частиною України.

Одним з найпопулярніших учнів В. Антоновича в обстоюванні «земельного» підходу був Дмитро Багалій. Правда, в його працях використовується інше поняття – «область», а підхід Багалія одержав назву «обласницького». Багалій високо цінував вклад в історіографію свого вчителя і, зокрема, зазначав, що на основі своїх власних дослідів і обласних досліджень Антоновича і його учнів сформувалися передумови для створення синтетичної історії України. Ця місія випала на долю Михайла Грушевського.

Багалій, як історик-регіоналіст, також був автором праць, присвячених історії Південної України. Багалій звернув увагу на роль Запорозької Січі в освоєнні земель Новоросії, докладно розглядав форми державної і поміщицької колонізації Півдня. Багалій в дослідженні «Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры» (1889 р.) опублікував карту запорозьких земель, яка дає уявлення про ступінь заселення Південної України задовго до того, як колонізацією цієї території зайнявся російський уряд. В 1920 р. це дослідження було опубліковане українською мовою [317].

Відомий історик-популяризатор Михайло Аркас у своїй «Історії України-Руси» також наголошував на суто українському характері Південної України. В «Огляді географічному» він окреслює географічні межі розселення українців: «Земля, де він живе (український народ. – Авт.), простягається широким простором від річки Донця на Сході – до

Карпатських гір і Угорського низу на Заході, від р. Прип'ять та р. Десни на Півночі – до дунайських гір і Чорного моря на Півдні» [312, с. 1].

Особлива заслуга у вивченні Південної України, як регіону Великої України, належить Наталії Полонській-Василенко. Ще у молоді роки вона зацікавилася історією південноукраїнського регіону. Вже з початку 1910-х років Н. Полонська-Василенко мала погляди щодо Південної України, що не вписувалися в рамки офіційної російської історіографії. За консультацією молода дослідниця звернулася до М. Довнар-Запольського, але той порадив їй запитати у катеринославських спеціалістів у цій справі – Дмитра Яворницького і Василя Біднова. У 1914 р. дослідниця вирушила до Катеринослава, щоб в'яснити у Яворницького, як вона писала пізніше, «незрозуміле питання», яке виникло у неї під час вивчення матеріалів про Новоросію: «Я ніяк не могла зрозуміти, чому вона, країна, де було Запоріжжя, не вважається за Україну?» [187, с. 44]. Спогади Н. Полонської-Василенко свідчать, що Д. Яворницький не дав вичерпної відповіді на її запитання. Зате велику роль у формуванні наукових поглядів дослідниці відіграв Василь Біднов, який мав великий досвід вивчення Південної України, виявляв і публікував цінні документи з її історії. В результаті довготривалих бесід з ним, писала Полонська-Василенко, «в мене вже тоді сформувалося моє розуміння історії Південної України, яке не раз після того я висловлювала в працях; що Південна Україна була й залишалася Україною, частиною Великої України» [187, с. 48]. Оприлюднити це розуміння їй вдалося, частково, в 20-ті роки, частково – після Другої світової війни в еміграції.

Михайло Грушевський за порадою В. Антоновича свою наукову діяльність також починав з вивчення регіональної проблематики – його магістерська дисертація була, як відомо, присвячена Барському староству. Працюючи у Львові і Києві, він виховав плеяду істориків-регіоналістів, які дали кваліфіковані зразки дослідження місцевої проблематики в Західній Україні і Наддніпрянщині. Але видатний український вчений зробив і

наступний важливий крок – історія регіонів ним була введена в контекст загальнонаціональної історії. Михайло Грушевський в багатотомній «Історії України-Руси» синтезував український історичний процес. Це сприяло подоланню сприйняття України як конгломерату ізольованих один від одного земель – колишньої «польської», «російської» України (Малоросії) і Новоросійського краю.

В 1918 р. М. Грушевський опублікував ряд статей, в яких він підкреслює виключне значення Півдня в історії України. В одній з них – «Нові перспективи», надрукованій весною 1918 р., М. Грушевський підкреслює виняткову роль Півдня в історії України ще й з огляду на його природні багатства і те, що через цей регіон відкривається вихід України до Чорного моря, а з ним – і до країн, що розташовані в його басейні. Видатний історик підкреслює історичний зв'язок між Україною і країнами Чорноморського басейну. «Коли *народність* наша, дух нашого народу, – зазначив М. Грушевський у статті "Нові перспективи", написаній весною 1918 р., – тягне нас на захід, *край* (мається на увазі Південь. – *Авт.*) завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть наші ріки і повинні б повести сі всі наші дороги, коли б вони будувалися нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою – навпаки – боротися з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя» [403, с. 23].

Михайло Грушевський відзначав споконвічне тяжіння українських земель до моря: «Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували і орієнтують на Південь, на Чорне море» [404, с. 16]. В основу своїх доказів про український характер Півдня він також кладе дані про національний склад населення регіону. В своїх працях він підкреслює, що запорозькі землі за останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського інтенсивно заселялися землеробським, переважно українським, населенням і переставали бути пустельними. В «Ілюстрованій

історії України» він зазначає, що точка зору, згідно з якою «в руках запорожців чорноморські простори лежать диким, незайманим степом, який ніколи не приносить користі», не має ніяких підстав [401, с. 475]. Отже, на правах колонізації ці землі, на переконання М. Грушевського, належали запорожцям, а відтак – Україні.

Після поразки Української революції початку ХХ ст. правляча більшовицька партія і радянська влада визнали український характер Півдня і погодилися на включення цього регіону до складу УСРР. Разом з тим, новий режим поставив жорсткі обмеження дослідникам, прагнучи змусити їх працювати в рамках комуністичної методології. Почався новий етап в розвитку історіографії проблеми.

В умовах непу і відносної свободи, яка його супроводжувала, в історіографії стала стверджуватися ідея, яка виходила з українського характеру Півдня. У 1922 р. з'явилася не типова для радянської історіографії праця одеського дослідника Є. Загоровського «Очерк истории Северного Причерномор'я». Це перший систематизований виклад історії Південної України, пройнятий ідеєю автохтонності походження українського етносу на цих землях, спадкоємності їх державного розвитку від Київської Русі до Запорізької Січі: Визначаючи місце Південної України в історії українського народу, Загоровський вважав, що це був його «авангард на берегах Чорного моря» [426, с. 59]. Особливе місце в наукових дослідженнях Загоровського займала проблема колонізації Південної України. В працях, опублікованих у 1912–1926 рр., розкриваючи мету урядової політики заселення Південної України сербськими та іншими поселенцями, він показав, що «колонізація здійснювалася за рахунок земель, що належали запорожцям і раніше осілим тут селянам, які втекли від панської неволі і призвела до поневолення України».

Ця ідея одержала потужну підтримку М. Грушевського, який в 20-ті роки, вже на новій основі повернувся до ідеї вивчення українських регіонів.

Після свого повернення в 1924 р. з еміграції в Україну він виступив ініціатором досліджень окремих земель України і ввів у науковий обіг термін «історичне районознавство».

З його ініціативи були створені чотири порайонні комісії – для Києва і Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини, для Полудневої (або Степової) України, для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшшям, Буковини і Закарпаття), які планували розгортання досліджень і видання збірників статей з найбільш актуальних проблем історії і культури зазначених регіонів України. Але політична ситуація стала на заваді реалізації цих планів. В другій половині 1920-х років вдалося опублікувати лише збірники, присвячені Києву і Чернігівщині, хоча план, як писав сам М. Грушевський, «був досить грандіозний» [405, с. 55].

Серед іншого, цей план передбачав і видання збірника з історії Південної (Степової) або, як писав М. Грушевський, «Полудневої України». Але цей збірник, рукопис якого декілька разів доповнювався, так і не був опублікований, хоча в 1930 р. було підготовлено остаточний його варіант, на якому є редакторська резолюція М. Грушевського: «Перечитано, можна здавати до друку» [673]. Збірник було розсипано і лише в 1992 р. в журналі «Український історик» була опублікована редакторська стаття-вступ М. Грушевського до збірника під назвою «Степ і море в історії України», у якій формулювалися його думки про значення, плани і перспективи вивчення південноукраїнського регіону. По-суті, у цій статті міститься концепція історії Півдня України і програма наукових досліджень історії регіону з найдавніших часів, розрахована на багато десятиліть.

Звертає на себе увагу, перш за все, що М. Грушевський чітко окреслює територію Південної, «Полудневої», України. Він сприймає її в єдності «Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя», включаючи до неї і Крим. М. Грушевський констатує фрагментарний характер дослідження усіх етапів історії Півдня і зазначає, що ця історія ще не склалася в суцільний

образ: «Полуднева Україна як цілість лишається неясною – так само й її економічне і культурне районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрельстан), Крим, Кавказьке побережжя, територія Прутсько-Дунайська» [405, с. 58].

Як і його попередники, М. Грушевський історію Півдня розглядає в контексті загальної історії України і відкидає імперське сприйняття цього регіону як «Новоросії» – території, відірваної від загальноукраїнських теренів. «Донедавна, та можна сказати, що ще й нині, – зазначає М. Грушевський, – "Новоросія" і "Україна" мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть – донині ще не закінчився. Завдання істориків, з одного боку, вияснити постійність, стихійну непереможність і органічність цього процесу, а з другого – з'ясувати ті перешкоди, що лежали на сім шляху... Вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжю, і навпаки – вияснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полуденне української людності і відпливи назад до лісостепу і лісової зони, вносила до українського життя в його колонізації запілля, в лісостепу і в лісовій зоні» [405, с. 58].

Нагадавши про унікальну роль Півдня в історії України, М. Грушевський поставив завдання глибокого і всебічного його вивчення вітчизняними істориками.

Але спроба М. Грушевського розгорнути порайонні дослідження, а у їх контексті – історію Півдня України, була припинена більшовицьким режимом. З початку 30-х рр. відносна свобода в дослідженні історії Півдня України відходить у минуле, як і зникає зі сторінок наукових видань південноукраїнська тематика взагалі. Пауза тривала чверть століття. Вона завершилася лише після Другої світової війни, в 50-ті рр., коли

південноукраїнська проблематика знову поновлюється, але тепер вже у працях російських радянських істориків. Очевидно, це не випадково. Складається враження, що трактування історії Півдня України для радянського режиму виявилось наскільки важливим, що дозволити цю роботу історикам України він не вважав можливим.

Відновлення дослідження Південної України почалося зі спроб повернутися до офіційної історіографічної традиції XIX ст. про цивілізаторську роль Росії на Півдні. Згідно цієї традиції південний регіон упродовж XVIII ст. був «Диким полем», а запорожці не переймалися його господарський освоєнням. Одним з апологетів цієї точки зору була О. Дружиніна, московський історик, – автор цілого циклу досліджень з історії Південної України. Початок господарського освоєння Півдня вона пов'язує із включенням цього регіону до складу Росії. У першій книзі «Кучюк-Кайнаджирский мир 1774 г., его подготовка и заключение» (М., 1955) авторка стверджує, що в результаті виходу Росії до Чорного моря, «від якого вона на протязі декількох століть була відрізана» (!? – *Авт.*), Північне Причорномор'я стало швидко заселятися і освоюватися. Цю ж точку зору вона розвиває в книзі «Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.», опубліковану в 1970 р. О. Дружиніна змушена визнати домінування українського етнічного елементу в краї, але не наважується на висновок про Південь, як про частину України. Цікава логіка автора: «Вже у цей період намітилося переважання українців у складі населення степового Півдня, що дало привід називати цей край у наступних працях Південною Україною, яка суттєво відрізняється в соціально-економічному відношенні від України Лівобережної і Правобережної» [420, с. 3].

Факт домінування українців на Півдні, до речі, визнає також інший відомий російський дослідник В. Кабузан. Він також виходить з переконання, що після Полтавської битви 1708 р., коли запорозькі козаки відійшли в межі Кримського ханства, Запоріжжя остаточно запусіло, а заселятися стало після

остаточного приєднання Півдня до Росії. Однак, він і після цього продовжував називати Південь України Новоросією [442]. Правда, це вже не означало невизнання українського в етнічному плані характеру Півдня. Сам дослідник наводить немало конкретних фактів на користь українського (за складом населення) характеру цього регіону. Але, його підхід відбивав домінуючу в радянській історіографії тенденцію показувати процеси, що проходили в Південній Україні в загальноросійському контексті. Для радянської науки взагалі була характерна універсалізація історії Півдня: у цьому полягає її спільність з російською дореволюційною історіографією. За межі цієї тенденції не могли вийти навіть досить кваліфіковані і обізнані вітчизняні історики. Зокрема, відомий український історик В. Голобуцький в монографії «Черноморское казачество» в традиційній для багатьох істориків того часу езоповій мові висловлює критичне ставлення до російської політики на Півдні, але, разом з тим, повторює поширену в російській історіографії XIX ст. офіційну точку зору про повернення в результаті російсько-турецьких воєн до складу Росії «исконно-русских земель» на Півдні [386, с. 42; 330, с. 35–36].

Третій етап в розвитку історіографії південноукраїнських аспектів націотворення розпочався на початку 90-х рр. XX ст.

Як зазначалося вище, першу продуктивну спробу аналізу процесу формування модерної української нації, а відтак і вирішення завдання, яке поставив у 1970 р. О. Оглоблин, здійснив львівський історик Я. Грицак. Його монографія, виконана на загальноукраїнському матеріалі, добре відома в науковому світі. В центрі його аналізу – складна, драматична і суперечлива історія українського націотворення, висвітлена через призму модернізаційної теорії [399]. Але, повторюємо, на регіональному рівні проблема націотворення ще не ставилася. Зокрема, сучасні дослідники не приділяють належної уваги південноукраїнським аспектам формування модерної української нації, хоча певні передумови для наукового аналізу цих аспектів вже визріли. Навіть поверховий погляд на історіографію переконує, що сучасний читач не може

поскаржитися на відсутність конкретних історичних досліджень окремих аспектів минулого Півдня України досліджуваного періоду. Серед цих досліджень є навіть такі, що претендують на певне узагальнення.

Зокрема, П. Лаврів в своєму науково-популярному виданні «Історія Південно-Східної України» здійснив спробу узагальнення історії регіону з давніх первісних часів до кінця 80-х років ХХ ст. [482]. У 2003 р. побачила світ наукова монографія А. Михненка «Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.» [536]. У цій монографії висвітлюється комплекс проблем, пов'язаних з історією Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Автор розглядає та аналізує основні тенденції капіталістичної модернізації і соціалістичної індустріалізації у Донбасі, головні соціальні суперечності та конфлікти в цю добу. До південноукраїнської проблематики, зокрема, історії Донбасу, міста Одеси звертаються і закордонні дослідники [478; 380; 699; 704].

Поряд з нечисленними спробами узагальнень історії Півдня України в роки незалежності з'явилася велика кількість досліджень – статей, монографій, кандидатських і докторських дисертацій – присвячених окремим аспектам історії регіону кінця ХІХ – початку 20-х рр. ХХ ст.

Спробуємо виявити, що вони дають для розкриття суті поставлених в дисертації проблем – визначення ролі і значення Півдня в українському націотворенні.

Розглянемо, перш за все, як у сучасній літературі розглядаються основні процеси, що віддзеркалюють інтеграцію Півдня в національно-територіальному комплексі України на *початковому етапі модерного націотворення*, який хронологічно охоплює ХІХ – початок ХХ ст.

Звертає на себе увагу цілий ряд досліджень, присвячених заселенню регіону і обґрунтуванню тези про переважно український характер цього заселення, зокрема, роботи В. Пірка, А. Бойка, Я. Бойка [564–565; 329; 333]. Найбільш змістовною монографією у цьому плані є праця Я. Бойка «Заселение

Южной Украины: 1810–1890 гг.» (1993), яка вийшла у Черкасах [333]. У зазначеній праці автор ґрунтовно досліджує особливості заселення регіону та зупиняється на характеристиці соціально-економічного становища населення Південної України у 1860–1890 рр.

На визначенні ролі південноукраїнського регіону в процесі капіталістичної трансформації економіки України й інтеграції економіки українських земель в дореформений період зосереджує увагу в своїй статті В. Ващенко [343]. Ідеї цієї статті перекликаються з висновками відомого зарубіжного історика-есеїста діаспори Івана Лисяка-Рудницького, сформульованого ним в статті «Роля України в новітній історії», де він підкреслює внесок Півдня в українське державотворення, пов'язуючи його, головним чином, зі створенням індустріальної бази України [506, с. 155].

В останні роки в літературі почали розглядатися проблеми соціальної мобілізації, яка відбувалася в ході капіталістичної модернізації Півдня і мала своїм наслідком формування нової соціальної структури, яка включала національну інтелігенцію і українську буржуазію. Розглядаються труднощі і результати цих процесів на Півдні [644, с. 22–23].

Віддзеркаленням успіхів українського націотворення на Півдні є розвиток тут національно-культурного руху. Аспектам історії українського культурно-освітнього руху на Півдні України на початку ХХ ст. присвятив свої дослідження А. Мисечко [530–533].

Організації та діяльності Катеринославської «Просвіти» та її філій і участі в цих організаціях провідних українців присвятила свою статтю Г. Швидько [674]. З'явилися наукові розвідки, присвячені історії «Просвіти» на Херсонщині [435; 322]. Діяльність Одеської громади та її місце в українському національному русі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. характеризує в своїй статті С. Чмир [664].

В другій половині 90-х років ХХ ст. була опублікована низка статей з історії освіти на Півдні України на початку ХХ ст., зокрема, автори торкалися

питань про вимоги громадськості регіону українізації початкової освіти [550; 591].

Загальну картину національно-визвольного руху у південноукраїнського регіону на початку ХХ ст. допомагають скласти наукові статті О. Гайдай, Т. Вінцовського, А. Кучеренко та ін. [372; 361; 479].

Після проголошення незалежності України активізувалися дослідження політичної історії Криму та Таврійської губернії в зазначений період. Спробу вийти на рівень узагальнень здійснила Т. Бикова у своїй науковій розвідці «Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини ХVІІІ ст. до 1917 р.)» [324]. В. Корольов – автор низки наукових розвідок з політичної історії Криму і Таврії початку ХХ ст., зосередив свою увагу на аналізі українського політичного фактора на Півдні, зокрема, діяльності українських політичних партій у Таврійській губернії в дореволюційні роки [459–460].

Вплив *Першої світової війни* на модернізацію України, а у її контексті – на процеси українського націотворення, залишається малодослідженим як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівні. Спробу дати узагальнюючу оцінку місця Світової війни в новітній українській історії зробив Я. Грицак. Відчувши глибинний зв'язок між подіями війни та революціями у Центрально-Східній Європі, він запропонував змістити акценти у вивченні Української революції з 1917 р. на 1914 р. На його думку, для українців (як і для поляків, чехів, словаків, фінів та ін.) революція почалася не в 1917 чи 1918 році, а у 1914-ому [399, с. 103]. Проте, за словами В. Верстюка, в розрідженій атмосфері вітчизняних досліджень, присвячених проблемам початку ХХ ст., ця точка зору не отримала належної оцінки [351, с. 53].

Це і зрозуміло, адже українськими істориками зроблено лише перші кроки у вивченні Першої світової війни. Можна назвати лише збірник наукових статей «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.» (Київ,

2002), підготовлений вченими Інституту історії України НАН України і присвячений міжнародним, військовим, соціальним і громадсько-політичним проблемам історії України цього періоду, [570] і монографію О. Ресента і О. Сердюка «Перша світова війна і Україна», видану в 2004 р. [577]. В цих та інших публікаціях розглядаються окремі аспекти «українського питання» в роки Першої світової війни [692]. Увагу авторів привертають і деякі питання громадського життя України в цей період, національний рух, зміни в економічному житті під впливом війни, становище окремих національних меншин, зокрема, німецькомовної [415; 483; 675]. До певної міри ці питання вписуються в загальну проблему українського націотворення, хоча південноукраїнська проблематика, зокрема суперечливий вплив Першої світової війни на модернізацію Півдня України і пов'язані з цим процеси формування української нації, у цих публікаціях практично не розглядалися.

Спроба поставити ці проблеми і накреслити шляхи їх розв'язання була зроблена нами в колективній монографії «Південь України: модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси» [644]. В монографії зокрема, йдеться про місце Півдня України в планах держав Антанти і Троїстого союзу, етносоціальні зміни у населенні краю, дезорганізацію народного господарства, про наростання соціальної напруги в регіоні, громадсько-політичне життя в краї, зростання національної свідомості українського населення.

Історії *Української революції початку XX ст.* присвячений величезний масив літератури, різнопланової за проблематикою, масштабом питань, що висвітлюються, а також за формою і жанром аналізу. Частина публікацій стосується регіональної проблематики, зокрема дослідженню перебігу подій в південноукраїнському регіону в 1917–1921 рр. Можна стверджувати, що ця література спричинила справжній переворот у поглядах на події, які відбувалися в період Української революції, адже протягом багатьох

десятиліть доба Визвольних змагань початку ХХ ст., як в загальноукраїнському так і регіональному масштабі, відверто і цілеспрямовано фальсифікувалась, або ж просто замовчувалась радянськими істориками.

Доба Центральної Ради, створення першої в ХХ ст. незалежної української держави – Української Народної Республіки, в новітній українській історіографії досліджувалася багатьма істориками. Згадаємо хоча б монографії В. Верстюка, В. Солдатенка, О. Реєнта [353; 597; 576]. В дослідженнях вказаних авторів зазначається, що період Центральної Ради відзначався бурхливим зростанням національної свідомості, небувалим національним піднесенням і став важливим етапом формування модерної української нації. Вивчаючи загальноукраїнські процеси, історики усвідомлюють необхідність висвітлення ролі в них регіонального фактора. Зокрема, в 1995 р. в «Записках історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова» була опублікована стаття М. Раковського «Выбор исторического пути. Юг Украины в 1917–1920 годах (концептуально-источниковедческий подход)» [571]. Автор статті, звертаючи увагу на особливості Півдня України як окремого історичного регіону, стисло аналізуючи історіографічну та джерелознавчу базу проблеми, наголосив на необхідності дослідження історії Півдня України 1917–1920-ті рр., беручи до уваги нові наукові підходи.

На жаль, цей заклик не одержав належного відгуку. Південноукраїнські аспекти Української революції, зокрема, місце і роль Півдня в загальноукраїнських революційних подіях в Україні доби Центральної Ради, в історичній літературі висвітлено фрагментарно.

Звернемо, все ж, увагу на ці фрагменти і, по можливості, оцінімо їх можливості для створення узагальнюючої картини впливу Півдня на українське націотворення.

Зокрема, О. Гонтар у своїй статті «Українська проблема за часів

Центральної Ради: співвідношення центру та регіонів» робить спробу охарактеризувати особливості революційного процесу в регіонах в 1917 – на початку 1918 рр., зосереджуючи свою увагу на дослідженні українського руху на Одещині. Автор прийшов до висновку, що «хоча більшість міського населення Одеси не належала до прибічників українського самовизначення та незалежності, тут існував значний прошарок національно свідомої, патріотично зорієнтованої інтелігенції, яка створила власні громадські об'єднання, інтегрувалася в демократичні організації міста та підтримувала перші українські уряди» [390, с. 50].

Низка статей В. Гвоздика присвячена аналізу партійно-політичної боротьби на Півдні України у 1917– на початку 1918 рр. [377–378]. Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в українських регіонах, в тому числі і південному, досліджує в своїй статті І. Хміль [656]. Реакцію на III Універсал кримських українців описав А. Іванець [432]. О. Шишко досліджує історію українського руху в Одесі в березні 1917 року [680]. Т. Вінцковський у своїх працях звернувся до аналізу участі населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради в березні 1917 – квітні 1918 рр. [362–364]. В. Федунів в своїй статті «Ставлення Рад і самоуправлінь Таврійської губернії до Центральної Ради та УНР» прийшов до висновку, що «ставлення Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та самоуправлінь Таврійської губернії до Центральної Ради еволюціонувало від неприйняття її в часи Тимчасового уряду до підтримки після повалення останнього та загрози встановлення у Криму терористичної анархо-більшовицької диктатури. Ради та самоуправління Північної Таврії і Криму заявили про своє бажання взяти участь у виборах до Установчих зборів УНР, тобто приєднатися до України» [653].

Дослідник з Миколаєва В. Пархоменко свою кандидатську дисертацію та

низку статей присвятив дослідженню історії українських національних військових формувань на Півдні України в 1917–1918 рр. [553; 556–557]. Політичній лінії Центральної Ради щодо Чорноморського флоту присвятив свій виступ на одній з наукових конференцій В. Сергійчук [586].

Політика російського Тимчасового уряду, спрямована на невизнання українського характеру Півдня і спробу вилучити її з меж автономної України, реакція на неї місцевого населення і Центральної Ради висвітлюється в розвідках Ф. Турченка і нашій статті, опублікованій в 2003 р. [642; 640; 644].

В сучасній історіографії повертається інтерес і до історії регіональних радянських республік Півдня, які існували на початку 1918 р., зокрема, Донецько-Криворізької республіки. На початку 90-х років П. Лаврів один з перших опублікував статтю «Донецко-Криворожская республика: правда и вымысел» в газеті «Голос Украины» [481]. В статті Є. Гаврюшенко та В. Снегірьова утворення Донецько-Криворізької республіки розглядається як одна з характерних рис становлення Української державності [371, с. 35]. Спробу по-новому поглянути на історію Донецько-Криворізької республіки здійснили І. Курас та В. Солдатенко [476–477].

Суспільно-політичні процеси в Криму в роки революції досліджує Т. Бикова [326]. Ця дослідниця написала низку статей, в яких розглядається історія існування Радянської республіки Тавриди, обставини створення Кримської АСРР у 1921 р. та інші історичні сюжети, пов'язані з історією Криму в революційні роки [323; 325]. Кримську проблематику зазначеного періоду розробляли також П. Гарчев, В. Перепада, В. Матвієнко [374; 560; 522] та інші.

В окремих статтях висвітлюється історія національних меншин в умовах Центральної Ради, зокрема, євреїв, поляків і німецькомовної етнічної групи. Причому, якщо над історією євреїв та поляків працюють вітчизняні автори [467–468; 365], то над історією німецьких колоністів Півдня – головним

чином, зарубіжні автори, які останнім часом стали друкуватися у вітчизняних журналах [305–306; 693]. Висвітленню політичного життя німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917–1918 рр., зокрема, намаганням реалізувати проект «Крим-Таврія» присвячена низка наших публікацій [624; 637].

Спроба аналізу південноукраїнського регіону в останній період Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.) була зроблена нами в статті, опублікованої у 2004 р. [633].

Якщо зробити узагальнення, то є підстави для висновку, що новітня українська історіографія розглядає практично всі основні питання, які в комплексі можуть охарактеризувати місце доби Центральної Ради в формуванні модерної української нації.

Що ж стосується *періоду Української держави П.Скоропадського*, то сучасна історіографія не дає чіткої відповіді на фундаментальні питання його історії. У дослідженнях консервативно-державницького спрямування Гетьманат трактується як витвір найконструктивніших верств українського суспільства, самоорганізація яких відбулась у 1918 р. До таких висновків, зокрема, дійшли ще в 20-ті рр. ХХ ст. В. Липинський і Д. Дорошенко [502–503; 417]. Переворот 29 квітня 1918 р. оцінюється цими істориками як подія величезного суспільно-політичного значення, початок конструктивного етапу визвольних змагань, «дійсного творення української державності». На думку істориків цього напрямку, влада П. Скоропадського була глибоко національною за своїм характером. За часів Української Держави були розвинуті класичні, традиційні форми українського державного життя. Одним із досягнень Гетьманату вважається його соборницький курс, який сприяв об'єднанню українських земель (у тому числі Півдня України) у межах єдиної Української Держави.

Автори народницької (уенерівської) орієнтації події в Києві 29 квітня

1918 р. оцінюють як переворот, здійснений німцями, а гетьманський період трактують як «реставровану монархію», «диктатуру русофільського забарвлення». В. Винниченко заперечує навіть сам факт існування української держави в цей період [359, с. 100]. Аналіз політики гетьманського уряду зводиться, головним чином, до згадок про каральні експедиції проти українських селян, заборони демократичних з'їздів, арешти ряду діячів лівого спрямування, «повернення старих порядків», передачі більшості урядових посад «антиукраїнським елементам», «царським чиновникам». З цих досліджень неможливо визначити, зокрема, чи була в умовах гетьманату подолана політична ізоляваність Півдня від решти української території, чи прискорилась його інтеграція в загальноукраїнський державно-політичний організм, інтенсифікувався, чи навпаки, загальмувався в цей час процес націотворення в регіоні. Напрошується висновок, що формальне перебування Півдня, як і інших регіонів, у складі «неукраїнської» Української Держави для його інтеграції до складу єдиного національно-територіального комплексу і процесу українського націотворення взагалі нічого не дало.

Ці дві полярні оцінки, які сформулювалися ще в 20-ті рр., до сих пір мають своїх переконаних прибічників. Але все частіше на сторінках наукових видань з'являються спроби уникнути однобокості. Ми поділяємо точку зору В. Капелюшного – автора історіографічного нарису української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.), який вважає, що для ґрунтовної, вичерпної характеристики Української Держави 1918 р. є недостатнім двополюсний вимір з параметрами «біле» і «чорне», бо для об'єктивної характеристики треба залучити й інші параметри. Слід говорити про позитивне і негативне, успіхи і невдачі в державотворчому процесі доби Гетьманату П. Скоропадського, уникаючи як неприйняття цієї форми державності, так і її захвалювання [444, с. 161–162].

Такий підхід виявляється виправданим і при розробці регіональної,

зокрема, південноукраїнської проблематики. Але дослідники, на жаль, недостатньо часто звертаються до неї. Зокрема, можна назвати лише декілька десятків наукових статей, у яких історики досліджують окремі сюжети історії Півдня України за часів Гетьманату П. Скоропадського, побічно торкаючись деяких питань інтеграції південноукраїнських земель в Українську Державу в 1918 р.

Так, особливості гетьманського режиму на Півдні України висвітлює в своїй доповіді «Південь України в період Гетьманату: квітень – грудень 1918 р.», виголошеної на міжнародній науково-практичній конференції 6–8 вересня 1994 р. в Одесі О. Яременко [691]. Ці ідеї автор розвинув у своїй книзі «Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського» [690].

Південному регіону у складі Української Держави П. Скоропадського присвячена і наша наукова стаття, опублікована в 2004 р. [630].

У статті В. Мусієнко та О. Машевського розглядаються питання українізації органів державної влади в гетьманській державі на загальноукраїнському рівні [540]. Але регіональні особливості залишилися поза увагою дослідників. Дані про здобутки в царині культури у південноукраїнському регіону за часів Гетьманату П. Скоропадського містяться також у статтях О. Янковської [688–689] та інших.

В сучасній історіографії досліджуються також питання формування гетьманських військових частин у південноукраїнському регіоні у 1918 р., патріотична діяльність Українських січових стрільців і Запорізького корпусу за час їх перебування на Півдні України. Військове будівництво у регіоні в цей період досліджує В. Пархоменко – автор низки статей й кандидатської дисертації з цієї проблематики [555; 557–558]. Надзвичайно цінний матеріал по Півдню України в період Гетьманату, про роль Українських січових стрільців та особисто В. Габсбурга (В. Вишиваного) в поширенні української національної свідомості в краї містить книга Ю. Терещенка та Т. Осташко

«Український патріот з династії Габсбургів» [612].

Як загроза процесам інтеграції Півдня України в єдиному загальнонаціональному просторі за часів П. Скоропадського характеризується політична діяльність німецькомовної етнічної меншини. Політичні симпатії, визвольний рух та діяльність на шляху створення в регіоні власних національно-державних утворень стали об'єктом уваги як вітчизняних [561; 624], так і закордонних дослідників [305–306].

Інтенсивно досліджуються проблеми соборності України в зовнішній політиці П. Скоропадського. Окремої наукової розвідки присвяченої саме південноукраїнським аспектам цього процесу не існує. Однак це компенсується низкою змістовних загальних досліджень присвячених вирішенню проблеми кордонів з РСФРР і Румунією та проблеми Криму [412; 328; 510; 559].

Міжнародні аспекти інтеграції території південних губерній до складу України в 1918 р. аналізуються в нашій монографії, що була опублікована в 2005 р. та окремій науковій статті [629, с. 168–186; 622].

Підсумовуючи сказане про сучасні історичні дослідження південноукраїнського регіону доби П. Скоропадського, є підстави для висновку, що науковці впритул наблизилися до створення узагальнюючих праць, зокрема, до комплексного вивчення процесу націотворення, який відбувався в цей час тут.

Доба Директорії в сучасній історичній науці залишається маловивченою. До проголошення незалежності України на наукові дослідження Директорії взагалі було накладено табу. Хоча після 1991 р. заборони зникли, ситуація змінилася неістотно. Крім стислої монографії В. Яблонського в Україні не видано жодної праці, у якій би в цілісному вигляді аналізувався період Директорії [686]. Можна говорити лише про деякі південноукраїнські аспекти історії Директорії, висвітлені в окремих

публікаціях, в тому числі і нашій науковій статті «Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки», опублікованій в 2005 р. [628]. Зокрема, в монографії П. Захарченка «Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.)» містяться фрагментарні матеріали про співвідношення соціального і національного в повстанському русі на Півдні України [431, с. 46]. Сюжети, пов'язані з перебігом подій на Катеринославщині в добу Директорії УНР стисло відображено в статті Р. Васковського та А. Голуба [342]. В. Пархоменко, який досліджує проблему будівництва українських збройних сил періоду національно-визвольних змагань та громадянської війни 1917–1921 рр., свій виступ на науково-практичній конференції в Миколаєві у 2000 р. присвятив українським збройним формуванням Директорії УНР на Півдні України у грудні 1918 р. [554].

Окремий блок в історіографії Директорії на Півдні України становлять наукові статті, присвячені перебуванню військ Антанти на Півдні України та еволюції взаємин УНР і Антанти. Тут справді спостерігається певний прогрес. Так, стаття О. Комаренка, написана на основі неопублікованих документів архіву Гуверівського Інституту війни, революції і миру Стенфордського університету США стосується перебування військ країн Антанти на Півдні України в 1918–1919 рр. [456]. Стаття І. Шкляєва описує унікальну ситуацію, що склалася в Одесі, коли місто фактично було поділено на сфери впливу між інтервентами, Директорією та Добровольчою армією [682]. Н. Городня опублікувала у співавторстві з Б. Гончаром статтю, що ґрунтується на англійських матеріалах. В ній досить повно відображаються франко-українські контакти та аналізується перебіг переговорів між Директорією УНР та французьким командуванням в Одесі у січні – березні 1919 р. [391].

Еволюція взаємин Директорії УНР і Антанти розглядається в книзі М. Держалюка [412]. Цим сюжетам присвячена і наша стаття, опублікована в

Мінську в журналі «Беларускі гістарычны часопіс» у 2006 р. [619].

Спеціальних історичних праць, присвячених дослідженню Півдня України *в умовах радянських режимів 1919 і 1920 – початку 1921 рр.*, зокрема, їх національно-культурної політики і вирішенню питання про адміністративно-територіальну підпорядкованість регіону, в умовах незалежності не виконано.

Можна говорити лише про дослідження окремих аспектів цих питань, які розглядаються в деяких узагальнюючих працях, присвячених аналізу політичного статусу України в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави (1918–1920-ті рр.), впровадженню радянського режиму в українському селі, повстанському рухові на Півдні [394; 397; 519; 678–679].

Методи боротьби більшовицького режиму з повстанським рухом на Півдні України на початку 20-х років, включаючи і терор голодом, аналізуються в наших наукових статтях [621; 641].

Ряд досліджень, включно з монографією В. Горака, присвячено повстанню отамана Григор'єва, яке відбулося у південноукраїнському регіоні [392–393; 652]. В двох наших статтях розглядається вплив воєнно-стратегічної ситуації на Півдні України навесні – влітку 1919 року на зовнішньополітичний курс Радянської Росії, спрямований на розвиток революції у світовому масштабі [620; 635].

Окремо слід виділити позначену романтичною спрямованістю працю Р. Ковалю, у якій висвітлюються маловідомі сторінки селянського повстанського руху в районі Холодного Яру, на Київщині, Херсонщині, Єлисаветградщині та ін. [453].

Вплив селянського повстанського руху у південноукраїнському регіоні на перебіг подій на денікінському фронті у 1919 р. та на події громадянської війни у цей період в цілому розглядаються в нашій науковій статті,

опублікованій в 2003 р. [631].

Історії повстанського руху селян на Півдні України присвятив свої дослідження Ю. Котляр. В своїх працях він визначає напрями і типологію повстанського руху селян Південної України у 1919–1920 рр., окрему увагу зосереджує на селянських формуваннях державного типу на Півдні України, таких як Висунська та Баштанська республіки, звернувся і до аналізу антибільшовицьких повстань національних меншин, що проживали у регіоні тощо [462–465].

Майже всі праці, присвячені селянському антирадянському рухові на Півдні, вказують на притаманні йому соціальні й національні мотиви, що свідчить про зростання національної свідомості селянства Півдня України. А це, у свою чергу, вказує на продовження в складних умовах війни націотворчого процесу.

Політика білогвардійських урядів А. Денікіна і П. Врангеля щодо України довгий час зображувалася в історичній літературі у виключно темних тонах. В останні роки ситуація стала змінюватися. Вийшла низка публікацій узагальнюючого характеру. Перш за все, це стаття Д. Табачника «Українська Держава і Біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу» [610]. В статті автор наголосив на тому, що протягом 1918–1920 років було непоправно втрачено кілька можливостей для взаємовигідного та взаєморятівного стратегічного альянсу між українськими національними силами і російським білогвардійським рухом [610. – № 8. – С. 74].

В статті В. Крупини розглядається оцінка Української революції командуванням Збройних сил Півдня Росії [470]. Пошуку шляхів вирішення «українського питання» в «білому» Криму присвятив свій виступ на міжнародній науковій конференції «Революція і Громадянська війна 1917–1920 років: нове осмислення» А. Голуб [387]. Перебіг переговорів представників української влади з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. також

опинилися в центрі уваги Г. Гаврилюка [370]. В 1995 р. вийшла книга канадсько-українського автора А. Процика присвячена дослідженню національної політики Добровольчої армії в Україні [700]. Національна політика генералів Денікіна [632; 634] та Врангеля [623] у південноукраїнському регіоні стали предметом дослідження наших наукових статей.

Махновський рух, який регіонально був пов'язаний з Півднем України, з кінця 80-х рр. ХХ ст. став предметом особливої уваги істориків [352; 366; 320]. Однак, ставлення Н. Махна та його оточення до української ідеї спеціально не досліджувалося. Виключення становлять лише статті В. Чопа «Українське питання в ідеології махновського руху» й «Союз і змова: обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ (махновців) та УНР (вересень 1919 р.)» [666–667].

Що ж стосується української емігрантської історіографії, то її представники зосереджували свої зусилля, головним чином, на вивченні ідеології і політичної практики махновського руху, зокрема, його ставлення до національного питання. Склалося дві точки зору на цю проблему. Прихильники одного напрямку розглядають махновський анархізм як випадок національної політичної ересі. Махно для них – це крадій українських душ, часом ворожий агент, засланий з Москви для руйнації спроб українського державотворення [356; 501]. Махновський рух розглядався Л. Винаром, Ф. Мелешком та Ю. Липою як явище, що цілком розходиться з українським відродженням [356, с. 14; 528; 501, с. 170]. На думку М. Ковалевського анархізму в Україні не був присутній національний характер [452, с. 43].

Протилежної точки зору притримувався В. Дубровський. Він вважав Н. Махна лідером «запорізької фракції» українського визвольного руху [421, с. 19]. А. Скирда також схиляється до того, щоб вважати махновців нащадками і продовжувачами ідей Запорозжя [525, с. 14; 701, с. 134].

Доброякісне дослідження національного аспекту махновського руху зробив Ф. Сисин [702].

Таким чином, питання про характер махновщини – наймасовішого в ХХ ст. селянського руху в Європі, його ролі в українському націотворенні, так і залишається нерозв'язаним.

Підсумовуючи сказане, можна погодитися з висновком, що сучасний читач справді не може покаржитись на відсутність конкретних історичних досліджень окремих аспектів минулого Півдня України ХІХ – початку 20-х рр. ХХ ст. Проведена значна археографічна робота, в результаті якої в науковий обіг введена величезна кількість історичних джерел, які в радянські часи були недоступні дослідникам і читачам. Проблематикою Півдня займається велика група істориків. Але внаслідок їх дослідницької діяльності сформувалася відчутна диспропорція між фактологічними і узагальнюючими працями. На прикладі історіографії Півдня України підтверджується висновок, який сформулював в середині 90-х рр. Я. Грицак: «Наукова активність цієї групи істориків (маються на увазі автори фактологічних праць. – *Авт.*) спрямована на відновлення того стану в історичній науці, в якому вона перебувала перед радянськими репресіями» [399, с. 5]. Мозаїка локальних процесів і подій в регіоні, описаних істориками, поки що не створює достатньо чіткої і цілісної картини. Для того, щоб ця картина виникла, необхідні узагальнюючі праці.

На наш погляд, час для узагальнень настав. Як ніколи раніше, сьогодні перед істориками стоїть нагальне завдання: з урахуванням вже досягнутого, з опорою на сучасні теоретичні підходи, проаналізувати, як південноукраїнський регіон поступово перетворювався на інтегровану частину українського національно-територіального простору, як в ході капіталістичної модернізації на його території відбувалася соціальна і національна мобілізація, як формувалася нова національна еліта і розгорталося національно-культурне відродження, як в ході революції ці процеси динамізувалися, перетворюючи

Південь на важливий регіон українського націотворення.

1.3. Джерельна база

Комплексний характер теми дисертації, досить широкі хронологічні рамки, визначили специфічні особливості її джерельної бази, яка включає в себе широке коло різноманітних за походженням і видовими ознаками джерел. У відповідності з класифікацією, яка утвердилася в історичній науці, використані в дисертації джерела розподіляються на такі групи: 1. Офіційні актові документи; 2. Матеріали офіційного діловодства; 3. Матеріали політичних партій і громадських організацій; 4. Демографічна статистика; 5. Матеріали періодичної преси; 6. Джерела приватного характеру.

Більшість використаних в дисертації документів представлена в опублікованому виді в офіційних публікаціях та археографічних збірниках, хоча частина залишається неопублікованою. Звернемося, перш за все, до неї.

З **неопублікованих** джерел в дисертації використані архівні фонди, зокрема, справи фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІА України), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (РДІА), Державного архіву Російської Федерації в Москві (ДАРФ), Російського державного архіву соціально-політичної історії в Москві (РДАСПІ), Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО), Державного архіву Запорізької області (ДАЗО), Державного архіву Миколаївської області (ДАМО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Державного архіву Херсонської області (ДАХО).

Використані в дисертації архівні джерела – це, головним чином, офіційні актові документи, матеріали офіційного діловодства, документи політичних партій і громадських організацій, джерела приватного характеру – листи і

неопубліковані спомини очевидців і учасників подій. Матеріали цих архівів охоплюють весь хронологічний період, який вивчається в дисертації, і ряд її важливих аспектів.

Зокрема, для характеристики соціально-економічних, етнополітичних і культурні процесів на Півдні України в роки Першої світової війни використані: фонди *РДІА*, у т. ч., ф. 23 (Министерство торговли и промышленности (1905–1917 гг.)), ф. 37 (Горный департамент (1807–1918 гг.)), ф. 457 (Особое совещание для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу (1915–1917 гг.)), ф. 1276 (Совет министров (1905–1917 гг.)), ф. 1405 (Министерство юстиции (1802–1917 гг.)); матеріали *ЦДІА України*, у т. ч., ф. 313 (Екатеринославское губернское жандармское управление, г. Екатеринослав Екатеринославской губернии (1868–1917 гг.)), ф. 332 (Кичкасское отделение Екатеринославского жандармского полицейского управления железных дорог (1906–1917 гг.)), ф. 692 (Правление Киевского округа путей сообщения; шоссеино-технический отдел (1914 г.)) та ін.; документи *ДАЗО*, у т. ч., ф. 98 (Веселянское сельское управление, с. Веселянка той же волости Мелитопольского уезда Таврической губернии (1876, 1880–1916 гг.)) і ф. 2030 (Александровская городская управа, г. Александровск Екатеринославской губернии (1914, 1917–1920 гг.)).

Окремі аспекти націотворення на Півдні в умовах Центральної Ради, зокрема ті, що відбивають процеси національної мобілізації, утвердження національної влади в регіоні, формування нової національної політичної еліти, українське національно-культурне відродження, позиції національних меншин висвітлюються в фондах *ЦДАВО України*, у т. ч. ф. 1063 (Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки; Рада Народних міністрів Української Народної Республіки (1917–1918 рр.)), ф. 1064 (Рада міністрів Української держави (1918 р.)), ф. 1705 (Штаб Одеського військового округу (1917 р.)) та ін.; в ф. 57 *ЦДАГО України* (Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні (1917–1920 рр.)); ф. 1282 *РДІА* (Канцелярия министра

внутренних дел (1812–1917 гг.)), в фондах державних архівів Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської областей.

Ряд документів, що висвітлюють стан націотворчих процесів на Півдні в умовах Гетьманату П. Скоропадського знайдено нами в фондах *ЦДАВО України*, у т. ч., у ф. 1064 (Рада міністрів Української держави (1918 р.)), ф. 1074 (Міністерство військових справ Української держави (1918 р.)), ф. 1076 (Генеральне секретарство по справах військових; Військове міністерство Української Народної Республіки (1917–1918 рр.)), ф. 1216 (Міністерство внутрішніх справ Української держави (1918–1919 рр.)); Ф. 2201 (Міністерство народної освіти; Міністерство освіти Української держави (1918–1919 рр.)); Ф. 2207 (Міністерство судових справ Української держави (1918 р.)); Ф. 3766 (Міністерство закордонних справ Української держави (1918 р.)) та ін; у ф. 71 (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (ИМЛ) (1931–1991 гг.)) *РДАСПІ (Москва)*, обласних архівах України.

Малодосліджений в літературі період Директорії, зокрема, її південноукраїнські аспекти, в архівних джерелах також представлені слабо. Однак, в фондах ряду архівів, зокрема, *ЦДАВО України*, *ЦДАГО України*, *ДАЗО*, *ДАМО*, *ДАХО* знайдено цікаві документи, що характеризують регіональні особливості подій на Півдні.

Для висвітлення складних і суперечливих процесів, які відбувалися на Півдні в 1919 – на початку 1922 рр. нами залучено також ряд документів, які зберігаються: в ф. 5 (Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР (1919–1923 рр.)), ф. 1429 (Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, (1919–1924 рр.)) та ін. *ЦДАВО України*; в ф. 1 (Центральный Комитет Коммунистической партии Украины (документы отделов ЦК КП(б)У) (1918–1923 гг.)), ф. 5 (Комісія по історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (1917–1938 рр.)), ф. 57 (Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні (1917–1920 рр.)) *ЦДАГО України*, а також в фондах державних архівів Дніпропетровської і Запорізької областей.

Всього, в дисертації використано документи 59 фондів 3 центральних архівів України, 3 – Російської Федерації і 5 обласних архівів України. Всього залучено 112 справ.

Але, при всій їх важливості, архівні джерела становлять лише невелику частину загального документального комплексу. Головний масив, як зазначалося вище, становлять **опубліковані** джерела різних типів.

Офіційні актові документи (законодавчі державні акти, постанови, накази, обіжники, інструкції центральних владних структур, міжнародно-правові акти, матеріали зовнішньої політики і міжнародних відносин тощо) публікувалися в офіційних виданнях і збірниках документів і матеріалів, виданих за хронологічним та тематичним принципом в радянські часи та в умовах незалежної України, зусиллями діаспори за кордоном, і у такому вигляді доступні сучасному досліднику [132–133; 214; 207–209; 227–228]. Актіві документи відбивають різноманітні аспекти процесу націотворення, зокрема, яскраво ілюструють інтеграцію Півдня до складу національно-територіального простору, політичну лінію різних політичних режимів, що утверджувалися в Україні (російського імперського і буржуазно-ліберального Тимчасового уряду, Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії, радянської влади) щодо питання про приналежність Півдня. Наприклад, у двохтомному збірнику документів і матеріалів «Українська Центральна Рада», простежується ставлення Центральної Ради, окремих її фракцій, Малої Ради і Генерального Секретаріату до окремих регіонів України, зокрема, до питання про адміністративну підпорядкованість Півдня і реакція на імперську позицію Тимчасового уряду [113–115; 120; 129].

Особливе місце в документальному масиві займають рішення вищих органів більшовицької партії. Враховуючи її становище в суспільстві, партійні програми та директиви нерідко мали не менше, а навіть більше значення, ніж офіційні актові документи вищих радянських органів. Рішення вищих партійних органів більшовицької партії, як правило, було підставою для

прийняття відповідних законодавчих актів, постанов чи наказів державних структур. Зокрема, всі державні рішення, які стосувалися адміністративно-територіального устрою України, у тому числі щодо південного регіону, попередньо приймалися на партійному рівні, як правило, в Москві. Рішення вищих партійних органів (з'їздів чи пленумів ЦК), директиви центральних органів публікувалися в офіційних партійних виданнях або археографічних збірниках [126; 212; 224].

Документи офіційного діловодства (рапорти, інформації, офіційні листи, донесення тощо, які надсилалися з місцевих органів влади до центральних, звіти чиновників центральних відомств про становище в південних губерніях) містять надзвичайно змістовні матеріали, які відбивають діяльність місцевих державних структур по виконанню лінії «верхів» або характеризують місцеві ініціативи. В умовах революції з її нестабільною політичною обстановкою, частою зміною влади в центрі місцеві органи влади нерідко полишалися на себе і були відносно самостійними в проведенні тієї чи іншої політичної лінії, що відбивалося на змісті паперів місцевих канцелярій. Великий масив документів офіційного діловодства опублікований в археографічних збірниках, що були підготовлені в південноукраїнських областях в радянські часи. Ці збірники проходили сувору радянську цензуру, а їх автори зобов'язані були демонструвати політичну заангажованість і відбивати, головним чином, точку зору правлячої комуністичної партії [210; 204–205; 216; 220–221]. Незважаючи на тенденційність і упередженість укладачів цих збірників, сучасний дослідник, застосовуючи наукові методи аналізу, в змозі виявити в них цілі пласти «непомічуваної» раніше історичної інформації, котра дозволяє по-новому реконструювати історію досліджуваного періоду. Вільнішими від політичної упередженості виявилися закордонні укладачі збірників документів, або наші сучасники, які укладали археографічні збірники в умовах незалежності [225; 202; 213; 217; 218; 222].

Матеріали політичних партій і громадських організацій становлять наступну важливу групу історичних джерел. Їх значення пояснюється

виключною роллю політичного фактору в формуванні модерних націй. Політичні партії і громадські об'єднання, що діяли в межах України, в своїх програмних документах, зверненнях, пропагандистських матеріалах та ін. формулювали власне бачення майбутнього України і доступними їм методами боролися за реалізацію своїх програм. Українські національні партії і громадські організації, що знаходилися під їх ідейним впливом, виходили з принципу соборності і сприймали південний регіон як невід'ємну складову частину українського національно-територіального комплексу. Своєю діяльністю вони готували масовий національно-визвольний рух – національну мобілізацію населення, а коли спалахнула Українська революція – очолили її. Це був важливий етап націотворення. Оpubліковані в археографічних збірниках або окремими публікаціями, документи політичних партій і громадських організацій дають багато інформації для аналізу південноукраїнських аспектів націотворення [226; 125; 130–131; 381]. Загальноросійські партії виходили з інших засад, відмовляючись визнати суверенітет України, відстоювали єдність Росії, погоджуючись лише на реформування її політичного ладу. Що ж стосується більшовиків, то у ставлення до Півдня України вони пережили певну еволюцію, яка знайшла відображення в опублікованих документах [203; 215].

Вивчення націотворення традиційно спирається також на матеріали *статистики*, зокрема, демографічної. Про виключне значення публікацій демографічних переписів і демографічної статистики в процесі націотворення, зокрема, для окреслення українського національно-територіального комплексу, писало багато дослідників [581, с. 216–218]. Щоб надати переконливості аргументам щодо національної приналежності тієї чи іншої території, дослідники традиційно спиралися, перш за все, на дані статистичних обстежень чи демографічних переписів. Але в умовах бездержавності російські урядовці часто фальшували дані про національний склад українських губерній. Вони добре розуміли, що об'єктивні матеріали про географію і статистику розселення етносів, зокрема, на Півдні України, можуть стати не

лише підставою для висновків академічних дослідників, але й надати впевненості тим силам, які вважали Південь невід'ємною частиною України. Більше того, результати демографічних переписів могли перетворитися у підставу для політичних рішень вищих урядовців, військових, дипломатів близьких і далеких сусідів Російської імперії. Це слід враховувати, звертаючись до матеріалів офіційної російської статистики, зокрема, матеріалів Всеросійського перепису населення 1897 р. Тому автор дисертації не обмежувався офіційними публікаціями даних перепису по південноукраїнському регіону, але й звертався до підрахунків та інтерпретацій, які здійснювалися на їх підставі окремими авторами чи окремими посадовцями [135; 581, с. 263–266]. Важливі статистичні дані за роки Першої світової війни, в тому числі по південноукраїнським губерніям, подаються в книзі «Россия в мировой войне 1914–1919 года (в цифрах)» [137].

Періодичній пресі по праву належить важливе місце в загальному комплексі історичних джерел. Адже преса, особливо у період революційних потрясінь виконувала одночасно інформаційну, агітаційну, організаційну та освітньо-виховну функції.

В газетах міститься багато фактичного матеріалу, наведені стенограми з'їздів, конференцій, зборів громадських, професійних та політичних організацій, публікації резолюцій та постанов. Важливе місце на сторінках газет займають огляди, політичні статті на злободенні теми, листи з місць. Але не завжди преса подавала достовірну інформацію. Зустрічалися спроби прикрасити ситуацію чи подати її у вигідному для себе світлі.

Автором дисертації було використано більше 70 періодичних видань 1914 – початку 1920-х рр. Серед них – україномовна та російськомовна преса місцевого, регіонального, загальноукраїнського та загальноросійського рівнів. Серед цих газет були видання політичних партій та громадських організацій, органів влади та місцевого самоврядування, але більшість періодичних видань прагнули представити себе як незалежні, хоча насправді схилялися до певної політичної лінії.

В дисертації використані партійні видання, зокрема, «Наша справа» (Орган Катеринославського комітету УСДРП (Катеринослав, 1918)), «Правда» (Орган ЦК и Петроградского комитета РСДРП(б) / Орган ЦК РКП(б) (Петроград – Москва, 1917–1918)), «Донецкий пролетарий» (Орган Луганского комитета РСДРП (Луганск, 1917)), «Известия Александровского комитета КПУ и уездного Военно-революционного комитета» (Александровск, 1920). Ці та інші періодичні видання є важливими джерелами для відтворення картини політичного та культурного національного життя південноукраїнського регіону в досліджуваний період.

В роботі використані також офіційні видання державних установ та органів влади, зокрема «Вісті з Української Центральної Ради» (Київ, 1917), «Державний вісник» (Київ, 1918), «Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета» (Москва, 1917, 1918), «Сфатул Цэрий. Известия Верховного Краевого органа Бессарабии» (Кишинев, 1918) та ін.

Але переважна більшість періодичних видань прагнула репрезентували себе як незалежні позапартійні загальнополітичні видання, хоча, насправді, вони репрезентували певний політичний сектор суспільства. Наприклад, Олександрівська газета «Січ» (1918) кваліфікувала себе як «Надпартійна демократична часопись українських організацій м. Олександрівська та його повіту», хоча мала чітку проуєнерівську орієнтацію.

Характерно, що в умовах політичного плюралізму, який діяв у 1917 і, почасти, в 1918 і 1919 рр., не лише україномовні, але й російськомовні (як партійні, так і позапартійні) видання досить часто публікували матеріали, які ілюстрували наростання в регіоні національної революції і торкалися питання про приналежність Півдня. Зокрема, в газетах «Робітничая газета» (Київ, 1917), «Известия Александрийского уездного земства» (Александрія, 1917), «Верхнеднепровская народная газета» (Верхнеднепровск, 1917) та ін. публікувалися резолюції різноманітних зборів громадськості регіону з протестами проти політики Тимчасового уряду й рішеннями приєднати Катеринославську, Херсонську чи то Харківську губернії до України.

Містилася інформація про настрої як прихильників, в тій чи іншій формі, української державності так і противників її – симпатиків відновлення централізованої Російської держави.

Дискусії щодо приналежності південноукраїнських територій продовжувалися в пресі і за часів Гетьманату П. Скоропадського.

Зрозуміти ставлення махновців до національного питання допомагають матеріали, опубліковані в махновській газеті «Шлях до волі» (Катеринослав, 1919).

Важливим джерелом для дослідження місця південноукраїнського регіону в політиці генералів А. Денікіна та П. Врангеля стали періодичні видання, що виходили у регіоні в 1919–1920 рр.: газети «Россия» (Одеса, 1919), «Вечернее слово» (Севастополь, 1920), «Время» (Симферополь, 1920), «Таврический голос» (Симферополь, 1920).

Дослідник, познайомившись з добірками названих газет може визначити відмінності в підходах до «українського питання» двох білогвардійських урядів – А. Денікіна та П. Врангеля.

Опубліковані джерела приватного характеру (листи і спогади) для вивчення питань націотворення відіграють особливу роль. Адже вони передають настрої окремих людей, національних і соціальних груп, «дух епохи».

В дисертації використана опублікована в 2003 р. добірка *листів* з фронту молодого солдата А. Рубеля, який виріс в селі Мала Білозірка в Північній Таврії і в серпні 1915 р. був мобілізований в армію і воював на Південно-Західному фронті. Ці листи були знайдені членами етнографічної експедиції Запорізького наукового товариства імені Якова Новицького та Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України в селі Мала Білозірка Запорізького району Запорізької області в 2001 р. Вони показують, як в екстремальних умовах фронтового життя в свідомості мобілізованих південноукраїнських селян відбувалися кардинальні зміни, що вели до подолання патріархальності і

своєрідно сприяли їх «осучасненню», засвоєнню стандартів модерної епохи, формуванню громадянських і національних почуттів [188].

Опубліковані приватні листи окремих учасників, свідків подій та політичних діячів характеризують ставлення представників різних політичних таборів, соціальних і національних груп Півдня до української ідеї, ілюструють складний і суперечливий процес формування в регіоні української ідентичності [169–170].

В дисертації широко використані також джерела *мемуарного* характеру. Безперечно вони несуть на собі відбиток авторського світогляду, суб'єктивізму і тому не є самодостатнім джерелом. Разом з тим, вони відтворюють реальну картину, наповнюють історичний процес живим подихом епохи, виявляють неповторні взаємозв'язки між подіями і історичними особистостями.

В дисертації було залучено мемуари чотирьох напрямків: перший – спомини та щоденники (часто з елементами історичного і політологічного аналізу), створені діячами українських державотворчих процесів – (В. Винниченка, М. Грушевського, М. Ковалевського, Д. Дорошенка, П. Скоропадського та ін. [146; 150; 154; 165; 191]); другий – спогади більшовиків (Є. Бош, В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Г. Лапчинського, Р. Азарх та ін. [139–143; 160; 167]); третій – спогади учасників Білого руху (А. Денікіна, П. Врангеля та ін. [152–153; 147]); четвертий – спогади ватажків та учасників повстанського руху у південноукраїнському регіоні (Н. Махна та його соратників [174–176; 193]).

У 20-ті роки масового характеру набуло видання історико-революційних мемуарів більшовицьких діячів загальнодержавного та регіонального рівня. Більшість з них були підготовлені обласними відділеннями Істпарту, які друкувалися в тому числі в журналі «Літопис революції». Для прикладу можна назвати спогади І. Ніколаєнка, Є. Миронова, М. Солтанова [184; 178; 192] та ін. В спогадах розповідається про становище в південноукраїнському регіоні після Лютневої революції 1917 р. в Росії, дається більшовицька оцінка

розстановки партійно-політичних сил в радах робітничих і солдатських депутатів та інших органах, характеризується боротьба більшовиків за владу в період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського. У наведених спогадах фактичний матеріал у більшості випадків не підкріплювався архівними документами і матеріалами періодичної преси, тому мав чимало неточностей, помилок, грішив самовихвалянням. Однак, на відміну від пізніших професійних радянських дослідників, які замовчували невігідні для більшовицького бачення історії Жовтневої революції факти, автори спогадів не наважувалися на пряме замовчування та фальсифікацію перебігу подій у регіоні в 1917–1918 рр.

У 20-ті роки в різних виданнях публікувалися спогади керівників Донецько-Криворізької, Одеської радянських республік, Радянської республіки Тавриди та більшовиків, які приймали участь в організації цих радянських державних утворень [157; 173; 189; 199–200]. Ці спогади є надзвичайно цінним джерелом, адже вони дозволяють визначити справжні наміри, які рухали організаторами радянських республік у південноукраїнському регіоні.

Роздумами і переживаннями сповнені спогади українських державних чи політичних діячів, які були учасниками буремних 1917–1920 рр. й через призму власного сприйняття описували події Першої світової війни, революції, діяльність урядів і армій, свою участь у національному русі та ін. У багатьох випадках ці мемуарні твори за жанром частково перебувають на грані між класичними спогадами і аналітичними політологічними чи історичними працями. В дисертаційному дослідженні були використані спогади, написані безпосередньо по слідам подій.

Публікували свої спогади і рядові учасники Української революції, які після поразки українських визвольних змагань опинилися за кордоном. Вони описували події, безпосередніми учасниками яких були. Спогади виходили за кордонами Радянського Союзу як окремими виданнями так і в календарі-альманасі «Дніпро», альманасі «Червоної Калини», журналі «Визвольний

шлях» та ін.

Події у південноукраїнському регіоні за часів Першої світової війни та Української революції знайшли відображення в спогадах свідка подій мешканця м. Олександрівська Г. Гордієнка «Під щитом Марса» [149]. Значний інформаційний потенціал мають спогади українського військового і політичного діяча, журналіста та письменника В. Кедровського [163]. Спогади В. Кедровського – є важливим джерелом для реконструкції суспільно-політичної ситуації в Херсоні навесні – влітку 1917 р., зокрема, спроб створення тут антиукраїнського регіонального державного утворення.

У дисертаційному дослідженні використані спогади Ю. Магалевського про події 1917 р. в Олександрівську: про розвиток української національної справи на Запоріжжі та боротьбу з більшовицькими військами в грудні 1917 – січні 1918 рр. [171–172]. Розвитку українського національного руху в 1917 р. в Криму присвятив свої цікаві, але так і незакінчені спогади М. Михайлик [179]. Ю. Липа описав організацію української військової справи в Одесі [168]. В спогадах сотника Армії УНР П. Василюка описуються події в Катеринославі за часів Директорії УНР [144].

Надзвичайно цінний матеріал про події на Півдні України в останній період Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.), про похід П. Болбочана на Крим містять спогади В. Петріва, Б. Монкевича та Р. Винницького [186; 181; 145].

Низку мемуарів залишили Українські січові стрільці, які перебували на Півдні України за часів Гетьманату П. Скоропадського. В спогадах М. Заклинського та В. Щуровського [158–159; 198] міститься інформація про культурницьку роботу, яку розгорнули січовики у регіоні, про їх стосунки з місцевими жителями.

Оригінальною мемуарною пам'яткою є спогади ерцгерцога Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), полковника УСС, в яких знаходимо надзвичайно цінний матеріал про становище та настрої населення південноукраїнського регіону за Гетьманату П. Скоропадського [177]. Про

діяльність В. Габсбурга та його січовиків на Півдні України читаємо в спогадах М. Шкільника [196].

Багатою є мемуарна література, представлена лідерами та учасниками білогвардійського руху у південноукраїнському регіоні. Частина цих мемуарів була опублікована в книзі «Революция на Украине по мемуарам белых», що вийшла в 1930 р. До книги увійшли й спогади В. Мякотіна, Г. Ігреньова, М. Могилянського [161; 180; 182] в яких описуються події у південноукраїнському регіоні.

Безперечно, мемуари представників білогвардійського табору не можуть виступати самодостатнім джерелом для аналізу різнопланового процесу українського націотворення у південному регіоні. Однак порівняння поглядів представників різних політичних таборів щодо одних і тих же подій та співставлення їх з іншими джерелами дає можливість здійснити дослідження більш глибоко.

У дисертаційному дослідженні використані і спогади Н. Махна і його соратників, в яких висвітлюється його діяльність в 1917–1921 рр. [174–176; 193]. Вони мають першорядне значення для оцінки махновського середовища, його ставлення до українського питання.

Таким чином, джерельна база для проведення дослідження українського націотворення на Півдні України представлена різнотипними за походженням матеріалами. Джерельні матеріали, які висвітлюють різні аспекти соціально-політичної і економічної історії Півдня дозволяють провести дослідження особливостей і загальних рис формування модерної української нації в хронологічних рамках ХІХ ст. – початку 20-х рр. ХХ ст.

Інформативний потенціал джерел дозволяє автору вирішити основні завдання дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПІВДЕННА УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ МОДЕРНОГО НАЦІОТВОРЕННЯ (XIX ст. – 1917 р.)

2.1. Модернізація і націотворення в Південній Україні (XIX ст. – 1914 р.)

Початковий етап формування модерної української нації пов'язаний з політичними, соціально-економічними і етнокультурними процесами, які відбувалися в Україні в XIX – на початку XX ст.

Однією з найважливіших передумов формування модерної української нації було, за переконанням О. Оглобина, вирішення територіальної проблеми, тобто «органічне з'єднання, споєння всіх ... елементів – географічного, економічного, політичного – у єдиний національно-територіальний комплекс сучасної України...» [544, с. 48, 51]. Ця думка українського вченого, сформульована ще у 1970 р., відповідає новітнім уявленням про націотворення. Сучасний англійський дослідник Ентоні Д. Сміт «першим кроком... до соціального і культурного об'єднання представників нації» назвав «територіальну єдність», «історичну територію, або рідний край» [593, с. 32; 594, с. 23].

Південноукраїнський регіон з його територією, населенням і економікою історично формувався як органічна частина України [636].

Цей процес сягає у глибину століть. Після завершення російсько-турецьких війн XVIII ст. і ліквідації Запорозької Січі почався його новий етап. Південна Україна була включена до складу Російської імперії, яка заявила про своє виключне право на володіння цим регіоном.

Особливо яскраво позиція Російської імперії щодо приєднаних південних територій була задекларована у Маніфесті Катерини II, у якому

виправдовувалася ліквідація царськими військами Запорозької Січі у 1775 р. і накреслювалася політика на майбутнє: «...Січ Запорозьку нарешті зруйновано... Козаки ...почали простягати своє зухвальство, присвоюючи й вимагаючи собі, начебто майна їх власності, не лише тих земель, які були набуті нами від Оттоманської Порти під час останньої війни, але навіть зайнятих поселеннями Новоросійської губернії, заявляючи, начебто ті та інші землі належали їм з давніх-давен, коли, навпаки, усьому світу відомо, що перші з цих земель ніколи не були нікому дані; останні, хоч складають частину Малоросії, але тим більше ніколи не належали й не могли належати запорозьким козакам, тому що вони в самому своєму існуванні не мали жодного законного початку, отже, ніякої земельної власності, а їх терпіли в тих місцях, де вони засіли, замість попередньої військової сторожі; для того ті землі Новоросійської губернії як пусті, зрештою, вигідні не лише для життя людського, а й для охорони кордонів від ворожих нападів зручні, були заселені людьми, створеними для земельного господарства й для військової служби» [119, с. 174–175].

Маніфест Катерина II став ідеологічним обґрунтуванням російської політики щодо Півдня України. Як бачимо, питання імперських претензій на запорозьку спадщину проходить червоною ниткою через зміст Маніфесту. Права українського козацтва на володіння землями Запорозьких Вольностей відхилялись, хоча їхня військова і господарська присутність на Півдні мала значно давнішу історію, ніж перебування тут росіян і поселених імперською владою колоністів, а роль у довголітній боротьбі з Османською імперією та Кримським ханством взагалі важко переоцінити. Є багато підстав для ствердження, що без української участі Росія не вийшла б на береги Чорного моря, а потім і не закріпилася там. Але відбувалося все це в рамках російської імперської стратегії, а українські козацькі формування діяли як частина російської армії. Український фактор у відвоюванні південного регіону був підпорядкований російській військовій машині і заявити про себе публічно не міг. Наслідком цього було майже повне замовчування Російською імперією

української участі в російсько-турецьких війнах. Серед усього іншого, це могло бути викликане й намірами позбавити українців як окремих народ будь-яких надій скористатися наслідками завоювань другої половини XVIII ст.

Обґрунтуванням виключних прав імперії на регіон була покликана легенда про цивілізаторську роль Росії в «запустілому Півдні», яка стала складовою частиною Маніфесту. Цю легенду настирливо нав'язували суспільству офіційна російська історіографія і російські державні чинники. У дійсності, ще з середини XVIII ст. запорожці стали інтенсивно освоювати підконтрольні території в господарському відношенні, про що переконливо свідчать результати історичних досліджень [329; 564–565].

Маніфест Катерини II став ідеологічною основою імперської політики щодо Півдня України. Південний регіон дістав офіційну назву Нова Росія (Новоросія, Новоросійський край). Вперше назва Новоросія з'явилась у 1764 р., коли було прийнято рішення про створення на Півдні Новоросійської губернії. Тут планувалося навіть побудувати третю, окрім Петербурга і Москви, столицю імперії. На роль цієї столиці готували місто Катеринослав. Новоросійська губернія з деякими істотними територіальними змінами (у 1775 р. з неї виділилася Азовська губернія) проіснувала до 1783 р., коли ввійшла до Катеринославського намісництва. У 1796 р., після смерті Катерини II, Павло I відтворив Новоросійську губернію, а місто Катеринослав перейменував у Новоросійськ. Оновлена Новоросійська губернія проіснувала до 1802 р., коли на її місці були створені Катеринославська, Таврійська і Миколаївська губернії. У 1828 р. Новоросія знов з'явилася на карті імперії, але вже як генерал-губернаторство, що об'єднувало три південні губернії.

Проіснувало Новоросійське генерал-губернаторство трохи більше 50 років. У 1874 р. воно було ліквідоване, хоча на території України аж до 1914 р. ще продовжувало існувати Київське генерал-губернаторство, що об'єднувало з 1832 р. правобережні Київську, Волинську і Подільську губернії.

Створення, а потім і ліквідація Новоросійського генерал-губернаторства

було проявом певного політичного курсу імперії в приєднаних територіях. Японський дослідник російської історії Кімітака Мацузато, який вивчав відмінності в управлінні різними регіонами імперії в XIX – на початку XX ст., зробив спробу розкрити зміст цього курсу. У складі Російської імперії дослідник виділяє три типи територій: а) «внутрішні губернії», б) краї з етнополітичними генерал-губернаторствами, в) краї з господарськими генерал-губернаторствами. До першої групи відносилися землі, що були включені до складу Московської держави ще в XVII ст. і мали досвід воєводського управління із сильним асиміляторським ефектом. Етнополітичні генерал-губернаторства створювалися, головним чином, в окраїнних регіонах імперії, де проживали так звані «шановні вороги»; головним завданням управління було проведення політики етнічного бонапартизму. Нарешті третя група адміністративно-територіальних утворень – господарські генерал-губернаторства – охоплювала землі, які мали велике економічне і геополітичне значення і були недостатньо освоєні.

Саме до останньої групи і відносилося Новоросійське генерал-губернаторство, утворене в 1822 р. у складі Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній. З погляду імперської бюрократії, після ліквідації Запорозької Січі це була периферія Російської держави, яка відкривала для неї величезну господарську і воєнно-стратегічну перспективу – освоєння природних багатств і створення бази для просування кордонів далі на Південь. Для досягнення цієї перспективи були потрібні значні зусилля. Саме тому й було створено тут генерал-губернаторство, яке, на наш погляд, є підстави називати не лише господарським, а й воєнно-стратегічним.

Як і в інших регіонах Російської імперії, існування генерал-губернаторства уряд вважав доцільним лише до того часу, поки над Півднем не буде встановлений міцний воєнно-політичний контроль, поки він не стане достатньо русифікованим, освоєним у господарському відношенні й на нього не буде поширене загальноімперське законодавство. На відміну від інших регіонів, на Півдні України цей процес відбувався досить швидко і в цілому,

на думку вищих імперських чиновників, завершився на початку 70-х рр. XIX ст. [526, с. 456–457; 527, с. 613]. Південноукраїнські (новоросійські) губернії були прирівняні до інших «внутрішніх» губерній, серед яких після ліквідації в 1856 р. Малоросійського генерал-губернаторства вже були Харківська, Полтавська і Чернігівська. Щодо правобережних губерній (Київської, Волинської та Подільської), то вони залишалися об'єднаними в Київське генерал-губернаторство. Тут існувало ряд обмежень, які не поширювалися на «внутрішні губернії», зокрема, не було дозволу на організацію земств.

Ліквідувавши Новоросійське генерал-губернаторство і прирівнявши його територію до «внутрішніх губерній», імперський режим робив все, щоб штучна назва регіону Новоросія назавжди була закріплена за Південною Україною. Д. Багалій, який ретельно вивчав колонізацію Півдня і присвятив їй декілька ґрунтовних праць [315–316], у своєму історіографічному вступі до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» пояснював це прагненням «знищити навіть пам'ять про те, що це була раніш суто українська територія» [318, с. 64].

Однак самою назвою справа не вирішувалася. Головне полягало у тому, чи буде сформований на цій території прийнятний для імперії етнічний склад населення, чи вдасться цей регіон русифікувати.

Але з самого початку російської присутності на Півдні виявилось, що це завдання надзвичайно складне. Незважаючи на всі зусилля влади, регіон не втрачав українського характеру. Н. Полонська-Василенко вважає, що після зруйнування Запорізької Січі в 1775 р. у Південній Україні було біля 250 тис. мешканців обох статей [567, с. 106]. Загальна чисельність жителів Півдня станом на 1796 р. становила вже близько 1 млн осіб. Українців серед них було понад 70% [567, с. 118; 607, с. 241–243]. Протягом XIX ст. в результаті природного приросту, масових міграцій з Правобережної, Лівобережної України, російських губерній і розселення зарубіжних колоністів чисельність населення Південної України різко збільшилася. За даними Всеросійського

перепису 1897 р., у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях було 6295,1 тис. жителів. Але матеріали перепису свідчать, що етнічний склад населення регіону кардинально не змінився. Як і раніше регіон був багатонаціональним. Але домінуючим етносом все-таки залишався український [334, с. 62–65].

Сучасникам, особливо жителям південноукраїнських міст, кидався в очі строкатий національний склад регіону. Але при цьому вони чітко вказували на його переважно український характер. Зокрема, Дмитро Донцов, який народився і провів дитячі роки в Мелітополі, у листі від 19 вересня 1931 р. до Євгена Маланюка, чиє походження також пов'язане з Південною Україною, назвав Північну Таврію *«нашою Америкою»* (курсив наш. – Авт.), етнографічною мішаниною з українців» і багатьох інших народів [170, с. 154].

Результати перепису 1897 р. спеціалістами використовуються як база для визначення (з урахуванням природного приросту) чисельності населення України та його національного складу в наступні роки, у тому числі напередодні Першої світової війни. У наведеній таблиці 2.1 (див. стор. 77), складеній на підставі підрахунків українського географа Степана Рудницького, представлені дані, які свідчать, що в 1914 р. українці залишалися найчисленнішою етнічною групою Півдня (56,7%). Другою за чисельністю групою були росіяни, далі йшли татари, євреї, німці, греки, молдавани, татари і турки, поляки, болгары та ін.

Але, взявши за базу для розрахунків чисельності національних груп в 1914 р. дані перепису 1897 р. з відповідними поправками на щорічний природний приріст, С. Рудницький сам же і визнає, що стосовно українців така стандартна статистична операція не зовсім коректна. По-перше, російські чиновники свідомо фальшували дані перепису 1897 р., вважаючи своїм обов'язком показати кількість етнічних росіян на українських землях якнайбільшою. По-друге, в самій методології перепису 1897 р. була закладена можливість фальсифікації. Справа в тому, що перепис не ставив завдання зібрати дані про національність населення. Людей просили назвати свою

рідну мову. Оскільки багато українців, особливо в містах Півдня, назвали своєю рідною мовою російську, то це спотворило підсумки перепису. Насправді етнічних українців було більше, ніж наведено в публікаціях результатів перепису. В дійсності, за орієнтовною оцінкою С. Рудницького, частка українців у Катеринославській губернії становила «щонайменше» 80%, у Херсонській і Таврійській – до 65%, при відповідному зменшенні питомої ваги росіян [581, с. 263, 264–265].

Таблиця 2.1.

Етнічний склад населення Півдня України станом на 1914 р. [581, с. 265]

Етноси	Губернії Півдня України						Разом на Півдні	
	Катеринославська		Херсонська		Таврійська			
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Українці	2381	68,9	2003	53,5	869	42,2	5253	56,7
Росіяни	594	17,2	790	21,1	574	27,9	1958	21,2
Євреї	162	4,7	442	11,8	78	3,8	682	7,4
Німці	131	3,8	169	4,5	111	5,4	411	4,4
Греки	72	2,1	11	0,3	27	1,3	110	3,5
Татари і турки	41	1,2	4	0,1	284	13,8	329	1,2
Болгари	–	–	34	0,9	6	0,3	40	0,4
Молдавани	14	0,4	202	5,4	4	0,2	220	2,4
Поляки	21	0,6	41	1,1	14	0,7	76	0,8
Інші	40	1,1	49	1,3	92	4,4	181	2,0
Усього	3456	100,0	3745	100,0	2059	100,0	9260	100,0

Таким чином, ніяких кардинальних змін, які б поставили під сумнів кількісне домінування українців на Півдні, після ліквідації Запорозької Січі не відбулось. Українці, як і раніше, абсолютно переважали. І це було найважливішою підставою для успішного розгортання на Півдні процесів українського націотворення.

Іншим необхідним фактором формування модерної української нації була економічна трансформація, або, за словами О. Оглобина, «процес капіталістичного розвитку України, і в цьому процесі – консолідація українських земель з відмінною історичною долею в *єдиний національно-господарський організм*» [544, с. 51].

У сучасних модернізаційних схемах націотворення економічна складова також відіграє важливу роль. «Спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території», зазначає Е. Сміт, є однією з основних рис національної ідентичності [594, с. 23]. Значення Півдня в процесі створення «спільної економіки» України важко переоцінити.

У останній чверті XIX ст. на Півдні України розпочалося небачене до того часу економічне піднесення. Традиційні промислові регіони Російської імперії швидко поступалися новому південноукраїнському економічному центру. На землях Півдня України сформувалися такі великі промислові центри загальноімперського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни. Станом на 1913 р. у районі Нікополя видобувалося 21,2% загальноросійського обсягу добутої марганцевої руди. Металургійні заводи Донбасу і Придніпров'я виплавляли напередодні Першої світової війни близько 2,45% світового виробництва чавуну, або майже три чверті всієї виплавки в Російській імперії – 73,71% [577, с. 9]. Загалом в останній передвоєнний 1913 рік Україна давала 56,7% російської сталі, 58,1% російського прокату, 74,5% видобутку залізної руди, 100% – коксу, 78,2% – вугілля.

У регіоні була побудована густа мережа залізниць, якою Донбас був зв'язаний із Кривбасом і Азово-Чорноморським басейном. У

південноукраїнських містах розвивалося суднобудування, харчова промисловість і сільськогосподарське машинобудування.

Вугілля і метали України були основою російської обробної та машинобудівної промисловості, зосередженої в центрі імперії. Це – загальновідома істина. Але в літературі звертають мало уваги на той факт, що значна частина південноукраїнського вугілля і металів залишалася в Україні та забезпечувала її сільськогосподарське машинобудування, залізничний, річковий і морський транспорт, міське комунальне господарство. Метали й вугілля йшли у високорозвинені цукрову і винокурну промисловість. Луганські паровози забезпечували роботу залізничного транспорту всіх регіонів України. Південноукраїнська промисловість була зв'язана з усіма куточками Правобережної та Лівобережної України і була важливим фактором формування всеукраїнського ринку.

Свідченням інтенсивної індустріалізації регіону був швидший, у порівнянні з Лівобережною та Правобережною Україною, ріст міського населення, який помітно випереджав динаміку сільських жителів. Південь взагалі став наприкінці XIX ст. найбільш урбанізованим регіоном України [644, с. 26–27].

Капіталістична модернізація регіону охопила і сільське господарство. Спеціальним законом від 1785 р. Катерина II проголосила, що Південь не знатиме кріпацтва. І хоча у 1796 р. Павлом I кріпосне право на Півдні України все-таки було запроваджене, воно не встигло пустити тут глибоких коренів. У результаті стартові можливості Півдня після селянської реформи 1861 р. виявилися кращими, ніж будь-якого іншого регіону Наддніпрянської України. До того ж південноукраїнський регіон відзначався унікальними сільськогосподарськими можливостями. Багатий на родючі чорноземи, він спеціалізувався на вирощуванні зернових, посіви яких постійно зростали. Це призвело до перетворення України на «житницю всієї Європи». У цілому напередодні Першої світової війни на Україну припадало 2/3 загальноросійського експорту пшениці та жита, майже половина ячменю і

чверть вівса. Більша частка цієї маси надходила з трьох південноукраїнських губерній, так званої «степової трійки»: Херсонської, Таврійської та Катеринославської. Степові губернії давали половину загальноімперського експорту пшениці та жита і 40% ячменю. Південноукраїнська присутність на хлібних ринках Європи серйозно впливала на міжнародну ринкову кон'юнктуру. Як тільки ранньої весни надходили повідомлення про рясні дощі на Півдні України, які віщували високий урожай, на європейських хлібних біржах різко посилювалася ділова активність і знижувалися ціни.

Сільське господарство Південної України розвивалося, значною мірою, за рахунок прийшлої робочої сили. Щороку сотні тисяч наймитів з північних губерній України і, частково, середньої смуги Росії знаходили в причорноморських і приазовських степах застосування своїм рукам. Без прийшлої робочої сили аграрний сектор Півдня не міг повноцінно функціонувати. Сільськогосподарські робітники з Лівобережної та Правобережної України пов'язували міцними економічними і суто людськими зв'язками Степ із рештою Наддніпрянської України.

Суттєвою особливістю економічного життя Південної України була надзвичайно інтенсивна торговельно-посередницька діяльність, оскільки тут були розташовані чорноморські й азовські порти (Одеса, Маріуполь, Миколаїв, Бердянськ, Севастополь та ін.). Миколаїв і Херсон належали до найбільших міст України, а Одеса чисельністю населення поступалася лише Петербургу і Москві. Провідне місце у вивозі Одеси займали сільськогосподарські продукти, передусім експорт українського збіжжя; високорозвиненою тут була торгівля мануфактурою, мінеральною сировиною, металами та виробами з них [582, с. 129–130]. Через південноукраїнські порти експортувалася більша частина українського хліба. Експорт зернових спрямовувався, головним чином, до європейських країн – Англії, Німеччини, Бельгії, Голландії та ін. З іншого боку, через ці порти в імперію, у тому числі і в Південну Україну, доставлялися різноманітні товари з-за кордону.

Питання про роль морських комунікацій в історії України XIX – початку

XX ст. заслуговує особливого розгляду. Адже через південні порти Україна, її економіка, виробники і споживачі включалися в міжнародний розподіл праці. Наслідки цього явища були надзвичайно важливими. Історики й економісти ще у дореволюційні роки установили, що український зв'язок із Заходом, відображений обсягом товарообігу, був міцнішим ніж з російськими губерніями [547, с. 196]. По суті, торгівля через чорноморсько-азовські порти «наближала» Україну до Західної Європи і «дистанціювала» від Росії. Робилося це, як правило, не українськими руками, але, безперечно, в інтересах розвитку України. Портові міста Півдня були свого роду «українськими вікнами» в Європу. З Півдня по всій Україні поширювалися не лише європейські товари. Не меншого значення мала інформація про економічне і політичне життя в розвинутих демократичних країнах Заходу, спосіб життя західних європейців, їхню культуру. Усе це було додатковим поштовхом до модернізації регіону, формування у населення новітніх поглядів на економічне і суспільно-політичне життя.

Така ситуація склалася всупереч урядовій політиці й інтересам російського капіталу. Михайло Грушевський у 1918 р. писав, що «російська торговельна і митна політика приложила всі старання, щоб розірвати і зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, ...щоб знищити українську торгівлю і притягнути Україну економічно до Півночі, до великоруських центрів – Петербурга і Москви» [402, с. 16]. Однак, попри всі зусилля, вирішити це питання імперія на свою користь була не в змозі. Чорноморсько-азовські та балтійські порти вели гостру конкуренцію за контроль над експортом хліба. Незважаючи на підтримку царським урядом північних портів, вони поступалися південним за обсягами перевезень.

Таким чином, Південь увійшов у XX століття найрозвинутішим регіоном України. Але цей регіон з його чорноморсько-азовськими портами і транспортною та складською інфраструктурою відіграв в історії України роль, що далеко виходила за межі його суто економічного значення. Історичне

покликання південноукраїнського регіону виявилось в тому, щоб кардинально змінити напрямки товаропотоків, які до останньої чверті XVIII ст. були різноспрямованими: Правобережна Україна економічно орієнтувалася на Польщу, а Слобожанщина і Гетьманщина – на Росію. Після того як були обладнані азовські та чорноморські пристані, торгівля з обох берегів Дніпра розпочала переорієнтування на Південь. У вітчизняній історичній літературі вже зазначалося, що в часи пізнього феодалізму і формування капіталізму Південь став потужним чинником господарської інтеграції українських земель [408, с. 274; 438, с. 169; 343]. Після реформи 1861 р. і прискорення модернізаційних процесів ця роль південного регіону ще більше посилилася. Таким чином, Південь революціонував господарсько-економічні зв'язки України, що, зазначає І. Лисяк-Рудницький в статті «Роля України в новітній історії», «було вирішальним кроком до економічної інтеграції українських земель і до створення географічно об'єднаного українського народного господарства» – іншими словами, до формування всеукраїнського ринку. Внаслідок цього «Південь став економічним центром тяжіння новітньої України». Причому відмінності, які раніше існували між ним і рештою регіонів Наддніпрянської України, швидко щезали. Південь перетворювався в інтегральну частину українського національно-територіального комплексу. «На зламі століть, – зазначав І. Лисяк-Рудницький, – давні регіональні різниці між українськими землями в Російській імперії вже встигли зникнути або втратили більшу частину свого колишнього значення» [506, с. 159].

Як відомо, модернізація супроводжується бурхливою урбанізацією й кардинальними змінами в структурі суспільства, формуванням нових соціальних типів – усім тим, що в модернізаційних теоріях називається «соціальною мобілізацією». Як зазначалося вище, соціальна мобілізація – це необхідна складова процесу націотворення. Постає питання: наскільки глибоко в умовах мультинаціонального середовища Півдня соціальна мобілізація охопила українську більшість населення регіону?

Для відповіді на це запитання слід торкнутися проблеми участі місцевих

українських селян в урбанізації регіону, адже модернізаційні процеси, як правило, йдуть з міста до села. Достатньо достовірні дані про питому вагу українців у міському населенні дають матеріали Всеросійського перепису 1897 р., наведені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Національний склад міст України в 1897 р. [138, с. 12]

Національність	Південь України (3 губернії), % від загальної кількості	Вся Україна (9 губерній), % від загальної кількості
Українці	17,5	30,5
Росіяни	45,1	34,5
Євреї	25,2	27,0
Поляки	2,6	3,0
Німці	1,5	1,0
Інші	8,1	4,0
Усього	100,0	100,0

Таблиця відбиває стан на кінець XIX ст. Якщо виходити з її даних, то можна зробити висновок, що одна з головних проблем українського націотворення – слабка представленість українців у міському населенні – у південному регіоні набувала просто-таки драматичного характеру. Якщо у цілому в містах України в 1897 р. українці були на другому місці, поступаючись лише росіянам, то на Півдні вони опинилися на третьому місці, далеко відстаючи від росіян і євреїв. Характерно, що представництво українців у містах зменшувалося пропорційно ступеню індустріалізованості регіону. Лише у слабо індустріалізованих містах Лівобережжя (колишня Гетьманщина) вони були у більшості [644, с. 43].

Але, на наш погляд, екстраполювати дані Першого Всеросійського перепису на передвоєнний 1914 рік не зовсім коректно. Передреволюційне двадцятиріччя відзначене бурхливими модернізаційними процесами, які призвели до істотних змін у соціальній структурі сільського і міського населення Півдня [639, с. 74–76]. Село пробуджувалося від патріархальної сплячки, традиційні патріархальні стереотипи зникали, і життя штовхало українське сільське населення в обійми урбанізованого середовища. Одночасно про своє «українство» все частіше почали згадувати зросійщені жителі міст. Особливо інтенсифікувалися ці процеси в останнє десятиліття перед Першою світовою війною. «Вважаємо, – писав сучасний дослідник українського міста Д. Чорний, – що саме між першою російською революцією та Першою світовою війною відчуття українського, України мало поширюватись із великих міст... до малих, повітових, підтримуючи через різні канали – випускників вищих і середніх навчальних закладів, національні патріотичні пісні, книги – новий дух, нове відчуття, живлячи національне коріння. ...У тиглі міст почав виплавлятися "новий українець": більш ініціативний, готовий до цілеспрямованої громадської праці, об'єднання. Він прокинувся і придивлявся не до того, чи варто робити українську справу, а до того, з ким її робити» [668, с. 140].

Але радикальна зміна національного балансу в місті на користь українців могла бути здійснена лише за рахунок міграції селян і освоєння ними масових робітничих професій. Особливо інтенсивно міграція відбувалася в умовах Столипінської реформи, коли ринок робочої сили для гірничозаводської промисловості значно розширився саме за рахунок південноукраїнських губерній. Хоча узагальнюючих даних, які б характеризували цей процес, немає, окремі факти свідчать про це досить переконливо [450, с. 29–31]. Ще в радянські часи історики дійшли висновку, що напередодні Першої світової війни не менше 50% загальної кількості робітників Донбасу і Криворіжжя були українцями [549, с. 104]. Немає сумніву, що ці процеси через певний період могли б «українізувати» робітничі колективи й істотно змінити

співвідношення національних груп у південноукраїнських містах.

Одним із наслідків соціальної мобілізації було формування буржуазії.

У літературі багато писалося про несприятливі умови формування в Україні національної буржуазії. Південноукраїнського регіону це стосується більше, ніж будь-якого іншого. У гірничій справі, металургійній промисловості й виробництві сільськогосподарської техніки Півдня домінували французький, бельгійський і англійський капітали. Українські за походженням (як і російські) капіталісти становили нечисленну і маловпливову групу і самостійної лінії вести не могли. Але ринкова стихія невідворотно вела і до формування місцевого капіталу. У Південній Україні поступово виокремлювалися і знаходили своє місце й українські фрагменти капіталу. Перспективи для їхнього росту були досить широкі. На Півдні національний капітал концентрувався, головним чином, у тих селах, селищах і містечках, де переважало українське населення і панувала українська мовна стихія. Тут була їхня «ніша». І самі вони за розмірами капіталу і можливостями були дрібними, інколи середніми. Осіб, масштабу українського цукрозаводчика-мецената В. Симиренка серед них, звичайно, не було [644, с. 22–23].

Модернізаційні процеси і соціальна мобілізація в Україні супроводжувалися швидким збільшення відсотка інтелігенції серед населення. У південному регіоні цей процес відбувався швидше за будь-які інші в Україні.

Але українців у середовищі інтелігенції Півдня було порівняно мало. Серед 127 тис. осіб, які згідно з даними перепису 1897 р. були пов'язані з розумовою працею в 9 губерніях України, українців було менше третини. Зосереджені вони були в основному на Лівобережжі (понад 40%), а решта – приблизно по 20% – на Півдні і Правобережжі [466, с. 58]. Переважали українці лише серед сільської інтелігенції та спеціалістів без вищої освіти. В останні десятиліття XIX – на початку XX ст. в умовах прискореної модернізації серед селян піднісся престиж розумової праці і з'явилися

бажаючи стати вчителями, лікарями, юристами, агрономами, ветеринарами тощо. Викликане це було, серед усього іншого, небажанням ділити господарство серед спадкоємців. За цих умов батьки прагнули віддати молодших синів на навчання до вищих і середніх навчальних закладів, щоб забезпечити їх надійними засобами існування поза сільським господарством [625, с. 63–66].

Підсумовуючи сказане, можна констатувати значне відставання української більшості регіону на шляху модернізації від росіян, євреїв, греків і представників деяких інших національних меншин Півдня. На початку ХХ ст., як і сторіччя назад, українці були представлені здебільшого селянством. У промисловості, торгівлі, на залізницях та інших ділянках праці, пов'язаних із сучасним виробництвом, їх було порівняно мало. Прошарок українських робітників, дрібної та великої торговельно-промислової буржуазії, інтелігенції був тонким і маловпливовим. Хоча можна констатувати і сприятливу тенденцію: поступово, але неухильно цей прошарок збільшувався.

Формування національної свідомості було наступною важливою складовою формування модерної української нації.

Історики переконливо довели, що на цей процес сильно впливають історичні традиції, колективна історична пам'ять, спільні міфи. Ентоні Сміт «спільні міфи та історичну пам'ять» називає однією з найважливіших рис національної ідентичності [594, с. 23].

Спільним історичним міфом українців був міф про їхнє козацьке минуле. Географічно його поява була пов'язана саме з Півднем. Свого часу безмежні південні степи відкривали широкі можливості і перетворювали цей край у регіон волі. Степ формувал новий тип особистості й новий тип взаємин, новий соціум – зовсім несхожий на замкнуте, розділене щільними становими перегородками суспільство середньовічної Європи. Тут існувала Запорозька Січ, не було кріпацтва, і формувалися нові, незвичні для тодішньої Польщі та Росії, але привабливі для закріпачених селян, по суті, буржуазні виробничі відносини. Ця територія – Вольності Війська Запорозького – була своєрідним

«краєм волі», «зоною свободи» і притягувала до себе незадоволених і здатних на протест.

Історики звернули увагу на ту обставину, що після ліквідації козацтва традиції запорозької «вольниці» на Півдні не зникли. Адже частина місцевого населення, особливо в межах колишніх Запорозьких Вольностей і Азовського козачого Війська, були прямими нащадками запорожців, а переселенці, спостерігаючи за ними, швидко проймалися духом вільнолюбства. «Міф, символ, спосіб спілкування та певний набір норм поведінки є чинниками, які загалом значно життєздатніші, аніж суто матеріальні чинники», – зазначає Дж. Армстронг [446, с. 93].

Але ментальні особливості створюють лише сприятливий ґрунт для формування національної свідомості. Історики дійшли висновку, що національна свідомість, на відміну від етнічної, не формується стихійно. Вона є результатом цілеспрямованого виховання засобами національної культури – освіти, художньої літератури, преси, впливу сім'ї, науки, громадсько-політичних об'єднань, партій тощо.

Освіта в цьому ряді впливів займає особливу роль.

Якщо порівнювати Південь з іншими регіонами України, то можна констатувати, що він характеризувався порівняно високим рівнем письменності. Відсоток освічених в південних губерніях України був значно вищий, ніж на Правобережжі чи Лівобережжі, і в 1897 р. коливався між 27,9 % в Таврійській губернії і 21,5% в Катеринославській [135, с. 38, 42, 44, 88]. Напередодні Першої світової війни на Півдні всерйоз заговорили про впровадження загальної початкової освіти, а співробітник Олександрівського повітового земства Павло Чижевський узагальнив проблему в брошурі під назвою «Всеобщее обучение в земских губерниях» (СПб., 1910).

Здавалося, для формування національної свідомості на Півдні складаються особливо сприятливі умови. Але слід пам'ятати, що в умовах, в яких перебувала Україна, національне культурне середовище формувалося в гострій конкуренції з російськими культурними впливами. Це прекрасно

розуміли імперські чиновники в Україні, максимально звужуючи сферу впливу української культури і прагнучи перетворити освіту в знаряддя русифікації. «Доти, доки в школі взагалі, а в народній зокрема, буде панувати великоруська мова з твердою постановкою вітчизняної історії, – писав київський жандармський генерал своєму петербурзькому керівництву, – доти всі хитрощі українофільствующої інтелігенції, спрямовані на відокремлення Малоросії, будуть приречені на найрішучішу поразку» [51, арк. 32].

Однак, ця сентенція зарозумілого російського жандарма, що відбивала бажання імперського режиму, суперечила життєвим реаліям. Інформація про різноманітні прояви українського культурного життя в Катеринославі, Одесі, Олександрівську, Мелітополі та в багатьох інших містах і селах Півдня зустрічається в історичних документах досить часто. Його натхненниками були народні вчителі, земські службовці, студенти, письменники, учені, актори, музиканти тощо. Перелік прикладів участі української інтелігенції у формуванні національного культурного середовища на Півдні може зайняти багато сторінок.

Наведемо лише деякі з цих прикладів.

Наприкінці XIX ст. Міністерство землеробства дозволило, «як виняток», надрукувати українською мовою брошуру агронома і відомого діяча українського руху, який тоді жив на Херсонщині, Є. Чикаленка «Розмови про сільське господарство». Брошура, загальний тираж якої сягав близько півмільйона екземплярів, розійшлася в селянському середовищі і стала помітною подією в суспільно-політичному житті регіону [195, с. 142].

На початку XX ст. повітові земства південноукраїнських губерній, зокрема їх сільськогосподарські комітети, неодноразово ставили питання про запровадження української мови в початкових школах. Про необхідність цього досить часто говорили з трибуни Державної Думи депутати різних політичних напрямків, які представляли різні регіони, у тому числі і Південь.

З кінця 1905 р. в регіоні стали активно діяти українські «Просвіти». Одеська «Просвіта» в 1907 р. організувала відкрите святкування

шевченківських роковин, що включало ряд заходів, у тому числі урочисті збори-концерт, панахида по Т. Шевченку, відправлена в Покровській церкві, драматичною секцією «Просвіти» за допомоги акторів і музикантів мало не всіх театрів міста були поставлені п'єси Кобзаря. Спеціальний випуск просвітянської газети «Вісті» було присвячено життю та творчості Т. Шевченка [531, с. 262; 532, с. 181]. Робота по відзначенню роковин Кобзаря проводилася і в інших містах регіону [254. – 1 березня; 83, арк. 2–3].

З закриттям товариства «Просвіта» в Одесі у 1909 р. українське життя не завершилося. На базі драматичної секції «Просвіти» була організована музично-драматична спілка «Українська хата», яка на 1912 р. нараховувала 209 членів. Організація проводила різноманітні заходи, в тому числі організовувалися українські вистави, читалися реферати, присвячені видатним культурним та суспільним діячам України [530, с. 96]. За визначенням В. Кузьменко з кінця XIX ст. Південь України став базовим осередком діяльності професійного українського театру [472, с. 16]. Значно зріс інтерес і до аматорського театру: любительські театральні гуртки в кінці XIX – на початку XX ст. існували майже в усіх губернських і повітових містах, в багатьох містечках та великих селах регіону, зокрема у передмістях Катеринослава [254. – 16 січня, 1 лютого, 16 лютого, 1 березня, 16 березня, 25 грудня].

Велика культурно-просвітницька робота проводилася і Миколаївською «Просвітою». «Просвіта» організовувала показ вистав, читання лекцій на українську тематику, проводила музичні вечори та концерти [96, арк. 4, 5 зв.].

Ця робота української інтелігенції, без сумніву, зустрічала відгук в населенні регіону, особливо, сільському. Коли в 1913 р. представник в Державній Думі від Катеринославщини М. Родзянко заявив перед депутатами, що селяни не розуміють української мови, а вимоги ввести її у школу – «вигадки невеликої купки якихось неспокійних елементів», то 1790 селян Катеринославського, Новомосковського і Павлоградського повітів підписалися під протестом проти цього акту «холуйства» [254. – 8 жовтня].

Того ж року понад 160 жителів містечка Широкого на Херсонщині звернулися до єпископа Никона з листом вдячності за його виступи на захист української мови [254. – 5 грудня].

Цей перелік можна продовжувати. Але звернемося до висновку одеського дослідника А. Мисечка, який українському культурно-освітньому руху на Півдні України в 1900–1914 рр. присвятив кандидатську дисертацію: «Південь України мав такі ж поступові тенденції в культурно-освітній сфері, як і решта регіонів України, а подекуди випереджав їх» [533, с. 10]. Цей висновок нам здається достатньо вмотивованим.

Подібну оцінку можна дати розмаху на Півдні українського національно-визвольного руху, тобто політичного руху, спрямованого на відродження української державності.

Але така оцінка не відповідає поширеній в літературі точці зору, що на початку ХХ ст. на Півдні, у порівнянні з іншими регіонами України, національно-визвольний рух був розвинутий слабо. Внесок Півдня в українське державотворення пов'язується, головним чином, зі створенням індустріальної бази України. Як зазначалося вище, цю точку зору у свій час висловив Іван Лисяк-Рудницький [506, с. 155]. Однак, вона сприймалася як дещо умоглядна, адже до останнього часу конкретно-історичних досліджень стану українського національно-визвольного руху у південноукраїнському регіоні не проводилося. А тепер, коли стали публікуватися наукові праці, які описують різні прояви українського життя на Півдні в дореволюційний період, виникають підстави скорегувати цю точку зору.

Можна навести багато фактів, які свідчать, що принаймні до 1917 р. в українських політичних партіях і національно-культурних об'єднаннях не відчувалося жодних «новоросійських» комплексів. Південь України вважався такою ж органічною частиною України, як, наприклад, Слобожанщина чи Волинь. Зрештою опубліковані документи, що характеризують політичну і культурно-освітню діяльність південноукраїнської інтелігенції з формування національної свідомості місцевих українців підтверджують це. Усі українські

політичні течії й організації, які існували у другій половині XIX – на початку XX ст., мали свої відгалуження, інколи досить впливові, у південноукраїнському регіоні. Усі українські партії бачили майбутнє південного регіону у складі оновленої, суверенної України.

Але справа не лише у розмаху українського руху в південних губерніях – зрештою, до 1917 р. він не набув масового характеру у жодному регіоні Наддніпрянської України. Значно важливішим було те, що на політичній арені Півдня український визвольний рух мав сильніших конкурентів, ніж його представники в інших регіонах України.

Серед цих конкурентів на першому місці стояли, звичайно, політичні речники російської етнічної групи, представники якої на Півдні України – Новоросії – взагалі не вважали себе меншиною. Симпатії російської етнічної спільноти Півдня розпорошувалися між різними політичними партіями. У регіоні були найчисленніші в Україні відділення загальноросійських політичних партій – від правомонархічних до ліворадикальних, зокрема, анархістських [197, с. 10–11; 451, с. 77–78; 459, с. 4–61; 460, с. 3–32].

Росіяни південноукраїнського регіону, як і всі, хто перебував під їхнім впливом, майбутнє Південної України, яка для них залишалася Новоросією, бачили у складі оновленої відповідно до їхніх поглядів Російської держави. Оскільки інтереси різних соціальних груп перебували в гострому антагонізмі, це робило південний регіон України важливим ареалом внутрішньоросійського конфлікту, який невідворотно наближався.

Напередодні Першої світової війни набували піднесення також кримськотатарський, єврейський, польський, вірменський, грецький та інші національні рухи. Політичні речники національних меншин Півдня пропонували своїм прихильникам різні варіанти вирішення національного питання: від національно-культурної автономії до політичної незалежності.

Окремо трималася місцева німецькомовна етнічна меншина, яка відкрито не демонструвала свої політичні прагнення. Але це не врятувало її від підозри в нелояльності до імперської Росії. Деякі політичні речники місцевої

української більшості, зокрема, С. Шелухін, також з недовірою ставилися до німців, вважаючи, що вони планують створити в регіоні «Чорноморську Німеччину» [551, с. 18–21].

Однак громадсько-політична палітра південноукраїнського регіону цими силами не вичерпувалася. У регіоні, крім проімперських і національно-визвольних тенденцій, мали місце і суто регіональні, які інколи називають також територіальними. Про ці тенденції вже йшла мова як у дореволюційній літературі [546, с. 876; 395, с. 24], так і в одній із наших статей [625].

Носіями територіальних настроїв були різні соціальні верстви й національні групи Півдня, зокрема, місцева багатонаціональна буржуазія. Ці настрої знаходили відгук також у колах ліберальної інтелігенції та, певною мірою, в інших верствах міського населення південної частини України. Будь-яке рішення центральної влади щодо свого регіону вони сприймали з урахуванням його подальшого впливу на їхнє благополуччя. Захищаючи свої життєві принципи, привілеї і прибутки, ці групи людей змушені були ставати на позиції регіонального (інакше – місцевого, територіального) патріотизму і навіть критикувати політику царизму, якщо вона якимось чином суперечила їхнім інтересам.

Під впливом регіональних настроїв до певної міри перебувало місцеве самоврядування і навіть частина чиновників. Міські думи і земства вимагали для себе і, безумовно, для регіону ширших повноважень. В умовах російської революції 1905 р. і послаблення контролю центру над окраїнами місцевий регіоналізм втілювався у проекти створення на Півдні автономної від імперського центру державної одиниці – Південно-Руської або Чорноморської республіки на чолі з популярним в Одесі адвокатом О. Пергаментом [546, с. 876; 644, с. 70]. Ідею створення на Півдні України демократичної республіки підтримував також відомий революціонер лейтенант П. Шмідт [162, с. 137].

В історичній літературі немає єдиної точки зору щодо оцінки співвідношення територіальних тенденцій і національних вимог українського народу, хоча дискусія стосовно цього продовжується багато десятиліть.

У 1912 р. у московському журналі «Украинская жизнь», який видавав Симон Петлюра, зі статтею «Капитализм и русская культура на Украине» виступив М. Гордієнко. Він констатував тісний зв'язок між територіальними й національними суперечностями в Україні і прогнозував таку перспективу: «Обласні антагонізми переростають у національні. Місцевий капітал не може залишатися індиферентною силою до цих антагонізмів, адже його зростання знаходиться у залежності від культурного і господарського розвитку місцевої національності, який затримується фінансовою централізацією... Усвідомлення обласних інтересів, які захищаються місцевим капіталом, трансформуючись у національну свідомість, неминуче веде до націоналізації капіталу на Україні» [395, с. 24]. З подібною точкою зору виступив у 20-ті роки ХХ ст. відомий український історик Михайло Слабченко, який навів конкретні факти на підтвердження ідеї, що історичні прагнення регіональної буржуазії не суперечать інтересам національно-визвольного руху [592, с. 226].

Така точка зору особливо актуальна, коли мова йде про Південну Україну. Тут заклики до децентралізації, зміни політичного ладу імперії та встановлення особливого статусу Півдня з вуст місцевих жителів звучали значно частіше, ніж в інших регіонах. І можна погодитися, що подібні регіональні ініціативи в умовах жорсткої бюрократичної централізації, яка панувала в Російській імперії, не суперечили корінним інтересам українського руху.

Але наскільки вони співпадали з перспективами його історичного розвитку? Чи одержали б українці Півдня відчутні соціальні і національні дивіденди негайно, коли б якийсь із проектів південноукраїнської (новоросійської) автономії був реалізований? Чіткої відповіді на ці запитання немає. Як показує світовий досвід (згадаймо хоча б Південно-Африканську Республіку часів расового апартеїду), цілком суверенну державу можна будувати, повністю ігноруючи інтереси найчисленнішої етнічної групи. Усе залежить від того, наскільки ця група організована, наскільки сильними є її економічні, культурні й політичні позиції. Якщо в економіці, політиці та

культури домінують меншини, вони схильні ототожнювати власні інтереси з інтересами території проживання. У цьому разі етнічна більшість новоствореного державного утворення приречена на підпорядковане становище. Тому і проекти південної автономії не могли задовольнити інтереси українців, хоча й обіцяли їм динамічне життя, прискорену модернізацію та нові умови боротьби за свої національні права, у результаті якої, можливо, і буде встановлений новий, сприятливіший для української більшості баланс відносин з меншістю. Це було настільки очевидним, що цього не приховували самі ініціатори створення Південно-Руської республіки. Один з її палких прихильників, погоджуючись із тим, що у цій республіці українські селяни будуть на становищі грецьких ілотів, разом із тим зауважив, що це допоможе їм «вийти зі стану сплячки і набути значення» [546, с. 878].

Інше важливе питання, породжене зазначеною вище дискусією: як співвідносилися територіальні тенденції та територіальні ідентичності з процесом формування модерної української нації?

Це запитання поки ще залишається без однозначної відповіді. Якщо виходити з широкої історичної перспективи, то в її річищі регіональні прагнення, напевне, не суперечили завданням національного визволення, а прийнявши за основу націотворення політичну концепцію, їх навіть можна розглядати як важливий фактор формування модерної української нації. Окремі історичні факти можна трактувати як підтвердження цьому. Зокрема, харківський історик Д. Чорний дійшов висновку, що зміни, які відбувалися в українських містах на початку ХХ ст., «призводили до створення якісно нових відносин, стилю життя, поведінки мешканців. Формувалася нова міська людина, нова спільнота, яка відрізнялася від інших громадян, спільнот імперії. Можна припустити, що це були із соціокультурної точки зору вже не звичайні та звичні росіяни (великороси, малороси тощо). Зрозуміло, жителі Катеринослава, Олександрівська, Новомосковська, Павлограда, Бердянська, Маріуполя не відчували себе городянами України. Поки що лише через реальну приналежність до іншого краю в їхньому середовищі формувалося

відчуття регіональної спільності, певного територіального патріотизму» [669, с. 69–70].

Цей висновок добре корегується з поглядом І. Лисяка-Рудницького, який стверджував, що становлення модерної української нації не зводиться до зусиль одного класу чи однієї етнічної групи – українців. При аналізі цього процесу слід брати до уваги «всілякі інші сили» – усе, що мало відношення до України і прямо чи опосередковано впливало на формування модерної держави [507, с. 11–12]. Як зазначалося вище, з подібною точкою зору виступав і О. Оглоблин, який закликав вважати все, що створено на Україні силами територіальних і національних діячів, незалежно від їхнього національного походження і мови, належним Україні [544, с. 51].

У цьому контексті не здається занадто сміливим припущення Д. Чорного, який територіальну ідентичність вважає «перехідною сходинкою» до формування нової національної самоідентифікації міської людності [668, с. 140].

Але переважна більшість населення Півдня були сільськими жителями. Тому важливо знати, чи готове було село сприйняти ці зміни в місті як щось близьке, іншими словами, чи відбувалося соціокультурне зближення міста і села. На Півдні України переконливих прикладів цьому в XIX – на початку XX ст. не виявлено. Можна говорити лише про далеку перспективу такого зближення і формування на цій підставі територіальної ідентичності як підґрунтя творення української політичної нації.

Може саме тому в селі особливої підтримки територіальні прагнення і не здобули. Про них ніхто з селян не знав. Регіональні настрої помітніше проявлялися в південноукраїнських містах, а селянське середовище до них було байдужим не лише через низький рівень свого розвитку. Занадто глибокими і гострими були історичні суперечності між містом і селом. Досліджуючи розвиток південноукраїнських міст XVIII–XIX ст., М. Кавун виявив тенденцію, яка полягала в тому, що «при об'єктивному протиставленні "місто – село" з економічного та адміністративного боку існували ознаки

протиставлення з культурного боку за умови неукраїнського характеру (соціального, національного і культурного) цих міст. Відповідно, соціокультурна ідентифікація населення нових міст інтенсифікувалася за умов опозиційності до сільської за менталітетом культури української більшості регіону» [443, с. 83–84]. Незважаючи на відчутні соціокультурні трансформації в південноукраїнському місті, це місто все ще залишалося «чужим» для українського селянства, і чужим здавалося все, що від нього йшло.

Зазначені обставини перетворювали проблему українського національного визволення на Півдні у складнішу, ніж у будь-якому іншому регіоні України. Багато залежало від того, як поставляться до державницьких прагнень українців представники національних меншин, як співвідноситимуться регіональні тенденції та сформовані на їхній основі територіальні ідентичності з українським націотворенням – стоятимуть на заваді формуванню української нації та становленню української державності чи сприятимуть цьому процесові.

Але на початку ХХ ст. до цієї дилеми ще не дійшло. Наближалася Перша світова війна, з якої починався новий етап в історії України. Несподівано на перший план стало висуватися питання про ставлення до України, зокрема її південного регіону, міжнародного співтовариства.

2.2. Південь у контексті «українського питання» в роки Першої світової війни

Україна взагалі й Південна зокрема викликала значний інтерес з боку країн-учасниць Першої світової війни. З початком війни «українське питання» вийшло на загальноєвропейську арену.

Для Російської імперії значення Півдня України у Світовій війні важко переоцінити. Весь ХІХ і початок ХХ ст. регіон зберігав прикордонний характер. Його промислові й паливно-енергетичні потужності, як і великі продовольчі можливості і людські ресурси покликані були забезпечити

російську армію і тил усім необхідним.

В умовах, коли великі промислові райони імперії (Польща та Прибалтика) були окуповані німецькими військами, економічне значення Півдня різко зросло. Зокрема, питома вага видобутого в Донецькому басейні вугілля й антрациту після втрати Домбровського кам'яновугільного басейну в Царстві Польському досягла в 1916 р. 86% від загальноімперського видобутку [577, с. 9]. Розгалужена мережа залізниць південноукраїнського регіону, металургія, заводи сільськогосподарського машинобудування, на базі яких було налагоджено виробництво оборонної продукції, та, нарешті, український хліб, яким забезпечувалися у роки війни фронт і більшість губерній Європейської Росії, надавали Півдню особливого значення.

З початком воєнних дій саме на Південь України евакуювалася значна частина промислових підприємств із прифронтових областей. Це було пов'язане як з вигідним розташуванням регіону, так і його унікальними промисловими можливостями. На Півдні існувала необхідна інфраструктура, транспортні розв'язки та кваліфіковані кадри, що дозволяло швидко налагодити виробництво евакуйованих із західного регіону підприємств.

Величезним було військово-стратегічне значення Півдня. Столиця Туреччини Стамбул та основні промислові підприємства цієї держави знаходилися у районі протоки Босфор, віддаленої від Севастополя лише на 283 милі, а від Одеси – на 329 миль. У південних портах був зосереджений весь Чорноморський флот Російської імперії, головною метою якого було забезпечення та підтримання переваги на морі, а в перспективі – десантування в район проток і на Анатолійський півострів. Особовий склад Чорноморського флоту був укомплектований в основному вихідцями з південноукраїнських губерній.

Вступаючи у війну, Російська імперія висувала ідею здійснення «історичної мети» – здобути вільний вихід до Середземного моря, що передбачало встановлення контролю над протоками Босфор і Дарданелли. Ідея оволодіння Константинополем і західним узбережжям Мармурового моря

знаходила підтримку російського суспільства. «Усіма сторонами нашого життя ми пов'язані з цією метою, – писав у публічній лекції, надрукованій масовим накладом у 1915 р., князь Є. Трубецькой, – це для нас питання нашого хліба насущного, нашої політичної могутності та нашої культурної місії і, нарешті, духовного "я" Росії» [616, с. 3]. Подібні настрої панували і серед представників духовенства, зокрема, в Україні. Так архієпископ Харківський Антоній (О. Храповицький) писав: «На теперішню війну наш народ дивиться як на визволення християнства від навали єретиків і магометан, а кінцевою метою її бачить визволення Священного Царгороду з церквою Св. Софії та Єрусалиму з Господнім гробом. Усе це живо цікавить не тільки солдат наших, а й більшою мірою мешканців російських і малоросійських сіл» [313, с. 5]. У роки війни аналогічні за змістом видання друкувалися масовим накладом, що, безумовно, мало формувати настрої населення. Красномовними були і назви брошур. Наприклад, Н.Захаров опублікував свою доповідь, прочитану в Петроградському клубі суспільних діячів у січні 1915 р., під назвою: «Наше стремление к Босфору и Дарданеллам и противодействие ему западных держав» [429]. Лекція професора Г. Тельберга була опублікована в 1915 р. під назвою: «Россия и проливы (Русская политика и вопрос о Босфоре и Дарданеллах)» [611].

Воєнні дії на Чорному морі розпочалися ще до офіційного оголошення Туреччиною 11 листопада 1914 р. війни Росії, Великій Британії та Франції. Це сталося 29 жовтня 1914 р., коли турецька ескадра, до складу якої входили німецькі крейсери, зустрілася у нейтральних водах на північ від Босфору з російськими силами. Відбувся швидкоплинний бій. 28–29 жовтня 1914 р. турецькими силами було обстріляно Одеську гавань, Севастополь, Феодосію та Новоросійськ [677, с. 125].

Виступ Туреччини створив новий фронт війни на Чорному морі та Закавказзі. Вихід до Середземного моря перекривався; Росія ізолювалася від союзників. Чорноморське узбережжя України перетворилося в найближчий тил російського флоту, потенційний район бойових дій.

Таким чином, Південь України опинився в роки Першої світової війни на вістрі зовнішньополітичних планів Російської імперії. Їхня можлива реалізація була небезпечною для України й нічого, крім зміцнення імперського контролю над регіоном, нової хвилі русифікації, не обіцяла.

Німеччина напередодні Першої світової війни не мала офіційної урядової політики щодо України. До 1914 р. офіційний Берлін визнавав принцип неподільності Росії, а Україну в політичному та економічному плані розглядав тільки як частину імперії. Разом із тим у країні сформувався ряд науково-дослідних і політичних центрів, що намагалися корегувати урядову політику щодо Східної Європи взагалі і України зокрема. Найвпливовішими серед них були Пангерманський Союз і журналістсько-академічна група «Серединна Європа» [618, с. 106]. Пангерманісти ставили за мету розгромити Росію і, відсунувши її кордони далеко на Схід. Представники групи «Серединна Європа» виступали за унезалежнення неросійських народів Російської імперії. Кінцевою метою було створення на території між Францією та Росією, між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями «спільного економічного, культурного та правового простору», що охопив би народи, які там проживали. Україна уявлялася як територія, до складу якої входив і причорноморський і приазовський степ [618, с. 106–107].

Уряд Німеччини і генеральний штаб армії протягом перших двох років війни (1914–1915) не зважали на заклики пангерманістів. Вони прагнули укласти з Російською імперією сепаратний мир, оскільки війна на два фронти була непосильним тягарем для країни. У зв'язку з цим «українське питання» не порушувалось. Восени 1915 р. в Берліні зрозуміли, що Росія найближчим часом на сепаратний мир не піде. Саме тоді намітився дрейф Австро-Угорщини до підписання сепаратного миру з Росією. У цій ситуації німецькі урядовці почали активно інспірувати публікації з «українського питання», які яскраво змальовували національні утиски неросійських народностей в імперії, натякаючи на перспективу створення Української держави [692, с. 34]. Почалася фінансова підтримка Союзу визволення України (СВУ), хоча

німецькі дотації на діяльність СВУ були невеликими. На 1917 р. вони становили декілька сотень тисяч марок, того часу як на підтримку російської соціал-демократії Берлін надавав мільйони [206, с. 14–16].

Поступово в Німеччині сформувалася впливова школа публіцистів і геополітиків, які наголошували на великому економічному значенні України. У своїх творах вони зверталися і до південноукраїнського регіону, підкреслюючи як його важливість для Росії, так і необхідність відірвати його від імперії. Німецький геополітик А. Пенк писав, що з відторгненням України від Росії, захопленням її Німеччиною й утворенням буферної прикордонної держави для Росії остаточно будуть зачинені двері на захід. Подібні ідеї висловлював у книзі «Мета Росії» і А. Шмідт: «Тільки з втратою України – житниці, рудної й вугільної бази Росії, остання була б знищена вщент». Як бачимо, йшлося про Південь, який вважався частиною української території.

Саме ця публіцистика створила необхідні ідеологічні передумови для того, щоб в 1917 році німецькі політичні кола та широкий загаль більш-менш адекватно сприйняли Українську національну революцію.

Австро-Угорщина плекала особливі надії щодо майбутнього українських земель, оскільки вже володіла Західною Україною. З початком Першої світової війни австрійський уряд визначився щодо «українського питання» й надіслав 20 листопада 1914 р. ноту союзникам, у якій повідомлялося, що метою австрійської політики в цій війні буде відокремлення України від Росії та заснування самостійної України. Це назавжди має послабити Росію та її вплив у басейні Чорного моря [589, с. 54–55]. Наприкінці листопада 1914 р. австрійський міністр закордонних справ Берхтольд підтвердив цю думку й зазначив, що «наша головна мета в цій війні полягає у довготривалому ослабленні Росії, і тому у разі нашої перемоги ми приступимо до створення незалежної від Росії Української держави». Отже, курс на відокремлення України від Росії домінував в австрійській політиці починаючи з перших днів Світової війни.

Таким чином, хоча у своїх підходах до «українського питання» політики

Австро-Угорщини і Німеччини не виділяли окремо південноукраїнський регіон і розглядали його як невід'ємну складову України, у своїх стратегічних планах вони виходили саме з його вигідного розташування з виходом до Чорного моря й потужного економічного потенціалу. Цим пояснюється значний інтерес Відня до проектів української політичної організації СВУ стосовно Півдня України.

Активна підтримка австрійським урядом у 1914–1915 рр. СВУ розпочалася після того, як восени 1914 р. союзниця Австро-Угорщини Німеччина розпочала курс на укладання з Росією сепаратного мирного договору. Це надало б Німеччині змогу всі свої сили спрямувати на Західний фронт. Побоюючись, що в такому разі Росія одержить уже окуповану австрійську Галичину, Австро-Угорщина чинила опір німецько-російському зближенню. Така розстановка міжнародних сил призвела до посиленого інтересу австро-угорських політиків до «українського питання». На початку серпня 1914 р. СВУ ввійшла в контакт спочатку з австро-угорськими урядовими чиновниками, а потім і з зовнішньополітичним відомством і Генеральним штабом Німеччини. Українські соціалісти, маючи на той час розгалужену мережу своїх осередків в Європі й на Балканах (у Софії, Бухаресті, Константинополі) і підтримуючи зв'язки з ідеологічно спорідненими групами в підросійській Україні, запропонували програму, яка містила плани організації військової акції – проект українсько-турецького десантування в районі Одеси та на Кубані. Плани СВУ зацікавили Відень. Австрійське міністерство закордонних справ встановило з українською організацією прямий офіційний контакт, надало для її потреб свою мережу дипломатичного зв'язку й до кінця 1914 р. просубсидувало діяльність Союзу на суму щонайменше 450 тис. австрійських крон [697, с. 19].

Австрійські військові восени 1914 р. разом з українськими емігрантами працювали над планом висадки на Кубані й на Півдні України – у районі Одеси – турецького експедиційного корпусу, до складу якого мав увійти український легіон чисельністю 1 тис. осіб, завербованих із полонених,

переправлених до Стамбула. До легіону планували включити і корпус Українських січових стрільців. Мета українського з'єднання полягала в організації на території Півдня України антиросійського повстання. Але внаслідок розбіжностей, що виникли в турецьких урядових колах, ідея експедиційного корпусу не була реалізована.

Другим проектом СВУ на Півдні України передбачалася підготовка повстання на Чорноморському флоті та його військово-морських базах – в Одесі та Миколаєві. СВУ зробив ставку на Чорноморський флот, добре пам'ятаючи, якого розмаху набуло повстання в революційному 1905 році в Одесі та Севастополі. Після поразки повстання частина потьомкінців стала політичними емігрантами, а решта таємно повернулася в Україну й брала активну участь в українському національному русі. На думку діячів СВУ, у роки Першої світової війни були всі шанси сподіватися на активну участь флоту в новому повстанні. Українські соціалісти, роблячи ставку в своїй пропаганді на аграрне питання, сподівалися підняти на повстання і селянство України. Про високий революційний потенціал українського селянства також яскраво свідчили революційні події 1905–1907 рр. в Україні.

Однак соціалістична заангажованість українського еміграційного руху поряд з низкою інших чинників призвели до відмови Австро-Угорщини від співпраці з українцями. Наприкінці 1914 р. в умовах несприятливого для держав Троїстого союзу перебігу воєнних дій на Східному фронті Відень розірвав стосунки із СВУ. Однією з причин розриву стала низька ефективність роботи структур Союзу Визволення України. Так, Союз вимагав від Відня 1 млн австрійських крон для організації військових акцій на Півдні України та Кубані. У зв'язку з цим шеф розвідки Генерального штабу австро-угорської армії полковник Гранилович поставив під сумнів не тільки доцільність таких заходів, а й перспективність «української акції» взагалі, оскільки польський рух, на противагу українському, діяв на той час набагато ефективніше й без серйозних віденських дотацій [697, с. 19]. У результаті СВУ був змушений залишити територію Австро-Угорщини.

Проте інтерес в австрійських і німецьких урядових колах до «українського питання» не стихав. Проведене у другій половині 1916 р. редакцією «Українських новин» (Відень) опитування видатних австрійських і німецьких політиків, науковців і журналістів показало, що серед політичної еліти Німеччини й Австро-Угорщини домінували відверто проукраїнські настрої. «Усі вони без винятку наголошували на великому значенні "українського питання", а їхню загальну позицію можна висловити словами Е. Пернерсторфера (тодішнього віце-президента Віденського Рейхсрату): "Влада Росії може бути знищена та позбавлена впливу на Європу лише тоді, коли існуватиме українська держава, яка стане найсильнішою твердинею проти російського варварства"» [411, с. 120].

Таким чином, позиція державного керівництва Австро-Угорщини щодо державної незалежності України під протекторатом Габсбургів була, в цілому, прихильною. Особливе місце в реалізації спільних проєктів австрійських політиків і СВУ належало південному регіону, який сприймався як невід'ємна складова частина України.

Болгарія, яка зазнала в ході Балканських війн територіальних втрат на користь Греції, Сербії та Румунії, стала на шлях до реваншу і на противагу союзникам Антанти – Сербії та Румунії, приєдналася до австро-німецького блоку й 14 жовтня напала на Сербію [367, с. 11]. Розраховуючи на територіальні придбання за рахунок Румунії, Болгарія була зацікавлена в існуванні держави-антагоніста Румунії. Нею могла бути Україна. Відновлена Українська держава мала постійно нагадувати про себе Румунії зі сходу, унеможливаючи її агресію проти Болгарії. Виходячи з цього, керівні кола Болгарії, контактуючи з представниками СВУ в Софії, висловлювалися за підтримку ідеї відновлення Української держави, до складу якою неодмінно повинні були входити південні землі.

В **Туреччині** посилення уваги до України було пов'язане з діяльністю місії СВУ в Стамбулі.

Ще до вступу Туреччини у війну СВУ виступила з відозвою до

турецького народу, у якій Україна і Туреччина трактувалися як союзники, що мають спільного ворога в особі російського царату. Звернення знайшло великий відгос у країні. У пресі почали з'являтися публікації про утиски, яких зазнав український народ під гнітом Росії [647, с. 213].

СВУ вітав вступ Туреччини у війну, бо це надавало йому змоги реалізувати заплановані військові акції на Півдні України. Для встановлення контактів з турецькими та болгарськими урядовими і громадськими колами до Софії та Константинополя були відряджені представники Головної Української Ради та СВУ. Найбільшим досягненням місії СВУ в Константинополі стала декларація з «українського питання» Талаат-бея – міністра внутрішніх справ Туреччини, одного з трьох фактичних керівників країни, опублікована 24 листопада 1914 р. Талаат-бей заявив, що Висока Порта так само, як і кабінети берлінський і віденський, визнає необхідність визволення України з-під російського панування; після розгрому Росії османський уряд буде готовий допомогти українському народу створити незалежну державу. СВУ визнавався як загальнонаціональний представницький орган українського народу, що живе в підросійській Україні. Політичні наслідки декларації Талаат-бея важко переоцінити. Це перший у міжнародних відносинах офіційний документ, у якому за українським народом визнавалося право на створення незалежної держави [647, с. 214].

Турецькі політики і представники громадськості були перш за все зацікавлені південними українськими землями як територією, яка буде відгороджувати Туреччину від Росії з її посяганнями на Босфор і Константинополь. Про це яскраво свідчать публікації в турецькій пресі. Газета «Жен тюрк» зазначала, що «інтереси українців тісно пов'язані з інтересами Туреччини. Українська держава, якої жадають для себе українці, відділила б Росію від узбережжя Чорного моря. Створення неросійської слов'янської держави звільнило б Туреччину від політики інтриг російського царства, яке прагне запанувати над Константинополем і морськими протоками». Успіх визвольних змагань українського народу, відокремлення України від Росії

завдали б нищівного удару по традиційній політиці Росії та відвернули б від Туреччини небезпеку, що загрожувала їй протягом останніх двох століть.

Делегація СВУ в Туреччині мала конкретне завдання – підготувати умови для створення українського військового з'єднання, висадка якого разом із турецькими військами планувалася, як зазначалося вище, на Кубані або в Північному Причорномор'ї в районі Одеси. У 1915 р. Енвер-паша звернув увагу німецьких радників також на перспективність наступу австро-угорських військ у напрямку Бессарабії, «щоб покінчити з нав'язливим нейтралітетом Румунії» і, можливо, у складі об'єднаних сил здійснити марш-ривок на землі Причорномор'я [677, с. 130]. За даними Департаменту поліції в Одесі проводилася активна робота по підготовці ґрунту для успішного завершення запланованих акцій: у великій кількості з-за кордону надходила нелегальна література СВУ, яка потім розходилася по всьому Півдню; до Одеси була нелегально перевезена велика партія динаміту. Поліція вбачала зв'язок цих акцій з запланованим турецьким десантом [9, арк. 172].

За умови досягнення союзу з Румунією розглядалося питання про участь румунських сил у цьому десанті та проведення його через румунську територію до південноукраїнських портових міст.

Однак подальше українсько-турецьке співробітництво в умовах війни виявилось обмеженим. Уже протягом 1915 р. воєнні невдачі Туреччини перекреслили будь-які надії на проведення запланованого широкомасштабного десантування.

Румунія – найближча сусідка України – могла за певних умов погодитися на участь в операції. Її дипломати, напевне, знали, що в правлячих колах Австро-Угорщини, як один з можливих варіантів вирішення «українського питання», цілком серйозно розглядається персональна унія між Україною і Румунією. Про це ще 20 серпня 1914 р. писав у листі в Міністерство закордонних справ консул Австро-Угорщини у Львові Курбас [230, с. 9–10].

Таким чином, Південь України став важливим об'єктом у геополітичних

розрахунках держав-учасниць війни. У ході бойових дій сприйняття Півдня як регіону України, її національної етнічної території почало поширюватися в країнах, які воювали з Росією. Це створювало передумови для міжнародно-правового визнання України в наступні роки – роки Української революції.

2.3. Світова війна і модернізаційні процеси на Півдні

Незважаючи на посилення в ході Світової війни значення міжнародного фактора, доля майбутнього України визначалася, перш за все, на її території та залежала від настроїв і дій населення, його здатності прийняти виклик часу.

Одночасно з війною розпочалася масова мобілізація в армію. У цілому, в 9 українських губерніях було залучено понад 3,5 млн осіб, з яких 81% становили селяни, а 19% – робітники та інші верстви суспільства [137, с. 49].

З трьох південноукраїнських губерній тільки селян було мобілізовано в армію 888,2 тис., із них із Катеринославської губернії – 237 тис., Херсонської – 438,6 тис., Таврійської – 212,6 тис. осіб. У цілому по Україні армія забрала половину працездатного населення. Більшість мобілізованих чоловіків були із сільськогосподарських губерній. За даними сільськогосподарського перепису 1917 р., з Київської губернії, наприклад, було призвано 51,8% усіх працездатних чоловіків, а з промислово розвинутої Катеринославської губернії – тільки 34,2% [137, с. 21]. Менша частка мобілізованих в південноукраїнських губерніях пояснюється особливостями соціальної структури місцевого населення: тут було багато робітників, які працювали на стратегічно важливих оборонних підприємствах, залізницях і рудниках Донбасу та Кривбасу і діставали відстрочку від призову до армії.

Служба в армії та фронтове життя пов'язані з величезними труднощами, щоденним ризиком для життя та трагедіями. Але, разом з тим, війна супроводжувалася кардинальними змінами у свідомості вчорашніх селян, досить своєрідно сприяла їхньому «осучасненню», модернізації. Історики це питання спеціально не досліджували. Проблема полягає в джерелах і методиці. Ми також не розраховуємо на вичерпний аналіз модернізаційних

зрушень у південноукраїнському селянстві в роки війни. Мова йтиме про виявлення основних напрямків цих змін.

Для ілюстрації їхньої суті необхідно дослідити різноманітні джерела, але особливо чітко вони відстежуються в листах солдатів з фронту. У нашому розпорядженні є добірка листів молодого солдата Андрія Рубеля, який був мобілізований в армію із села Мала Білозірка в Північній Таврії в серпні 1915 р., а після підготовки в навчальному центрі Сімферополя був відправлений через Київ на Південно-Західний фронт.

Андрій Рубель виріс у сім'ї козацьких нащадків, які переселилися у XVIII ст. в Північну Таврію з Правобережної України. Він здобув типове для селянського середовища виховання і початкову освіту. У його листах дуже багато особистого, але разом із тим вони досить чітко відбивають загальні соціально-психологічні зрушення в суспільстві в роки Першої світової війни.

У листах молодий солдат (на час смерті на полі бою в 1916 р. йому ледве виповнилося 18 років) постає цілком сформованим селянином із властивими представникам цього суспільного стану потребами та інтересами. Уже у другому листі, написаному на початку осені 1915 р., він звертається до батьків: «Не журиты и сейте озымку, хазяйнуйте, вкрийты хату, та чи картоплю выкопалы и чи хлиб продалы – чи в банок "заложылы"» [188, с. 106]. 1 лютого 1916 р. А. Рубель пише: «Только и снится каждой ночи, что будто я дома и из дядьком Гараском молотим пшеницу и такой он худой» [188, с. 113]. Майже у кожному листі Андрій згадує про молодого жеребця, якого в сім'ї назвали Порив і за яким йому дуже подобалося доглядати. Це був дуже красивий арабський кінь з тонкими і стрункими ногами, з гордою поставою голови. На фронті Андрій мріяв дочекатися завершення війни і знову побачити свого улюбленця: «Он вырастит, а я, может быть, жив останусь, то еще увижу своего прекрасного Порыва, как я скучил за ним. Та миж люды его часто не показуйте. И вообще я не советую его продавать, неужели вы домашние продадите его?» [188, с. 120].

Листи свідчать, що в ході війни мобілізовані селяни часто чи не вперше

зустрічалися з новітніми досягненнями людської цивілізації, зокрема, залізничним транспортом, промисловими комплексами, урбанізованим суспільством. Усе це справляло на них сильне враження. Багато з них раніше роками не виходили за межі рідного села з його розміреним життям, а тут протягом доби просувалися у військових ешелонах на багато сотень кілометрів. Вони попадали у великі міста, з їхньою неповторною архітектурою, промисловими комплексами, масами різноплемінного населення. У листі від 15 жовтня 1915 р. А. Рубель писав: «Я в Києве!... Во вторник в 4 часа утра сели на поезд (в 4 класс), а в пятницу утром доехали в Киев... В Києве сколько всего, и такой большой город» [188, с. 108].

На фронті чи не вперше селяни зустрілися з величезними можливостями нової техніки. І хоча це була воєнна техніка, уміння поводження з нею значно розширювало світогляд патріархального, забитого, малоосвіченого або неосвіченого взагалі селянина. Військова муштра, участь у добре організованих операціях показали їм переваги дисципліни й колективних дій. З другого боку, вони бачили відступи й поразки, які були наслідком помилок і безвідповідальності командування й супроводжувалися хаосом і великими втратами. У листах А. Рубеля є чимало сторінок, що підтверджують це. Зокрема в листі від 19 травня 1916 р., описуючи «Брусилівський прорив», він констатує : «Да не раз вже было, что своя батарея и по своим попадала по непониманию расположения линии наводчиками. И только заняли неприятельские окопы, как вдруг команда отступить. Тогда то нас совсем разбили, пропали наши труды и люди даром» [188, с. 121–122].

Щодня в українські села і міста з фронтів Світової війни приходили сотні тисяч листів. Їх читали сім'ями, вулицями. Рідні та знайомі перетворювалися в співучасників фронтового життя солдатів. Взагалі населення Півдня було відносно добре проінформоване про події на фронті й у тилу. Швидкому поширенню інформації сприяла, зокрема, розгалужена залізнична мережа регіону і пов'язана з нею система телеграфного зв'язку. Як зазначав у своїх спогадах свідок подій – мешканець м. Олександрівська

Г. Гордієнко: «Наше місто (Олександрівськ. – *Авт.*) мало те щасливе положення, що знаходилося при головній магістралі, як залізничній, так і телеграфній, бо лінія Петроград – Москва – Харків – Олександрівськ – Севастополь це була найважливіша лінія у державі. А чи вістки, чи лише плітки вздовж цієї лінії ніколи не поминали нашого міста, тому населення нашого Олександрівська було завжди непогано поінформоване» [149, с. 86]. Повідомлення про події на фронтах ставали надбанням усіх і поступово змінювали ставлення до війни.

Як свідчать архівні документи і спеціальні дослідження більшість селян і робітників на початку війни були налаштовані «патріотично» [4, арк. 6, 21, 27, 46, 54], а зіткнення з поліцією відбувалися в ході п'яних виступів і погромів винних погребів і не мали антивоєнного характеру [449, с. 322].

Але ось на батьківщину пішли перші «похоронки», листи фронтовиків з «окопною правдою», і війна швидко почала втрачати свій героїчний ореол. «...Самому злейшому врагу не желал бы попасть в эти "окопы". Если бы дал Бог, чтоб никогда в жизни никто не попадал в эти окопы и чтоб даже не знали, что такое окопы» [188, с. 110], – писав А. Рубель 15 грудня 1915 р., ще до своєї участі у бойових діях. У новому листі, датованому 17 грудня 1915 р. молодий солдат відповідає рідним: «Вы пишете, как я живу. Здесь меня воши заедают, хоч и часто себе белью стираю, но они заводятся. Спим в землянках, одним словом всего приходится...» [188, с. 111]. «...Какое отвратительное дело война» [188, с. 121], – зазначав він уже після перших боїв.

А в листі від 29 травня 1916 р. міститься сповнений драматизму опис атаки під Ковелем, у якій брав участь А. Рубель: «Ряды наши смешались с огнем и землей и 23 мая, когда мы с криком "ура" добежали до неприятельских окопов, то я только помню, что пули и снаряды свистели кругом, а люди падали. Но сколько там было солдат: на место убитых и раненых все новые и новые подбегали, и также падали, разрываясь в куски и (в) воздухе летели руки, ноги, головы; в моих глазах все представилось кровавым светом. Крики, стон, рев снарядов и пуль – все это сливалось в один гул. В целые калюжи

крови вскакиваю, перестрыбуя через убитых или топча их... И когда все ж таки добежали до их проволочного заграждения, за которым были и окопы, то я одну за одной бросил все свои 4 бомбы в их окопы. А потом в штыки и, то ни дай Бог, что было. Помню, что штык ухваченной мною винтовки после бомб работал в моих руках страшно» [188, с. 121].

Така інформація могла справити (і нерідко справляла!) шокуюче враження на психологічно невідготовлених читачів в тилу. Андрій, описуючи особливо драматичні сторінки свого фронтового життя, навіть просив сестру, якій адресував листа, не читати його батькам: «Передо мной все стало как на долони и я вспомнил домашних, тата и маму. Они ведь не знают, что я таким молодым переносу и за что. За что меня заставляют убивать таких как и сам, а потом страдать. Дорогая сестрица, ты этого письма маме не посылай» [188, с. 121–122].

Коли разом з подібними листами надійшли вісті про перші поразки, серед населення почалися розмови про зраду на верхах з метою знищити людей, «бо завелось їх багато, аж землі не хватило, так оце пани нам і дали землю». Саме так іронізували діди – жителі Верхньої Білозірки, обговорюючи інформацію про поразку царських військ у Карпатах у 1915 р. [188, с. 105].

Таким чином, різноманітна інформація з фронту, а особливо сотні тисяч листів, які одержували родичі і знайомі солдатів, змінювали настрої і навіть політичні орієнтації в тилу. Колишня патріархальна затурканість села відходила в минуле.

Іншим важливим каталізатором змін усталеного порядку і звичних відносин між людьми в тилу, джерелом нової інформації, а разом з тим – додатковим джерелом соціальної напруги, була поява тут нових масових категорій людей – біженців, військовополонених, тилкових військових частин російської армії і ранених воїнів.

Перша хвиля біженців у Херсонську губернію прийшла у травні 1915 р. Це були 665 мешканців м. Гродно. До кінця року населення губернії зросло ще на 19 тис. осіб [93, арк. 64 зв.; 299. – 9 листопада]. На 1 квітня 1916 р. в

Україні кількість зареєстрованих біженців становила 656 тис. осіб [Підраховано за: 59, арк. 36–37]. Із них у Катеринославській губернії перебувало 192,4 тисячі, що складало 29,3%, у Таврійській – 37,1 тисячі (5,6%) й у Херсонській – 23,7 тисячі (3,6%). Причому переважна більшість їх зосереджувалася саме в сільській місцевості. Отже, на 1 квітня 1916 р. на території південноукраїнських губерній було зареєстровано 253,2 тис. осіб, що складало 38,5% від загальної кількості біженців, які перебували в Україні.

Необхідно зазначити, що утримання військових частин, розміщення й обслуговування госпіталів для воїнів, облаштування біженців, забезпечення їх житлом, харчуванням, медичним обслуговуванням, роботою тощо, було покладено на місцеву владу [84, арк. 6; 89, арк. 73, 82, 85].

Населення Півдня України поповнювалося і за рахунок військовополонених. Так, у 1916 р. в Катеринославську губернію було переведено 32 тис. військовополонених, у Таврійську – 9,5 тис., Херсонську – близько 20 тис. осіб. Документальні матеріали свідчать, що полонені працювали на шахтах, підприємствах, у маєтках поміщиків і заможних селян регіону [6, арк. 57; 60, арк. 3; 63, арк. 29; 89, арк. 7, 34, 40, 80, 183]. Безпосередньо спілкуючись із місцевим населенням, полонені стали додатковим джерелом інформації про незнайомий зовнішній світ, про закордон. Це інколи справляло досить сильний вплив на світосприймання жителів тилкових регіонів України, змінюючи їх уявлення про світ і про своє місце в ньому.

Таким чином, у роки Першої світової війни посилювався мультинаціональний характер краю, що сприяло перетворенню його в унікальний за своєю етнічною розмаїтістю регіон. Разом з тим, виникали і проблеми у спілкуванні, хоча вони не виходили за цивілізовані рамки й не набували форм відкритих конфліктів на національному ґрунті.

Війна супроводжувалася істотними змінами в структурі робітничого класу. Збільшилася кількість робітників, але погіршився їхній якісний склад внаслідок поповнення підприємств регіону некваліфікованими

працівниками – вчорашніми селянами, жінками, підлітками, військовополоненими та біженцями. У воєнні роки на промислових підприємствах та в сільському господарстві працювали також корейці та китайці [56, арк. 2; 61, арк. 39; 65, арк. 6–9; 69, арк. 6]. На залізницях південноукраїнського регіону почала використовуватися праця арештантів. Керівництво тюремного управління регулярно отримувало замовлення на поза-тюремні роботи арештантів [12, арк. 2–3, 5]. Джерела свідчать, що в результаті цього істотно знижувалася продуктивність праці [10, арк. 8].

У 1915 р. власники підприємств отримали право використовувати працю жінок і дітей. Вводилися обов'язкові понаднормові роботи, навіть у нічний час, на підприємствах, що працювали на оборону. Відмовлення від понаднормових робіт могло спричинити звільнення, а для військовозобов'язаних – відправку на фронт. Адміністрація та власники підприємств знову відродили практику широких штрафних санкцій. При цьому номінальна заробітна плата підвищувалася, хоча вона істотно відставала від росту цін на продукти харчування і товари першої необхідності [437, с. 440].

На погіршення умов праці та життя робітники відповідали акціями протесту. Проте робітничі виступи в південноукраїнському регіоні під час війни були, як правило, нечисленними й нетривалими, не йшли в порівняння з виступами в Петрограді і Москві, а за своїми вимогами мали переважно економічний характер і досить часто закінчувалися на користь робітників. Про це переконливо свідчать історичні дослідження і наявні в нашому розпорядженні архівні документи [55, арк. 9,15; 57, арк. 151–152, 302–303, 335–336; 62, арк. 1, 3; 73, арк. 15; 223, с. 114; 672, с. 14; 676, с. 9].

Війна внесла деякі корективи і в національний склад робітників регіону. За вибірковими даними по підприємствах Криворіжжя, що наводить Ю. Кир'янов, напередодні війни місцеві робітники (з Катеринославської та Херсонської губерній) становили 22%, робітники з усіх українських губерній – 69%, а з російських – 27%. У воєнні роки це співвідношення

змінлося за рахунок зменшення частки представників російських губерній і збільшення кількості робітників, що прийшли на підприємства з околиць сіл та прибули з прибалтійських і польських земель [450, с. 30].

Здавалося, що, незважаючи на динамізм і стрімкість, у робітничому середовищі Півдня в роки Світової війни відбувалися, головним чином, екстенсивні зміни. Однак, насправді це не так. До робітничого середовища, незвичних для себе і нерідко досить складних фабрично-заводських занять, важкої і небезпечної роботи в шахтах прилучилися великі групи селян, стариків, підлітків, жінок, біженців і полонених. Вони поступово звикати до нового способу життя, знайомилися з новітніми технологічними процесами, прилучалися до властивих робітництву способів захисту своїх класових інтересів, набували нових ментальних рис. Хоча в умовах війни ці процеси супроводжувалися зниженням життєвих стандартів та іншими обтяжливими змінами, викликаними обставинами часу, їх можна кваліфікувати як продовження в екстремальних умовах війни соціальної мобілізації – однієї з важливих передумов націотворення.

Що ж стосується селянства, то у воєнні роки його становище також погіршилося. Водночас із скороченням прибутків селянського бюджету зростали його витрати: підвищилися державні податки, значно збільшилися земські та мирські побори. Погіршення економічного становища селянства посилювало в його середовищі антиурядові й антивоєнні настрої, сприяло зростанню соціальної напруги у суспільстві. Однак, за нашою оцінкою, у південних губерніях України в роки Першої світової війни селянські рухи не набули значного поширення [644, с. 114]. Це можна пояснити тим, що селяни Півдня залишалися переважно заможними та середнього достатку. Вплив малоземельних селян був тут меншим, ніж по Україні в цілому. Сільське господарство мало товарний характер, а врожаї 1916–1917 рр. були високими.

Однак, за цим відносним спокоєм відбувалися глибокі зміни, які проявилися навіть в ментальності й колективній психології селянства. Оновлювалася сформована протягом століть ієрархія селянських цінностей.

На думку дослідника Ю. Присяжнюка, саме психологія «досвіду» виступала одним з ключових чинників, які зумовлювали збереження традиційної ієрархії між поколіннями селянської родини в другій половині XIX – на початку XX століття [569, с. 54]. Спостережливий сучасник писав: «Навіть якщо в сім'ї нараховується 20 чоловік, але живий дід – усі права за ним» [569, с. 54].

У воєнні роки поряд із традиційним для селянського середовища уявленням про «розумну людину» як досвідчену, що цікавиться і вміє інтерпретувати народні прикмети, повір'я та забобони (люди старшого покоління), виникають нові розуміння авторитету. Починають цінуватися знання, новітній досвід та інші надбання XX ст. Фронтowa обстановка сприяла цьому. В одному з перших листів А. Рубеля додому, написаному десь у серпні–вересні 1915 р., після навчання в учбовому центрі в Сімферополі вже звучали настанови: «... Тоби братец..., передаю военный устав. Выучи его напролет, оно нужно будет, учись прицеливанию. А братика Йосю отдайте в школу, бо вченье свет, а не ученье – тьма; щоб на счоты и арифметику добре знав». У цьому ж листі він пише про одного зі своїх знайомих, якого мобілізували до армії: «...Плохо ему будет, что неграмотный» [188, с. 103]. У наступних листах ця настанова повторюється неодноразово. Зокрема, 11 червня 1916 р. Андрій, тепер уже старший унтер-офіцер, нагороджений Георгієвським хрестом 4-го ступеня, звертається до батьків: «Прошу вас, папа и мама, братиков Йос. и Ва... жалеите, не обижайте, и Йос... чтоб грамоте вчили, потому что большие задачи на человека возлагаются» [188, с. 125].

Ці листи свідчать про кардинальні зміни в ціннісних орієнтаціях жителів Південної України. Ще двадцять-тридцять років назад поява листа з подібним змістом була неможлива. Євген Чикаленко, херсонський поміщик, відомий діяч українського руху, у своїх спогадах описував, як засуджували прагнення його діда, заможного землевласника, дати освіту дітям сусіди, у тому числі «многоземельні пани»: «...Вчені діти розтринькають та розпустають ті достатки, що він надбав...» [195, с. 37]. Наголошуємо, мова йшла про заможних людей, які мали всі можливості для навчання своїх дітей.

Невипадково саме солдати, «люди з рушницею», після повернення додому користалися найбільшою повагою серед односельчан. Військовий в українському селі 1914–1917 рр. – людина, від якої чекали слушної настанови, до якої звертались, потрапляючи в скрутне, незвичне, суперечливе становище. Адже він став джерелом нової важливої для громади інформації, зокрема, про найважливіші зміни в оточуючому світі. Він бачив різні дива, воював в іноземних державах, чув різні мови, спілкувався з високим начальством. Врешті-решт, він міг бути вбитим і сам убивав. Старі авторитети для нього втрачали сенс. «Ніхто не мав на селі більшого довір'я, авторитету як... простий рядовий солдат», – писав В. Винниченко [357, с. 176]. На думку російського історика В.Булдакова, повернення солдат у рідні села «породило характерний феномен: в громаді відбувся певних розкол, але не за майновим принципом, а на тих, хто воював і тих, хто не воював» [340, с. 129].

У ході війни частина українців, зокрема, тих, що мали якусь освіту, здобули навички військового керівництва, стали офіцерами. У роки революції вони часто очолювали селянські рухи, ставали видатними воєначальниками регулярних військових з'єднань, політиками, адміністраторами, державними діячами. Таким чином, війна сприяла формуванню нової національної еліти.

Усе це в комплексі можна характеризувати як осучаснення засобами війни українського селянства, його модернізацію, прилучення його хоча й до специфічних, але все ж таки, цілком реальних стандартів ХХ ст.

В умовах воєнного часу забезпечення родин всім необхідним часто лягало на жіночі плечі. Це призводило до зміни статусу жінки в суспільстві. Якщо історія попередніх війн поділялася на суто чоловічий досвід на полі бою та досвід жінки, що пасивно чекала на свого чоловіка в тилу, то Перша світова війна стала змінювати це співвідношення. У воєнні роки жінки служили на фронті сестрами милосердя й санітарками. Преса воєнних років та спеціальні видання, присвячені темі місця жінки в війні, публікували на своїх сторінках багаточисельні приклади жіночого героїзму на фронтах і в тилу [283. – 28 грудня; 311; 339; 369].

Жінки працювали на оборонних заводах і заміщали чоловіків на особливо важких роботах. На 1916 р. у металургійній промисловості Півдня України частка жінок, які працювали на підприємствах, наближалася до 15% усього складу зайнятих на виробництві робітників, у кам'яновугільній промисловості Донбасу – до 10%, а у залізорудній промисловості Криворіжжя – до 9% [450, с. 39].

У воєнні роки жінки інколи ставали активними учасницями страйкового руху. Так, у вересні 1916 р. на цегельному заводі в Юзівці відбувся суто жіночий страйк, у якому взяли участь 164 із 246 працюючих на підприємстві. Страйкуючі вимагали зрівняння в оплаті жіночої та чоловічої праці [58, арк. 43].

В довоєнні роки масштаби жіночої міграції до міст значно поступалися чоловічій. Війна зруйнувала всі перепони до вільного пересування жінок, вивела їх зі своїх будинків, примусила не тільки взяти на себе нові сімейні обов'язки, а й зайняти нові, недоступні для них у довоєнні роки суспільні ніші. Типовими у воєнні роки стали заяви до місцевих органів влади від дружин військовиків, постраждалих у війні, з проханнями надати їм будь-яку роботу [93, арк. 21; 149, с. 94].

Війна відкрила нові можливості для жінок привілейованих прошарків суспільства. Вони почали брати активну участь у суспільному житті, взяли на себе такі обов'язки, як опікування госпіталів, біженців і населення прифронтової зони. Слід нагадати, що одне з провідних агентств із надання допомоги біженцям дістало назву від імені Тетяни Романової, яка його фактично й очолювала. У м. Катеринославі завдяки моральним і матеріальним зусиллям заможного жіноцтва діяло Товариство опіки дітей осіб, які були призвані на військову службу. Організація мала змогу одночасно утримувати 40 дітей [415, с. 174].

Нові обов'язки, покладені на жінку, вели до змін у її світогляді; вони додавали їй самоповаги і впевненості в собі й відчиняли двері у світ, що за традицією належав чоловікам. Це певним чином впливало і на чоловіків і

формувало нові стосунки в сім'ї, які відповідали стандартам модерної епохи.

Війна справила помітний вплив і на міжнаціональні відносини, які в південноукраїнському регіоні завжди були досить складними.

Трапилося так, що разом з Андрієм Рубелем служив земляк-єврей Володимир Богуславський. Стосунки з ним були досить теплі, товариські. «В меня товарищ Михайловский – жид Владимир Моисеевич Богуславский, он жил возле постоянного двора. Он хороший товарищ, и росту большого как я и смелый, такой мне идет» [188, с. 115], – розповідав Андрій у листі від 12 березня 1916 р. Однак, на підставі цього факту не варто робити широкі узагальнення про стан взаємин між представниками різних національних груп у діючій армії. Стосовно ж тилу, зокрема південноукраїнського регіону, то є достатньо фактів для ствердження, що війна супроводжувалася загостренням міжнаціональної напруженості. Провокувала її й політика влади.

На початку війни деякі національні меншини Півдня були запідозрені у нелояльності владі, адже країни, з якими були етнічно пов'язані німці, болгари і турки, воювали з Російською імперією. Уже з 1914 р. уряд розпочав в країні широкомасштабну антинімецьку кампанію. В пресі та окремими виданнями почали з'являтися публікації зі звинуваченнями російських німців у пособництві Німеччині, шпигунстві, релігійному сектантстві, спробах підірвати економічну міць Російської імперії тощо [354; 385; 440; 542; 585]. З ключових посад державних установ, армії та флоту витіснялися особи німецького походження; їхні місця посідали люди «благонадійних» національностей. З південноукраїнських губерній, відносно наближених до бойових дій, виселялася частина німецьких родин на інші землі. Так, циркуляром Катеринославського губернатора від 26 травня 1915 р. наказувалося не пізніше 10 червня 1915 р. виселити в Уфимську губернію всіх підданих воюючих з Росією держав, які проживають у Катеринославській губернії [2, арк. 411]. Телеграму подібного змісту від Петербурзького Департаменту поліції отримав і начальник Одеського міського жандармського управління [8, арк. 76]. Такими діями влада намагалася утримати німців від

спокуси перейнятися інтересами своєї етнічної батьківщини – Німеччини. Суворой дискримінації та утисків зазнала і німецька мова. Спеціальним розпорядженням заборонялося викладання цією мовою в усіх навчальних закладах, включаючи школи німецьких колоністів і менонітів [122, с. 910]. Накладалася заборона і на видання преси мовою супротивника та користування нею при богослужінні у німецьких церквах. У м. Олександрівську припинилося видання німецькомовної газети «Бюргер Цайтунг», дозвіл на випуск якої був отриманий незадовго до війни – в 1912 р. У деяких губерніях Півдня України німецьким колоністам офіційно було заборонено розмовляти рідною мовою в усіх державних установах. На порушників накладався штраф у розмірі 3 тис. руб. або тюремне ув'язнення терміном на 3 місяці [3, арк. 32]. 2 вересня 1914 р. канцелярія таврійського губернатора розіслала начальникам поліції циркуляр, у якому вимагала негайного зняття з усіх торговельних і промислових установ вивісок і написів німецькою мовою [86, арк. 31]. Замінювалися на російські і німецькі назви населених пунктів: Гальбштадт перейменовано на Молочанськ, Гохштадт – на Високе, Фрідріхсфельд – на Широке тощо.

Кульмінацією боротьби з «внутрішнім ворогом» став закон від 2 лютого 1915 р. «Про землеволодіння і землекористування у державі Російській австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих», а також закони «Про припинення землеволодіння і землекористування австрійських, угорських, німецьких вихідців у прикордонних місцевостях», «Про землеволодіння і землекористування деяких категорій австрійських, угорських і німецьких вихідців, що перебувають у російському підданстві». За цими законами, у першу чергу позбавлялися права власності на землю колоністи названих національностей, що мали неросійське громадянство. Їхні землі продавалися Селянському земельному банку, а колоністи виселялися в азіатську частину Росії [248. – 14 грудня; 675, с. 127]. Наступним кроком влади в реалізації названих законів стала робота з підготовки до обліку земель основної частини колоністів, примусовий продаж яких повинен був

розпочатися не раніше 20 грудня 1916 р. На Півдні України, згідно з указами, у смугу відчуження потрапило 182 колонії Херсонської, 329 Таврійської та 233 Катеринославської губерній. Відчужені землі колоністи зобов'язані були добровільно продати [483, с. 105].

Колоністи намагалися всіма можливими засобами зупинити цей процес. Так, німці-меноніти с. Кульшанки Молочанської волості Бердянського повіту Таврійської губернії написали листа безпосередньо на ім'я Миколи II. У цьому знайденому нами в РДІА листі говорилося: «Меноніти ніколи не забували, чим вони зобов'язані милості Руських Царів і виховували дітей своїх у душі безкорисної любові до російських монархів... Зараз меноніти – громадяни Великої Росії всім готові пожертвувати заради улюбленого царя і Вітчизни», – зазначалося в листі від 31 березня 1916 р. Автори листа намагалися довести, що меноніти мають голландське та бельгійське походження, а їх помилково вважають вихідцями з Пруссії [67, арк. 1–2].

Подібні звернення не могли змінити урядовий курс, що швидко викликав господарську деградацію. Уже навесні 1915 р. в південних містах було заборонено кредитування колоністів та інші фінансові операції, що спричинило банкрутство багатьох їхніх господарств. Колоністи спішно продавали свої землі. Обмеження прав німців-колоністів у 1915 р. негативно вплинуло на економічне становище краю [644, с. 92]. Це добре розуміли і представники місцевої влади. Так, Херсонський генерал-губернатор та представники земських органів Таврійської губернії звернулися до Ради Міністрів з заявою, в якій пропонувалося залишити за колишніми власниками-колоністами відібраних у них земель до завершення збору врожаю та надати право орендувати їм ці землі терміном до двох років [66, арк. 51]. Питання по «степовим губерніям» на спеціально створеній при Міністерстві Юстиції нараді для обговорення питань, що виникли з приводу реалізації обмежувальних законів від 2 лютого 1915 р. розглядалося регулярно (29 січня, 3, 5 лютого, 29 березня 1916 р. і т.д.) [66, арк. 80]. Однак пропозицію Херсонського генерал-губернатора було відхилено. В той же час урядовці

змушені були розробляти низку спеціальних заходів для того, щоб вчасно засіяти землі колоністів у південноукраїнському регіоні [64, арк. 39–41]. Розглядалося питання про тимчасове припинення виселення колоністів до завершення сільськогосподарських робіт [69, арк. 3].

З початком Першої світової війни чисельна болгарська національна меншина, що проживала на Півдні України, також була значно обмежена у правах [11, арк. 369 зв.; 68, арк. 1–4; 71, арк. 3]. Подібна політика у воєнні роки проводилася і щодо турецького і татарського населення регіону [72, арк. 33, 36, 74–75].

Документи свідчать, що з початком війни в тилу посилювався антисемітизм. Мобілізаційні заходи інколи супроводжувалися і єврейськими погромами [449, с. 251]. Місцеве населення інколи звинувачувало євреїв у підвищенні цін на товари першої необхідності. У червні – липні 1915 р. у повідомленнях з місць до Херсонського губернського жандармського управління зазначалося, що «нервові настрої населення пов'язані, перш за все, з дорожнечею. А незаможне населення вбачає причину підвищення цін виключно у бажанні євреїв скористатися складністю моменту і взяти максимальні прибутки» [4, арк. 44, 53; 214, с. 406–407]. Корінний херсонець С. Кривошеїн у своїх спогадах, що зберігаються в ДАХО, писав, що під впливом шовіністичної пропаганди серед частини херсонців зростали антиєврейські настрої [112, арк. 27–28].

У цілому, політика російського уряду в роки Першої світової війни щодо ряду національних меншин мала дестабілізуючі наслідки. По-перше, обмеження високопродуктивного землеволодіння німців, як і інших національностей, негативно вплинуло на економічне становище регіону. По-друге, ця політика призвела до посилення опозиційних і антиросійських настроїв серед представників національних меншин, які лояльно ставились до своєї нової батьківщини в довоєнні роки. А найголовніше – вона викликала небезпечні зрушення у психології основної частини населення, формуючи у масовій свідомості образ «внутрішнього ворога». До війни місцевому жителю,

враховуючи досвід минулих війн, легше було уявити у ролі ворога турка або «япошку» (обов'язково в принизливому тоні), як зазначав у своїх спогадах свідок подій, житель Олександрівська Г. Гордієнко [149, с. 77], ніж місцевого німця-колоніста, який жив поряд уже досить тривалий час і з яким спілкувався щоденно. У воєнні роки ситуація швидко змінювалася. «Причини» всіх бід здавалися поруч, і в результаті формувалася внутрішній конфлікт, а ненависть до «внутрішнього ворога» активно підживлювалася негативно осмисленим досвідом минулого, пережитими образами та постійними соціально-культурними непорозуміннями. Про це переконливо свідчать доступні нам документи, зокрема, архівні [4, арк. 3–4; 5, арк. 1]. Ліві радикальні партії змогли вміло використати ці обставини в своїй антивоєнній агітації, перекладаючи її мовою класової боротьби. У результаті імперія з легкістю ввійшла в епоху революції та громадянської війни. На думку російських дослідників В. Дьячкова і Л. Протасова, психологічно це було не так і складно, набагато складніше було цю катастрофу відвести [422, с. 64].

Таким чином, Перша світова війна супроводжувалася істотними зрушеннями в житті регіону. Південь України перетворився в унікальний за своєю строкатістю регіон. Поява нових масових категорій населення супроводжувалася розширенням контактів між ними й посиленням обміном інформацією. Усе суспільство під впливом війни зазнало кардинальних змін – від статусу жінки в повсякденному житті до світогляду основної частини населення.

Значні зрушення у воєнні роки відбулися у моральних установках населення. На думку сучасної російської дослідниці О.С. Поршневої, безпрецедентні масштаби загибелі людей, розгул жорстокості, технологізація масових убивств, свідками і учасниками яких протягом декількох років були призвані у діючу армію селяни, поставили їх «по той бік» вироблених у мирний час морально-релігійних норм і забобонів. Зазнало змін і розуміння меж допустимості насильства, цінності людського життя, значимості релігійної віри тощо [568, с. 140–141].

Війна викликала активізацію суспільно–політичного життя в регіоні і підштовхувала населення до створення незалежних від влади (і потенційно опозиційних їй) спільнот.

Царський уряд не розраховував на тривалу війну. Урядові тилові служби виявилися не готовими забезпечити армію боєприпасами, продовольством, не зуміли організувати прийняття біженців, нагодувати їх і надати медичну допомогу. Ось чому після поразок російської армії в 1915 р. уряд змушений був допустити громадські організації до справи забезпечення армії продовольством, до опіки над біженцями й населенням прифронтової зони.

Зокрема, уряд пішов на створення впливових організацій, серед яких були Всеросійський земський союз (Земський союз), Всеросійський союз міст (Міський союз), Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій, які для виконання покладених на них завдань отримували державні субсидії. У найбільших скупченнях біженців діяли місцеві – міські, повітові та волосні філії цих товариств. На Півдні України функціонували осередки загальноімперських товариств – Червоного Хреста, Повсякденної допомоги солдатам, що постраждали на війні та їхнім сім'ям та інші організації. Згадані товариства і комітети організували грошові збори, благодійні концерти, встановлювали шефство над госпіталями, опікунство над сирітськими будинками і дитячими притулками. Підтвердженням масштабів практичної діяльності таких організацій може служити звіт Олександрівської філії Товариства повсякденної допомоги за 1915 р., опублікований в газеті «Александровский вестник». Як видно зі звіту, маючи на 1 січня 1916 р. в касі 5672 руб., товариство видало як грошову допомогу 1132 руб., внесло плату за навчання 4 учениць у середніх навчальних закладах; 32 учні – діти запасних – одержали одяг і взуття; були організовані чергування для прийняття новоприбулих солдат та їхніх сімей, що постраждали на війні; проводився розшук інформації про долю воїнів, що перебували на фронтах. Для поповнення каси товариством було організовано дві лотереї, прибуток від яких склав близько 5 тис. руб. Товариство на майбутнє планувало відкрити

притулок для дітей-сиріт, батьки яких загинули на війні, і дітей, що залишилися безпритульними після призову їхніх батьків в армію [231. – 20 травня]. Активна допомога біженцям надавалася через різноманітні національні – єврейські, вірменські, латиські та ін. комітети, що успішно діяли у південноукраїнських містах [303. – № 1. – С. 22–23]. Допомагали біженцям і різноманітні кооперативні організації [117]. Плідну роботу по налагодженню допомоги постраждалим на війні проводив Комітет при управлінні Катерининської залізниці по наданню допомоги особам, постраждалим від воєнних дій. Філії цього комітету працювали на багатьох станціях, в тому числі в Олександрівську, на ст. Синельникове, Ясинувата та ін. Комітет займався різноманітною діяльністю, в тому числі утримував військовий шпиталь на 50 ліжок на базі Катеринославської залізничної лікарні, надавалася грошова допомога особам, постраждалим від воєнних дій та всім, хто відправлявся на фронт, утримувався буфет, де харчувалися біженці, поранені та постраждалі [124, с. 24, 87, 107, 117]. Олександрівська філія комітету фінансово підтримувала Катеринославське товариство народних дитячих садків, надавала грошову допомогу на пасхальні свята сім'ям поранених військових м. Олександрівська тощо [123, с. 12, 16].

У роботі подібних організацій активну участь брала українська інтелігенція, яка розгорнула національно-освітню роботу серед населення.

У роки війни активізувалася робота «Просвіт». 6 вересня 1914 р. катеринославська «Просвіта» на одній з околиць Катеринослава – Мандриківці відкрила дешеву їдальню для сімей мобілізованих. Заснована вона була невеликим гуртком просвітянок, до якого скоро приєдналося ще понад 30 жінок. З них було обрано відповідальний комітет, що взяв на себе обов'язки з господарської та канцелярської роботи в їдальні. У планах «Просвіти» було відкриття садка для дітей мобілізованих, але через незалежні від товариства обставини – відсутність придатного для дітей помешкання та виховательки-українки – комітет змушений був відмовитися від свого задуму. У січні 1915 р. при їдальні було створено імпровізовану ткацьку майстерню,

де жінки мобілізованих солдат, які мали малих дітей і не могли ходити на заробітки, отримували прибуток українською вишивкою [125, с. 151; 504, с. 42].

З початком війни в Одесі активізувала діяльність музично-драматична спілка «Українська хата». В доповіді начальника жандармського управління м. Одеси зазначалося, що ця організація проводила різноманітні культурно-освітні заходи, в тому числі «вокально-музичні вечори, українські вистави, зібрані кошти від яких направлялися на потреби товариства допомоги населенню Південно-Західного краю, що постраждало від війни» [7, арк. 193]. З вересня 1915 р. заходами членів товариства «Українська Хата» в Одесі розпочалося видання журналу «Основа», який став фактичним продовженням закритого в 1914 р. «Літературно-Наукового Вісника», що виходив у Києві. Журнал виходив українською мовою під редакцією члена «Української Хати» І.Гаврилюка. З цим журналом співпрацював В. Винниченко [427, с. 63]. На сторінках видання друкувалися відомі українські культурно-освітні діячі: Олександр та Михайло Грушевські, В. Винниченко, С. Русова, С. Павленко (С. Шелухін), С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська та інші. Передплатити «Основу» можна було в будь-якій українській книгарні Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Петрограда і Москви.

Однак після третього номера «Основу» було закрито, а головного редактора притягнуто до судової відповідальності. Причиною закриття стала публікація статей «сепаратистського спрямування» [7, арк. 193].

В квітні 1916 р. члени «Української Хати» в Одесі гучно відзначили свій п'ятирічний ювілей. Були організовані вистави за участю зірок української сцени П. Саксаганського та М. Заньковецької, що викликало неабиякий резонанс в місті. Популярними були концерти хору «Української Хати», який налічував 60 осіб.

В Одесі в роки війни працювала українська книгарня «Діло», де можна було придбати історичну літературу українською мовою та твори українських письменників. Завідував книгарнею один із засновників «Братерства

тарасівців» В. Боровик [530, с. 98].

Розпочавши воєнні дії на території Галичини, російський уряд, всупереч своїм намірам, створив умови для зближення галичан і наддніпрянців. Інформація про національне життя в Західній Україні швидко поширювалась на Наддніпрянщину. Наддніпрянські українці, які у складі російської армії завойовували Галичину, опинилися в регіоні, населення якого говорило їхньою мовою, мало схожі з їхніми традиції. Для багатьох із них спілкування із західними українцями інколи ставало справжнім шоком, що змінював уявлення про світ. Такі контакти прискорювали кристалізацію національної ідеї. Євген Чикаленко згадував про солдата, який перейшов із російської на українську мову після зустрічей з галицьким населенням. Він також стверджував, що після окупації Галичини й Буковини в 1914 році продаж українських книжок у підросійській Україні збільшився до нечуваних раніше масштабів [399, с. 105]. Ці книги надходили на Наддніпрянщину, у тому числі й Південну Україну, з окупованої Галичини й Буковини. Їх продавали або передавали з рук у руки військові, які приїжджали у відпустки. У перші дні окупації Львова один із його мешканців спостерігав картину, коли біля книжкового магазину Наукового товариства ім. Т. Шевченка створилась черга кіннотників російської армії, українців за походженням. Солдати купували «Кобзар». «Того дня, – свідчить цей очевидець, – книгарня випродала весь наклад шевченківського "Кобзаря". Але наступного дня російські власті книгарню закрили, а книги конфіскували, що викликало негативну реакцію не лише львів'ян, але й частини українців – солдатів російської армії».

Як зазначалося вище, обставини воєнного часу призвели до переоцінки суспільством усіх сфер життя. Новий погляд поширювався не лише на ставлення фронтовиків і працівників тилу до порядків у рідному селі чи навіть країни в цілому. Обставини війни сприяли пробудженню їхньої національної ідентичності, хоча цей процес відбувався досить суперечливо. Більшість мобілізованих на фронт селян чітко не уявляли собі, що є тою батьківщиною, за яку вони мали у разі потреби покласти своє життя. Але дослідники

наводять факти, які свідчать, що масова мобілізація українських селян в армію й участь у війні істотно змінювали їхнє ставлення до своєї батьківщини.

Потрапивши до армії, вони ідентифікували себе не з певною нацією, а з тим регіоном, у якому жили перед мобілізацією (херсонці, полтавці, катеринославці тощо). Війна «націоналізувала» їх. Вони були мобілізовані в багатонаціональні за своїм складом армії. Щоденні зустрічі в окопах і тиловому побуті з представниками інших національностей допомагали українським селянам усвідомити свою етнічну самобутність, особливо коли вони ставали жертвою насмішок, ворожості на національному ґрунті. Безпосередні контакти між українцями з обох сторін фронту зближували їх, прискорювали кристалізацію національної ідеї [399, с. 105–106].

Чи характерна ця тенденція для Півдня України і як вона проявлялася тут? Однозначної відповіді на ці запитання дати не можна. У листах цитованого вже А. Рубеля часто згадується назва малої батьківщини – села Верхньої Білозірки, інколи мова йде про рідну Таврійську губернію. Зустрічаються також слова «родина», «наша земля» [188, с. 109, 116–117, 124–125]. При цьому, ці поняття локалізуються територією малої батьківщини – Таврії, чи Волині – де Андрію довелося воювати. Зустрічаються і звичні для того періоду ідеологеми. Так, у листі від 11 червня 1916 р. А. Рубель пише: «...Умираем за честь и славу своей родины, за всех, веру, царя» [188, с. 125].

Є підстави для висновку, що у молодого солдата досить складна система лояльностей. Це типова для його середовища ситуація. Хоча він ніде не називає себе українцем, але цілком очевидно, А. Рубель не відчуває себе й росіянином. Поняття «Росія» для нього є чимось зовнішнім, відділеним від території, де він виріс (Таврія) і воював (Волинь). У листі від 15 травня 1916 р. А. Рубель пише: «...Я в окопах и слышно, что стариков отсюда в *Россию* (курсив наш. – Авт.) направляют» [188, с. 120]. Можливо, у майбутньому він ідентифікував би себе чіткіше, але останній лист А. Рубеля датований 17 червня 1916 р.

Наскільки можна судити з листів А. Рубеля та інших джерел,

надзвичайно міцними на фронті були земляцькі стосунки. При найпершій можливості молодий солдат повідомляв про зустрічі з білозерцями. Правда, для цього були цілком практичні підстави. 22 березня 1916 р. він повідомляв рідних: «Сообщаю родные, что нашел здесь своего человека – Косаревского, он в артиллерии и 1 апреля его отпускают домой, им я передаю шапку. Он, Иван, живет в Вознисенском приходе от выгона; кавалерист и старший унтер-офицер... Как обрадовались мы, когда узнали, что земляки... Он обещал мне из дому посылку привезти, то вы положите побольше и сделайте так, чтоб удобно ему было везти. Положите сала, банку масла, колбас и орешки та трошки грошей, я знаю, что у вас злыдни» [188, с. 115].

Є підстави для висновку, що кристалізація національної свідомості А. Рубеля знаходилася у початковій стадії. Це цілком зрозуміло. Національна свідомість стихійно не формується, спеціалісти вважають її наслідком цілеспрямованого виховання, літератури, преси, національної школи тощо. Як свідчать листи, нічого такого на фронті молодий солдат не зустрічав.

Що ж стосується тилу, то тут ситуація складалася трохи інакше. Катеринославська «Просвіта» з початку Світової війни розгорнула діяльність, спрямовану на зближення західних і наддніпрянських українців. Був прочитаний курс лекцій про Галичину, після якого серед місцевих жителів виникло бажання надати населенню цієї західноукраїнської території посильну допомогу і підтримку.

Саме цього часу на Півдні з'явилися перші групи депортованих і біженців з Галичини. Потік біженців особливо посилювався в 1915 р. під час відступу російських військ. Відступ супроводжувався масовим переселенням українського, єврейського і польського населення на схід. Ті, хто перейшли у 1914 р. у православ'я, виїжджали добровільно, побоюючись розправи німецько-австрійських військ. Д. Дорошенко так описував ці події: «Що являло собою оте біженство? Тяжко собі уявити, у що обернулось це несподіване виселення мільйонів людей, з дітьми, з домашнім майном (якщо його встигли захопити), з худобою серед хаосу військової евакуації й

відвороту величезних армій, скільки їх загинуло від голоду, холоду, хвороб, від усякої нужди! Скільки дітей зосталось сиротами, скільки батьків і матерів розгубило своїх дітей! І в ім'я чого все це робилось? Це була традиційна московська практика – нищити все по дорозі, якою наступає ворог» [154, с. 49].

Правління «Просвіти» виклопотало у губернатора дозвіл на організацію в Катеринославі Комітету допомоги населенню Галичини, яке постраждало в ході війни. Своєчасність цього заходу була пов'язана з прибуттям до Катеринослава великої групи біженців, для яких «просвіт'яни» організували їдальню. Лише в червні 1915 р. катеринославська «Просвіта» видала зі своєї каси на цю благородну справу 261 руб., а всього, разом із пожертвами від населення, на їдальню було витрачено 5 тис. руб. «Просвіт'яни» встановлювали шефство над біженцями з Галичини.

Того часу активно діяли філії катеринославської «Просвіти» в семи селах: Мануйлівці, Діївці, Кам'янці, Підгірному, Одинакові, Чаплі та Малих Козирищах. Активізація діяльності української інтелігенції та її підтримка західноукраїнських біженців налякала місцеву адміністрацію, що призвело до закриття катеринославської «Просвіти» в січні 1916 р. [425, с. 80–81].

Активізації громадсько-політичного життя в регіоні сприяло поширення діяльності на його території нелегальних політичних партій – соціал-демократів, більшовиків, анархістів, есерів, бундівців тощо. Загострення соціально-економічних проблем у роки війни призвело до розповсюдження найбільш радикальних ідей. Того ж часу істотно зменшилася чисельність правих партій та організацій на Півдні України.

У роки війни в цьому регіоні активізували свою діяльність українські національні організації. Вони використовували різні форми агітації, у тому числі і розповсюдження листівок. 1 травня 1914 р. в Катеринославі вперше з'явилися прокламації українською мовою від імені УСДРП із закликом святкувати Першотравень і боротись із самодержавством. 5 квітня 1915 р. на території катеринославських заводів і в районі Катеринославської залізниці

були розкидані аналогічні прокламації, присвячені триріччю «Ленського розстрілу». Вони закінчувалися словами: «Геть війну, геть царат, хай живе революція, хай живе демократична республіка, хай живе автономія України!» Уночі проти 1 травня 1915 р. на території міста теж були поширені прокламації українською мовою з подібними лозунгами. За свідченнями, одержаними начальником Катеринославського губернського жандармського управління, названі прокламації надходили з Галичини. Вслід за появою цих листівок у м. Катеринославі губернське жандармське управління почало здобувати докази існування й активної діяльності місцевого осередку УСДРП.

Одночасно з названими подіями у робітничому середовищі значно поживалася діяльність окремих національно свідомих громадян, які проводили активну агітацію та намагалися організувати гуртки серед фабричних робітників і службовців залізниці.

Катеринославський осередок УСДРП підтримував зв'язки з Київським центром, звідки надходила нелегальна література і преса – «Вісник Союзу визволення України», виданий у Відні 15 серпня 1915 р. за редакцією О. Бачинського, газета «Боротьба» – орган закордонної організації УСДРП, журнал «Боротьба» тощо. Як свідчать архівні документи, аналогічна нелегальна література українською мовою поширювалась і в інших містах Півдня України [9, арк. 172]. Поява в регіоні літератури націоналістичного спрямування була пов'язана з діяльністю емісарів СВУ. За свідченнями, одержаними жандармським управлінням, до м. Катеринослава від СВУ був відряджений для проведення агітаційної роботи Л. Ганкевич. У травні 1915 р. до рук начальника жандармського управління м. Одеси потрапили два номери газети «Вісник Союзу визволення України» за жовтень 1914 р. і брошури українською мовою із закликами боротьби проти царизму, за визволення України [381, с. 342]. За агентурними даними поліції в Катеринославі діяв місцевий осередок СВУ, представники якого регулярно збиралися на таємні збори. До організації входили поряд з представниками інтелігенції, робітники і службовці катеринославських заводів [9, арк. 158]. Поліція мала інформацію

про діяльність Одеського осередку СВУ [9, арк. 8, 18, 29].

Ще одним прикладом діяльності Катеринославської організації українських соціал-демократів було розповсюдження прокламацій уночі проти 17 жовтня 1915 р. в районі с. Катерининського і біля приміщень Катеринославського губернського земства. Текст листівок був аналогічним до попередніх зразків і містив заклики до боротьби з царатом, за демократичну республіку й автономію України [381, с. 335]. Збори організації проходили таємно в приміщеннях «Просвіти» або на природі за містом. На одних з таких зборів, що відбулися 15 серпня 1915 р. у с. Катеринославському біля станції Ігрень Катеринославської залізниці й у яких взяли участь 51 особа, була прийнята резолюція про взаємовідносини з російською соціал-демократією такого змісту: «Не вступати у блоки доти, доки російські соціал-демократи не змінять свою позицію з національного питання і не визнають головного українського постулату – автономію України». На подібних партійних зборах воєнних років висловлювалися також антивоєнні ідеї, визнавалося за необхідне підтримувати Австрію у війні з Росією, бо тільки перемога німецько-австрійського блоку у війні «надасть можливість здобути українським землям бажаної автономії» [381, с. 344].

У листопаді 1915 р. у Катеринославі відбулася конференція УСДРП, у роботі якої взяли участь делегати з Харкова і Полтави. Зі спогадів Ю. Тищенка-Сірого – соратника В. Винниченка – бачимо, що в Катеринославській організації УСДРП з'явився провокатор, так званий Васька-Золоті-Зуби, який виказав усіх, хто був на конференції. В. Винниченко не зміг приїхати на конференцію, і це врятувало його від арешту. Для нього самого Васька-Золоті-Зуби став символом жандармських нишпорок. У результаті обшуків і арештів, що розпочалися 27 листопада 1915 р., було затримано 11 осіб, а катеринославську організацію УСДРП ліквідовано. У ході обшуків жандармським управлінням було знайдено листування та копію угоди, підписану в листопаді 1915 р. у с. Кам'янці між катеринославськими

місцевими осередками УСДРП і РСДРП про об'єднання партійної роботи [1, арк. 16].

Українські соціал-демократи розгорнули активну роботу і на селі. Поряд із практикою розповсюдження листівок, вони вдавалися до активної агітації серед селян. Приклади такої агітаційної роботи в селах Херсонської та Катеринославської губерній наводить у своїй статті Ю. Кир'янов [449, с. 237–238].

Поряд з осередками політичних партій автономістського напрямку є дані про існування у Катеринославській губернії ініціативного комітету Українського незалежного (самостійницького) союзу. На жаль, фактів про практичну діяльність цієї організації обмаль, хоча збереглася її програма з 22 параграфів. «Кінцевою метою своєї діяльності союз вважає створення незалежної суверенної Української держави, яка повинна об'єднати всю етнографічну територію України», – говорилося в програмі союзу. Програмні положення організації мають яскраво виражений самостійницький характер [1, арк. 5–7].

Існують дані про відродження восени 1915 р. у Катеринославі гуртка Товариства українських поступовців, до складу якого входило 7 чоловік, серед яких були службовці Катеринославської залізниці, співробітник земської управи, діячі катеринославської «Просвіти» та учитель – усі представники інтелігенції [1, арк. 2].

У 1916 р. в умовах урядової реакції діяльність українських громадсько-політичних організацій почала послаблюватися. Але український національний рух не припинився. Із цим роком, зокрема, пов'язане перебування на Херсонщині В. Винниченка, до речі, за походженням херсонця, який переховувався тут від поліції в маєтку Є. Чикаленка [195, с. 125–126].

Таким чином, незважаючи на величезні людські і матеріальні втрати, деградацію ряду галузей господарства, деформацію міжлюдських відносин, Світова війна надзвичайно форсувала процес модернізації населення, готувала

його до участі у вирішенні проблем, які принесло ХХ ст. – століття краху імперій і революцій. У роки Першої світової війни в регіоні не припинилась діяльність громадських організацій і політичних партій, опозиційно чи відверто вороже налаштованих стосовно царизму. Влада на деякий час могла знизити їхню активність, але ліквідувати причини, які викликали їхню появу, була не в змозі.

* *
*

У ХІХ – на початку ХХ ст. на Півдні України відбувалися кардинальні соціально-економічні та етнокультурні зміни, які супроводжувалися капіталістичною модернізацією регіону і розгортанням процесів націотворення.

Після ліквідації Запорозької Січі імперська політика на Півдні України (в Новоросії) була спрямована на інтеграцію регіону до корінних російських територій. І хоча Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії були прирівняні урядом до «внутрішніх губерній» Російської імперії, інтеграційна політика уряду зазнала краху. Усупереч планам царизму в регіоні протягом ХІХ – початку ХХ ст. сформувалася надійна інфраструктура українського націотворення. Південь перетворився в органічну частину національно-територіального комплексу України і відіграв вирішальну роль у формуванні українського ринку. Капіталістична модернізація сприяла інтенсивній соціальній мобілізації, кардинальному оновленню соціальної структури, відродженню української культури. На Півдні України розвивався український театр, діяли місцеві осередки українських національних партій, «Просвіти» та інші національно-культурні організації. Своєрідності цим процесам надавали територіальні тенденції, які формували тут регіональну ідентичність, яка перебувала в досить складних відношеннях до національної свідомості.

Перша світова війна не зупинила ці процеси.

Традиційна оцінка війни асоціювалася з її руйнівними наслідками. Війна розглядалася як фактор дезорганізації та занепаду. Війна знизила моральний

поріг суспільства й знецінила людське життя до мізерної статистичної величини. Усе це так. Однак за своїми наслідками війна є також формою обміну людськими ресурсами, інформацією, прилучення народів до новітніх досягнень цивілізації. Ще у 1918 р. М. Бердяєв у роботі «Націоналізм і імперіалізм» так писав про цей несподіваний бік Світової війни: «Раси і народи братаються у кривавій боротьбі. У війні є вихід із партикулярного й замкненого буття народів» [321, с. 118]. Сучасна наука підтверджує цей висновок філософа. Війна характеризується як одна з найбільш динамічних форм (каталізаторів) соціального метаболізму, прискорення соціальних змін, модернізації суспільного життя, інтенсифікації процесу націотворення [627, с. 77]. Саме з цього погляду можна оцінювати вплив Першої світової війни на українське суспільство.

У сучасній історіографії існує тенденція пов'язувати в рамках єдиного процесу події Першої світової війни й національних революцій у країнах Центральної та Східної Європи. На думку деяких авторів, – як і для чехів, словаків, литовців, поляків, фінів та ін., для українців революція почалася не в 1917 чи 1918 рр., а в 1914 р. На відміну від російської революції 1917–1920 рр., де центральним питанням була заміна політичного ладу у межах уже існуючої держави, національні революції цих народів переслідували зовсім іншу мету – створення власної держави. Початок визвольних змагань в Україні Я. Грицак і ряд інших авторів пов'язують з формуванням у перші місяці війни національних комітетів і військових з'єднань, що прагнули скористатися воєнною кон'юнктурою для здобуття цієї незалежності (Союз визволення України, Січові стрільці) [398].

Усе це, звичайно, не викликає заперечень, хоча справа не зводиться до цих новоутворень. Є й інші підстави розпочинати хронологію національної революції в Україні з початку Першої світової війни. Адже війна викликала (запустила, включила) складний механізм, що й призвів, врешті-решт, до занепаду європейських континентальних імперій, у тому числі Російської, і створення нового соціального порядку, у контексті якого стало можливим

відродження української державності. У цьому механізмі краху імперій було багато складових елементів, і слід визнати, що національні рухи не були найголовнішим із них. Можна погодитися з точкою зору американського дослідника Росії Рональда Суні, що «...розпад Російської імперії відбувся не в результаті дії периферійних націоналізмів, а у зв'язку з подальшим ослабленням і дезінтеграцією центру...» [608, с. 189].

Війна спричинила наслідки, прямо протилежні тим, на які сподівалися воюючі держави. Замість зміцнення їхньої імперської могутності почався внутрішній розпад. Плином подій залежні народи Російської й Австро-Угорської імперій залучались до процесу перетворення в модерні нації, а національно-визвольний рух впритул підійшов до вирішення завдань державотворення. Серед них були і українці.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОТВОРЕННЯ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

3.1. Поширення Української революції на Південь і розгортання націотворення

1917 рік увійшов в історію українського народу першою в ХХ ст. спробою відродити Українську державу. Масовий національно-визвольний рух після Лютневої революції охопив усі українські етнічні території, що входили до складу Російської імперії, втягуючи в себе безліч нових прихильників із різних соціальних верств. Очевидець подій, відомий політик і професійний історик Д. Дорошенко писав: «Національне відродження, що з такою несподіваною стихійною силою вибухнуло з початком революції, охопило не тільки демократичну інтелігенцію та "бідніших селян", але також і цілу українську хліборобську масу в широкому розумінні слова: і селян, і козаків, і поміщиків – потомків старих козацьких родів. В усіх забилося українське серце й озвалася українська кров. На перші поклики, які йшли з Києва, радісно озвалися всі без різниці стану і заможності» [417, с. 16–17]. Україна стала ареною національної революції, яка супроводжувалася цілим комплексом взаємопов'язаних процесів, зокрема: формуванням української політичної еліти, під проводом якої проходила національна мобілізація мас і відбувалося становлення української держави; розробкою і першими спробами реалізації української національної політики, в основі якої була ідея суверенітету України і її соборності; боротьбою за соціально-економічні перетвореннями і встановлення національного контролю над народним господарством; розгортанням національно-культурного відродження. Ці процеси у їх змістовній частині співпадають з картиною формування модерної української нації, принаймні, як її уявляв собі О. Оглоблин і як її змальовують

сучасні дослідники.

Виникає питання: наскільки революційний процес і пов'язане з ним націотворення охопило південноукраїнський регіон?

Для відповіді на це питання слід звернутися до конкретних фактів. По-перше, як формувалася національна політична еліта в регіоні і наскільки вона була здатною мобілізувати населення на вирішення завдань революції?

Українська політична еліта формувалася і структурувалася, перш за все, в національних партіях та інших національно-культурних, громадсько-політичних і професійних організаціях.

Національні політичні партії в розгортанні революційного процесу відіграли провідну роль. Як відомо, і до революції вони вважали південні губернії українською територією, а її населення – повноправним суб'єктом загальноукраїнського політичного процесу. Після Лютневої революції ця позиція не змінилася. В регіоні досить швидко розгорнули діяльність усі наявні тоді українські національні партії. Їх лави швидко поповнювалися. Найвпливовішими серед них були Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) і Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська радикально-демократична партія (пізніше – Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ)) [511, с. 64, 70]. Вони виступали за надання автономії Україні, перебудову Росії на федеративних засадах. На Півдні досить активно діяли самостійники, частина яких входила до Української народної партії (пізніше – Української партії соціалістів-самостійників (УПСС)), деякі були безпартійними або входили до складу УПСР. Всі українські національні партії виступали за глибокі соціально-економічні перетворення, зокрема, аграрну реформу і встановлення державного контролю над найважливішими галузями промисловості.

З політичними партіями тісно співпрацювали інші організації національного спрямування. Після Лютневої революції Південь покритися густою мережею таких організацій. На події в Петрограді українське населення Півдня зреагувало дуже швидко. Вже 4 березня українці Одеси

провели свої перші збори, на яких було прийняте рішення об'єднати місцеві українські організації в Український керівничий комітет. Настрої учасників цієї організації були досить радикальними. 10 березня на одному з перших засідань Центральної Ради представник Українського керівничого комітету (одеський дослідник О. Шишко припускає, що, можливо це був ветеран українського національно-визвольного руху, член «Братства тарасівців» В. Боровик [680, с. 99]) проінформував зібрання про діяльність цієї організації і заявив, що «політично-національний мінімум комітету є домагання демократичної республіки для України, ... навіть Гетьманщини і цілковитої самостійності, коли се можливо» [227, с. 40]. Активізувалася робота одеської організації «Українська Хата». На зборах організації 5 березня було прийнято ряд рішень серед яких постанова про видання української газети в Одесі та заснування Українського дому [276. – 1917. – 8 березня].

В діяльності українських партій і громадських об'єднань з перших днів революції органічно поєднувалися політичні і культурно-просвітницькі питання. Зокрема, в Херсоні на зборах української громадськості у березні 1917 р. було прийняте рішення про заснування товариства «Українська Хата». У статуті товариства було записано, що метою товариства є «відродження українського народу і придбання йому відповідних часу прав» [240. – 12 квітня, 23 квітня]. З кінця квітня по грудень 1917 р. чисельність організації зросла з 300 до більше ніж 500 осіб [264. – 17 грудня]. При «Українській Хаті» працювали бібліотека, читальня, книгарня, артистично-співочий гурток. Почала роботу і військова філія організації. Товариство організувало збір коштів на Український Національний фонд, які було надіслано в Київ в розпорядження Центральної Ради. «Українська Хата» відкрила літні курси української мови для вчителів, що почали працювати в липні 1917 р. [240. – 29 квітня, 24 червня, 22 липня].

З початком революції в регіоні відновлюється діяльність заборонених в роки війни «Просвіт» [240. – 29 квітня]. Невдовзі чисельність «Просвіт» та їх філій на Півдні стала обчислюватися сотнями, а їх діяльність набувала

універсального характеру, охоплюючи не лише культурно-просвітницьку, але й політичну сферу. Документи свідчать, що в умовах загальнонаціонального піднесення стало швидко наростати прагнення до українізації освіти, за ініціативою місцевої громадськості стали відкривалися українські школи та гімназії [36, арк. 12].

Державотворчий процес в Україні, розробку і реалізацію політичної програми Української революції очолила Центральна Рада. До її складу на Українському національному конгресі 6–8 квітня 1917 р. увійшли представники південноукраїнських губерній, зокрема, І. Луценко, Л. Мазуренко, Микитенко, І. Романченко, С. Шелухін (Херсонська губ.); Ф. Сторубель, Ф. Дубовий, В. Біднов, К. Герасимів, П. Курявий, П. Тушкан, М. Кузьменко (Катеринославська губ.); прапорщик Куш і матрос Пеліщенко – від Одеського військового округу [227, с. 64]. Вони репрезентували весь український політичний спектр регіону – як федералістів, так і самостійників, як соціалістів, так і лібералів. Одним з головних постулатів політичної програми Центральної Ради була ідея єдності і соборності всіх українських земель і південноукраїнські представники її палко підтримували. 7 квітня делегати конгресу заслухали доповідь В. Садовського «Територія і людність України», у якій на підставі даних про розміщення й національний склад населення окреслювалися межі українських земель. Південний український кордон проводився узбережжям Азовського і Чорного морів (без Криму). У резолюції з'їзду підкреслювалося, що в ході післявоєнного облаштування світу «кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людності», до того ж делегація України повинна бути запрошена на мирну конференцію [285. – 20 квітня]. Це була чи не перша після Лютневої революції 1917 р. офіційна заява українського руху про його намір об'єднати в єдиному державному організмі всі українські землі, у тому числі й південний регіон.

Діставши від Національного з'їзду повноваження представницького органу українського народу, Центральна Рада постановила «для оборони

національних і політичних прав українського народу створити на місцях губерніальні, повітові, а у великих містах – міські Українські ради з представників політичних партій та громадських і культурно-просвітніх об'єднань у кількості 70–80 чоловік у кожній» [227, с. 72].

Одна з перших таких рад була створена 5 травня 1917 р. в Катеринославі на чолі з А. Шкамардою. Його заступником було обрано В. Біднова [512, с. 19]. До складу ради ввійшли представники від Катеринославщини в Центральній Раді, шість представників товариства «Просвіта», шість – від об'єднаного комітету автономістів-федералістів, п'ять – від українського товариства поштових працівників, вісім – від військових, два – від учительського товариства, три – від видавничого та декілька осіб від інших українських організацій. Основною метою діяльності ради було оголошено впровадження в життя рішень Центральної Ради [239. – 11 червня, 14 червня, 18 червня]. На установчих зборах було обрано комітет ради і створено ряд комісій. Комітет взявся за організацію губернського українського з'їзду і проведенням 22 травня української маніфестації на підтримку Центральної Ради у м. Катеринославі, збирав кошти в український національний фонд [229, с. 279].

Важливою подією в житті Катеринославщини був український губерніальний з'їзд, що відбувався у травні 1917 р. У роботі з'їзду брали участь 435 делегатів, що представляли різні території та соціальні групи населення [232. – 16 травня]. З'їзд висловився за федеративно-республіканський устрій у Росії, національно-територіальну автономію України, формування українських військових підрозділів, українізацію армії та Чорноморського флоту, безкоштовне навчання українською мовою в усіх школах України [240. – 4 червня, 11 червня].

Аналогічні події мали місце і на Херсонщині. У середині квітня в Одесі відбулося українське віче, на якому з промовами виступили С. Шелухін, В. Чехівський, В. Голубович. Віче поставило перед українською громадою завдання домагатися автономії України в межах етнографічної більшості

українського населення з цілковитим забезпеченням прав інших національностей, включення Херсонщини в межі майбутньої автономної України як краю, що був «передвічне українським» [416, с. 63].

Однією з центральних подій у національному відродженні Півдня України став Херсонський губернський український національний з'їзд, що відбувся 28–30 червня 1917 р. в Одесі. На з'їзд прибули сотні делегатів з усієї Херсонської губернії [107, арк. 118]. Було розглянуто цілий ряд важливих питань, які виходили поза межі суто губернських інтересів. Делегати повністю схвалили I Універсал Центральної Ради. У їхніх виступах звучало, що одним із головних завдань кожного свідомого українця є боротьба за широку автономію України в межах федеративної демократичної Росії. Пропонувалося організувати на місцях Січі та інші воєнізовані з'єднання, провести українізацію армії та Чорноморського флоту, добиватися від російської влади повернення із Сибіру засланих братів-галичан. З'їздом був підтриманий проголошений Центральною Радою податок на «рідну справу». Жваво обговорювалося питання про українізацію школи як запоруку відродження нації [240. – 15 липня, 22 липня; 300. – 1 липня, 2 липня].

Подібні рішення були прийняті Херсонськими повітовими земськими зборами 26 червня 1917 р., учасники яких, серед іншого, ухвалили: «...Визнати, що Херсонський повіт хоч й найбільш зрусівший із повітів Херсонської губернії, все-таки має 75% української людності і не може бути виділеним із загальноукраїнських областей» [240. – 8 липня].

Інформація про національний склад населення Півдня і про необхідність надання Україні суверенітету широко обговорювалася на сторінках місцевої україномовної преси. В кінці червня 1917 р. на сторінках газети «Вісник Товариства "Українська Хата"» було надруковано статтю І. Челюка «Якими національностями заселена Херсонщина», в якій аналізувалися дані перепису 1897 р. й зазначалося: «З усього видно, що Херсонщина взагалі губернія українська і що великоруська нація складає меншість, ... а великоруси думають, що вони тут складають більшість і через це гнуть кирпич. У своїх

відозвах вони покровительственно хочуть дати ті чи інші права "меншостям", а на ділі виходе, що меншість та і є – вони самі» [240. – 24 червня].

Подібні процеси набували розвитку і в Таврійській губернії. 12–13 серпня 1917 р. у м. Сімферополі зібрався перший з'їзд представників українських організацій губернії. Свідок подій В. Сильченко в «Листі про стан українського руху в Таврії», опублікованому в газеті «Нова Рада», так описує свої враження: «З докладів з місць виявилось, що не тільки в північних повітах, де більшість населення – українці, свідомість наших людей шириться, а навіть скрізь по побережжю Криму засновані українські громади... Досить того, що майже вся Таврія всяяна українськими гуртками. Наше слово лунає скрізь. Хоч і роблять йому навкруги перешкоди, але кожна праця організацій примушує ворогів рахуватись з українцями» [229, с. 681]. На з'їзді була прийнята постанова, що містила протест проти політики Тимчасового уряду щодо України та підтримку курсу Центральної Ради на скликання Українських Установчих зборів в етнографічних межах.

На підтримку українського суверенітету висловлювалися численні селянські з'їзди Півдня. 6–8 квітня 1917 р. в м. Одесі зібрався селянський з'їзд, на який прибули близько 1 тис. делегатів із Херсонської, Подільської та частини Бессарабської губерній. З'їзд швидко набув українського забарвлення: «Селяни з підвищеним настроєм кричать: "Нехай живе вільна Україна! Нехай живе федеративно-демократична республіка!"» [229, с. 172–174].

23 квітня 1917 р. відбувся Херсонський крайовий селянський з'їзд, на який з'їхалося біля тисячі хліборобів. 24 квітня 1917 р. на з'їзді без будь-яких дискусій була ухвалена резолюція про «національно-територіальну автономію України в демократично-федеративній Росії» [109, арк. 1–5].

Але не скрізь на Півдні ця ідея здобувала таку одностайну підтримку. Наприклад, на Катеринославському селянському з'їзді, скликаному Катеринославським бюро загальноросійського Селянського союзу на початку червня 1917 р., українським делегатам не дали навіть виступити, бо вони мали

намір домагатися приєднання місцевої губернської філії Всеросійського селянського союзу до Всеукраїнської селянської спілки. Хоча принципово важливу резолюцію щодо національно-територіальної автономії України все ж таки вдалося провести [239. – 11 червня]. Та життя брало своє. Катеринославщина перебувала в руслі загальноукраїнських тенденцій, і селянство було особливо чутливим до них. Коли восени 1917 р. був скликаний Другий селянський з'їзд Катеринославщини, то на ньому переміг український напрямок: було схвалено «об'єднати трудове селянство Катеринославщини у Всеукраїнській селянській спілці». Замість прихильників «Крестьянского союзу» братів Строменків на чолі Спілки були поставлені український есер Ф. Сторубель – головний організатор мануйлівської «Просвіти» й український соціал-демократ І. Чорнорот – робітник катеринославських залізничних майстерень [512, с. 27].

Посилення українського національно-визвольного руху на Півдні набуло яскравого прояву в розгортанні процесу українізації армії. Уже 3 березня військові м. Одеси на чолі з М. Омеляновичем-Павленком вийшли на маніфестацію під жовто-блакитними прапорами. Місцева преса повідомляла: «Одеса була вражена несподіванкою, бо популярний в Одесі начальник 2-ї військової школи прапорщиків, полковник гвардії, георгіївський кавалер» вів свою школу «під сепаратистським українським прапором» [553, с. 39]. Із солдатів-українців в Одесі була сформована окрема українська частина – Гайдамацький курінь. Влітку і восени 1917 р. про підтримку Центральній Раді оголосили команда зенітної частини, солдати-українці 44-ї телеграфної роти і 40-го запасного піхотного полку, інші військові з'єднання [553, с. 40]. Ю. Липа згадує про існуванні в Одесі молодіжної військової групи під назвою «Одеська Січ». До цієї організації входили семінаристи, гімназисти – старшокласники [168, с. 1263–1264]. Спочатку молоді вояки несли тільки вартову службу, а потім настав час і бойовому хрещенню в боротьбі з більшовиками.

Одеса стала центром українізації армії на Півдні. Для керівництва

українським військовим рухом було обрано Одеську українську військову раду. На установчих зборах ради, що відбулися 26 квітня 1917 р., було затверджено статут і призначено керівні структури організації. Почав виходити друкований орган ради: спочатку «Солдатська думка», а потім – «Рідний курінь». Діяльність Одеської української військової ради сприяла створенню українських гайдамацьких куренів у Миколаєві та Херсоні. Навколо Одеської військової ради об'єдналися 45 військових частин Одеського округу і Чорноморського флоту. Для організації запропонували назву «Одеський український військовий кіш». Метою нової організації стала «українізація війська та домагання здійснення автономії України в межах Російської Федеративної Демократичної Республіки» [29, арк. 102–103 зв.]. Головою Одеської української військової ради було обрано військового лікаря І. Луценка, який представляв Одеський український військовий кіш на першому українському військовому з'їзді в Києві [285. – 7 травня; 229, с. 259–260]. І. Луценка було включено до складу Тимчасового Українського Військового Генерального Комітету при Центральній Раді під керівництвом С. Петлюри. Цей комітет було створено на з'їзді з метою практичного здійснення програми будівництва національної армії в Україні [242. – № 7].

Одеська військова рада мала виразно самостійницький характер. У своїй діяльності вона спиралася на українізовані частини гайдамацького куреня, що почав формуватися в Одесі на початку червня 1917 р. У липні військова рада вже дістала змогу диктувати свою волю командуванню округу. 7 липня вона привела до штабу округу вірні їй військові підрозділи. Перед командуванням було поставлено ультиматум: не відряджати жодного українця на фронт, доки військові підрозділи не підлягатимуть українському керівництву [390, с. 45]. В. Кедровський, який перебував того часу в Одесі, дав таку оцінку ситуації: «Я побачив, що всю українську військову справу в Одеській окрузі проводить І. Луценко. Проводить рішуче, твердо, переборюючи всі труднощі з боку влади, інертної маси і своїх же таких "поміркованих" українців. Генерал Маркс (командувач Одеського військового округу. – *Авт.*) на вічі не мав

успіху, і для всіх стало ясно, що справжнім авторитетом для одеської залоги й навіть округи став Луценко». Внаслідок впертої й кипучої праці І. Луценка була зукраїнізована більша частина одеської залоги, а крім того був сформований молдаванський полк із бессарабських і почасти херсонських молдаван. Усі зверталися до нього за вказівками. Навіть загальноросійські революційні організації шукали в нього моральної підтримки. Луценко став в Одесі речником українців і представників усіх інших недержавних народів Росії [164, с. 53; 390, с. 45]. Велику популярність Луценка серед українців Одеси визнавали і більшовики. Тому, на їх думку, в Одесі було дуже складно «боротися з українськими елементами» [108, арк. 48].

В. Кедровський так описав свої враження від мітингу в Одесі: «Бувши до революції аморфною, українська маса почала виявляти все більше й більше ознак політично-національних прагнень і таким чином *стала швидкими кроками викристалізовуватись у націю* (курсив наш. – Авт.), що вже має певний комплекс властивих їй, як нації, хоч може ще й мінімальних, життєвих інтересів» [163, с. 96, 102].

Особовий склад і керівництво українських військових організацій Півдня були налаштовані досить радикально. 10 червня на об'єднаних зборах виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів і представників усіх соціалістичних партій при розгляді «українського питання» прапорщик Вербицький заявив, що «з нами (українцями. – Авт.) рахуються, доки в нас є сила» [266. – 4 липня]. Великого резонансу набув мітинг військових, що відбувся в Одесі 23 липня. До будинку штабу Одеського округу підійшли 12 тисяч солдатів і матросів, які зажадали від командування українізації військ Одеського округу й Чорноморського флоту [388, с. 80]. Помітним успіхом українського руху було формування в липні – серпні 1917 р. Першого гайдамацького куреня під командуванням осавула Сахна-Устимовича, який дислокувався під Одесою [388, с. 80].

Досить активною була діяльність українців у військових частинах, розташованих у Катеринославі, Херсоні, Миколаєві та інших містах

Херсонської губернії. 11 березня 1917 р. українські політичні сили Катеринославщини висунули вимогу «організувати українські легіони». На першотравневих святах гарнізон Катеринослава вийшов на демонстрацію під українськими національними прапорами. Під жовто-блакитними стягами з Катеринослава відправлялися військові частини на фронт [376, с. 222]. У середовищі військових Миколаєва активно діяв гурток «Курінь», у Херсоні – Українська військова громада [240. – 21 травня, 28 травня].

Процеси українізації армії проходили і в Криму. Там плідно працював комітет Українського військового клубу імені гетьмана П. Дорошенка на чолі зі старшиною Мацьком. У короткий термін клубу вдалося досягти помітних успіхів – уже в середині квітня 1917 р. він нараховував близько 10 тис. членів [194, с. 86]. На хвилі революційного ентузіазму наприкінці травня 1917 р. у Сімферополі була проведена українська маніфестація, що, за деякими даними, нараховувала понад 30 тис. учасників. Місцева преса повідомляла: «Українське свято... пройшло дуже урочисто і жваво. Вулицями весь день рухалися війська з національними українськими прапорами, пописаними гаслами: "Хай живе Україна!", "Не вмерла Україна", "Українці об'єднуйтеся!" тощо. Багато солдат і офіцерів були в українських бойових костюмах. Війська супроводжували оркестри та численна юрба народу» [302. – 31 травня]. Наступного дня 29 травня 1917 р. надзвичайні збори військового клубу імені гетьмана П. Дорошенка постановили сформувати український запасний полк.

Події, подібні до сімферопольських, мали місце і в інших містах Криму. Так відомо, що вже на початку весни в Керчі існував Український військовий гурток, утворювалися українізовані частини в Євпаторії, особливої сили рух за українізацію набув у Феодосії [433, с. 57], у Севастополі серед військових діяв гурток «Кобзар» тощо [179. – Ч. 6. – С. 13].

Центральна Рада підтримувала українізацію Чорноморського флоту. З початку березня 1917 р. в Севастополі просвітницьку роботу серед моряків-українців проводила Українська громада. На початку квітня 1917 р. було обрано раду Української чорноморської громади. До її складу ввійшли

В. Лашенко (голова), М. Коломієць і М. Пащенко (заступники), В. Савченко-Більський, М. Піклієвич, Ф. Сліпченко та інші [179. – Ч. 7–8. – С. 23].

Логічним фіналом українізації стала акція з підняття 12 жовтня 1917 р. на бойових суднах Чорноморського флоту жовто-блакитних прапорів. Після об'їзду чорноморських портів генеральний секретар із морських справ Д. Антонович почав переконувати Центральну Раду в тому, що без Севастополя український Чорноморський флот існувати не зможе [586, с. 380–381, 384].

За сприяння місцевої Української військової ради проводилась робота з українізації на Чорноморському флоті в Одесі. 4 листопада 1917 р. при Одеській українській військовій раді була створена морська рада [106, арк. 15]. Особливо активну участь у роботі морської ради брали матроси таких суден, як «Пам'ять Меркурія», «Златоуст», «Палкий», «Остап» та інших [363, с. 101–102].

Однією з перших акцій, організованих Одеською морською радою, була участь у військовому параді українських частин з приводу проголошення УНР. Загальні збори матросів-українців із суден, які стояли на Одеському рейді, й морського батальйону постановили: «Вітати Раду, робітників і селян, нагадуючи, що українці-чорноморці будуть підтримувати Центральну Раду всіма силами і якщо прийшлося б за проведення в життя Універсалу покласти голову свою, то вони готові» [275. – 1917. – 14 листопада].

Процес українізації флоту досяг значних результатів. Українізацію підтримували більшість команд таких суден, як крейсери «Пам'ять Меркурія» і «Ростислав», дредноут «Воля», лінійні кораблі «Євстафій», «Борець за свободу» і міноносець «Дзвінкий» [275. – 1917. – 12 грудня].

Яскравим свідченням пробудження національної свідомості було формування в регіоні загонів Вільного козацтва. Козацькі загани виникли в Миколаєві, Херсоні та інших містах. В Катеринославській губернії козацтво вже в перші вересневі дні було організоване в повітових містах – Новомосковську, Маріуполі, Верхньодніпровську, Луганську [290. – 28

листопада; 579, с. 31]. Про організацію козацького куреня в Катеринославі діячами місцевої організації УСДРП писав І. Мазепа [512, с. 29]. Отаманом було обрано Г. Воробйова (Горобця), росіянина за походженням, члена Центральної Ради, члена УСДРП з дореволюційним стажем. Одразу ж на зборах до козацтва записалося понад 500 бажаючих, переважно робітників і селян катеринославського району [268. – 14 вересня].

Про «дуже численну» Єлисаветградську козачу організацію згадав у своїх спогадах П. Скоропадський [191, с. 104]. Перший Хортицький курінь Олександрівська мав назву «Вільне козацтво робітників і селян» [94, арк. 20]. Робітниками Олександрівських південних залізничних майстерень було засновано також курінь «Січ» [90, арк. 10]. Отаманом Новомосковського повітового підрозділу Вільного козацтва став український есер Ф. Сторубель [268. – 31 жовтня]. У Керчі також було створено загін українських Вільних козаків під керівництвом отамана Левенка [374, с. 27].

У межах Одеського військового округу (Херсонська, Таврійська і Катеринославська губернії) організаційну роботу від імені Генеральної козацької ради проводив І. Луценко. Наприкінці листопада 1917 р. при очолюваній ним Одеській українській військовій раді була створена секція Вільного козацтва з промовистою назвою «Організаційний відділ Генеральної козацької ради з формування Українського Вільного козацького Запорозького війська». Завданням секції було об'єднання вільнокозачих громад Одеського військового округу [284. – 3 грудня, 17 грудня].

Перелік прикладів активної участі населення Півдня в українському русі можна продовжувати. Зрештою, на цю тему існує ряд історичних праць, у яких такі приклади узагальнені. Ці дослідження дають підстави стверджувати, що національний рух у південноукраїнському регіоні під час революції 1917 р. набув масового характеру. Більшість його населення підтримувала ідею відродження української державності й у тій чи іншій формі (своєю участю в національних мітингах і демонстраціях, роботою в національних партіях, культурно-освітніх і громадсько-політичних організаціях,

українізованих частинах армії, Вільного козацтва, особистою підтримкою українських списків на різноманітних виборах) демонструвала це.

І все ж таки інтенсивність цього руху на Півдні була дещо слабшою, ніж в інших регіонах України. Наслідки національної мобілізації на Півдні в 1917 р. були меншими, ніж в інших регіонах України.

Зокрема на виборах до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися в листопаді 1917 р., за списки українських партій і організацій (Української партії соціалістів-революціонерів, Селянської спілки, Української соціал-демократичної робітничої партії тощо) у межах України віддали свої голоси майже 77% виборців [344, с. 570], того часу як у Катеринославській і Херсонській губерніях відсоток був значно меншим, хоча і перевищував позначку 50% [474, с. 178–179].

Щодо Таврійської губернії, то там, з огляду на особливості національного складу населення, вплив українських партій був слабшим. Населення Таврійської губернії віддало перевагу російським есерам. Українці обрали до Всеросійських Установчих зборів члена УПСР П. Салтана. Він був одним із дев'яти депутатів, обраних від губернії [461, с. 31, 83].

Проти української революції виступала найчисленніша національна група південноукраїнських міст – росіяни. У Декларації Центральної Ради, підготовленій у травні 1917 р. для вручення Тимчасовому уряду та Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів, констатувалося, що російська громадськість звикла «дивитися на Україну тільки як на Південно-Західний край Російської імперії, а на українців, як на "хохлов", що відрізняються від руських тільки деякими побутовими особливостями» [227, с. 95]. Навівши у своїй монографії майже весь текст цієї Декларації, український історик О. Реєнт робить висновок: «Члени делегації Центральної Ради... констатували простий і жахливий водночас факт: 1) в українських містах підтримки національного руху з боку росіян не було; 2) молода українська демократія також виявляє недовір'я до російського населення українських міст, що перешкоджає взаємопорозумінню людей» [576, с. 49].

За списки всеросійських партій (есерів, соціал-демократів, кадетів та ін.) голосувало в містах Півдня значно більше, ніж за українські списки. В Одесі, наприклад, на виборах до Всеросійських Установчих зборів на першому місці був список єврейського блоку, на другому – більшовиків, а на третьому з 28,5 тис. виборців – українських соціал-демократів. По Херсонському виборчому округу українські партії (есери та соціал-демократи) отримали 35,4 тис. голосів й зайняли третє місце, поступившись більшовикам та кадетам [110, арк. 42]. Але, наголошуємо, мова йде лише про великі міста Півдня. У повітових центрах і дрібних містечках, де було більше українців, підтримка Центральної Ради була відчутнішою.

Не зумів український рух заручитися підтримкою і впливового на Півдні України єврейського населення, хоча єврейські національні партії, особливо праві, публічно досить часто декларували свою лояльність до вимог українців. Цю обставину добре охарактеризував єврейський історик І. Чариковер: «Треба визнати, що українська ідея, незважаючи на підтримку єврейських партій, не проникла в гущу єврейського населення. Побіч партій існував ще простий обиватель, який відчував до української справи певну недовіру, а в ліпшому разі – байдужість. Таке ставлення виявлялося не тільки в підсміюванні над українською мовою й українськими написами. На українізацію він відповів пасивним спротивом. Єврейський обиватель лякався українства, бо воно було йому чуже. Того часу як в російську державу і російську культуру він, незважаючи на останні потрясіння, вірив» [662, с. 114–115]. Зазначимо, що йдеться про другу за чисельністю національну групу міського населення Півдня України. Єврейські списки у великих містах цього регіону здобули більшу підтримку, ніж українські.

Серед противників українського руху зустрічалися і зросійщені євреї, яких було досить багато в загальноросійських політичних партіях (есерів, соціал-демократів, кадетів та ін.), що діяли на Півдні України. Ці представники єврейської інтелігенції, зазначав один із відомих діячів Української революції М. Ковалевський, «настільки перейнялися

великодержавними інтересами Російської імперії, що під час революції 1917 р. виступили послідовно проти національно-визвольних змагань України і репрезентували концепцію "єдиної та неподільної", хоч і демократичної, Росії» [165, с. 261].

Однак ситуація не переросла у відкритий українсько-єврейський антагонізм. Навіть після IV Універсалу багато єврейських громад і політичних груп виступали з лояльними щодо незалежної України заявами. Так єврейська демократична фракція Олександрівської міської думи обнародувала після проголошення IV Універсалу Декларацію, у якій підтримувала державотворчі прагнення українців і застерігала від звинувачення всіх євреїв в антиукраїнстві. «Перефразуючи слова відомого публіциста В. Жаботинського, – зазначалося в Декларації, – дозвольте сказати: "Дозвольте ж і нам, євреям, мати своїх негідників, і хай нації, що дала світу Мойсея, Христа, Маркса і Ласалю, – дозволено буде мати Троцького і Зінов'єва, які відмовилися від солідарності з єврейським народом". Декларація закінчувалася словами: "Хай живе вільна Україна. Хай живуть і вільно розвиваються всі народи, що населяють її"» [91, арк. 38].

Узагальнюючі дані свідчать, що в найбільших містах регіону (Одесі, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві) список УПСР і УСДРП на виборах до Всеросійських Установчих зборів здобув лише 9,3% голосів [263. – 17 листопада; 280. – 18 листопада, 23 листопада; 291. – 19 листопада, 25 листопада]. Підтверджується фактами висновок П. Христюка: «Міста України із самого початку революції в більшості своїй зайняли ворожу до українського відродження позицію, або, у ліпшому разі, позицію повної негачії, ігнорування» [657, с. 19].

Є чимало підстав вважати південноукраїнський регіон найслабшою ланкою Української революції, але саме тут, справедливо зазначають дослідники, революцію постійно випробовували на «міцність» її противники [350, с. 115–116; 390, с. 47; 416, с. 116].

Як зазначалося вище, Українська революція спочатку висувала досить

помірковане гасло автономії України. Такий характер вимог українців породжував надії на толерантне ставлення до них з боку російського суспільства. Але сподівання не виправдалися. Після Лютневої революції виявилось, що для Росії бурхливий спалах національно-визвольного руху, який охопив національні регіони колишньої імперії, став цілком несподіваним. Ні в Тимчасовому уряді, ні серед політичних партій не знайшлося сил, здатних адекватно оцінити ситуацію в країні. А. Дем'янов, який був товаришем (заступником) міністра юстиції, залишив спомини про роботу комісії з підготовки основних законів держави під головуванням міністра П. Малянтовича. Комісія, за свідченням А. Дем'янова, схилилася до того, щоб «залишити Росію цілісною (очевидно, мається на увазі унітарною. – Авт.) державою із сильною центральною владою. Про федеративний устрій Росії тоді, мабуть, ніхто не думав. Здається, тільки один я відкрито висловився, що окремим народностям Росії слід надати найширші і незалежні права по самоврядуванню» [151, с. 119]. Почалося протистояння українського визвольного руху і російського уряду. Особливо яскраво відбилося це на становищі південноукраїнського регіону.

3.2. Політика Тимчасового уряду щодо Півдня і національна консолідація українського населення регіону

Стосовно Півдня Тимчасовий уряд проводив політику, яка істотно відрізнялася від його політичного курсу щодо решти України. В історичній літературі про це вже писалося, у тому числі і нами [642; 644].

Як і царський уряд, він вважав південні губернії «внутрішніми» губерніями Росії – Новоросією. Коли в ході національно-визвольної боротьби і проголошеного Українською Центральною Радою II Універсалу Тимчасовий уряд встав перед необхідністю погоджуватися на автономію України, він усіма силами прагнув вивести за межі автономії Південь. Про це яскраво свідчив його документ – «Тимчасова інструкція для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду на Україні», датована 4 серпня 1917 року. У

«Тимчасовій інструкції» зазначалося: «Повноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського...» [227, с. 214]. Таким чином, поза всяким впливом Генерального Секретаріату залишалася більша частина України: Харківська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії. В цьому виражалось прагнення залишити під прямим управлінням Росії за будь-яких обставин індустриальний Донбас, Криворіжжя, стратегічно важливі південноукраїнські порти. Ці землі були заселені переважно українцями, які становили від 2/3 до 3/4 місцевої людності. Саме як українці вони поводитися в 1917 р., підтримуючи українські політичні партії та громадсько-політичні об'єднання. Як уже зазначалося, на виборах до Всеросійських і Українських Установчих зборів за українські політичні партії голосувала абсолютна більшість населення. Етнічні українці на цих землях ніяк не відділяли себе від жителів, наприклад, Полтавщини, Київщини чи Поділля.

Пізніше В. Винниченко так формулював українське бачення рішення петроградських міністрів: «Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від однієї уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювалися, що забули про свою професорську мантію, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні в якому разі вони не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще визнати українським. Але Одеса з Чорним морем, з портом, зі шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це – Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в

більшості не українське, то, словом, – руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуцня, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них зі своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук. Яка, в лихій годині, Академія Наук, коли однімаються Дарданелли, вугіль, залізо, сіль?» [357, с. 167–168].

Дії Тимчасового уряду були спрямовані на дезінтеграцію України, розчленування території та роз'єднання її народу, на припинення процесу українського державотворення і націотворення. Своєю інструкцією Петроград недвозначно заявив Україні, чого буде коштувати їй подальше наполягання на національно-територіальній автономії.

Наведена вище оцінка В. Винниченка сформульована у його «Відродженні нації» після описаних подій, але вона надзвичайно точно відбиває настрої, які панували тоді в Центральній Раді та за її стінами. Зокрема, у виступі Григор'єва на засіданні Центральної Ради гостро критикувалися петроградські «государствоведы»: «Не знати, за яким підручником учили вони історію, бо учні ще з 1-го класу знають, що Запоріжжя було на Катеринославщині і що це теж Україна, а юридична комісія зі всіма своїми Нольдами не знає цього!» [227, с. 231]. Інший член Ради Ф. Менчковський на засіданні Малої Ради 6 серпня своє бачення політики Тимчасового уряду виклав так: «Через що викреслено Харківщину? Бо там є уголь, руда та інші підземні багатства. Чому не згадується про Катеринославщину? Бо без Кривого Рога московська промисловість не зможе розвиватись. ...Навіть якщо поглянемо на продовольчу справу, то й тут бачимо, що московська буржуазія потурбувалась вирвати її з рук українського народу, бо знає, що це може послужити українському народу як знаряддя дальшої боротьби. А без українського хліба голодна Росія прожити не може» [227, с. 219].

У своїй резолюції Центральна Рада висловила негативне ставлення до

Інструкції. Як на її ваді, вказувалося на те, що Інструкція «не дає змоги демократії України утворити владу на всій території, заселеній українським народом» [227, с. 249]. Але Рада змушена була йти на компроміс: Інструкцію Тимчасового уряду «не приймати, але й не відкидати» [150. – № 10. – С. 123], тобто фактично «взяти до уваги». В. Винниченко, який вважав, що Інструкція є «ні що інше, як цинічне, безсоромне й провокаційне зламання угоди 16 липня», разом із тим заявив перед Радою: «Треба виходити від розуму, а не від почування. Я передбачаю настрій у разі відкинення... не буде Центральної Ради, а буде нелегальна організація... П'ять губерній не повинні нас страшити. Так не лишиться, коли ми віримо в свої сили і революцію... Треба взяти п'ять і добувати далі» [357, с. 319, 336–337].

Характерно, що ввечері 9 серпня 1917 р., тобто того дня, коли Центральна Рада висловила своє ставлення до Інструкції, вона прийняла рішення про скликання «якнайскоріше Установчих зборів етнографічної України», тобто і південного її регіону [227, с. 253].

Антиукраїнська політика Тимчасового уряду викликала хвилю невдоволення населення Півдня, яке не могло сприйняти його виведення за межі автономної України. У серпні 1917 р. на адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм із резолюціями зборів і мітингів, які засуджували політику Тимчасового уряду та його Інструкцію. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко так описав революціонізуючу роль обмежень, накладених Тимчасовим урядом: «...Вони об'єднували, ці обмеження, гуртували соборну Україну. До Інструкції "окраїни" (Таврія, Харківщина, почасти Катеринославщина), будучи віддаленими від центру національного руху, виявляли відносно малу національну активність. Інструкція ж, одрізавши їх від усього національного тіла, зразу вдмухнула гаряче почуття спільності інтересів, чуття образи, гніву, обурення. "Окраїни" заврушилися, захвилювалися, стали тягнутися до автономної України. Розбурхане

національне чуття стало кристалізуватись і формуватись у виразні домагання. З усіх кінців України сипалися протести проти поділу єдиного тіла. Клич єдиної, неподільної України залунав по всій українській землі, єднав усіх, збирав до одного цілого навіть ті елементи, які до того були байдужими до українського відродження. Інструкція прислужилась до зміцнення й об'єднання національної свідомості краще, ніж сотні агітаторів» [358, с. 48–49].

Одна з резолюцій, викликана Інструкцією, була надіслана з Олександрівська і 12 серпня 1917 р. надрукована в газеті УСДРП «Робітничка газета»: «Об'єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізничних товариств, Січі "Хортиця" і товариства "Просвіта", обміркувавши Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові, гостро засуджує політику буржуазних членів уряду в українській справі, протестує проти звуження компетенції Генерального Секретаріату шляхом несправедливого обмеження автономії України й рішуче заявляє, що всіма силами підтримуватиме Раду в її боротьбі за втілення в життя Конституції України, розробленої Центральною Радою» [229, с. 610, 635].

6 серпня 1917 р. відбулися загальні збори жителів Велико-Михайлівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії. 250 чоловік, які прибули на збори, виступили з протестом проти рішення уряду залишити поза межами України Катеринославську, Херсонську та Харківську губернії [229, с. 627]. 13–15 серпня в м. Катеринославі працював Катеринославський губернський селянський з'їзд, на який з'їхалося понад 400 представників регіону. На з'їзді була ухвалена резолюція на підтримку Центральної Ради. У документі також зазначалося, що з'їзд протестує проти розподілу України на частини й наполягає на негайному приєднанні Катеринославщини до України [229, с. 651]. 25 серпня 1917 р. відбувся мітинг робітників м. Херсона проти

поділу України й обмеження прав Генерального Секретаріату [229, с. 682–683]. Того ж дня на зборах Союзу споживчих товариств Катеринославщини було прийнято протест проти Інструкції Тимчасового уряду й «невключення Катеринославщини до автономної України» [229, с. 688].

На загальних зборах представників робітників копалень Криворізького району, що відбулися 20 серпня 1917 р. була прийнята резолюція «з приводу відношення до автономної України та Інструкції Генеральному Секретаріату», в якій зазначалося: «Ми робітники українці і не українці виносимо свій рішучий протест проти Інструкції та розділу України й висловлюємо повне довір'я до Центральної Ради та Генерального Секретаріату» [22, арк. 10]. Аналогічні резолюції були прийняті на загальних зборах робітників і службовців станції та депо П'ятихатки на Катеринославщині 23 вересня 1917 р. [22, арк. 14].

Не залишилися поза цим рухом і українські військові, які зустріли появу Інструкції різко негативно. У постанові губерніяльного з'їзду українізованих частин Таврійської губернії містився протест проти «виключення зі складу України Тавричини та інших українських губерній». З'їзд запевняв Центральну Раду в тому, що «вояки – українці Таврії, обурені ставленням Тимчасового уряду до наших домагань, по першому поклику готові стати до зброї на захист своїх національних прав». Учасники з'їзду вимагали від Центральної Ради «вжити всіх заходів до негайного скликання Українських Установчих зборів, які вирішать долю України» [163, с. 405].

Ці настрої не згасли в регіоні і восени 1917 р. Херсонський повітовий селянський з'їзд, який відбувся 21–22 вересня 1917 р., протестував проти поділу Україну і вимагав «приєднання Херсонщини як невідділюваної частини України до тієї землі, на яку поширюється влада Центральної Ради та її Генерального Секретаріату» [596, с. 80]. З аналогічним протестом 22 вересня 1917 р. виступило й Українське вчительське товариство Катеринослава. У

рішенні загальних зборів було записано, що вчителі «з глибоким обуренням протестують проти недостойного революційної демократії вчинку Тимчасового Російського уряду, який зважився політичною межею різати живе тіло етнографічної України і землю сивого Запорожжя – Катеринославщину лишив поза владою автономного українського уряду» [229, с. 785]. Делегати Першого Олександрійського повітового селянського з'їзду, скликаного 8 жовтня 1917 р., вимагали «негайного приєднання Херсонщини до УНР» і визнали Центральну Раду і Генеральний Секретаріат «єдиним найвищим демократичним органом усієї України» [259. – 15 листопада].

21 жовтня 1917 р. Генеральний Секретаріат одержав повідомлення Верхньодніпровської повітової земської управи про те, що 23 вересня 1917 р. Верхньодніпровські надзвичайні повітові збори, заслухавши питання про приєднання Верхньодніпровського повіту до України, постановили: «Приєднатися до резолюції, прийнятої на Катеринославському губернському з'їзді українців (у документі допущено помилку – це був Катеринославський губернський селянський з'їзд [229, с. 651; 656, с. 10]) з цього питання 13–15 серпня ц/р». Управа звернулася з проханням до Генерального Секретаріату допомогти їй «практично провести в життя включення Верхньодніпровського повіту до складу України» [23, арк. 1; 656, с. 10].

Подібні настрої були характерними і для українського населення тих губерній України, на які поширювалася юрисдикція Центральної Ради. Другий Київський губернський національний з'їзд, який відбувся 19–20 серпня 1917 р., закликав Центральну Раду взяти владу в Україні до своїх рук і висловив рішучий протест проти поділу України й обмеження повноважень Генерального Секретаріату. «З'їзд посилає свій товариський привіт, – підкреслювалося в резолюції, – насильно одлученим землякам – українцям Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини, Кубані, Таврії та

українських повітів інших губерній. Трудове населення Київщини вірить, що Україна буде єдина, міцна і вільна і закликає вас до спільної праці на користь цілій Україні» [596, с. 80].

Постанова аналогічного змісту була прийнята на з'їзді «Просвіт» у вересні 1917 р.: «З'їзд протестує проти відділення Катеринославщини, Херсонщини, Таврії і Харківщини від автономної України і вимагає домагатися негайного об'єднання всіх українських земель» [37, арк. 44].

Вимоги поширити компетенцію Центральної Ради на всі українські землі постійно звучали на її засіданнях. Наприклад, 9 вересня 1917 р. член Ради від Всеукраїнської ради військових депутатів С. Березняк серед іншого вимагав «включити до компетенції Генерального Секретаріату Катеринославську, Харківську, Херсонську і Таврійську губернії, крім Криму, установивши для більш точного розмежування принцип референдуму» [227, с. 282].

Характерно, що позиція Тимчасового уряду щодо територіальних рамок автономної України не змінилася до жовтневого перевороту 1917 р. Непоступливість уряду в національному питанні була одним із факторів, який послаблював його позиції і наближав крах.

3.3. Боротьба між УНР і Радянською Росією за контроль над Півднем

Коли до Києва надійшла інформація про арешт Тимчасового уряду, Українська Центральна Рада відреагувала негайно. У відозві Крайового комітету з охорони революції на Україні при Центральній Раді від 27 жовтня 1917 р. оголошувалося, що його влада поширюється на «всі дев'ять губерній», у тому числі Херсонську, Катеринославську і Таврійську [227, с. 365].

На засіданні Центральної Ради 31 жовтня 1917 р. з доповіддю про приєднання «позаавтономних» частин України виступив В. Бойко. Була прийнята постанова «Про з'єднання українських земель», у якій, посилаючись на волю народу, «висловлену в численних постановах селянських, національних і загальнотериторіальних – губернських і повітових – з'їздів і

різних політичних і громадських організацій відмежованих частин України», було ухвалено: «Поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини» [227, с. 378, 389].

У Відозві Генерального Секретаріату до громадян, урядових і громадських установ від 3 листопада 1917 р. було проголошено, що «Компетенція Генерального Секретаріату поширюється на губернії, де є більшість населення становлять українці. Через це Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної України» [227, с. 391].

Ці зміни в політиці Центральної Ради були підсумовані в III Універсалі, оголошеному 7 листопада 1917 р. У цьому документі зазначалося: «До території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)» [670, с. 10].

Проголошення УНР в межах 9 губерній знайшло відгук за рубежами України.

Країни Антанти наприкінці 1917 р. схилилися до визнання УНР, і не зробили це лише тому, що Україна ще не оголосила про свою незалежність. Представник Англії в Україні П. Баге після Жовтневого перевороту в Петрограді звернувся до Центральної Ради зі зверненням, в якому заявив, що його уряд «буде з усією силою підтримувати уряд український в його завданнях, які він собі поставив, а саме: бути дійсним урядом, підтримувати лад і боротися з центральними державами, ворогами демократії і гуманності» [658, с. 199]. Генерал Ж. Табуї, комісар Франції в Україні, з прихильністю ставився до національного і культурного відродження України. Генерал живо цікавився історією України і, як він писав «міг сконстатувати зусилля, виявленні Українською Народною Республікою для організації держави» [658,

с. 199]. Він був учасником III Всеукраїнського військового з'їзду, а у його кабінеті висіла велика карта України в її етнографічних межах [529, с. 1016]. 5 грудня 1917 р. Ж. Табуї оголосив, що «від сьогодні Франція увійшла в офіціальні відносини з Україною» [658, с. 199].

В цих заявах і рішеннях іноземних держав було мало щирості і багато кон'юнктури й політичного розрахунку. Йшла світова війна, у якій вирішувалася доля європейських країн, і чекати від них політичного альтруїзму по відношенню до України було б наївно. Але важливо було те, що вони зробили перші кроки на складному і звивистому шляху до визнання України незалежною державою.

Якщо позиція іноземних держав була суто кон'юнктурною, то українство Півдня сприйняло проголошення УНР з ентузіазмом.

Одним із перших зреагував на зміну політичної ситуації Другий Український губернський з'їзд Херсонщини (24–27 жовтня 1917 р.), який висловився за цілісність України й оголосив про підтримку дій Центральної Ради [259. – 15 листопада; 280. – 4 листопада]. 29 листопада 1917 р. надзвичайні збори ради уповноважених державних установ Херсона, спілок службовців земств, міського самоврядування і спілки міст розглянули питання про ставлення до Центральної Ради. Було вирішено визнати Раду «єдиною крайовою адміністративною владою і розпорядженням її, які стосуються як зовнішнього життя, так і діяльності державних установ м. Херсона, підкорятися надалі, до організації Всеросійськими Установчими зборами центральної державної влади... і встановлення відносин між Російською державою й Україною» [390, с. 46]. Але остаточно влада на Херсонщині перейшла до рук Центральної Ради лише на початку грудня, коли відбувся Херсонський губернський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, волосних і повітових земств і міських дум. З'їзд прийняв резолюцію, у якій зазначалося, що Центральна Рада та Генеральний Секретаріат визнаються найвищою владою в Україні. З'їзд висловився також за приєднання Херсонської губернії, що була заселена переважно українцями,

до Української Народної Республіки. Був обраний губернський секретаріат із 9 осіб, із них 4 – від національних меншин [227, с. 581; 238. – 8 грудня]. В.о. міського голови Одеси Б. Фрідман, після повернення з цього з'їзду перед учасниками екстреного засідання Одеської міської думи поділився своїми враженнями та відзначив «достатньо свідоме ставлення учасників з'їзду до питань політичних» [105, 12–12 зв.].

В Одесі перехід влади до Губерніальної ради відбувся 28 жовтня. Цього дня за наказом члена Центральної Ради й Української генеральної військової ради І. Луценка над Одесою було піднято жовто-блакитний стяг як символ української державності [185, с. 18]. Що в «Одесі влада знаходиться у руках представників Центральної Ради», було оголошено в Києві 28 жовтня на засіданні Центральної Ради [227, с. 369].

Однак в місті ситуація була нестабільною. Тут, як і в інших регіонах України, мали місце і сильні протиукраїнські настрої. Серед військових кораблів на цей час лише команда крейсера «Пам'ять Меркурія» всіляко підтримувала українську владу [102, арк. 12]. 8 листопада 1917 р. збори службовців Одеської повітової продовольчої управи після обговорення розпорядження Центральної Ради про підпорядкування їй всіх урядових і громадських установ Херсонської губернії ухвалили, що право встановлювати державний устрій Росії належить виключно Всеросійським Установчим зборам. Зазначалося також, що Центральна Рада узурпує права Установчих зборів, чим сприяє анархії. Учасники зборів, підтримуючи «принцип самовизначення народів, всіма силами протестували проти прийнятого Радою насильницького способу українізації краю» [390, с. 47]. Подібних прикладів можна навести багато і стосовно інших міст південноукраїнського регіону. Підтримуючи принцип самовизначення, автори подібних резолюцій відмовлялися від його реалізації щодо України.

Але все ж домінувала інша тенденція. Загроза більшовизму змусила опонентів Центральної Ради йти на істотні поступки. І. Мазепа описав реакцію Катеринославської думи на більшовицький заколот в Петрограді та

проголошення III Універсалу: «Нові події на Московщині й на Україні наче обухом по голові вдарили всіх прихильників "єдиної Росії". Коли катеринославська дума зійшлася на своє чергове засідання, то насамперед збори прийняли постанову про офіційну участь думи в маніфестації, яку 22 листопада організувала українська губерніальна рада з нагоди оголошення Центральною Радою III Універсалу. На тому ж засіданні всі думські фракції, не виключаючи й російських кадетів, при обговоренні питання виборів до Українських Установчих зборів, однодушно висловились за участь у виборах. Це був момент, коли Україна могла легко встати на власні ноги при одній передумові: належній підготовленості й організованості своїх національних сил. На жаль, цієї передумови Україна ще не мала» [512, с. 31].

У Катеринославській губернії наприкінці жовтня – на початку листопада владу Раднаркому визнали лише три підрайонні ради (совети): Горлівсько-Щербинівська, Дружківська та Єнакіївська. Катеринославська рада (совет) визнала Центральну Раду і не вимагала її переобрання [208, с. 566]. Але ситуація швидко змінювалася. У результаті нетривалої політичної боротьби наприкінці листопада 1917 р. була створена Губерніальна революційна рада, яка визнала владу Центральної Ради [270. – 29 жовтня; 25 листопада].

11 листопада 1917 р. голова районного виконкому української організації при Шмаківській копальні на Катеринославщині І. Грабаренко повідомив Центральну Раду, що напередодні, тобто 10 листопада, на ст. Вечірній Кут біля церкви «відбулося урочисте, велике свято проголошення Української Народної Республіки. Зібралися на це свято всі українські організації з копалень: Галківської, Шмаківської, Ростковської, Новоросійської та Дубова Балка. Прийшли також селяни з навколишніх сіл. Майорили національні прапори, лунала музика, співали два українські хори. Було прочитано Універсал... Після промов проспівали "Заповіт", "Ще не вмерла Україна"... Здійснилися золоті мрії наших борців за волю і правду нашої України. Тепер ми стоїмо на твердому ґрунті і не допустимо, щоб хто-небудь зруйнував нашу столітню роботу... Хай живе Вільна Народна Українська Республіка!» [22,

арк. 11–12; 656, с. 11].

Миколаївська міська рада об'єднаних українських організацій, створена ще 23 жовтня шляхом об'єднання всіх місцевих українських організацій (воєнного, політичного, професійного та культурного характеру), 10 листопада ухвалила постанову щодо III Універсалу, у якій зазначалося, що цей «акт відповідає потребам найширших верств усього пролетаріату і революційної демократії на Україні». Рада закликала «українських солдатів, матросів, офіцерство, робітників, а також всю демократію Миколаєва підтримувати верховний крайовий орган Української Демократичної Республіки – Центральну Раду» й узгоджувати з нею всі свої дії [100, арк. 90; 263. – 25 жовтня]. Було організовано урочисте дійство «з читанням Універсалу в церкві та на майдані під жовто-блакитними прапорами» [545, с. 34].

На Миколаївщині українські національні ради були створені в Голті, Ольвіополі, Єланці та інших населених пунктах. На сільській сходці в Новому Бuzі 16 листопада 1917 р. було вирішено «виконувати тільки розпорядження Центральної Ради і Секретаріату або їх представників» [98, арк. 11]. Миколаївська міська дума на початку грудня 1917 р. прийняла резолюцію з питання про відносини з Українською Центральною Радою. У ній зазначалося, що міська дума готова вступити з Центральною Радою «в діловий зв'язок з усіх економічних і політичних питань, що мають загальне значення для краю» [97, арк. 2].

1–3 грудня 1917 р. у м. Олешки Дніпровського повіту відбулося об'єднане засідання міської ради робітничих і солдатських депутатів (52 чол.) і повітової ради селянських депутатів (51 чол.), яке ухвалило «визнати Центральну Раду і приєднатись до III Універсалу» [653, с. 75]. Обраний на засіданні виконком цих рад на чолі з українським есером прапорщиком Н. Юрченком прийняв рішення організувати Дніпровський запорозький полк для захисту українського уряду [258. – 10 грудня; 653, с. 75].

У Північній Таврії та на Кримському півострові події розвивалися за

дещо іншим сценарієм. Звістка про жовтневий переворот прийшла сюди вже на другий день. Зміст III Універсалу був опублікований у кримській пресі. На це швидко відреагувало населення півострова. Пленарне засідання українських і мусульманських організацій Таврійської губернії, що відбулось у Сімферополі вітало Центральну Раду «як єдиний повноважний революційно-демократичний орган» України, а проголошення УНР розцінювало як «прояв волі та бажання демократії України». Кримський революційний штаб, до складу якого ввійшли й українці, писав до Києва: «С чувством глубокого удовлетворения встречаем давно желанный факт объявления Украинской республики, предвозвестницы самоопределения народов в полном смысле слова и широкого применения федеративного принципа». Населення кримських міст святкувало проголошення УНР. На честь цієї події в Сімферополі та Севастополі пройшли масштабні святкування. У Севастополі було організовано парад, у якому брали участь як українці, так і представники інших народів. У Володимирському соборі духівництво відправило молебень на честь проголошення Української Народної Республіки. Кораблі Чорноморського флоту підняли українські прапори [432].

Однак далеко не всі політичні сили Криму відреагували на проголошення Української Народної республіки позитивно. Так, ради (совети) робітничих, солдатських і селянських депутатів Таврійської губернії не визнали уряду В. Леніна, але неоднозначно сприйняли й III Універсал Центральної Ради. Уже 10 листопада зібралося екстрене засідання Сімферопольської ради робітничих і солдатських депутатів. На цих зборах звучали різні думки. У результаті жодного рішення Сімферопольською радою прийнято так і не було [653, с. 74].

20 листопада 1917 р. в Сімферополі відкрилася надзвичайна нарада, скликана за сприянням губернських земських зборів Таврійської губернії з делегатів від рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, органів земського та міського самоврядування. У ній взяли участь близько 400 осіб –

представників різних політичних і національних сил. На нараді було прийняте рішення сформувати з представників міських дум, земств, громадських та інших політичних організацій раду народних представників на чолі з меншовиком П. Новицьким [335, с. 97]. Рада народних представників, на думку організаторів, повинна була «в найкоротший термін скликати Кримські установчі збори та здійснити заходи для виявлення волі населення північних повітів Таврійської губернії з національного питання» [423, с. 102; 326, с. 71]. При цьому «народні представники» не відмовлялася співпрацювати з Центральною Радою.

Бердянська рада (совет) коливалася: у листопаді вона підтримала Центральну Раду, а потім, 10 грудня, висловила протест проти підпорядкування Північної Таврії владі Центральної Ради, погоджуючись на проведення референдуму в Таврійській губернії з цього питання [261. – 16 листопада, 12 грудня]. Але у волостях Бердянського повіту Центральна Рада здобула підтримку. Так, 3 грудня Новогригор'ївська волосна рада селянських депутатів на пропозицію її голови М. Чижа постановила «приєднатись до України» [261. – 22 грудня].

У зв'язку з оголошенням війни Центральній Раді урядом В. Леніна есеро-меншовицький виконком рад робітничих і солдатських депутатів Таврійської губернії 8 грудня ухвалив таку резолюцію: «У питанні про оголошення воєнних дій більшовицьким урядом Українській Раді Таврійський ЦВК лишається на попередній позиції невизнання ні українських властей, ні більшовиків, а тому в межах Таврійської губернії розв'язання національного питання надає всьому населенню шляхом референдуму...» [653, с. 75].

Встановлення анархо-більшовицької диктатури в Севастополі та загроза поширення її на всю губернію примусило есеро-меншовицьку більшість у радах (советах) і самоврядуванні Таврійської губернії та Криму у другій половині грудня підтримати Центральну Раду. Багатонаціональна рада народних представників Таврійської губернії висловила за участь населення Криму у виборах до Українських Установчих зборів. 24 грудня вона надіслала

телеграму Генеральному Секретаріату до Києва такого змісту: «Рада народних представників вважає можливим призначити вибори в Українські Установчі Збори, беручи до уваги місцеві умови, в перших числах березня 1918 р.». 5 січня з Києва надійшла телеграма-відповідь, у якій зазначалося, що вибори до Українських Установчих зборів мають відбутися до 21 січня. Раді народних представників пропонувалося займатися виборчою кампанією спільно з Андрієвським – відповідальним представником від Центральної Ради з виборів у Таврійській губернії [653, с. 76].

17 грудня в Мелітополі відбувся з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, міських і земських самоврядувань і соціалістичних партій Північної Таврії (Бердянського, Мелітопольського і Дніпровського повітів). На з'їзді було порушено питання щодо участі в оголошених Центральною Радою виборах до Українських Установчих зборів. З питання про приєднання повітів до УНР було вирішено провести референдум. Голова партії українських есерів Мелітопольського повіту К. Залізник закликав делегатів підтримати Центральну Раду і оголосив, що Чорноморський флот направив для переговорів з нею 84 своїх представників. 158 делегатів з'їзду (із 200) підтримали Раду та вибори до Українських Установчих зборів [261. – 23 грудня].

Таким чином, ставлення рад (советів) робітничих, солдатських і селянських депутатів та органів самоврядування Таврійської губернії до Центральної Ради зазнало певної еволюції – від неприйняття її за часів Тимчасового уряду до підтримки після його повалення в умовах загрози встановлення в Криму більшовицької диктатури. У результаті ради й органи самоврядування Північної Таврії та Криму заявили про своє бажання взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів і приєднатись до складу України. Але час було упущено. На думку В. Федунова, повільність у прийнятті та впровадженні цих рішень, неузгодженість дій противників більшовизму – українських і російських демократичних партій – дозволила більш згуртованій і агресивній анархо-більшовицькій меншості захопити

владу в Криму [653, с. 77].

Українські впливи в регіоні затверджувались у боротьбі з антиукраїнським сепаратизмом і територіальними тенденціями, які сформувалися ще в кінці XIX ст., а на Півдні України простежувалися вже з початку революції, набуваючи яскравого антиукраїнського характеру.

Уже на перших загальних зборах обраної на Українському з'їзді Центральної Ради, які відбулися 8 квітня, у виступі представника від Одеси І. Луценка говорилося про утворення в місті за ініціативою губерньського комісара Веліхова організаційної структури під назвою «Одеський обласний комітет». Ця акція оцінювалася як антиукраїнська, спрямована «проти автономії України». Головуючий М. Грушевський проінформував збори про формування подібного комітету в Києві і запропонував учасникам висловитися з цього приводу. Напевне, члени Центральної Ради добре розуміли наміри ініціаторів цих комітетів. М. Ковалевський охарактеризував одеські та київські «виступи як спробу зруйнувати справу автономії України утворенням якихось крайових штатів у межах України». Доповідач запропонував рішуче виступити проти, «бо справа автономії України може розбитись об обласні комітети» [227, с. 66].

Наступним резонансним проявом антиукраїнського сепаратизму на Півдні були події в Херсоні 24 травня 1917 р. Того дня в місті група депутатів на чолі із заступником голови Херсонської ради (совета) більшовиком С.Д. Кириченком запропонувала Херсонському виконкому ради робітничих і військових депутатів проголосити себе єдиною владою в місті, яка візьме на себе громадські та політичні функції [127; 436, с. 84].

В. Кедровський описав у своїх спогадах перебіг подій тих днів, у яких він брав безпосередню участь. «Це був надзвичайно "модний" революційний приклад, коли окремі совдепи почали оголошувати свої місцеві республіки. Тим вони хотіли сепарувати себе від підлягання загальноросійській владі у Московщині, а у нас, на Україні, від Української Центральної Ради... На всій Україні оголошення "Херсонської республіки" було першим явищем... Вся ця

справа "республіки", на перший погляд, викликала лише усмішку; такою вона здавалася недоречною, бутафорською. Але при ближчому розгляді її ставало зрозуміло, що треба спинити цю спробу відразу, бо вона має у собі дуже глибокі коріння та є початком виконання того плану боротьби з українським відродженням, який розпочала проводити російська справжня демократія і псевдо-демократія, що була поражена першою революційною бурею. Ці демократії в єдиному русоцентралістичному фронті міцно були злиті в одно. Тому що вся влада в Росії, від села до Петрограду включно, була в руках російської демократії, такі місцеві республіки були не фарсом, не бутафорією, а викликом до боротьби українського народу, що ставив собі за ціль творення автономної України» [163, с. 79–80]. В. Кедровський виклав своє бачення причин утворення цієї республіки. На його думку, однією з основних причин було «бажання не підлягати київському, тобто українському національному центрові. Совдепові здавалося, що проголошення окремої республіки позбавить Київ можливості говорити від імені цілої України. Також думав, що сам визволиться від підпорядкування Києву, моральний авторитет якого вже помітно відчував на собі» [163, с. 80].

Ці події викликали бурхливу реакцію херсонської громадськості та осуд більшості осередків політичних партій та організацій Херсонщини. На екстрених засіданнях губернського та міського комітетів громадської безпеки дії Херсонського виконкому ради робітничих і військових депутатів були визнані незаконними і шкідливими для революції [286. – 1917. – 1 червня; 517, с. 92]. Місцеві українці брали активну участь у розв'язанні кризової ситуації. На об'єднаному засіданні ради робітничих і військових депутатів і полкового та ротних комітетів місцевого гарнізону, що відбулося 26 травня 1917 р., повторно дебатовалося питання про владні повноваження виконкому ради. Як зазначає В. Кедровський, українські депутати поставили на обговорення такі питання: «1) точно окреслити терен "Херсонської республіки" (Чи лише місто з його околицями, чи й повіт, або вся губернія?); 2) відношення до петроградського уряду та до Центральної Ради; 3) відношення до великої

війни: чи Херсонська республіка буде й далі продовжувати війну разом з Росією, чи може оголосить нейтральність» [163, с. 81]. Однак на засіданні майже не було більшовиків. У результаті збори скасували попереднє рішення виконкому та висловили недовіру його діючому складу [286. – 1917. – 27 травня, 1 червня; 517, с. 92]. Невизнана «Херсонська республіка» проіснувала лише добу. Але це був тільки початок. Ідея залишилася, і спроби реалізувати її проявилися після захоплення в Петрограді влади більшовиками.

Слід зазначити, що антиукраїнські й територіальні впливи були помітні, головним чином, у великих, губернських містах Півдня. За околицями цих міст домінувало українство. В окремих повітах Півдня на виборах до Всеросійських Установчих зборів показники українських списків наближалися до загальноукраїнських і навіть перевищували їх. У Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії за українські списки проголосувало 69,3%, у Катеринославському – 71,8 %, в Олександрівському – 77,4%, у Новомосковському – 89,4% [234. – 29 листопада; 274. – 23 листопада; 288. – 1 грудня].

На рівні деяких повітових міст Півдня України результати виборів були для українських партій також цілком сприятливими. Наприклад, список УПСР і УСДРП одержав у Новомосковську 55,8%, в Олександрівську – 23,3%, Єлисаветграді – 18, 1% [234. – 17 листопада; 270. – 23 листопада; 274. – 16 листопада, 24 листопада].

За цих обставин про визнання влади Центральної Ради було оголошено в більшості місцевостей регіону. Навіть ті противники національного руху, які ще недавно гостро критикували Центральну Раду і були готові розігнати її, тепер погоджувались на встановлення суверенітету української влади на Півдні. Адже альтернативою їй був більшовизм, який насувався на регіон.

«Можна сказати, що в тій чи іншій формі УЦР на початку листопада 1917 р. мала підтримку політичних сил України» [349, с. 29], – зазначає у передмові до збірника документів і матеріалів «Українська Центральна Рада» В. Верстюк. З позицій визнання і підтримки Центральної Ради, створення

замість Раднаркому однорідного соціалістичного уряду у листопаді–грудні 1917 р. виступила також переважна більшість міських дум і земств України, у тому числі і її південноукраїнського регіону [331, с. 108–110].

Після проголошення УНР посилювалися контакти між речниками Центральної Ради та Румунським і Південно-Західним фронтом. Постало завдання їхнього перепідпорядкування Генеральному Секретаріату. Повною мірою цього зробити не вдалося. Однак позитивним наслідком співробітництва була затримка «тріумфальної ходи» більшовиків, що дало змогу УНР трохи зміцнити свої позиції в регіоні [332, с. 97].

Але реалізувати наявний політичний капітал Центральній Раді не вдалося. Раднарком Росії на початку грудня 1917 р. оголосив війну Центральній Раді. Як засвідчують факти, УНР була в змозі нейтралізувати місцевих противників, у тому числі на Півдні, але протистояти зовнішньому вторгненню виявилася не в силах. Пробільшовицьки налаштовані сили, вплив яких на Півдні, особливо в містах, був досить відчутним, спираючись на значну військову підтримку з Москви і Петрограда, поступово захоплювали владу на місцях до своїх рук. Врешті-решт, в результаті широкомасштабної військової експансії Радянської Росії проти УНР Південь України потрапив під більшовицький контроль [615, с. 199]. Почався перший радянський експеримент над Півднем. Процес українського державотворення, а разом з тим і націотворення, був штучно загальмований.

Виникає питання, чи можна було уникнути такого розвитку подій? Чи були реальні можливості для зміцнення на Півдні (як і в інших регіонах) українського впливу? Чому сотні тисяч селян Півдня, які голосували під час виборів до Всеросійських і Українських Установчих зборів за українські національні партії (фактично, за УНР), і таким чином, почали ідентифікувати себе як українців, не захистили свій політичний вибір?

Вище зазначалося, що Українська революція, яка супроводжувалася формуванням національної еліти, національною мобілізацією, державотворенням, національно-культурним відродженням, передбачала

також і глибокі соціально-економічні перетворення. В загальному вигляді їх можна характеризувати як оволодіння нацією (повне чи часткове) народним господарством країни. Без цього національна революція втрачає сенс, а процес націотворення гальмується. На певному етапі революції народ вже не може задовольнитися державотворення і національно-культурним відродженням. Настає момент, коли він ставить питання: що дає йому власна держава в суто матеріальному плані?

Почнемо з того, що ж повинна була робити Центральна Рада в економічній сфері для покращення життя народу в конкретних умовах 1917 р.? Відповідь на це питання пробували знайти ми [643, с. 42–51], про це писали вітчизняні і зарубіжні автори [360; 368; 458; 537; 654]. Якщо узагальнити написане, то основними завданнями, які стояли перед Центральною Радою в економічній сфері, були: 1) ліквідація господарської кризи шляхом встановлення державного контролю над банківською діяльністю, виробництвом, розподілом і 2) проведення аграрної реформи. Таким чином, саме життя, реальні потреби функціонування економіки вимагали встановлення над нею національного контролю, що цілком співпадало з головним вектором націотворення.

Як реалізувалися ці нагальні потреби в діяльності Центральної Ради?

У економічній сфері Центральна Рада з самого початку схилилась до введення державного контролю за виробництвом і розподілом продукції, обмеження всевладдя великого капіталу, особливо монополістичного. Однак визнаючи себе лише місцевою владою, не наважуючись на розрив з Петроградом, вона поклала надії на запровадження такого контролю з боку загальноросійського Тимчасового уряду. У свою чергу, петроградські міністри свідомо відклали вирішення всіх гострих соціально-економічних проблем до Всеросійських Установчих зборів. Час було згаяно.

Після падіння Тимчасового уряду подальше наростання економічної розрухи все-таки примусило Центральну Раду самій перейти до прямого

державного втручання в економіку, перш за все, шляхом встановлення державної монополії в торгівлі предметами широкого вжитку. В умовах гострої економічної і продовольчої кризи державний контроль, монополія на торгівлю найнеобхіднішим і стратегічно важливим – цілком зрозумілий захід. Однак він спричиняв і додатковий тиск на селянство, яке було наймасовішим виробником та споживачем в Україні. Перш ніж розпочинати такі зміни, слід було вирішити питання про землю. А цього якраз і не було зроблено. Оголосивши 7 листопада 1917 р. у III Універсалі намір провести аграрну реформу, Центральна Рада свій земельний закон, що скасовував право власності на землю і встановлював норму наділу, «яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства», прийняла тільки у січні 1918 р. [228, с. 104, 128–129], коли більшовицькі війська Муравйова вже стояли під Києвом, а ліквідація поміщицького землеволодіння набула стихійних, напіванархічних форм. Саме до таких форм «вирішення» аграрного питання закликали більшовики. В таких складних умовах у селян не сформувалося розуміння того, що землю їм надала Центральна Рада, і захищаючи УНР, вони охороняють і свою власну землю. В той же час державні монополії, які приводили до фактично насильницького вилучення сільськогосподарських продуктів і нееквівалентного обміну, залишалися і стали однією з причин відходу селянства від Центральної Ради.

До того ж, аграрний закон Центральної Ради, який був спрямований на соціалізацію землі, виявився хорошим лише на словах. Він спирався на старі традиції російського народництва, був, за влучною оцінкою І. Витановича, «занесеним з чужого поля..., всупереч українській дійсності» [360, с. 38–39]. Внаслідок цього лише посилювалися національно-дезінтеграційні процеси в суспільстві. Докорінно змінюючи систему аграрних відносин, що історично склалися в Україні, цей закон не задовольнив інтереси не лише заможного і середнього селянства, але й безземельного і малоземельного. Найменш

забезпечені селяни, одержуючи конфісковану у великих землевласників землю, не вирішили своїх проблем. Господарське освоєння цих земель через відсутність реліквію перетворювалося у надзвичайно складне, а часто просто неможливе завдання. Щодо традиційних джерел існування (праця в великих куркульських і поміщицьких господарствах), то в умовах революції вони зникли. Таким чином, підстави для незадоволення залишалися. Отже, те, що, «як гасло, було привабливим для малоземельного і безземельного селянства, – як правильно зазначив К. Кононенко, – при перетворення його в правні норми не тільки не внесло заспокоєння для селянства, а навпаки, породило в ньому ще сильніші конфлікти» [458, с. 56]. Тепер ці конфлікти переносилися в селянське середовище, створюючи умови для «поглиблення революції», тобто вирішення своїх проблем за рахунок заможніших сусідів. Це, у свою чергу, «уможливило активізацію внутрішньо-українських сил, ворожих національно-державному самостановленню України. Загальні тогочасні умови зумовлювали і сприяли розвитку цих згубних для українського відродження процесів» [458, с. 56]. З цим висновком К. Кононенка важко не погодитися. Як і з іншим, що належить І. Лисяку-Рудницькому: «Якби Центральна Рада була розсудливішою, вона могла б здійснити аграрну реформу, не касуючи принципу приватної власності на землю: цей погано продуманий захід вніс багато хаосу в життя на селі» [507, с. 14].

Ефективна економічна політика, зокрема, державний контроль над фінансами, виробництвом і розподілом, а також добре продумана аграрна реформа були величезним резервом, використання якого було спроможне суттєво посилити політичну підтримку Центральної Ради в усій Україні, у тому числі на Півдні, послабити тут проімперські впливи й інтенсифікувати процес українського націотворення.

3.4. Більшовицька спроба дезінтеграції України

Встановлюючи контроль над Півднем, більшовики не ставили за мету

включити його до радянської УНР з центром в Києві.

В питанні про територіальні межі України більшовики, по суті, стояли на точці зору Тимчасового уряду. Так, коли на початку серпня 1917 р. Тимчасовий уряд у своїй Інструкції погодився надати автономію Україні лише в межах п'яти губерній, більшовики Донецько-Криворізького регіону сприйняли це як належне і не протестували проти анексіоністського кроку центру [143, с. 437]. А коли більшовицька партія прийшла до влади в Петрограді, то стосовно України на ділі (а не в деклараціях) вона продовжувала політику Тимчасового уряду. Раднарком Росії фактично не визнав поширення юрисдикції Центральної Ради на Харківщину, Катеринославщину і частину Таврійської губернії (тобто ті території, які Тимчасовий уряд свого часу відмовлявся включити до складу автономної України). Про це, зокрема, свідчить розмова 17 листопада 1917 р. Людвіга Бернгейма (псевдонім – С. Бакинський), одного із членів Південно-Західного обкому РСДРП(б), із Йосипом Сталіним – наркомом з національних справ Радянської Росії, членом більшовицького ЦК. «Правда» – центральний орган РСДРП(б) – один із фрагментів розмови подала під рубрикою «Імперіалізм Ради». Сталін звинувачував Раду в тому, що вона «зверху приєднує до себе все нові і нові губернії, не питаючи населення цих губерній, чи хоче воно увійти до складу України». Цю політику Сталін називав «анексію нових губерній» Радою [208, с. 537; 278. – 1917. – 7 грудня]. В іншому номері від 7 грудня «Правда» інформувала своїх читачів про насильницьке, без згоди населення, захоплення Центральною Радою Донецького басейну.

Про цю розмову в радянській історіографії писалося неодноразово, але про цитовану вище фразу не згадувалося. Охоче наводився інший фрагмент розмови, поданий у «Правді» під рубрикою «Про владу Советів»: «Ми всі тут думаємо, що ви – кияни, одесити, харків'яни, катеринославці та інші повинні повсюдно взятися за скликання ... крайового з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів на Україні» [208, с. 537; 278. – 1917. – 7 грудня]. На підставі цієї фрази робилися висновки, які суперечили суті розмови. Зокрема,

в узагальнюючій колективній монографії «Триумфальное шествие Советской власти на Украине», яка вийшла в Києві 1987 р., говориться: «ЦК РСДРП(б) і Раднарком у повній відповідності до "Декларації прав народів Росії" ... всіляко сприяли об'єднанню "исконных" українських земель в робітничо-селянську Українську Радянську Республіку» [373, с. 255]. (Не зовсім зрозуміло, що мають на увазі автори під терміном «исконные» українські землі. – *Авт.*). На наш погляд, із цих слів аж ніяк не випливає, що Сталін і більшовицький Раднарком були палкими прихильниками територіальної цілісності України. Коли у грудні 1917 р. у Харкові відбувся так званий Перший Всеукраїнський з'їзд рад, на якому була проголошена радянська влада, у спеціальній резолюції «Про самовизначення Донецького та Криворізького басейнів» було зазначено, що слід добиватися «єдності Донецького басейну в межах Радянської Республіки» і включення його як єдиного цілого «до складу Російської Радянської Республіки» [256. – 14 грудня]. Як відомо, Ленін від імені Раднаркому вітав радянський уряд України, утворений на Харківському з'їзді. Якщо судити з тексту привітання, ніяких негативних емоцій наміри делегатів харківського з'їзду розчленувати Україну в нього не викликали [262. – 1917. – 17 грудня]. Усе, що відбувалося в Україні, не суперечило поглядам більшовицького центру на «вирішення» національного питання. У виступі на IV Обласному з'їзді рад робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів 27 січня 1918 р. за ст. ст. (9 лютого за н. ст.)* М. Скрипник сказав: «Як член Центр. Комітету партії, я знаю, що право вирішення цього питання надано місцевим радянським організаціям» [216, с. 255]. За конкретних умов української дійсності така позиція означала потурання сепаратистським настроям на місцях.

Не викликає сумніву, що більшовики України добре знали про настрої в петроградських «верхах» і сприймали публікації, подібні тим, які були надруковані в «Правді», як пряму директиву. Десятки статей з аналогічними

---

* Дати до 1 лютого 1918 р. подаються за старим, а після 1 лютого – за новим

оцінками дій Центральної Ради щодо південноукраїнських земель були опубліковані в газетах «Звезда», «Пролетарская мысль», «Донецкий пролетарий» та інших періодичних виданнях Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Херсона, інших міст України, зокрема, її південного регіону.

Таким чином, у ставленні до територіальної цілісності України більшовицькі верхи в Петрограді і місцеві функціонери виявилися послідовниками Тимчасового уряду. З приходом їх до влади юрисдикція радянської Української Народної Республіки фактично поширювалася на ті ж губернії, на яких свого часу Інструкцією Тимчасового уряду була дозволена обмежена автономія УНР на чолі з Центральною Радою. Щодо українського Півдня, то після його захоплення більшовиками тут з'явилося декілька радянських територіальних утворень, мало пов'язаних між собою і підпорядкованих безпосередньо російському центру – Донецько-Криворізька Республіка, Одеська радянська республіка, Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна, Радянська республіка Тавриди [629, с. 92–109; 626; 638; 640].

Можна багато говорити про особливості створення кожної із зазначених радянських республік. В літературі про них описано достатньо. Але привертає увагу, перш за все, спільне.

З усіх цих радянських «республік» на території України лише радянська УНР зберегла деякі риси «українськості», хоча і на її території перший прихід радянської влади супроводжувався кривавим терором проти всього, що несло на собі хоч найменший відбиток національного життя. Усі інші «республіки» не вважали себе українськими навіть формально, хоча на 60 і більше відсотків були населені українцями. В. Винниченко, аналізуючи принципи, що лягли в основу політики більшовиків в Україні, писав: «Було взято тактику роздроблення всієї України, усієї національно-етнографічної території її на окремі області, які називалися "федеративними советськими республіками".

Національний принцип державності для України відкидався цілком рішуче. Більшовицька преса навіть того не приховувала і заявляла, що формування цих окремих федеративних республік засновується ніяким способом не на національних правилах, а на економічних... Отже, таким чином, ідея української державності цим поділом нищилась, стиралась зовсім. Є собі окремі республіки – Донецька, Таврійська... – частини "єдиної, неделімої федеративної" Росії» [358, с. 269–271].

Серед істориків існують різні погляди щодо мотивів створення названих вище радянських республік. У радянській історіографії домінувала точка зору, що причинами цього була відсутність на території України єдиного більшовицького центру і помилки деяких місцевих комуністів, яких вміло «поправляли» Ленін і ЦК партії [574, с. 31–32].

Зарубіжні історики схиляються до думки, що дії українських більшовиків були добре продумані і якщо в деталях не координувалися з центром, то не суперечили його політиці. М. Стахів, наприклад, пише, що «не можна повірити пізнішим історичним підтасовкам фактів, що буцімто поділ України в часи першої советської окупації був наслідком тільки "розброду" місцевих більшовиків в Україні. Тут ми маємо справу не з якимсь "розбродом", а з продуманою централістичною тактикою центру Російської Комуністичної Партії, який взагалі не хотів визнати потреби для існування окремої советської республіки у всеукраїнських національних територіальних межах. Фактично ж Україна мала за попереднім планом Москви поділитися між "республіками", щоб таким чином заперечити сам факт існування соборної української нації» [604, с. 27–28]. На думку автора, Раднарком Росії намагався не допустити, «помимо своїх словесних декларацій, до фактичного утворення єдиної української державності хоч би навіть у советській формі. Тоді існував зовсім виразний план поділу України на кілька частин, від себе незалежних, а залежних тільки від російського центру». Отже, М. Стахів вважає, що російський центр наперед мав план поділу України на кілька фіктивних республік [604, с. 30–31].

Олександр Юрченко, розглядаючи обставини виникнення Донецько-Криворізької республіки, пов'язує їх з діяльністю «тих елементів більшовицького проводу на українських теренах, які особливо непримиренно ставилися до ідеї не тільки державного відокремлення України від Росії, а й взагалі проти навіть автономної в межах російської держави організації її, будучи послідовними й безкомпромісними виразниками ідеї "єдиної й централізованої соціалістичної республіки"» [685, с. 148–149].

З організаційно-правового боку, південноукраїнські радянські республіки були типовими територіально-адміністративними витворами, які після більшовицької революції виникли в різних регіонах колишньої імперії (Ставропольська, Кубанська (з 1 травня 1918 р. – Кубансько-Чорноморська) республіка, Північна Комуна, Карельська трудова Комуна, Трудова Комуна німців Поволжя тощо). Розглядаючи їхній правовий статус, Олександр Юрченко дійшов висновку, що всі ці формації не «знайшли за весь час свого існування чіткого державоправного оформлення і перебували десь між станом несамостійного державного тіла й звичайної адміністративно-територіальної одиниці у складі унітарного державного цілого» [685, с. 149]. Повноцінної автономії більшовики не визнавали, але охоче декларували своє прагнення до федеративної перебудови Росії.

Аналізуючи державно-правовий статус радянських республік, М. Стахів зазначає, що вони «належали до складу Союзної Росії та визнавали над собою владу державних органів Союзної Росії... Чотири з тих республік на території України (Дон, Кривбас, Одещина і Таврія) зовсім не церемонилися з українською проблемою, вважали себе російськими, а українську культуру і мову трактували як контрреволюційний буржуазний вимисел» [604, с. 31, 33]. Щодо системи органів влади цих республік, то вони наслідували готовий зразок Радянської Росії. У руках комісарів була зосереджена вся законодавча влада в республіках. Судова влада належала органам надзвичайної комісії. Фактично існували тільки центральні органи влади республіки.

Незалежно від доктринальних підходів був і суто конкретно-історичний аспект більшовицької витівки з Донецько-Криворізькою, Одеською та іншими радянськими республіками в Україні. В умовах кінця 1918 – початку 1919 років, коли становище радянської влади в Росії було хистким, коли не було твердого переконання, що в Україні закріпиться більшовизм, утворення Донецько-Криворізької та інших «республік» могло розглядатися як один із способів спробувати, якщо не пощастить забезпечити панування над цілою Україною, втримати при Росії винятково важливий для її промисловості Донецький кам'яновугільний і металургійний регіон, а також стратегічно важливі порти Чорного моря. Логіку цих більшовиків описав у 1918 р. В. Затонський, один із противників дезінтеграції України: «Ну, хай вже буде самостійна Україна (якщо вже не можна без цього) де-небудь в Австралії або, на гірший кінець, навіть на напівдикій Волині і Поділлі, але навіщо обов'язково в Катеринославщині або там на Херсонщині, не кажучи вже про Харків... Оттуду і єсть пішли всі ці вже дійсно нарошне (тільки не Грушевським) видумані республіки дипломатів, ...аби врятувати свої палестини від страшної назви "Україна"» [658, с. 155].

Сучасні історики не приділяли окремої уваги цьому питанню, хоча побіжно його торкались. Так, В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко в книзі «Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)» характеризують феномен радянських республік 1917–1918 рр. як «отаманщину більшовицького зразка» [645, с. 229–232]. На наш погляд, такий підхід є хоча й оригінальним, однак спрощеним.

Іван Курас в інтерв'ю тижневику «Дзеркало тижня» від 1999 р. пов'язував створення Донецько-Криворізької, Одеської, Херсонської, Республіки Тавриди та інших подібних утворень із прагненням більшовиків «роздрібнити, розм'якшити національну консолідуючу ідею. Ніхто ж не називав ці республіки хоча й радянськими, але українськими.

Національного ферменту там не було. І така сегментація дуже влаштувала більшовиків: на їхню думку (і вони не помилилися), ці маленькі вогнища советизації тут і там із часом повинні були перерости в загальну пожежу революції» [475].

У статті «Ілюзія та практика національного нігілізму: погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку», написаній І. Курасом у співавторстві з В. Солдатенком, причини утворення республіки та її прагнення до виділення зі складу України криються в національному складі керівних органів більшовицьких організацій цього району, якому не були близькими національні інтереси українського народу. Серед персонального складу ініціаторів утворення Донецько-Криворізької республіки, її наркоматів були відсутні більшовики-українці [476, с. 72].

Спроби дезінтеграції України, яку намагалися здійснити великодержавні кола Росії у 1917 – на початку 1918 рр., опираючись на місцевих прибічників, провалились. Регіональні радянські утворення виявилися нежиттєздатними. Ігнорування українського характеру регіону, непродумані соціально-політичні експерименти, безсистемна націоналізація, реквізиції та контрибуції, конфіскація хліба й вивезення його в Росію розладнали всі сфери життя. Класова ненависть, на якій спекулювали керівники цих республік, виявилася ефективним зряддям руйнування старого ладу, але не могла стати надійною підставою для конструювання нового. Зростало внутрішнє невдоволення. Лідери цих республік не могли нічого протиставити наступу військ УНР, Німеччини та її союзників. Радянські війська були розгромлені, а Південь України знову став частиною Української Народної Республіки, яку очолювала Центральна Рада.

3.5. Південь України в останній період Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.)

Останній період Центральної Ради характеризувався продовженням

перерваного радянським вторгненням державотворчого процесу в Україні, який, разом з тим, став потужним стимулом поглиблення націотворення.

Перш за все, Центральна Рада поставила завдання взяти під національний контроль всі українські території, у тому числі і південні. Як зазначалося вище, «історична територія», або «національно-територіальний комплекс», були однією з найважливіших підстав формування національної ідентичності.

Згідно зі статтею 6 Брестського договору Росія була зобов'язана негайно припинити війну проти України, підписати з нею мирний договір та визнати мирний договір між УНР і Центральними державами від 9 лютого 1918 р. Договором від 9 лютого 1918 р. передбачалася участь німецьких і австрійських військ у відновленні контролю Центральної Ради над Україною, у тому числі і над її південними губерніями. 18 лютого 1918 р. німецько-австрійські війська перейшли в наступ по всьому фронту від Балтійського моря до Карпат. Операції в Україні вели 20 німецьких і 8 австрійських дивізій.

24 лютого в одеському напрямку почали наступати австрійці. 14 березня вони з допомогою окремого легіону Українських січових стрільців оволоділи Одесою. Після цього австрійські і німецькі війська розгорнули наступ на миколаївському напрямку. 17 березня 1918 р. вони ввійшли в Миколаїв. Просуваючись Херсонщиною, союзні частини 25 березня зайняли Олешки, а 5 квітня захопили Херсон і продовжили стрімкий наступ на північний схід. Міська дума Херсона отримала від командування австро-угорських військ роз'яснення, в якому зазначалося, що австро-угорська влада не буде нікого переслідувати за політичні погляди, однак вимагає від населення негайно здати всю зброю [47, арк. 1]. У квітні до Катеринослава вступило австро-угорське військо генерала фон Арна [512, с. 52]. Німецький офіцер Г. Типтур, який приймав участь у наступі на Катеринослав, у своїх спогадах (російський переклад зберігається в ЦДАГО України) описав реакцію населення міста на наступ німців: «Радість населення з приводу настільки швидкого звільнення міста від жахливого червоного панування була майже безмежною. Де б не з'являвся в наступні дні німецький солдат чи офіцер, вони відразу ставали

предметом захоплення, якщо не голосних овацій» [49, арк. 9].

Пристаючи до військових операцій в південній частині Лівобережжя, Центральна Рада прийняла важливе політичне рішення щодо державно-правового статусу Криму, плануючи його включення до складу незалежної України. Керівництво Центральної Ради намагалося виправити помилку своїх дипломатів на Брестських мирних переговорах, коли ті не наважилися порушувати «кримське питання» [522, с. 82–83].

Завдання з визволення лівобережної частини Півдня, у тому числі Криму, було покладене на одну з кращих військових одиниць армії УНР – Запорізький корпус, яким командував генерал О. Натіїв.

Таємний усний наказ про наступ військовий міністр полковник О. Жуковський оголосив 10 квітня 1918 р. Окрема група військ цього корпусу мала завдання наступати з Харкова в напрямку Мелітополя, щоб, випередивши німців, зайняти Кримський півострів і захопити Чорноморський флот у Севастополі, поставивши німців перед здійсненим фактом [337, с. 44]. Командував цією групою полковник П. Болбочан. Усього під командуванням Болбочана було понад 5 000 бійців [145, с. 23; 337, с. 44]. Решта корпусу у складі військової групи полковника В. Сікевича мала вирушити в напрямку Лозова – Слов'янськ і взяти під контроль Донецький басейн.

13 квітня 1918 р. військові частини кримської групи вирушили з Харкова до Лозової, звідки почали наступ у кримському напрямку. 14 квітня після короткого бою було зайнято м. Олександрівськ. Тут відбулася зустріч вояків Запорізького корпусу з Українськими січовими стрільцями. Частина січового стрілецтва, довідавшись про похід на Крим, вступила до лав корпусу [145, с. 24].

Наступ українських і німецьких військ супроводжувався деморалізацією радянських підрозділів в Таврії. Деякі з них, особливо сформовані з місцевого населення, навіть переходили на бік військ Центральної Ради. Це стосується і махновців, які того часу діяли у складі радянських військ. Наприклад, 15 квітня біля станції Чаплине (на північ від Гуляйполя) спалахнуло повстання

Гуляйпільського полку. Цьому повстанському формуванню під командуванням Н. Махна, яке входило до складу військ В. Антонова-Овсієнка, було доручено обороняти станцію від наступу запорожців і німців і забезпечувати просування вантажів із продовольством і промисловим обладнанням на північ, у Росію. Але несподівано особовий склад полку відмовився виступати на фронт, підняв повстання й оголосив себе прихильником Центральної Ради. Очолили повстання колишні офіцери, як писав Н. Махно, «прапорщики часів Центральної Ради» [174, с. 208–209; 176, с. 181–182].

Подібні, правда, менш значні виступи відбулися і в інших місцях Північної Таврії. Вони сприяли швидкому просуванню військової групи Болбочана на Південь.

18 квітня українські війська вже вели бій за Мелітополь, який завзято обороняли більшовицькі частини. 21 квітня, переслідуючи противника, війська П. Болбочана зайняли Новоолексіївку – останню станцію перед сиваським мостом. Попереду був Крим – кінцевий етап операції. Але вхід до нього закривав добре укріплений Перекоп. Болбочан внаслідок добре продуманої, блискавичної операції взяв Перекоп і ввірвався на півострів [588, с. 23–24]. Як свідчить у своїх спогадах В. Петрів, більшовицький уряд Республіки Тавриди втратив контроль над своїми військами в Північній Таврії, чим скористався П. Болбочан, штабісти якого за допомогою таємного шифру червоних, який їм вдалося перехопити, дезорієнтували противника [186, с. 497]. Досить легко українським військам удалося захопити вузлову станцію Джанкой, захисники якої кинулися врозтіч. 25 квітня, на 12-й день багатокілометрового рейду, запорізькі підрозділи несподівано зайняли Сімферополь. Шлях на Севастополь був відкритий.

Публікації в місцевих газетах свідчать про прихильне ставлення втомленого від анархії місцевого населення до українських військ [236. – 27 квітня; 237. – 1918. – 27 квітня]. Прочитуємо одну з заміток, опубліковану на сторінках одеської газети «Вільне життя»: «Велику допомогу українському

військові дало саме населення яке не хотіло далі витримувати більшовицьких звірств. З приходом українського війська м. Сімферополь прийняло святковий вигляд. Не було жодного українського козака, який би не ніс в руках квітів. На всіх державних установах замаячів український прапор. Численні приватні будинки так само було прикрашено українськими прапорами. Над національними татарськими організаціями висів зелений татарський стяг і український. Преса з ентузіазмом вітає українські війська» [236. – 26 квітня]. Відбулася зустріч українських військових з депутатами татарського парламенту, які просили продовжити визволення півострова від більшовиків [236. – 27 квітня].

З'явившись у Криму, українські військові почали вступати в контакт з місцевим татарським населенням, яке було незадоволено більшовицьким режимом і охоче погоджувалося на співпрацю з УНР. З татарським Курултаєм було підписано угоду про спільні дії як проти більшовиків, так і проти німців. Було надруковано татарською мовою «Заклик до татарського населення Криму» і такий же до місцевого українського населення, де говорилося про необхідність братися за зброю і приєднуватися до українських військ. При полку формувався татарський кінний загін так званих «ескадронців» і турецька піша сотня (з полонених турків).

Командувач 52-го німецького корпусу генерал фон Кош, який просувався услід за групою Болбочана, в ультимативній формі наказав українським частинам утриматися від подальшого наступу й залишити півострів на підставі Брестського договору, за яким Крим не належить Україні.

Перед П. Болбочаном постало складне завдання: з одного боку, він мав таємний наказ військового міністра України О. Жуковського захопити Севастополь і установити контроль над флотом, з другого – не загострювати конфлікту з німцями, щоб не допустити його переростання у збройну сутичку. Тим більше, що військове міністерство УНР на запитання начальника штабу німецької дивізії: на якій підставі українські війська діють у Криму? – відповіло, що «абсолютно нічого не знає про ту групу і жодних завдань для

операції в Криму ніякій військовій частині не давало» і що «Український уряд вважає Крим цілком самостійною державою» [181, с. 127, 145; 337, с. 45]. П. Болбочан опинився у скрутному становищі: він не міг ознайомити німецьку сторону з таємним наказом, а німецькі війська тим часом блокували ешелони з українським військом і телеграфний зв'язок, чим позбавляли полковника можливості спілкування з Києвом і командувачем корпусу генералом О. Натіївим.

Після приїзду генерала О. Натіїва до місця розташування штабу кримської групи Болбочана в його штабному вагоні відбулася нарада, на якій українські офіцери заявили про відмову підкорятися німецькому генералу, посилаючись на те, що не мають відповідного наказу з Києва. У відповідь на запитання полковника В. Петріва: «Значиться, наказ здобути флоту?», генерал О. Натіїв відповів: «Є наказ, подбаємо цілим полком про його виконання» [186, с. 502].

Отже, про припинення наступу без наказу з Києва не могло бути й мови. Було вирішено залишити напрямок Бахчисарай–Севастополь і піти в гори, щоб відірватися від німців і продовжити наступ у напрямку Ялта–Севастополь. 1-й кінний полк ім. К. Гордієнка, який входив до складу кримської групи Болбочана, з боями дійшов аж до південного узбережжя Криму. До речі, при цьому вони мали підтримку кримськотатарського населення. В. Петрів розпочав переговори з українською частиною Севастопольського гарнізону і Чорноморського флоту про перехід на українську службу.

Після напружених переговорів між Києвом і німецьким вищим командуванням група П. Болбочана після наказу з Києва все-таки змушена була 27 квітня відступити з півострова на Мелітополь, а через чотири дні частини 52-го німецького корпусу ввійшли в Севастополь.

Поки П. Болбочан вів операції в Криму, друга частина Запорізького корпусу під командуванням полковника В. Сікевича наступала на Донбас.

Наступ донецької групи відбувався швидко і 15 квітня 1918 р. після 12-

годинного бою українські війська оволоділи станцією Барвінкове, а 17 квітня – Слов'янськом і Бахмутом. Продовжуючи наступ, 25 квітня українські та німецькі частини зайняли центр промислової зони – станцію Микитівка. Бій за цю станцію тривав протягом цілого дня і супроводжувався втратами з обох сторін. Розбиті більшовицькі війська відступали в напрямку Донської області. Нарешті, 30 квітня союзники встановили контроль над станцією Колпаково на самому кордоні з Донщиною [482, с. 132].

Таким чином, на початку травня 1918 р. вся територія Південної України була визволена від більшовицьких військ. Учасник подій, мешканець Олександрівська Г. Гордієнко у своїх спогадах записав, що «з того часу й походять такі вислови, як "як була у нас Україна (себто українська влада)", "як поїхала Україна"» тощо [149, с. 125]. Над Півднем був встановлений національний контроль, що стало однією з найважливіших підстав розгортання тут українського націотворення.

Цьому мав сприяти і новий національно-територіальний поділ України, який Центральна Рада почала впроваджувати 6 березня 1918 р., коли Південь ще залишався під контролем більшовиків. Рада прийняла закон, який можна оцінювати як важливий крок у напрямку подолання імперського адміністративно-територіального поділу України і повернення до національних історичних традицій. Цим законом скасовувався поділ на губернії та повіти і, враховуючи історичні і економіко-географічні реалії, територія УНР розділялася на 32 землі. Три південні губернії (Катеринославська, Херсонська і Таврійська (без Криму)) включалися до складу таких земель: *Помор'я* з центром у Миколаєві (частини Одеського, Ананьєвського, Єлисаветградського та Херсонського повітів Херсонської губернії, сучасна Миколаївська область); *Одеса з околицею* (від сучасного обласного центру на сході до Дністровського лиману на заході і від лінії Березівка–Роздільне на півночі та до Чорного моря на півдні); *Низ* із центром у Єлисаветграді (колишні частини Єлисаветградського, Олександрійського повітів Херсонської та Верхньодніпровського повіту Катеринославської

губернії, тобто у межах сучасної Кіровоградської області, північного сходу Миколаївщини та невеликої частини північного заходу Дніпропетровщини); *Січ* із центром у Катеринославі (колишній Катеринославський, частини Верхньодніпровського, Новомосковського, Олександрівського повітів Катеринославської та Херсонського повіту Херсонської губернії, тепер південний захід сучасної Дніпропетровської і північний захід Запорізької областей); *Запоріжжя* з центром у Бердянську (колишній Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської губернії, тепер – південь Запорізької області); *Нове Запоріжжя* з центром у Херсоні (колишні частини Херсонського та Дніпровського повітів Херсонської губернії, сучасна Херсонська і південний схід Миколаївської областей); *Азовська земля* з центром у Маріуполі (колишній Маріупольський, Павлоградський і Олександрівський повіти Катеринославської губернії, південь сучасної Донецької, північ Запорізької та схід Дніпропетровської областей), *Донеччина* з центром у Слов'янську, *Половецька земля* – центр Бахмут. Тираспільський повіт і частина Ананьєвського Херсонської губернії були включені до Подністров'я з центром у Могилів-Подільському. Частина Єлисаветградського повіту Херсонської губернії мала ввійти до краю *Побуж'є* з центром в Умані [14, арк. 40–40 зв.; 118, с. 16–17]. Як бачимо, розробляючи новий національно-територіальний поділ України, Центральна Рада враховувала історико-географічні і економічні особливості регіону, звертаючись, разом з тим, до історичної пам'яті українців. В сучасних теоріях націотворення наявність «спільних міфів та історичної пам'яті» відноситься до найголовніших рис національної ідентичності [594, с. 23].

Але адміністративно-територіальна реформа Центральної Ради не була завершена, і після перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман відмовився від земельного і повернувся до старого губернського поділу.

Іншим важливим заходом Центральної Ради, який сприяв формуванню модерної української нації, було введення громадянства УНР. Відповідний закон Центральна Рада прийняла 2 березня 1918 р., ще перебуваючи в

Житомирі. Цей Закон надавав абсолютній більшості жителів України право на громадянство: виключення становили лише іноземці, термін перебування яких в Україні був менше 6 місяців. Однак, Закон про громадянство УНР мав особливості, які перетворювали його в своєрідний референдум на підтримку українського суверенітету: по-перше, кожен, хто вважав себе громадянином України мав цілком добровільно вибрати відповідне свідоцтво; по-друге, громадянин УНР зобов'язувався «підтримувати державу всіма засобами, коритись її законам, боронити від ворогів і піддержувати добрий лад, порядок, свободу, рівність і справедливість» [228, с. 173]. Закон про громадянство, а потім і Конституція УНР оголошували рівність громадських і політичних прав і обов'язків [228, с. 331]. Ентоні Сміт відносив «спільні юридичні права та обов'язки для всіх членів» до найголовніших рис національної ідентичності, а юридичне громадянство вважав прикметою кожної нації [594, с. 23, 125].

Як зазначалося вище, формування української нації передбачало відродження української еліти, у тому числі державно-політичної. Це співпадало з пріоритетами державотворчої діяльності Центральної Ради. Після відновлення контролю УНР над південним регіоном першочерговим завданням стала організація нової влади.

Центральна Рада виходила з принципу неподільності території УНР і єдності влади на її території, що було зафіксовано 10 грудня 1917 р. в проекті Конституції УНР, а 29 квітня 1918 р. і в самій Конституції, прийнятій Центральною Радою [228, с. 5, 330]. Ці принципи підтримувалися місцевими прибічниками УНР на Півдні, хоча в складних умовах переходу до нового стану вони часто не мали зв'язку з Києвом і діяли безсистемно, виходячи з власного досвіду і своєї оцінки ситуації.

До Катеринослава з Києва жодної директиви деякий час не надходило. Тому місцеві українські сили взяли ініціативу до своїх рук. На широкій нараді представників українських організацій було вирішено створити колегіальний орган – губерніальну революційну раду у складі 10 членів. Головою ради було обрано І. Мазепу, а його заступником – П. Коробчанського. Губерніальна революційна рада стала вищою владою на Катеринославщині [512, с. 53–54].

Повернення української влади в Одесі схвально сприйняло населення міста. Так, 15 березня все духівництво міста відправило молебень з приводу приходу до міста української адміністрації. У місті були підняті українські

прапори. 14 березня 1918 р. була створена Одеська українська рада на чолі із Пшонником [276. – 1918. – 14 березня; 362, с. 155]. За рекомендаціями українських соціалістичних партій і організацій було обрано 56 членів ради, які зі свого складу повинні були висунути комісарів у справах міста. До складу ради ввійшли представники українських політичних партій УСДРП, УПСР, товариства «Просвіта», рад військових і селянських депутатів, профспілок. Український прапор було піднято і над Воронцовським палацом, де проводила свої засідання Одеська українська рада.

Головним Комісаром Української Народної Республіки в Одесі залишився В. Чехівський. Українським комендантом міста став полковник А. Зенкевич [276. – 1918. – 15 березня]. У місцевій пресі зазначалося, що очікувалося призначення П. Скоропадського на посаду генерал-губернатора області або обласного комісара [276. – 1918. – 15 березня]. Це підтверджує стратегічне значення Одеси в планах керівників УНР. Ідейним центром українських кіл в Одесі залишалась «Українська Хата», яка згуртувала тих представників українського руху, які за радянської влади перебували у підпіллі.

У квітні 1918 р. військове міністерство УНР опрацювало новий план організації збройних сил на основі територіального набору. Планувалося, що українська армія буде складатися з 8 корпусів піхоти та 4 дивізій кінноти. На Півдні України розпочалася робота з формування 8-го армійського корпусу (штаб у м. Одесі). За наказом військового міністра О. Жуковського від 17 квітня 1918 р. командиром цього корпусу став генерал Ф. Колодій [101, арк. 54].

У результаті переговорів між австро-угорським командуванням та українською владою в Одесі щодо статусу міста прийшли до такої угоди: вважати Одесу не «вільним містом» на Україні, про що ставилося питання в 1917 р. місцевими прихильниками російських впливів (російськими меншовиками, есерами, кадетами і, почасти, навіть більшовиками), а містом самостійної Української Народної Республіки. Окупаційна влада без вагань пішла на це, хоча німецький генерал Г. Кірбах у своєму звіті 30 березня 1918 р. писав, що Одеса є космополітичним містом, у якому українці становлять не більше 10% населення і що українська мова в Одесі не є розмовною [46, арк. 53].

Питання щодо статусу Одеси цікавило громадян і жваво обговорювалося на сторінках місцевої періодичної преси. Схожі за змістом статті Г. Ярошенка «Українська мова в Одесі» та Павловича «Одеса і Україна» були опубліковані в квітні 1918 р. в газеті «Вільне життя». Г. Ярошенко пише: «Вороги й ненависники України... хватаються за ідею "вольный город" як за якорь спасіння і доказують, що Одесі треба відмежуватись від України і жити своїм окремим життям, забуваю одно, що цим складається положення шкідливе для України...

Кажуть: Одеса не українське місто. Добре – чиє ж? Германське, австрійське, турецьке? Чи руське?...

Подивіться на карту на чий території розкинулась Одеса, щоб вам було ясно, що не так вже проблематичні притязання України на це багате й веселе місто» [236. – 5 квітня].

Павлович в своїй статті по суті обговорює питання: «Яке право має Україна на Одесу?». Автор приходить до цікавого висновку: «Одеса належала до України набагато раніше, ніж вона стала власністю Турції чи Росії... Одеса ніяк не може бути вільним містом, хоча б в силу свого тісного зв'язку з провінцією на 68% заселеною українцями... Одесі не бути вільним містом – ні єврейським, ні руським, ні навіть українським: це є місто на території України, через що вона й повинна підлягати розпорядженням українських властей» [236. – 9 квітня].

15 лютого 1918 р. на засіданні Ради Міністрів Української Народної Республіки було прийняте рішення про призначення Головним комісаром при німецькому головному штабі С. Комірний [16, арк. 26]. С. Комірний, за освітою юрист, працював головою земської управи в Київській губернії та почесним мировим суддею. До січневих подій 1918 р. був на військовій службі в Одесі, командував батареєю в українських військах. 18 березня 1918 р. С. Комірний очолив створений Центральною Радою новий орган влади – Головний Крайовий Комісаріат Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній – і дістав від центральної київської влади надзвичайні повноваження. Він став єдиним представником цивільної центральної влади на Півдні, замінивши українські ради. При Крайовому Комісаріаті було створено систему управління з різними відділами. До роботи в новоутворених відділах залучалися відомі діячі українського національного руху

Херсонщини. Серед них – В. Чехівський, О. Рошахівський. В. Змієнко, І. Караванський, І. Липа та інші. С. Комірному підпорядковувались усі державні та громадські заклади Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній [275. – 1918. – 19 березня; 362, с. 156]. В інтерв'ю місцевій пресі С. Комірний заявив, що у своїй діяльності він буде «захищати інтереси Української Народної Республіки» [276. – 1918. – 19 березня].

Тоді ж відбулася нарада представників австро-німецького командування та делегації українських комісарів на чолі з В. Чехівським. На нараді союзницьке командування висувало ряд питань, серед яких – про українізацію міста, надання Крайовому Комісаріату права розпуску організацій, діяльність яких суперечила основам української державності [633, с. 44]. Представники іноземного командування не повинні були втручатись у внутрішнє життя й управління України. Однак на ділі цей порядок порушувалася [33, арк. 251; 103, арк. 31; 210, с. 335]. Як зазначав в своїх «Спогадах» П. Скоропадський, «німці та австрійці внесли новий елемент плутанини. В той час як австрійці в своєму районі на півдні України майже зразу зайнялися впровадженням порядку надзвичайно суворими засобами, німці внутрішнього життя країни майже не торкалися, а брали все, що їм було потрібно, не рахуючись з тодішнім українським урядом» [191, с. 124]. Це не могло не ускладнювати діяльність С. Комірного.

Однак, присутність окупаційних військ не знецінює того факту, що вперше в історії південноукраїнські землі ввійшли до складу міжнародно-визнаної незалежної української держави. В складних умовах іноземної військової присутності і багатонаціонального середовища регіону українська держава встановила повний контроль над Півднем України і почала реалізовувати тут свою політику, спрямовану на національно-територіальну консолідацію регіону у межах УНР, інтенсифікацію тут націотворчих процесів.

3.6. Національний рух кримських татар і німецькомовної меншини

Після падіння царизму в регіоні активізувався політичний рух національних меншин, керівництво якого в нових умовах прагнуло до самовизначення й установлення оптимальної, з його погляду, форми

співжиття з Росією й Україною.

Лідери Української революції прагнули до цивілізованих форм співжиття корінної більшості з національними меншостями. IV Універсал визнав за великоруським, єврейським, польським та іншими народами України право на національно-територіальну автономію для забезпечення їм свободи самоврядування в справах їх національного життя [227, с. 401]. 9 січня 1918 р. Центральна Рада прийняла Закон про національно-персональну автономію [228, с. 100]. Цей закон відкривав перед представниками національних меншостей широкі можливості для влаштування свого життя в умовах незалежної України. Але національна політика Центральної Ради влаштовувала далеко не всіх. Зокрема, лідери кримськотатарського руху і політичні вожді німецькомовного населення висунули програми, які ставили під сумнів право України на контроль над південним регіоном.

Політичне самовизначення кримськотатарського народу відбувалося у руслі, накресленому створеною навесні 1917 р. Національною (Народною) партією – Міллі-Фірка. У програмі цієї партії зазначалося: «Росія повинна бути демократичною федерацією національностей». Своїм завданням Міллі-Фірка вважала створення Кримської держави [326, с. 64].

Після проголошення I Універсалом автономії України стало ясно, що без узгодження позицій з Центральною Радою досягти цієї мети кримським татарам не вдасться. З другого боку, вони боялися опинитися під повним контролем нової великої держави, якою могла стати Україна.

У літературі наводиться випадок, який посилив національні прагнення кримських татар і примусив їх уже в липні 1917 р. всерйоз замислитися над створенням незалежної кримськотатарської держави. Мова йде про візит у липні 1917 р. керівників кримськотатарського національного руху Д. Сейдамета і А. Озенбашли до Києва, де вони зустрічалися з лідерами Центральної Ради. Делегати привезли із собою доповідну записку, у якій висловлювалася надія на підтримку з боку Києва планів на проголошення в Криму автономії. Пропонувалось у перспективі приєднати Крим до України

(на правах автономії). Однак Генеральний Секретаріат визнав розгляд цих питань передчасними, доки не буде вирішене питання про автономію України [247. – 29 липня; 326, с. 65].

З Києва кримські татари виїхали у пригніченому стані, хоча причина була не у відмові українців вести переговори про майбутні відносини. В одному із службових приміщень Центральної Ради увагу кримських делегатів привернула етнографічна карта України. Татарські представники привезли цю карту до Криму і пред'явили її своїм товаришам з Мусульманського виконавчого комітету (орган, обраний на з'їзді кримськотатарського народу влітку 1917 р.). Мова, напевне, йшла про оглядову карту В. Геріновича, яка грішила неточностями. На цій карті центральна та північна частина Кримського півострова на північ від лінії Феодосія – Євпаторія була визначена як територія з переважно українським населенням, що, безумовно, не відповідало тодішній ситуації. Карта справила на членів Мусульманського виконавчого комітету таке сильне враження, що її обговорення тривало цілу ніч. Саме інцидент з картою, за свідченням одного з провідників комітету Д. Сейдамета, був одним із чинників радикалізації вимог татар, бо в такому трактуванні етнографічного складу кримського населення татари вбачали, хоча й у невизначеній перспективі, можливі претензії новоукраїнської держави, яка формувалася, на території, де проживало корінне населення півострова [561, с. 101].

Після того, як до влади в Петрограді прийшли більшовики, а Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку, кримськотатарський національно-визвольний рух швидко радикалізувався.

Мілли-Фірка не визнала жовтневого перевороту. Вона активізувала роботу зі створення на півострові вільної демократичної республіки. В одному з документів цієї організації зазначалося: «Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет як виразник волі кримських татар, ...вважає, що надзвичайні обставини наказують народам Криму взяти на себе турботу про долю свого Краю та з'єднатися для загальної дружньої праці на благо всіх

народів, що населяють Крим» [247. – 11 листопада; 326, с. 71–72].

Радикалізації кримських татар певною мірою сприяла опосередкована відмова Української Центральної Ради від претензій на Крим, яка була закріплена у III Універсалі. За цим документом, Крим не було включено до території Української Республіки. Питання щодо Таврійської губернії, до складу якої входив і Крим, розглядалося 31 жовтня на засідання сьомої сесії Центральної Ради. У постанові, прийнятій на цьому засіданні, зазначалося, що влада Генерального Секретаріату поширюється на всі «відмежовані землі України, де більшість людності є українською». У тому числі мова йшла про Херсонщину, Катеринославщину та материкову Таврію [227, с. 379]. Кримські татари могли сприйняти це рішення як пропозицію будувати на півострові власну державу.

На скликаних Міллі-Фіркою Курултаї – кримськотатарських Установчих зборах, що відбулися у грудні 1917 р. у Бахчисараї, було обрано кримськотатарський національний уряд – Директорію з 5-ти членів на чолі з Челебієвим. По суті, у Криму була проголошена кримськотатарська держава. Однак, проіснувала вона недовго. У другій половині грудня 1917 р. – січні 1918 р. влада на півострові перейшла до більшовиків. Створена більшовиками Республіка Тавриди проіснувала трохи більше місяця і була ліквідована в результаті наступу на півострів українських і німецьких військ.

Після рейду корпусу П. Болбочана в Крим і виведення українських військ з півострова кримськотатарське керівництво розгорнуло активну діяльність з налагодження безпосередніх відносин із Стамбулом і в перспективі створення на півострові незалежної держави. Турки охоче йшли назустріч. Туреччина ще з початку Першої світової війни мріяла про відновлення свого контролю над Кримом. Начальник Генерального штабу Туреччини генерал фон Зект 19 квітня 1918 р. інформував німецьке головнокомандування: «Політичним бажанням Туреччини... є побудова самостійного мусульманського державного утворення в Криму» [561, с. 108].

Перша реакція Німеччини на цю турецьку альтернативу була

позитивною, але наприкінці квітня вона змінилася на протилежну. Німецький посол у Стамбулі довів до відома турецького керівництва позицію свого уряду, що «відправка турецьких військ у Крим є непотрібною і небажаною» [561, с. 107]. Нагадаємо, що на цей час Кримське угруповання П. Болбочана зайняло майже весь Кримський півострів і наближалось до Севастополя. З усього видно, що успішний український рейд у Крим був важливим фактором, який поставив хрест на планах Туреччини висадити свій десант на півострові і, по суті, взяти його під свій контроль.

Але був і інший фактор. Це – позиція Німеччини, яка сама прагнула контролювати Крим і, зокрема, захопити Чорноморський військовий флот колишньої Російської імперії. Однак, на Чорноморський флот, крім Туреччини, претендувала також Німеччина, Австро-Угорщина, Радянська Росія та представники Білого руху.

Закулісні переговори щодо Криму стурбували українських дипломатів. М. Левитський з турецької столиці у конфіденційному листі до міністра закордонних справ від 30 квітня 1918 р. писав: «В турецькій пресі як до мого приїзду, так і до сього часу ведеться агітація за утворення окремої незалежної Кримської Республіки із мусульманського населення. Одні часописи приєднують Крим до Туреччини, а другі мріють про протекторат Туреччини над незалежним Кримом». У військових колах навіть «багато балакали про експедицію на Крим», аби його «зайняти під виглядом допомоги проти більшовиків, щоб, потім залишившись, провести необхідне самовизначення мусульман» [522, с. 84].

Таким чином, перспектива створення на Півдні кримськотатарської держави ставила під сумнів суверенні права України на цю територію.

Але найбільшою небезпекою для майбутнього регіону як невід'ємної частини України були плани деяких лідерів німецькомовної національної меншини проголосити на території Півдня свою колонію Крим-Таврія [624; 637].

Цим питанням цікавився історик з Геттінгена (ФРН) Альфред Айсфельд,

який присвятив його вивченню спеціальні статті [693; 305–306].

Німці-колоністи та меноніти, як і представники інших національних груп України, що зазнавали утисків з боку царської адміністрації, з ентузіазмом сприйняли Лютневу революцію, сподіваючись на кардинальну зміну урядової політики щодо них.

Як і інші національні групи, німецькомовна етнічна спільнота з весни 1917 р. активно включилась у процес громадської самоорганізації та політичної структуризації. Уже навесні 1917 р. в Москві та Петрограді були створені організаційні центри, які розпочали роботу зі скликання Всеросійського з'їзду російських німців. Водночас із цими структурами були створені їхні аналоги на Півдні України. Найближчим часом виявилось, що південноукраїнські губернії перетворюються в політичний центр німецького національного руху. 14–16 травня 1917 р. в Одесі було скликано Всеросійський з'їзд російських німців, на який прибуло 2000 делегатів. На цьому з'їзді було проголошене створення Всеросійського союзу російських німців [304, с. 349].

Щодо майбутнього державного устрою Росії, то травневий з'їзд висловив переконання, що всі нації та народності Росії бачать своє майбутнє в унітарній державі. Здавалося, що це рішення не відбивало інтересів німецькомовних жителів Росії, які були зацікавлені в юридичному закріпленні своїх прав, у федералізації держави. Проте делегати з'їзду побоювалися, що федералізація призведе до розриву організаційних зв'язків між менонітськими колоніями, розкиданими на величезних просторах Російської держави. Ця позиція конфліктувала з політичною лінією українського визвольного руху, який чітко визначився на позиціях федеративної перебудови Росії та автономії України.

Однак у середовищі німецькомовного населення досить чітко звучали й інші голоси. Так під час роботи другої конференції Союзу російських німців Півдня Росії в Одесі 1–4 серпня 1917 р. значна група делегатів висловились за федеративну перебудову Російської імперії. Вважається, що, серед іншого, це було наслідком того, що в роботі конференції брали участь і представники

українських національних партій [561, с. 119; 694, с. 54]. Проте така позиція не здобула підтримки більшості делегатів через свою, як наголошувалося під час дебатів, «невідповідність інтересам німецької спільноти в Росії». Під час роботи конференції голова Всеросійського союзу російських німців Л. Райхерт пішов на відкриту конфронтацію з українським рухом, піддавши критиці відомого українського політичного діяча й публіциста, відомого своїми антинімецькими поглядами С. Шелухіна – автора книги «Німецька колонізація». «Нам, відданим нащадкам німецьких переселенців, нам, що не здатні з певністю сказати, звідки ми походимо, нам, які майже забули свою рідну мову, цей пан наважується закинути наміри введення подвійного громадянства! Такого ми панові Шелухіну ніколи не пробачимо!» – говорив Л. Райхерт [561, с. 120; 694, с. 55].

Як показали подальші події, це була поспішна, не виважена, популістська заява, яка мала суто пропагандистський характер. Адже вже через півроку не лише одержання подвійного громадянства, а й значно радикальніші вимоги – створення власної держави – перетворюються для українських німців на бажану перспективу, про яку вони відкрито говоритимуть.

Активно включилися в організаційну і політичну діяльність меноніти Півдня України – одна з етноконфесійних груп, що входила до складу німецькомовної спільноти Півдня. Після повалення царату меноніти з Молочанська звернулися до місцевих та центральних органів влади у Петрограді з проханням скасувати обмежувальні закони щодо вживання німецької мови та випуску німецькомовних видань [70, арк. 1, 12].

17 травня 1917 р. в Новомолочанську розпочав роботу Менонітський з'їзд Молочанської волості. Він був присвячений виключно політичним питанням. На з'їзді наголошувалось на допустимості для менонітів політичної діяльності. Наслідком роботи цих зборів була також організація «Молочанської менонітської організації» на чолі з «Бюро М.М.О.». 11 липня 1917 р. Бюро обговорило питання про статус України у складі Росії й прийняло рішення, що суперечило позиції травневого Всеросійського з'їзду

російських німців. Учасники засідання схвалили позицію Центральної Ради, згідно з якою Україна має право на автономію у складі федеративної Росії [306, с. 226, 229]. Це означало, що вони погоджувались пов'язати своє майбутнє з відродженою українською державою. Але при цьому передбачалось, що майнові права менонітів будуть застережені.

Коли в листопаді 1917 р. III Універсалом була проголошена Українська Народна Республіка, німецькомовна національна меншина була схильна підтримати її. Це було пов'язане з тим, що Центральна Рада визнала принцип національно-територіальної автономії та обіцяла «охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні» [227, с. 401], що не могло не імпонувати німцям і менонітам. Але велику тривогу в них викликало питання про землю, адже III Універсал декларував скасування існуючого права власності на землі нетрудових господарств і передбачав радикальну аграрну реформу. Ці обставини і визначили гостру реакцію німецькомовної меншини на проголошення УНР. У грудні 1917 р. центральний комітет Одеського Союзу російських громадян німецької національності й менонітів своєю телеграмою до Києва і на адресу своїх місцевих організацій вітав Центральну Раду «як владу України» і просив у неї «захисту майна і повернення солдатів на Україну» [87, арк. 69]. На місцях це рішення ЦК знайшло підтримку. Збори Союзу німців і менонітів Олександрівського району на Катеринославщині, обговорюючи зміст телеграми, повністю її підтримали [87, арк. 26].

Ставлення до політики Української Центральної Ради почало кардинально змінюватися після проголошення IV Універсалом незалежності України і прийняття земельного закону, яким скасовувалося «право власності на всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами» [228, с. 128]. Теза про націоналізацію землі лякала колоністів, бо реалізація її позбавила б їх власності ще в більшій мірі, ніж царські закони 1915 р. У результаті, між Українською Народною Республікою і німецькомовним населенням, економічні відносини якого базувалися на приватній власності, виник

глибокий антагонізм.

Переговори в Брест-Литовську, мирна угода УНР з державами Четверного союзу, поява австрійських і німецьких військ на Півдні України зустріли щирю підтримку місцевого німецькомовного населення. Приклади такого сприяння описав у своїх спогадах Г. Гордієнко [149, с. 132]. Це стало додатковим, до того ж надзвичайно потужним фактором радикалізації вимог німецькомовної спільноти і сприяло активізації її суспільно-політичної діяльності. У середовищі німецьких колоністів почали виникати проекти, пов'язані зі зміною статусу колоній, посилення зв'язків з історичною батьківщиною.

Поступово в національному русі німецькомовної меншини в Україні чітко сформувалися дві течії. Представники першої течії, яка оформилась уже в 1917 р., лояльно ставилися до Центральної Ради, добивалися національно-культурної автономії в межах України. Друга течія на чолі з євангелічно-лютеранським пастором Імануїлом Вінклером, який був представником Південноросійського ЦК союзу німців-колоністів в Головному комітеті в С.-Петербурзі, спрямовувала свою енергію на створення власної держави [543, с. 362].

Підходи першої течії були представлені в меморандумі Одеського центрального комітету Спілки німецьких колоністів України. Цей документ було передано командуванню німецьких і австро-угорських військ в Одесі в березні 1918 р. У документі (він опублікований у працях зарубіжних істориків, а в Україні – у брошурі В. Перепаді) окреслювалося складне становище, у якому опинилися колоністи, і викладалися основні засади існування німців в українській державі (повернення всіх ліквідованих Селянським банком згідно із законом від 2 лютого 1915 р. німецьких земельних володінь їхнім колишнім власникам і відшкодування збитків; припинення соціалізації німецьких маєтків; введення принципу національно-територіальної автономії та поширення цього принципу на німців; створення окремого секретаріату у справах німців при Центральній Раді в Одесі та інше)

[230, с. 252; 693, с. 88]. Таким чином, концепція Одеського ЦК передбачала національну автономію в місцях компактного проживання німців у складі України і не передбачала порушення територіальної цілості української держави.

Слід зазначити, що перша течія, яка домінувала до Брестського договору й появи на Україні німецько-австрійських військ, у нових умовах стала проявлятися набагато слабше другої, яка передбачала повне відокремлення німецької етнічної групи від української держави і була підтримана цілим рядом форумів німецькомовного населення. На початку березня 1918 р. у Пришибі (Олександрівський повіт на Катеринославщині), а через місяць в Одесі відбулися з'їзди німців-колоністів регіону, на кожному з яких делегати розглядали питання майбутнього розвитку німецької етнічної групи. З'їзд в Одесі зібрав представників із Херсонської та Бессарабської губерній, а з'їзд у Пришибі – з Таврійської, Катеринославської, Харківської, Воронезької губерній та Облaсті Війська Донського. Спільна резолюція, що була ухвалена як результат роботи з'їздів в Одесі та Пришибі, наполягала на набутті німецького підданства і побудові за участю колоністів у Південній Україні на землях «Таврійської губернії та Криму державного утворення, яке підлягало б Німецькій імперії й було б форпостом і чатовим Німеччини» [561, с. 124; 694, с. 584].

З подібним порядком денним у травні 1918 р. було проведено конференцію німецькомовних громадян Кримського півострова, яка ухвалила аналогічні резолюції [417, с. 161].

За даними А. Айсфельда, саме пастор Вінклер ще наприкінці лютого 1918 р. розробив план утворення колонії Крим-Таврія, до складу якої планувалося включити обширні території: населені пункти Криму, що знаходилися під контролем німецьких військ, Ізмаїльського, Акерманського та Бендерського повітів, на території яких того часу перебували румунські війська, Одеського, Тираспільського та південної частини Ананьєвського повітів Херсонської губернії, де дислокувались австро-угорські частини [693,

с. 88].

Успіх агітації Вінклера певною мірою був пов'язаний з активною підтримкою його в німецьких урядових колах. Генерал В. Гренер, ключова фігура німецького командування в Україні, 26 березня 1918 р. записав у своєму щоденнику враження від спілкування з представниками німецьких колоністів: «Вчора у мене були його ексценція фон Ліндеквіст... і пастор Вінклер, голова довірчої ради німецьких колоністів Причорномор'я. Вони збираються розгорнути серед німецьких колоністів у Південній Росії пропаганду на користь побудови у Причорномор'ї та в Криму (там за підтримкою татар) німецького державного утворення, яке б перебувало під захистом Імперії. До його складу мали б увійти також Херсон і, можливо, Одеса» [561, с. 124–125; 201, с. 326].

Спроби вирішити «німецьке питання» в Україні в руслі проекту Вінклера активізувалися після приходу до влади Павла Скоропадського.

*

* *

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії розгорнувся національно-визвольний рух залежних народів, які вимагали відновлення своїх суверенних прав. Національне піднесення охопило всю Україну, у тому числі її південноукраїнський регіон. Південь став важливим ареалом Української революції.

Одним із головних завдань революції було об'єднання етнічних українських земель у єдиній державі і Центральна Рада у своїй діяльності прагнула реалізувати цю ідею. Незважаючи на жорсткий опір російського Тимчасового уряду, який прагнув відірвати південний регіон («Новоросію») від України і залишити у складі Російської держави, переважна більшість населення Півдня виявила бажання бачити свій край складовою частиною України. Яскравою демонстрацією цього були вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів, на яких українські національні партії здобули переконливу перемогу. Після III Універсалу над регіоном (за винятком

Криму) було встановлено суверенітет Української Народної Республіки.

Проголошену III Універсалом Українську Народну Республіку схильні були визнати деякі країни Антанти і політичні сили загальноросійської орієнтації, які раніше не підтримували Українську революцію. Що ж стосується більшовиків, то вони продовжуючи великодержавну політику Тимчасового уряду, намагалися знову підпорядкувати Південь російському центру, тепер уже радянському.

У регіоні було створено декілька автономних радянських республік (Донецько-Криворізька, Одеська, Таврида та ін.), які перебували у стані конфронтації з УНР і вважали своїм керівництвом більшовицький ЦК і ленінський Раднарком. Ці штучні утворення Ленін і його оточення після підписання Брестського миру намагалися використати для збереження своєї влади над регіоном. Але експеримент із радянськими республіками в регіоні зазнав краху: після укладення Брестського договору між УНР і державами німецько-австрійського блоку Україна була визнана незалежною, а Південь – її невід'ємною частиною. Під тиском об'єднаних українських і німецько-австрійських військ залишки розбитих більшовицьких частин покинули територію України і над Півднем знову був установлений суверенітет УНР. Регіоном стали управляти українські урядовці, керуючись інтересами України і спираючись на її закони. Оскільки в регіоні діяла окупаційна адміністрація, вони узгоджували з нею основні рішення. Знову була подолана ізоляваність Півдня від решти української території, яка свого часу штучно підтримувалась проросійськими силами; відбувалась інтеграція регіону в загальноукраїнський державно-політичний організм.

Але історія кинула територіальній цілісності України ще один виклик – німецькомовна і кримськотатарська національні меншини виступили із планами створення в Таврії та Криму своїх державних анклавів. Ці плани не були реалізовані внаслідок принципового курсу УНР на збереження територіальної цілісності України і складного комплексу зовнішньополітичних факторів, які виявилися тоді сприятливими для

української соборності.

У цілому, територіальні тенденції та рухи національних меншин у зазначений період були спрямовані проти українського суверенітету над регіоном і мали сепаратистський характер. Більшість жителів великих міст регіону не підтримали політичну програму Центральної Ради. Соціокультурний розкол між містом і селом зберігся. Але характер подій визначала українська більшість, яка переживала процеси інтенсивної національної консолідації, що проявлялися в різних сферах життя, зокрема в політичній, освітньо-культурній, економічній тощо. Значна частина населення Півдня, яка раніше не задумувалась над своїм національним походженням, стала відчувати себе українцями і діяти відповідно до цих почуттів.

Усі ці процеси в комплексі можна характеризувати як важливий етап у формуванні модерної української нації.

Загальноновизнано, що процес націотворення в період Центральної Ради охопив перш за все сільське населення. «За дев'ять революційних місяців 1917 р. українське селянство пройшло шлях "із селян в націю"» [399, с. 117], – писав Я. Грицак. Але новітні дослідження свідчать, що цей процес поширився не лише на селянську масу. Усвідомлення своєї приналежності до української нації в 1917 р. досить швидко стало проникати і в товщу міського українства, особливо в провінційних містах [319, с. 15].

Однак формування модерної української нації в період Центральної Ради не завершилося. По-перше, для переведення стихійної етнічної ідентифікації в усвідомлену національну ідентичність вкрай необхідні національне виховання і освіта. По-друге, процес націотворення не одержав належної економічної бази. По-третє, становлення модерної нації передбачає участь у цьому процесі, крім селянства, міщанства та інтелігенції, ще й промислової, аграрної, військової та інтелектуальної еліти. Але таке бачення націотворення не відповідало теоретичним уявленням тодішніх керівників Української революції, які поняття нації штучно звужували до селянства і національної інтелігенції. У результаті представники української буржуазії, великих

землевласників, а також пов'язані з ними своїм походженням і способом життя військові, інтелігенти і службовці, які після Лютневої революції відчували себе українцями і прагнули до участі в українському державотворчому процесі, були від нього відсторонені соціалістичними лідерами Центральної Ради. Це негативно відбилося на розвитку Української революції, особливо на Півдні України. Але всі ці несприятливі обставини не знецінюють видатних успіхів тодішнього націотворення, які можна охарактеризувати коротко: у 1917 р. українці спромоглися створити власну державність, органічною частиною якої був український Південь.

РОЗДІЛ 4

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ П. СКОРОПАДСЬКОГО

4.1. Інтеграційна політика гетьманського режиму на Півдні України

Як зазначалось у попередньому розділі, південний регіон України в період Центральної Ради переживав складну внутрішню трансформацію. Зокрема була подолана політична ізоляваність Півдня від решти української території, прискорила його інтеграція в загальноукраїнський державно-політичний організм, інтенсифікувалися процеси націотворення. Виникає питання: чи збереглися ці тенденції в умовах Гетьманату П. Скоропадського?

Прийшовши до влади, П. Скоропадський оголосив, що УНР як форма української державності та республіканська форма правління ліквідується. Уся повнота влади переходить до Гетьмана. Повідомлялося також, що «Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети розпускаються... Права приватної власності як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі... На економічному і фінансовім полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір для приватного підприємництва й ініціативи» [417, с. 35].

Що ж стосується державно-політичної сфери, то тут домінували підходи, започатковані ще Центральною Радою. Українська Держава була значною мірою спадкоємницею, а не запереченням Української Народної Республіки. Відмова гетьманського уряду від соціалістичних експериментів не супроводжувалась ліквідацією здобутків УЦР у сфері державного будівництва. Переворот 29 квітня Скоропадський пов'язував з необхідністю зміцнення, а не знищення політичного утворення, яке в офіційних документах Гетьманату дістало досить чітку і недвозначну назву Української Держави. У «Грамоті до всього Українського народу» він підкреслював, що переворот мав за мету збереження «знов відродженої Української Держави», яка, на його

думку, «стояла на краю загибелі» [658, с. 4]. Таким чином, мова йшла про зміну політичного ладу в межах самостійницького вибору українського народу й істотну корекцію соціально-економічного курсу, відмову від декларованого Центральною Радою соціалізму, а не від проголошеної нею незалежності. До 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський не видав жодного нормативного документа, не дозволив собі жодного офіційного висловлювання, у якому піддав би сумніву доцільність незалежності України та її територіальної цілісності. У своїй політиці він виявив себе палким прихильником соборності українських земель, офіційно підтвердивши це титулом «Гетьман всієї України та військ козацьких». В управлінні територій домінували централістичні тенденції без будь-яких натяків на автономію регіонів. Орієнтація на незалежність була чітка, недвозначна й неодноразово підтверджувалася. Донський генерал П. Краснов згадував, що під час відвертої розмови зі П. Скоропадським, Гетьман зазначив: «Не може бути зараз і мови про повернення до імперії й відновлення Імператорської влади. Тут на Україні мені довелося вибирати – або самостійність, або більшовизм, і я вибрав самостійність. І правда, у цій самостійності нічого поганого немає. Надайте народу право жити так, як він сам бажає» [166, с. 237].

Цілком природно, що гетьманський переворот з ентузіазмом зустріли поміщики і заможні селяни, підприємці, верхівка інтелігенції. Це ті соціальні групи, які стали об'єктом експропріації та терору в попередній період. Наведемо лише один із безлічі прикладів – з'їзд земельних власників Катеринославської губернії, що відбувся 22 травня 1918 р. Більшість учасників з'їзду була представлена дрібними власниками, що мали земельні маєтки від 10 до 20 десятин, хоча керували зборами великі поміщики. На з'їзді панували настрої в підтримку Гетьмана. Як зазначає кореспондент газети «Придніпровський край», виступ одного з учасників зборів, що починався словами «Слава гетьману!», був зустрінутий справжньою овацією [279. – 4 червня, 5 червня]. Про об'єднання з Росією на з'їзді мови не було. Не йшлося й про те, чи бути Півдню у складі незалежної української держави,

обговорювалося лише, якою повинна бути ця держава, який політичний лад необхідно в ній установити.

Декларуючи свою відданість ідеї незалежності України, Павло Скоропадський, безумовно, не був українським націоналістом, принаймні, у тому розумінні, у якому ми використовуємо цей термін по відношенню до М. Грушевського чи В. Винниченка. Дослідники звернули увагу на його специфічне, дещо відчужене вживання терміна «українці» у «Спогадах» [671, с. 37]. Жоден з діячів Центральної Ради чи Директорії УНР не дозволяв собі такого дистанціювання по відношенню до українства. Для них – це рідне середовище. Поведінка і погляди Павла Скоропадського стане, на наш погляд, зрозумілішою, якщо звернутися до їх оцінки Є. Маланюком: «Він (П. Скоропадський. – *Авт.*) залишив нам класичний приклад політичного гамлетизму, який, до речі, тісно зв'язаний з традиційним малоросіяństwом» [518, с. 235].

З Павлом Скоропадським до влади прийшли близькі йому соціально-політичні сили з своїми поглядами на Україну, її минуле і майбутнє. На передній план висувались консервативні і ліберально-консервативні елементи суспільства, значною мірою зрусифіковані. За партійною приналежністю це були місцеві кадети чи октябристи, або ж безпартійні, політичні погляди яких перебували в площині ідеології зазначених партій. Підтримували гетьманський режим і українські хлібороби-демократи, частково – українські соціалісти-федералісти. Це було неоднорідне і аморфне середовище, у якому співіснували різні типи етнонаціональної лояльності: хтось відчував себе українцем, комусь вважалося, що можна одночасно належати до української і російської культури і бути «малоросом», хтось ідентифікував себе з російською нацією, інші перебували в полоні територіального патріотизму і не сприймали Україну, як окрему національно-територіальну реальність. Що ж стосується радикально-соціалістичних елементів, українська ідентичність яких була викристалізована достатньо чітко, то вони усувалися (інколи цілком добровільно) від участі в державно-політичному житті.

Гетьманський переворот відразу ж змінив громадсько-політичну атмосферу в регіоні.

На Півдні, писав М. Заклинський, «повіяло тоді російським духом. Українізація міста (Олександрівська. – *Авт.*) призупинилась. Написи над крамницями, які ще були українські, зникали, залишилися російські. Та це ще було зрозумілим: національні меншини чинили опір українізації міста, скориставшись з того, що староста скасував усі розпорядження коменданта міста й повітового комісара. ...Українізація малоросів спинилася... Зустрічаю бувало когось зі знайомих, що і в "Просвіті" був частим гостем, і з нами на Хортицю їздив, та й помічаю, що він чомусь мішає в розмові московські слова. Далі починає він сторонитися від "Просвіти" і рве зв'язки з українством» [159, с. 61].

Житель Олександрівська Г. Гордієнко погоджується, що в місті за Гетьмана «пропаганда української національної справи була нижче будь-якої оцінки». У цьому він переконався, коли захотів оформити свою кімнату по-українськи. Але не міг знайти чим. «Крім випадкових кольорових листівок на мотиви українських пісень нічого не можна було дістати. А де ж портрети численних українських діячів, які визволяли Україну ось уже другий рік?» Однак, виявилось, не все було так погано: «Зате з'являлися, – пише він, – книжечки, невеликі, на поганенькому папері, але вже вони були! "Павуків та мух", твори Кащенко, окремі видання творів Шевченка, часом щось зі старих видань, як альманахи "Вік" і "Терновий вінок". От так книжечку до книжечки й складав я скарби, свою першу книгозбірню» [149, с. 158].

Це те, що політично заангажовані прибічники Центральної Ради бачили на поверхні подій. З їх оцінки можна зробити висновок, що процес націотворення на Півдні з приходом Гетьмана загальмувався. Але був і «другий план», який не зразу кидався в вічі. Незалежна Україна, правда, з іншим політичним режимом, залишалася. Сам факт підтвердження П. Скоропадським самостійності, його постійне звертання до історичних традицій, до українського козацького міфу, сприяли продовженню

націотворчих процесів, які бурхливо розгорнулися в умовах Центральної Ради. Для України, яка століттями перебувала у складі інших держав, незалежне існування було унікальним по важливості фактором формування національної ідентичності. І у цьому плані Українська Держава була спадкоємницею, а не запереченням УНР. Самим своїм існуванням вона ставила населення перед необхідністю у тій чи іншій формі висловити своє ставлення до її самостійницького статусу. Жити в незалежній державі, особливо щойно створеній, означало щоденно демонструвати своє ставлення до неї, а разом з тим, давати відповідь на питання, хто «я» в національному відношенні. Потенційно це питання стояло перед кожним жителем України, хоча, звичайно, не кожен його усвідомлював і готовий був на нього відповісти. Ернест Ренан ще наприкінці XIX ст. сформулював принцип, який добре ілюструє цей стан: «Існування нації – це... щоденний плебісцит. Як існування особи – вічне ствердження життя» [578, с. 119]. Населення України в умовах Гетьманату перебувало в стадії цього щоденного плебісциту.

В реальному житті населення сприймало державу через діяльність її представників у центрі і на місцях, через чиновників, іншими словами, через державно-політичну еліту.

Наскільки ефективно діяла нова адміністративно-політична еліта, як вона забезпечувала життєдіяльність населення, зокрема, української більшості?

Як відомо, Центральній Раді, не зважаючи на певні успіхи, не вдалося створити дієву структуру державних органів усіх рівнів, що стало однією з причин її поразки, і, разом із тим, поставило на грань краху молоду українську державність з усіма негативними наслідками для процесу націотворення. Гетьман прагнув сконструювати ефективнішу систему управління державою в цілому і окремими її регіонами, досягши в цьому значних успіхів. Про це, зокрема, свідчили перші заходи по налагодженню управління Півднем України й установа його відносин з Києвом. Це управління здійснювалось у межах старого адміністративно-територіального поділу. Гетьман відхилив запропоновану Центральною Радою адміністративно-

територіальну реформу, яка передбачала відмову від губернського поділу і перехід до земельного. Разом із тим був збережений Головний Крайовий Комісаріат Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній, який був утворений до гетьманського перевороту й одержав від Центральної Ради надзвичайні повноваження. Цей орган займався встановленням контролю Центральної Ради над південноукраїнським регіоном і координував відносини з окупаційним командуванням, яке тут представляла Австро-Угорщина і частково Німеччина.

Можна було очікувати, що зміни в Києві, пов'язані з приходом до влади «реакційного» Гетьмана, повинні були вплинути на долю Крайового Комісаріату та його голови – С. Комірного, призначеного соціалістичною Центральною Радою. Однак ця посада не лише не була скасована, а навіть навпаки – її компетенція на деякий час розширилась. Залишився на своєму місці й керівник Комісаріату С. Комірний, який став єдиним представником цивільної центральної влади у регіоні. Д. Дорошенко характеризував його як людину енергійну і досвідчену [417, с. 62]. Цьому урядовцю підпорядковувались всі державні та громадські заклади Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній і губернські комісари Центральної Ради [275. – 1918. – 19 березня].

Це свідчило про наміри центральної влади зміцнити свій контроль над Півднем, використавши концептуальні підходи і досвід Центральної Ради. С. Комірний у середині травня 1918 р. у розмові з журналістами заявив, що «поки що залишаються в силі старі інструкції, згідно з якими буде виконуватися влада на місцях. А щоб усунути можливість різних непорозумінь між австрійським командуванням і українськими властями і тим самим полегшити спосіб зносин обох властей, постановлено включити Подільську губернію у сферу компетенції Комісаріату» [236. – 14 травня].

19 травня, під час чергового від'їзду до Києва, С. Комірний одержав наказ від 16 травня про своє звільнення [104, арк. 18]. Але мова не йшла про спробу гетьманського уряду усунути соціаліста з високої посади. Одночасно зі

звільненням Комірного було прийнято рішення про скасування посади Головного Крайового комісара Херсонщини, Катеринославщини і Таврії взагалі. Губернії були переведені під безпосереднє керівництво Ради Міністрів і Гетьмана.

Однак невдовзі виявилось, що це – поспішне рішення. Південний регіон потребував особливого підходу.

У червні 1918 р. в умовах загострення відносин місцевих органів влади з командуванням австро-німецьких військ, розташованих на Півдні України, Гетьман вирішив звернутися до досвіду Центральної Ради. Була введена посада Головноуповноваженого Українського уряду на всіх українських землях, де перебувала австрійська армія. Виникло питання, кого рекомендувати на цю ключову посаду. Призначили С. Гербеля – великого поміщика з Херсонщини, який мав значний досвід адміністративної роботи, зокрема на посаді губернатора Харківщини і начальника Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ Росії [15, арк. 7 зв.]. Межі його компетенції поширювались на Катеринославську, Херсонську, Таврійську та Подільську губернії. С. Гербель мав власний штаб в Одесі, який фактично виконував функції уряду на цих українських землях. Головноуповноважений контролював дії військових частин держави, що перебували на території цих губерній; видавав різноманітні циркуляри, розпорядження і накази. Старости й отамани всі зносили з австро-угорською військовою владою мали вести тільки через нього [236. – 2 червня].

С. Гербель обіймав посаду Головноуповноваженого до липня 1918 р., коли його призначили міністром продовольчих справ після відставки Ю. Соколовського [191, с. 367]. Новим Головноуповноваженим Українського уряду при австро-угорському командуванні було призначено Г. Рауха – великого землевласника Ананьєвського повіту, військового [275. – 1918. – 6 серпня, 7 серпня].

Персональні зміни відбулися на рівні губернського і повітового

управління. Були звільнені з посад губернські і повітові комісари Центральної Ради. Замість них були призначені старости, які й очолили місцеву адміністрацію. У своїй діяльності вони керувались «Тимчасовим, на час війни положенням про губернських і повітових комісарів» [17, арк. 1–2; 690, с. 16]. За цим документом до компетенції комісарів відносились такі питання: підтримання правопорядку в губерніях; ознайомлення населення з нормативними актами Ради Міністрів; контроль над виконанням нормативних актів; інформування Ради Міністрів про ситуацію в губерніях; контроль над діяльністю місцевих органів і органів місцевого самоврядування; політичний нагляд за державними та громадськими організаціями [17, арк. 1–2; 690, с. 16].

Офіційний наказ про призначення старост був підписаний 14 травня 1918 р. тодішнім міністром внутрішніх справ Ф. Лизогубом [417, с. 62]. Згідно з цим наказом Катеринославським губернським старостою було призначено генерала М. Чернікова, а Херсонським – С. Піщевича [417, с. 64]. За своїм статусом губернські старости майже повністю відповідали російським губернаторам, а вся система місцевої влади поступово наближалась до колишньої російської моделі. Окружним старостою материкової частини Таврійської губернії (Бердянського, Мелітопольського і Дніпровського повітів) було призначено О. Десницького [417, с. 64].

Щодо новопризначених повітових комісарів, то вони були замінені повітовими старостами. Як зазначає Д. Дорошенко, губерніальні та повітові старости були здебільшого місцевими земельними власниками, переважно земськими діячами, суддями, інколи відставними військовими. Не слід усіх їх сприймати як колишніх царських чиновників. Д. Дорошенко зазначає, що насправді, серед них було не так багато людей, які служили в державних структурах самодержавного режиму [417, с. 65].

Однак, для ефективного управління державою Гетьман все таки був змушений залучити службовців старої генерації, пов'язаних з Україною з дореволюційних часів. Лояльних Гетьману національно налаштованих кваліфікованих чиновників, особливо на Півдні, катастрофічно не вистачало.

Державні урядовці нової формації, які працювали в державних інституціях і місцевих органах влади УНР, здебільшого не сприйняли гетьманський переворот і відмовились співпрацювати з новою владою, вбачаючи в ній політичну реакцію.

Зі свого боку, Гетьман і його міністри робили явно недостатньо для того, щоб розвіяти ці підозри. П. Скоропадський, як він сам писав у «Спогадах», намагався надавати перевагу, у першу чергу, професійним якостям, а не партійній приналежності людини чи її національному походженню. Він висловлював переконання, що для призначення на високі державні посади «недостатньо бути українцем і бажати, щоб на Україні було добре. Потрібно мати ще деякі інші дані для цього» [191, с. 245]. Теоретично така позиція цілком виправдана, але на практиці нерідко призводила до парадоксальних ситуацій: на державній службі з'являлися люди, байдужі, а то й ворожі до українства. Уся діяльність П. Скоропадського в кадровій політиці була позначена печаттю компромісу між українством і «малоросійством». Якщо провести нескладний аналіз, то можна зробити висновок, що більшість гетьманських урядовців були місцевими, часто з діда-прадіда, жителями і сприймали рідний край з позицій якщо не національного, то регіонального (територіального) патріотизму. А такий підхід диктував неоднозначне ставлення до української ідеї, яка в заможному середовищі інколи ототожнювалась із соціалізмом і радикальними експериментами Центральної Ради.

На службу до нової української влади приходили й представники російської меншості. Кадет М. Могилянський у своїх спогадах описав реакцію на переворот П. Скоропадського заможних представників російської спільноти, які постійно проживали в Україні: «Йти чи не йти на співпрацю в умовах, що склалися? "Німецький ставленик!" – "Зрадник Росії!" – "Зрадник Антанти!" Не було, здається, достатньо епітетів, що таврують П. Скоропадського в устах непримиримих, прямолінійних російських патріотів... Менш прямолінійні підходили до питання спокійніше, намагаючись оцінити об'єктивно ситуацію, що склалася, й у ній шукати вихід

у майбутнє... Сумніви, як відомо, величезною більшістю вирішувалися позитивно, тобто в бік співпраці й підтримки генерала П. Скоропадського» [180, с. 125–126].

В джерелах відклалося достатньо інформації про нелояльне по відношенню до українських організацій і їх членів ставлення гетьманської влади. Зокрема, І. Мазепа писав, що катеринославський губернський староста генерал М. Черніков з перших днів свого адміністрування зайняв ворожу до українства позицію [196, с. 145]. 21 травня 1918 р. він видав наказ про заборону під будь-яким приводом зборів, мітингів і демонстрацій. Херсонський губернський староста С. Піщевич розпочав свою діяльність з того, що видав розпорядження про виселення з Українського будинку Херсона в трьохденний термін українських організацій, що працювали там з початку революції. У результаті «Просвіта» з бібліотекою і читальнею, українська книгарня, редакція газети «Дніпро», Український національний міський комітет, місцеві відділення української студентської громади й української учительської спілки, місцеві комітети УСДРП і УПСР та деякі інші організації опинились на вулиці [253. – 1918. – 21 травня]. А в Одесі в липні 1918 р. без будь-яких обвинувачень були заарештовані відомі українські діячі – організатор і голова Одеської військової ради І. Луценко та колишній помічник Херсонського губернського комісара І. Гаврилюк [236. – 8 червня, 30 липня; 276. – 1918. – 30 липня; 671, с. 38].

Подібні приклади можна навести стосовно дій повітових старост регіону. Їхній підбір навіть за стандартами гетьманського режиму важко назвати оптимальним, як і не завжди були виправданими усунення від роботи урядовців, призначених Центральною Радою.

Але неважко помітити, що в зазначених діях старост простежувався не стільки національний, скільки політичний підтекст. Приводом для репресій, як правило, була не національність переслідуваних, а їхні політичні погляди і досить радикальні дії, що не вписувались у рамки тодішнього законодавства. Разом із тим майже всі, хто зазнавав репресій гетьманської влади, прагнули

представити це як переслідування за національною ознакою. Уряд змушений був давати офіційні роз'яснення з цього приводу. Міністр внутрішніх справ І. Кістяківський на з'їзді губернських старост указав на «категоричну необхідність» обережного ставлення до всіх діячів національного руху. Після з'їзду на місця був розісланий обіжник за підписом міністра, де зокрема, говорилося: «...Ще раз підкреслюю дані під час з'їзду вказівки про необхідність найобережнішого відношення до наших національних організацій і до наших громадських діячів» [417, с. 187].

Без сумніву й після цього розпорядження міністра на місцях, у тому числі на Півдні, мали місце факти, які можна було трактувати як переслідування за національною ознакою. Але це не варто розглядати як державну політику. Найпевніше, це були місцеві ексцеси, на які в Києві інколи змушені були закривати очі, щоб зберегти віддані особисто Гетьману кадри на місцях.

Отже, Українська Держава залучала до співпраці різноманітні елементи, у тому числі й ті, що були далекі від українства. В конкретних умовах 1918 р. вони погоджувались працювати на розбудову молоді Української Держави. Але у них були свої погляди на майбутнє України, які контрастували з точкою зору не лише республіканців, а й багатьох гетьманців. І з цією реальністю уряд, особливо в умовах багатонаціонального середовища Півдня, змушений був рахуватися. Необхідно було знайти ідею, яка об'єднувала ці різноманітні елементи. Цією ідеєю було спільне громадянство Української Держави.

Закон про громадянство УНР, прийнятий Центральною Радою 2 березня 1918 р., гетьманський уряд скасував, але про необхідність чіткого узаконення українського підданства говорилося вже в день перевороту. Зокрема, в Законі про тимчасовий державний устрій України, підписаному Гетьманом 29 квітня 1918 р., йшлося про права й обов'язки двох категорій жителів Української Держави – українських козаків і громадян. Першим їх обов'язком було оголошено «захист Рідного Краю» [417, с. 37]. Через деякий час була утворена урядова комісія по підготовці нового Закону про українське громадянство, який 2 липня 1918 р. був затверджений Гетьманом. Громадянами Української

Держави визнавалися всі колишні російські піддані, які на момент видання закону перебували на території України. Ніяких обмежень – ні соціальних, ні національних, ні політичних, будь-яких інших закон не ставив [417, с. 109]. Українське громадянство ґрунтувалося на чіткому балансі прав і обов'язків: «Вся повнота політичних прав Української Держави, в тім числі й активне й пасивне право участі у виборах до публічно-правових установ, а також право державної публічно-громадської служби належить тільки громадянам Української Держави, але ж на них упаде обов'язок дбати усіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя» [417, с. 108].

Як зазначалося вище, юридичне громадянство сприяє консолідації суспільства і в концепціях сучасних дослідників вважається важливим фактором модерного націотворення.

Але як вписується юридичне громадянство в націотворчі процеси періоду Гетьманату?

Як зазначалося у першому розділі, теоретично існує дві основні моделі формування модерної нації: перша ґрунтується на так званому «кровному праві» (етнічно-генеалогічна модель). При такому способі ідентифікації передбачається, що члени однієї нації мають спільне походження і спільну культуру. Інша концепція будується на праві території (громадянсько-територіальна модель). Ключовим моментом другої моделі є зростання солідарності серед населення певної території (країни), незалежно від етнічних, мовних, культурних, релігійних та інших відмінностей.

Якщо виходити з зазначеної системи координат, то є підстави для висновку, що Україну Гетьман сприймав не стільки через призму національного (мовно-культурного), скільки, цілком слушно зауважив Ярослав Грицак, територіального патріотизму, лояльності до держави [399, с. 129].

Взагалі, юридичне громадянство є прикметою кожної нації, у тому числі й тієї, що формується на етнічно-генеалогічній моделі. Але у випадку з

громадянсько-територіальною моделлю націотворення, – зазначає Е. Сміт, – його значення значно посилюється: Воно є «головним знаряддям недопуску, а також головним засобом допуску до членства й одержання вигод... незалежно від етнічного походження» [594, с. 125].

Але реалізація громадянсько-територіальної моделі нації не знімає питання про особливе місце в процесі націотворення титульного етносу, його мови, культури, врешті-решт, проблеми «закорінення» цього етносу в економіці держави. Взагалі, «чистої» громадянсько-територіальної моделі націотворення в історії не зустрічалося (як дуже рідко зустрічалася в чистому вигляді і етнічно-генеалогічна модель). Як правило, поєднуються (в різних пропорціях) обидві ці моделі. Наскільки можна судити з історичних джерел, у своїй соціально-економічній і культурній політиці гетьманський режим наголошував на особливій ролі українського етнічного фактора з його історичними традиціями.

У цьому відношенні звертає на себе увагу спроба Гетьмана відродити українське козацтво як особливий стан суспільства, еліту збройних сил Української Держави.

Як відомо, в умовах Центральної Ради генерал П. Скоропадський був Військовим Отаманом Вільного козацтва. Але після гетьманського перевороту він виявився в конфлікті зі своїм дітищем. Осередки Вільного козацтва регіону виступили із заявами антигетьманського змісту. Вони – прибічники республіканського устрою та повної ліквідації поміщицького землеволодіння – сприйняли переворот як загрозу майбутньому України. 8 травня 1918 р. на губерньському з'їзді Катеринославщини виступив кошовий отаман Вільного козацтва Новомосковського повіту Ф. Сторубель, який засудив переворот у Києві та закликав зі зброєю в руках захистити «волю» в Україні [246. – 10 травня].

У відповідь на антиурядові виступи, П. Скоропадський запропонував план реорганізації Вільного козацтва. Ініційоване І. Луценком скликання Всеукраїнського з'їзду козацтва було заборонено [648, с. 33]. 30 травня 1918 р.

Гетьман звернувся до військового міністра з листом, у якому зазначалось, що «вільнокозачі організації ...з нинішнього дня касуються і об'являються недійсними...» [18, арк. 84 зв. – 85]. Разом з тим, Гетьман вкотре зазначив, що стоїть «на своїй меті будівництва великої козацької України» і оголосив: «Я вирішив прийняти всі заходи до того, щоб козаччина, у яку ввійде цвіт української людності, стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром майбутньої Української Козацької Армії» [417, с. 173].

Указ про розпуск організацій Вільного козацтва на Катеринославщині був підписаний губернським комендантом полковником Осипенком ще 11 травня 1918 р. [279. – 14 травня]. Особливого розголосу на Катеринославщині набув арешт 6 червня 1918 р. колишнього кошового отамана Г. Воробйова (Горобця) та його близьких [271. – 8 листопада]. Г. Воробйову було висунуте обвинувачення в «організації більшовицьких банд» [243. – 13 червня].

Перейшовши на нелегальне становище, вільнокозачі формування активно підтримували селянсько-повстанський рух влітку 1918 р. [19, арк. 28–28 зв.; 31, арк. 2; 243. – 7 червня]. Дослідник П. Захарченко, аналізуючи повстанські процеси 1918 р., обґрунтовано довів значимість участі в них Вільного козацтва [430, с. 103].

Таким чином, конфлікт з Вільним козацтвом, яке виявилось під контролем антигетьманської опозиції, був неминучим. Але Гетьман не пішов на його повне знищення: мова йшла про реорганізацію Вільного козацтва. Скоропадський поставив за мету на його основі створити особливий стан суспільства, здатний бути основою стабільності і порядку в державі. «Надалі... всім вільним козакам іменуватися просто козаками» [417, с. 173], – говорилося в зазначеному листі Скоропадського. Реорганізація продовжувалася до середини жовтня 1918 р., перш ніж 16 жовтня 1918 р. Гетьман видав Універсал про відновлення козацтва [417, с. 173–174].

Цей Універсал зберіг життя багатьом заарештованим у свій час Вільним козакам. Так, генерал М. Омелянович-Павленко, який на початку листопада 1918 р. прибув до Катеринослава для виконання гетьманського Універсалу

про відновлення козацтва, наказав звільнити заарештованих тут Вільних козаків, у т. ч. Г. Воробйова (Горобця). Почалося формування нової організації. Близько 2 000 вчорашніх Вільних козаків, що перебували на нелегальному становищі, стали членами легальної організації й отримали зброю [512, с. 57–58]. Відновлення козацтва відкривало перспективу посилення етно-генеалогічної складової націотворчих процесів в Україні.

На зміцнення соціальної бази Української Держави, а разом з тим, на посилення українського ядра новостворюваної нації була спрямована аграрна реформа, яку планував провести гетьманський уряд. Проект реформи, підготовлений на початок листопада 1918 р., передбачав примусовий викуп державою великих маєтків а потім parcelювання їх і передачу за посередництвом Державного Земельного Банку селянам, здатним її обробляти. В одні руки передбачалося передавати не більше 25 дес. [417, с. 202]. Звичайно, ця реформа не влаштовувала малоземельне і безземельне селянство. Її не могли сприйняти соціалістичні партії. Але іншої реформи в умовах Гетьманату бути не могло. Заплановані аграрні перетворення, проведені у відповідності з цим проектом, у кінцевому рахунку були спрямовані на формування досить впливової і економічно міцної селянсько-фермерської верстви, здатної перетворитися в важливу складову модерної української нації.

Таким чином, курс Гетьмана на збереження незалежності України з опорою на історичні традиції українського народу, створена ним система управління державою, аграрна реформа, введення юридичного громадянства, відродження козацтва істотно стимулювали націотворчі процеси. Південь перетворювався у невід'ємну складову частину адміністративно-територіального комплексу Української Держави. Як зазначалося вище, інтеграція певного регіону в межах спільної історичної території є важливою передумовою успішного розгортання націотворчих процесів. Зміцнюючи вплив Української Держави на Півдні, гетьманський режим, разом з тим, сприяв формуванню модерної української нації. Ні раніше, за доби

Центральної Ради, ні пізніше, в умовах Директорії УНР, Південь не був так міцно з'єднаний з рештою державного тіла України [630, с. 50–51]. Населення регіону понад сім місяців жило в Українській Державі. Життя було підпорядковане законам і розпорядженням, прийнятим у столиці України Києві. Жителів України об'єднувало спільне громадянство. Все це в комплексі справило істотний вплив на формування національної свідомості місцевих українців і громадянсько-територіального патріотизму представників інших етносів регіону.

4.2. Здобутки в царині культури

Ще одним важливим фактором націотворення в умовах Української Держави був розвиток культури. Саме через культуру особливо ефективно реалізується етно-генеалогічна модель націотворення.

Прибічники Гетьманату у своїх мемуарах та історичних дослідженнях стверджували, що період гетьманщини був найпродуктивнішим за 1917–1920 роки для української культури. Їхні опоненти, навпаки, були переконані у тому, що правління П. Скоропадського символізувало занепад української освіти, науки та мистецтва.

Звернемось до декларацій гетьманського режиму і проаналізуємо, як вони співвідносилися з його політикою в південноукраїнському регіоні.

Очоливши Українську Державу, Гетьман неодноразово підкреслював необхідність всілякої підтримки української культури і зобов'язувався створювати всі умови для її розвитку. Водночас П. Скоропадський проголошував себе противником витіснення російської культури. Він декларував свою прихильність вільному розвитку української та російської культур при певній державній підтримці першої, але без утисків і заборон другої. В урядовому повідомленні, підписаному всіма членами Ради Міністрів, уряд запевняв, що буде рішуче впроваджувати в життя ідею подальшого всебічного розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі, державних і громадських

установах і закріплення всіх форм української державності [250. – № 1; 540, с. 38].

Що з цих планів було реалізовано на Півдні України?

Почнемо з заходів по українізації державного апарату та їх ефективності. Це був важливий напрямок реформаторської діяльності Гетьмана, а також нейтралізації антидержавних настроїв серед чиновників і наближення урядовців до української більшості. За сім із половиною місяців існування Гетьманської Держави в цьому напрямку було проведено значну роботу. Обґрунтовуючи необхідність проведення курсу на українізацію, П. Скоропадський у промові, виголошеній на вчительському з'їзді, говорив: «Весь час об'єданого життя України з Московщиною можна вважати 250-літнім ярмом національної неволі українського народу. Протягом цього тривалого часу московська політика помосковлення й централізму зробила те, що український народ забув, хто він і чиї ми діти. Дійшло навіть до того, що більшість синів України соромилась назвати себе українцями, вживати свою рідну мову, уважаючи її за мову мужицьку, навіть носити свої національні прізвища» [417, с. 58]. У своїх «Спогадах» П. Скоропадський описав реакцію на цей виступ представників «великоруських» кіл: «Вони сприйняли це як щось жахливе, до мене приходили люди, просили пояснень, тлумачень і т.п. "Все можна було простити Скоропадському, але цього простити не можна", – заявляли вони. На мою думку, для великоруської справи незрівнянно розумніше було б сказати: так це було, але тепер цього не буде, це пройшло» [191, с. 231].

Курс на українізацію адміністративного апарату наштовхнувся на спротив частини чиновників, що не володіли і не бажали володіти українською мовою. Вони активно саботували українізацію. Так, 30 липня 1918 р. з Канцелярії Гетьмана губернському старості Катеринославщини прийшов документ, в якому говорилося про необхідність зробити «розпорядження, щоб все листування, яке стосується пана Гетьмана і інших інституцій друкувалася Державною мовою» [41, арк. 114]. Згадуваний уже

Катеринославський губернський староста генерал М. Черніков усупереч офіційному курсу Києва розіслав до повітових старост таємного обіжника, у якому пропонував проводити з ним урядове листування російською мовою [512, с. 54]. Подібне ставлення до української мови демонстрував і Головноуповноважений Українського уряду на всіх українських землях, де перебувала австрійська армія – Гербель [252. – 1918. – 9 червня]. Урядовець, на відміну від свого попередника С. Комірного, не володів українською мовою, а спілкувалися виключно російською, навіть з представниками окупаційної влади. Олександрівська газета «Січ» повідомляла про спробу представників українських національних партій звернутися до нього з проханням вести діловодство та видавати розпорядження українською мовою. Але українцям було відмовлено [289. – 13 червня].

Завдяки цілеспрямованій державній політиці українізації вживати державну мову ставало дедалі престижніше. Володіння українською мовою в умовах формування державного апарату й гострого дефіциту кадрів, особливо на місцях, давало шанси здобути гарну посаду. Це відкривало широкі можливості для інтеграції в державні структури представникам національної інтелігенції.

Тодішні газети рясніли оголошеннями, у яких державні установи, комерційні підприємства, громадські організації запрошували до співпраці тих, хто володів державною мовою [236. – 9 травня, 14 травня, 16 травня, 1 червня; 289. – 26 травня]. Ось як описував часопис «Шлях» масове прагнення вивчати українську мову: «Мабуть ніде зразу стільки людей не вчилось нової для себе мови, як учаться зараз у нас української мови. Сотні тисяч словників, граматик, підручників куплено й простудійовано. Зараз, як голодні на хліб, кидаються люди на книжку, шукають, благають дати їм книжку, доброю мовою написану» [540, с. 39].

В урядових колах розуміли, що лише наказами ефективно здійснити українізацію неможливо. Тому була організовувана значна кількість курсів, де службовці могли б оволодіти державною мовою. В кінці травня 1918 р. в

Олександрівську за сприяння міської учительської спілки та товариства «Просвіта» розпочали роботу місячні курси української мови для «урядовців різних інституцій і усіх бажаючих. Першу групу слухачів склали урядовці Державної Скарбниці». 25 червня відкрилися курси української мови для працівників Олександрівської урядової контори [289. – 4 червня; 2 липня].

Подібні курси працювали у всіх південноукраїнських містах.

Важливим напрямком роботи гетьманської влади були заходи щодо дерусифікації освіти. Вони мали велике значення тому, що українська мова не знаходила тоді визнання серед неукраїнського населення, особливо на Півдні. Незаперечний вплив на розгортання українізації мало рішення Центральної Ради в березні 1918 р. про надання українській мові статусу державної. Згідно з наказом Міністерства народної освіти в усіх школах запроваджувалось викладання українською мовою. Для забезпечення виконання цього розпорядження в Катеринославі, Одесі та інших містах Міністерство освіти заздалегідь почало організовувати літні (1918 р.) курси для підготовки вчителів [688, с. 164]. Незважаючи на зміну влади, вони почали працювати. Так при Одеському шкільному окрузі з 1 липня на цих курсах слухачі вивчали українську мову та літературу, історію та географію України. Для підготовки майбутніх учителів до викладання українською мовою циркулярами міністра народної освіти від 15 серпня та 7 вересня в учительських семінаріях вводилися обов'язкові предмети з українознавства: українська мова та література, історія та географія України. Усі курси Міністерство прагнуло забезпечити досвідченим персоналом і надавало слухачам житло й матеріальну допомогу. У першу чергу до курсів зараховувались учителі, яких направляли земства, міста, учительські спілки та педагогічні ради [480, с. 25].

В Херсоні курси українознавства для вчителів початкових шкіл відкрилися в кінці червня 1918 р. за сприяння губерніального земства [289. – 28 червня]. В Мелітополі «українські вчительські курси» відкрилися в 20-х числах липня [269. – 19 липня, 21 липня]. В Олександрівську курси для

вчителів розпочали свою роботу 20 червня. На курси приїхало 195 вчителів з Олександрівського повіту, 46 вчителів з міст та 28 вільних слухачів [289. – 16 червня, 20 червня]. Відкриття курсів відбулося урочисто за участю міської громадськості. В місцевій газеті «Січ» була надрукована замітка «На рідну стежку». По суті це були враження вчителя, який тільки-но закінчив курси. Порівнюючи з попередніми курсами в 1917 р., він зазначив: «Особливо помітно те, що тепер я не чув од курсантів того хижачького сичання проти української мови і проти української ідеї взагалі, що досить часто траплялося мені чути од курсантів в минулому році. Дуже приємно дивитись з якою увагою більшість вчительства ставиться до вивчення української мови та історії. В той час як в минулому році я майже ні у кого з курсантів не бачив ні жодного підручника по якому-небудь предмету українознавства, нині у більшій частини слухачів можна бачити українські словники, граматики й книги українською мовою українських авторів. Багато курсантів личать своїм обов'язком мати "Історію України-Руси" М. Грушевського. Ще з більшою приємністю можна зазначити той факт, що більшість учительства розмовляє українською мовою, або по меншій мірі бажає спілкуватися нею. І мушу сказати розмовляють дуже добре» [289. – 30 червня].

Важливе значення в становленні національної школи мав прийнятий Радою Міністрів 1 серпня 1918 р. закон про обов'язкове навчання українській мові та літературі, а також історії та географії України в усіх середніх школах починаючи з 1918/19 навчального року. Текст документу було опубліковано в місцевій пресі [237. – 1918. – 26 серпня].

Урядом Української Держави була розпочата перебудова професійно-технічної освіти. Певних здобутків уряд досяг в українізації вищої школи. У серпні 1918 р. Міністерство освіти ухвалило рішення про відкриття в Новоросійському університеті (Одеса), як і в університетах Києва і Харкова українських кафедр: української мови, літератури, історії та права [273. – 24 серпня]. Однак місцева українська громадськість ставила це питання ще раніше. На 5 червня 1918 р. планувалось засідання виконавчого комітету

української Одеської ради за участю професури, представників Одеського українського наукового товариства, української студентської громади, українок-слухачок вищих жіночих курсів для вирішення питання про відкриття при Новоросійському університеті кафедр українознавства [236. – 23 травня].

Українізації вищих навчальних закладів сприяла й діяльність «Просвіт». Так рада товариства в Миколаєві активно добивалася введення в навчальний процес української мови в Миколаївському учительському інституті, 70% студентів якого були українцями. Питання українізації активно відстоював у міській думі член ради «Просвіти» викладач інституту М. Лагута [661, с. 365; 688, с. 163].

У період Гетьманату в південноукраїнському регіоні була відкрита низка нових українських середніх шкіл та гімназій. Вони фінансувалися на кошти селян, земств, «Просвіт» і приватних осіб. Восени 1918 р. дві приватні гімназії було відкрито в Одесі. Активну роботу на освітній ниві проводила херсонська «Просвіта». Нею були відкриті двомісячні курси українознавства рідною мовою, велася плідна підготовча робота з відкриття восени п'яти дитячих садків і десяти українських початкових шкіл [236. – 16 липня]. У квітні 1918 р. відновила свою діяльність Херсонська учительська спілка, що серед основних напрямів своєї діяльності називала «заснування українських шкіл для дітей» [236. – 26 квітня]. Восени 1918 р. відбулось урочисте відкриття української гімназії в с. Федорівці [406, с. 151]. Стараннями «Просвіт» розпочали роботу нові українські гімназії у м. Новий Буг на Херсонщині та с. Веселі Терни на Катеринославщині [34, арк. 1–3; 35, арк. 35–37]. «Просвіта» с. Іванівка Олександрівського повіту на Катеринославщині, що нараховувала понад 80 членів утримувала українську школу для дітей 1 класу [289. – 31 травня]. Успішно працювала перша українська гімназія в Катеринославі. Святкування перших роковин цього навчального закладу перетворилось у справжнє торжество з концертом для учнів, батьків, представників українського учительського товариства та громадськості міста [271. – 4 жовтня]. Це далеко

не весь перелік українських навчальних закладів, що працювали у південноукраїнському регіоні. Усього в Україні в 1918 р. налічувалося близько 200 «національних середніх шкіл» [267. – 11 серпня].

Однак політика українізації освіти зустріла протидію деяких груп населення, перш за все політично заангажованих росіян. За спогадами П. Скоропадського, «українці хотіли всі до останньої гімназії українізувати, ...росіяни робили все, що могли, для того, щоб рівно нічого українці не отримали» [191, с. 231].

В дійсності, на місцях, особливо на Півдні, постанови уряду виконувались досить повільно. Комісар народної освіти в Катеринославській губернії І. Труба звертав увагу міської управи на те, що незважаючи на постанову Міністерства народної освіти, дуже мало приділяється уваги викладанню української мови в міських школах [271. – 4 жовтня].

В нових умовах підвищився попит на українську книгу. Незважаючи на всі перешкоди, українське друковане слово швидко знаходило тисячі нових прихильників в містах і селах регіону. «Пробудження й відродження українських мас мало в чому виявлялося так ярко, як у попиті за книжками. Хоча книжки, привезені з Києва, були дорогі, тут розхапували їх у мить. І найбільша кількість була замала. З міста (Олександрівська. – *Авт.*) забирали книжки сільські кооперативи та зразу находили на них купців. Ненаситна була тоді українська провінція, розбуджена з 200-літнього сну. Цей ніколи раніш небувалий попит на книжку дозволяв надіятися, що видавничу справу вдасться поставити в нашій державі на висоті, гідній великої нації», [159, с. 65] – писав свідок подій М. Заклинський. До місцевих бібліотек і книгарень надходили книги і з Західної України. Привозили їх також Січові стрільці. Книги з Галичини були втричі, а то і вчетверо дешевші й розходилися дуже швидко. «Олександрівські просвітяни зацікавилися привезеними книжками. Кого з просвітніх діячів відвідував я в ті дні, всякого заставляв за галицькими виданнями», [159, с. 65] – продовжував він.

Важливо, що престиж української мови швидко зростав поза владними

коридорами, на вулиці. У цьому плані цікаві результати анкетного опитування, проведеного в червні 1918 р. Катеринославською губернською управою. На запитання анкети: «Якою мовою краще і зрозуміліше видавати земську газету "Народне життя"?» – були одержані такі відповіді: за видання виключно рідною українською мовою висловились 1079 читачів і 44 від громадських установ; за видання й українською, і російською мовами – 4 читачі; а виключно російською мовою – тільки 3 особи [236. – 28 червня].

За доби Гетьманату зі зростанням попиту на українські книжки виникла необхідність створення розгалуженої мережі бібліотек і книгозбірень. До цієї роботи також включились кооперативні об'єднання, «Просвіти» та інші громадські організації. Так бібліотечні фонди культурно-просвітнього товариства «Згода» в с. Михайлівці Херсонського повіту нараховували 176 українських книжок, серед яких 26 томів літературно-художніх творів і 150 – науково-просвітницьких [688, с. 167]. На ті часи така сільська книгозбірня вважалася великою. Товариство «Просвіта» мало бібліотеки та книгозбірні по всьому Півдню. Олександрівська міська «Просвіта», наприклад, утримувала бібліотеку, читальню та кіоск, де можна було придбати українські книжки [289. – 26 червня, 2 липня]. 10 травня 1918 р. відбулися збори товариства «Українська книжка» в Одесі. Ця організація поставила собі за мету «відкрити українську книгарню і видавати українські книжки». За два тижні до неї вступило 100 членів, а у касі товариства було вже 2000 крб. [236. – 14 травня; 253. – 1918. – 21 травня]. Влітку – восени 1918 р. на Катеринославщині розпочала роботу низка нових бібліотек [30, арк. 3–5].

На Півдні України регулярно відбувались українські культурні заходи, підготовлені як громадськими організаціями, так і місцевими осередками політичних партій. За сприяння Української партії соціалістів-самостійників у Одесі 8 червня відбулися українська вистава та концерт [236. – 2 червня]. У міському саду Олександрівська влітку 1918 р. часто проходили українські гуляння. Про одне з них Г. Гордієнко згадував: «Показували все, що мали українського. Були дівчата і хлопці в українських національних убраннях,

продавали українські книжечки, музика грала українські речі. При вході до парку головну алею перегородили лісою з перелазом! Багатьом цей жарт подобався, і вони перелазили через той перелаз...» [149, с. 154]. При херсонській «Просвіті» працював власний театр і хор із 30 чоловік. Проводилася робота із заснування українського музею [236. – 16 липня]. У Феодосійському повіті плідно працювала українська культурно-просвітня організація «Українська Хата» [269. – 28 червня]. Подібних прикладів можна навести багато [253. – 21 травня, 28 травня; 289. – 31 травня, 2 липня, 12 липня].

Особливої уваги заслуговує культурно-просвітницька діяльність на Півдні розквартированих тут після Кримського походу українських військових частин – Українських січових стрільців (усусів), якими командував ерцгерцог Вільгельм Габсбург [177, с. 84], та Запорізького корпусу Армії УНР у складі 2-го Запорізького піхотного полку на чолі з полковником П. Болбочаном та Запорізького полку кінних гайдамаків ім. К. Гордієнка на чолі з полковником В. Петрівим.

В районі Олександрівська усуси перебували протягом майже двох місяців, де ввійшли в контакт із частинами Запорізького корпусу. В. Габсбург згадував: «В Олександрівську стояли 1-й і 2-й запорізькі полки, в яких теж служили галицькі офіцери... В тих кругах обертався я два місяці. Мої УСС дуже близько жили з тими групами й разом робили прогульки на "Січ", разом там виставили хрест і т.п.» [177, с. 85].

І на Мелітопольщині, і в Олександрівську, і в Слов'янську, куди Запорізький корпус передислоковувався, освічені козаки і старшини вели активну просвітницьку роботу, встановлюючи зв'язки з місцевими «Просвітами», створюючи бібліотеки, організовуючи вистави з української класики, навчаючи грамоті місцевих селян і навіть впливаючи на мову богослужіння. Командир гайдамацького полку ім. К. Гордієнка, що входив до складу корпусу, В. Петрів описав випадок у Дмитрівці біля Мелітополя: «Панотець Дмитрівської церкви, який при нашому прибутті виголошував

проповідь "по вченому", тобто по-російськи з домішкою слов'янських слів, під впливом гайдамаків перейшов на мужицьку українську мову, на що селянство зауважило, що якимось і "Писання" зрозумілішими стали» [186, с. 537].

Генерал Петрів пише про «буйну просвітню діяльність», яка проводилась українськими військами на Олександрівщині. Так зусиллями офіцерів Запорізького корпусу «склалася театральна селянсько-гайдамацька трупа, яка готовила до постановки "Назара Стодолю", "Гостя з Запорожжя" та інші вистави. Гайдамаки створювали в селах мандрівні бібліотеки, поширювали українські книжечки серед жителів краю, обговорювали з ними "останні події та завдання, які під ту пору стоять перед селом"» [186, с. 546–548].

Значну культурно-просвітницьку діяльність на Півдні проводили також Українські січові стрільці, які мали дружні стосунки з козаками і старшинами Запорізького корпусу. Очевидці свідчили про значний вплив усусів на південноукраїнське населення. Під час перебування в м. Олександрівську та інших містах Півдня України відбувалися їх безпосередні контакти із місцевим населенням. Стрелець М. Заклинський у своїх спогадах згадував про викладацьку діяльність січовиків на курсах українознавства для залізничників, роботу з упорядкування бібліотеки «Просвіти», співпрацю в українських газетах Олександрівська [159, с. 64]. Усуси співпрацювали з редакцією газети «Січ», якій надали щедрю грошову допомогу. У міському парку проходили гуляння при звуках стрілецького оркестру [289. – 24 травня]. У приватних домах лунала українська мова, дзвеніли українські патріотичні пісні. Навколишні села запрошували до себе Січових стрільців і спільно організовували читальні, освітні гуртки, театральні вистави [198, с. 42].

В. Габсбург зазначав у своїх мемуарах, що «територія давнього Запорожжя має несподівано свідоме українське населення. Я розмовляв з селянами, особливо в околицях Царицинського Кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато оповідає, що його дід чи прадід був на "Січі". Кожний гордиться тим, що він з вольного козацького роду» [177, с. 85].

На початку травня 1918 р. за участю Запорізького корпусу і Українських січових стрільців в Царициновому Куті було організоване грандіозне гайдамацько-селянське свято, на яке запросили гостей з навколишніх сіл і Павлограда, Олександрівська й Мелітополя. У програмі був військовий парад, спільний обід селян і війська, вистава, масові гуляння. Була організована лотерея на користь місцевої української читальні. Прибуток, який склав понад 5 000 крб., було передано в розпорядження Царицино-Кутської «Просвіти» [289. – 23 червня]. Ось як описує В. Петрів завершення свята: «Починається гулянка (фестин). Ось стоїть віз з бочками, а коло нього воли і засмальцьований дьогтем чумак. Він припрошує до пива. Там знову старий Запорожець цідить для охочих із бочівок на високих ногах горілку і вишнівку; під повіткою циган з якимись солодощами та жидівський похідний крам з всякою всячиною, шатро з ворожкою, фокусники. Далше бандуристи, а за ними лірники, якась лотерея, яку уладили сільські дівчата на дохід школи, а далі сільська музика грає, гуде бубен, плаче скрипка, промовляє бас – і дають муки закаблукам хлопці-гайдамаки та дівчата» [186, с. 548–551]. На В. Габсбурга, який довго спілкувався з місцевими жителями, свято справило глибоке враження.

20 травня 1918 р. в міському саду Олександрівська було організоване прощальне свято, на якому були присутні П. Болбочан та В. Габсбург. Ця подія знайшла відображення на сторінках місцевої преси: «Дружня розмова велася до пізньої ночі. Грали дві оркестри, козацький і оркестр Січовиків. Майже всі музичні композиції були основані на народних мотивах. Компонував їх переважно симпатичний капельник – січовик д. Гайворонський. Козацький оркестр своїм виконанням і репертуаром залишив також гарні враження у слухачів. Архикнязь говорив весь час по-українськи» [289. – 24 травня].

10 червня 1918 р. корпус УСС було перекинуто в район Єлисаветграда. Тут також продовжилась наполеглива культурно-освітня праця, насамперед у середовищі українського селянства. Вдова І. Карпенка-Карого С. Тобілевич

так описала цю подвижницьку роботу: «Під проводом старших, з участю знавців свого діла: артистів, співців і музик, позаводили вони виклади шкільної науки для дітей і дорослих, світляні картини, концерти, театральні вистави й народні гулянки. Було творене спільною працею велике діло культури, що зацікавило й привабило до них всю околицю...» [612, с. 21].

Таким чином, поява, перебування та патріотична діяльність Українських січових стрільців і Запорізького корпусу на Півдні України сприяли піднесенню їхньої популярності серед населення регіону, поширенню української національної свідомості в краї.

В цілому, є достатньо підстав стверджувати, що в умовах Гетьманату в освітньо-культурній сфері Південної України відбулись істотні позитивні зрушення. Відносна стабілізація економіки і банківської справи дозволили уряду Української Держави поліпшити фінансування культурної галузі, реалізувати ряд проектів, що були розроблені ще в період Центральної Ради. Це дало О. Субтельному підставу для висновку, що «за якихось кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції» [607, с. 453]. Ця обставина стала потужним стимулом націотворчих процесів.

4.3. Опозиція гетьманському режиму та її плани щодо майбутнього Півдня України

Гетьманському режиму протистояла досить сильна і впливова опозиція. Але вона була роз'єднана і мала різні, часто протилежні погляди на майбутнє України в цілому та її південноукраїнського регіону зокрема. Виникає питання, як політична боротьба в умовах Гетьманату впливала на процеси українського націотворення.

Усі громадсько-політичні структури, що були до перевороту пов'язані з Центральною Радою, мали самостійницьку орієнтацію, стояли на позиціях аграрної реформи і встановлення контролю над великою промисловістю

перейшли в опозицію до гетьманського режиму і виступали за відновлення республіканського ладу. У південноукраїнському регіоні це були українські соціалістичні партії, Селянські спілки, загони Вільного козацтва, земства, «Просвіти», деякі профспілки та інші організації виразно національної орієнтації.

8 травня 1918 р. в Одесі розпочав роботу губерніяльний селянський з'їзд. Виступи делегатів з'їзду засвідчили, що селяни звістку про обрання в Києві Гетьмана зустріли вороже. У резолюції з'їзду зазначалось, що «переворот здійснений на Україні з дозволу окупантів, поміщиків та заможних селян, спрямований проти завоювань революції та інтересів працівників. З'їзд заявляє, що буде обстоювати права республіканського ладу України і не буде визнавати ніякої влади, крім обраної на підставі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права... Україна є самостійною, суверенною республікою» [236. – 10 травня]. Окрім усього іншого, у цій заяві звучала тривога за майбутнє України як суверенної держави.

25 травня 1918 р. відбувся Херсонський селянський повітовий з'їзд, на який з'їхалося майже 100 чоловік. На порядок денний з'їзду було винесено ряд питань, серед яких і аналіз сучасного моменту. У резолюції з цього питання зазначалось, що з'їзд рішуче протестує проти розгону законних органів влади і визнає правочинними органами влади на Україні тільки Центральну Раду й Українські Установчі збори. Основним законом УНР з'їзд вважає Конституцію, ухвалену Центральною Радою [253. – 1918. – 28 травня]. Заяви подібного змісту були прийняті на початку травня комітетом українських партій та організацій м. Олександрівська та з'їздом Селянської спілки Олександрівського повіту, що відбувся 20 травня 1918 р. [289. – 9 травня, 24 травня].

В опозицію до гетьманського режиму в регіоні стало і земське самоврядування, об'єднане у квітні 1918 р. у «Всеукраїнський Союз Земств». У земствах Півдня, свідчили сучасники, панувала українська самостійницька

орієнтація [130, с. 99]. Політичні противники Гетьмана, прихильники відновлення незалежної УНР керували «Просвітами», багатьма кооперативними, профспілковими та іншими об'єднаннями й організаціями. Часто вони зазнавали переслідувань з боку гетьманських властей, а їхні керівники заарештовувались. Як правило, це було тоді, коли вони переходили від своїх безпосередніх завдань до політичних [417, с. 265].

Крім національно-соціалістичної опозиції, що не визнавала гетьманський режим і прагнула до відновлення УНР, у країні існували партії і об'єднання, які прагнули до реформування цього режиму шляхом усунення від влади кадетсько-октябристських елементів і створення в рамках Української Держави П. Скоропадського національно-зорієнтованого кабінету, який би реалізував основні принципи соціально-економічної політики Гетьмана. Однією з найвпливовіших партій цього напрямку була Українська хліборобсько-демократична (УХДП). Вона виникла в травні 1917 р. на Полтавщині як політична сила заможного українського селянства і дрібних поміщиків, що прагнули зберегти приватну власність на землю і в той же час шляхом реформи ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння. З часом партія стала всеукраїнською. Її місцеві осередки існували і на Півдні, зокрема, на Катеринославщині й Херсонщині. УХДП не сприймала політику Центральної Ради, зокрема есерівські наміри ліквідувати приватну власність на землю. Разом з тим хлібороби-демократи стояли на позиціях державного суверенітету України. Після Брестської угоди і окупації України вони, поряд місцевими Союзами земельних власників («собственников», яких у тодішньому суспільстві вважали проросійською організацією, хоча за національним походженням більшість їх складу становили українці) були серед ініціаторів ліквідації Центральної Ради. Продовження їх співробітництва, вважає С. Кононенко, могло змінити напрямок подальшого розвитку України: «...Такий міст між двома соціальними секторами міг бути позитивним фактором. Він привів би до відшарування національної буржуазії

від чужонаціональної й забезпечив би поширення національного фронту, забезпечуючи усамотійнення цілого економічного комплексу України» [458, с. 60]. Але невдзі шляхи двох хліборобських об'єднань України розійшлися. Налякані соціалізацією та іншими соціальними експериментами Центральної Ради «собственники» своє несприйняття радикальної аграрної реформи перенесли на українство, зімкнувшись з антинаціональними елементами в гетьманському режимі. Що ж стосується УХДП, то вона невдзі опинилася серед опозиційних уряду сил, хоча частина її членів працювала в гетьманському апараті.

Через місяць після перевороту опозиційні українські партії правої і центристської орієнтації (Українська партія хліборобів-демократів, Українська партія соціалістів-самостійників, Українська партія соціалістів-федералістів, Об'єднана рада залізниць та Головна рада української поштово-телеграфної спілки) об'єдналися в Український національно-державний союз (УНДС), який поставив за мету змінити національно-політичний курс уряду, який вони вважали антиукраїнським. У своєму меморандумі, поданому Гетьману 24 травня, УНДС змальовував ситуацію в Україні в надзвичайно похмурих фарбах: «Кабінет міністрів є неукраїнський по своєму складу і по своїй політичній орієнтації... Народ має всі підстави переконатись, що йде рішуча безоглядна реставрація старого ладу в національним і соціальним розумінні. Уряд проводить таку політику, як би революції зовсім не було, і цілком ігнорує утворену революцією свідомість народних мас». УНДС вимагав створення національного демократичного кабінету, який був би складений з «відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації» [659, с. 63, 64].

Але спроби переконати Гетьмана і окупаційне командування в необхідності створення національно-демократичного кабінету закінчилися нічим. Це викликало посилення опозиційних настроїв в суспільстві, а разом з тим – прагнення до загальнонаціонального об'єднання, яке б охопило всі

українські організації. Ця ідея знайшла втілення в новому об'єднанні – Українському національному союзі (УНС), який сформувався шляхом приєднання до УНДС українських соціал-демократів і центристської течії в УПСР, а також цілої низки громадських організацій. Єдина українська партія, що не увійшла до УНС – це УХДП, яка продовжувала сподіватися на порозуміння з гетьманським режимом, а також деякі ліво-соціалістичні організації, що еволюціонізували до більшовизму. Місцеві організації УНС були утворені у всіх регіонах України, у тому числі на Півдні.

Таким чином, в умовах Гетьманщини всі українські політичні партії і підконтрольні їм організації виявилися в опозиції до режиму, не сприймаючи його кадрову, національно-культурну і, значною мірою, економічну політику. У ставленні до статусу України вони були єдині, послідовно відстоюючи принцип незалежності і соборності України. В позиціях різних політичних сил щодо розв'язання актуальних соціально-економічних питань, зокрема аграрного, також відбувалося зближення, що свідчило про консолідацію різних соціально-політичних сил українського суспільства, посилення національної солідарності. Це створювало умови для розширення соціальної бази українського націотворення за рахунок заможного селянства і дрібних поміщиків.

Характеристика опозиційного руху на Півдні буде неповною, якщо не згадати про змову з метою зміни політичного режиму в межах всієї України, пов'язану з особою ерцгерцога В. Габсбурга. Перебуваючи на Півдні України, він опинився в центрі політичного життя. На нього покладали великі надії проуєнерівськи налаштовані офіцери Запорізького корпусу й місцеві Вільні козаки, які не сприйняли гетьманський переворот. В Олександрівську з ерцгерцогом вели переговори П. Болбочан, В. Петрів, О. Натіїв і Є. Чикаленко [121, с. 117–118]. Останній, напевне, представляв київську опозицію Гетьману. Мова йшла про пошуки альтернативи П. Скоропадському, якого, як зазначалося вище, українські політичні партії підозрювали в проросійській

орієнтації. Саме тому після перевороту їхні погляди спрямовувались до особи В. Габсбурга. Цьому сприяли і чутки про наміри Австро-Угорщини використати ерцгерцога Вільгельма у своїх політичних цілях і поставити його на чолі Української Держави. Проте, на думку Ю. Терещенка та Т. Осташко, малоймовірно, що подібні плани існували. Німеччина рішуче протидіяла будь-яким спробам сепаратної політики свого союзника щодо України [612, с. 19].

Однак чутки залишалися, стимулюючи розробку різних політичних проектів, пов'язаних з особою ерцгерцога. Вже на початку травня 1918 р., через деякий час після перевороту, серед українських соціалістів Одеси виникла ідея розпочати повстання проти режиму П. Скоропадського й передати владу в Україні Вільгельму Габсбургу як новому Гетьману України. Ці питання обговорювались на таємній нараді представників УСДРП і УПСР м. Одеси з галицьким політиком О. Назаруком і командиром коша УСС Н. Гірняком. Останнім було доручено повідомити про це ерцгерцога й у разі його згоди провести в Києві ширшу нараду з представниками Січових стрільців Є. Коновальця. За словами Н. Гірняка, В. Габсбург дав приблизно таку відповідь: «Ви знаєте, панове, що я щиро полюбив український народ і сам почуваюся українцем. Але я ніколи не думав про якусь кар'єру в Україні. Однак, коли буде воля цілого українського народу, щоб я став на чолі держави, я не відкажусь від цього» [382, с. 22; 612, с. 20].

Київська нарада членів центральних комітетів партій українських соціал-демократів та есерів, старшин київських Січових стрільців висловила проти наміру одеситів. Тут домінували республіканські настрої і на заміну одного гетьмана іншим, навіть більш проукраїнським, не погоджувалися. Однак серед військових і політичних діячів Наддніпрянщини орієнтація на особу Вільгельма Габсбурга як ймовірного кандидата на Голову Української Держави мала своє продовження. Невдовзі після акції українських соціалістів Одеси полковник П. Болбочан запропонував командирі гайдамацького полку ім. К. Гордієнка В. Петріву, який дислокувався на Півдні, вдатись до рішучих

кроків – проголосити В. Вишиваного Гетьманом усієї України, спираючись на підтримку 1-го і 2-го Запорізьких полків [186, с. 547]. На думку Болбочана, це могло б збалансувати німецькі й австрійські впливи в Україні, ліквідувати «російсько-німецький», за його словами, режим Скоропадського, приєднати до України Галичину, відродити розформовану дивізію синьожупанників, формацію Січових стрільців і послабити австро-німецькі впливи в Україні в цілому [612, с. 21]. Отже П. Болбочан виступив не проти ідеї Гетьманату взагалі, а проти саме особи «проросійського» П. Скоропадського, альтернативу якій він бачив у «проукраїнському» Вільгельмі Габсбурзі. Та ніякого втілення ця ініціатива не мала.

Патріотична діяльність Вільгельма Габсбурга, піднесення його популярності серед населення Південної України викликали занепокоєння самого П. Скоропадського і його оточення.. У спогадах він писав, що емісари австрійського ерцгерцога Вільгельма «роз'їжджали по Україні, вже були деякі частини, з якими вони завели зносини, в дивізії Натііва без відома останнього утворилось... ядро прихильників ерцгерцога, були розгалуження цієї конспірації і в інших містах» [191, с. 239].

У своїй оцінці ерцгерцога П. Скоропадський спирався в тому числі на агентурні дані, які яскраво свідчили про підтримку В. Габсбурга населенням регіону. Так у доповіді директора департаменту Державної Варти міністру внутрішніх справ від 20 липня 1918 р. зазначалося, що «січовики відкрито говорять про те, що прибули вони як добровольці з метою утворення Русько-Австрійської України з приєднанням Галичини, що для цього потрібно вигнати німців, а справжнім гетьманом повинен стати князь Вільгельм» [25, арк. 40]. У доповіді також зазначалося, що серед населення поширюються чутки, що «з цією метою вже почалася організація загонів з місцевого населення біля 5000 чоловік, які перебувають в урочищі Чорний ліс в Олександрівському повіті» [25, арк. 54].

Авторитет Вільгельма Габсбурга лякав не тільки українське керівництво,

а й представників окупаційної влади в Україні. Посол Австро-Угорщини в Україні граф Й. Форгач доклав багато зусиль для того, щоб ерцгерцога, який перетворювався в самостійну політичну фігуру, було відкликано з України. В своїй телеграмі до Відня австрійський посол стверджував, що кожний в Україні дивиться на В. Габсбурга «як на нашого кандидата до престолу» [612, с. 29]. Форгач став на шлях відвертої конфронтації з Вільгельмом Габсбургом, не зупиняючись перед поширенням неперевіраних фактів і відвертих пліток навколо його особи. Врешті-решт, В. Габсбурга було відкликано до Відня.

Ця боротьба між гетьманськими і республіканськими силами, а також між прибічниками П. Скоропадського і В. Габсбурга, була проявом внутрішньоукраїнського соціально-політичного конфлікту, який підривав зсередини державотворчий процес. Але одним із несподіваних наслідків цього конфлікту була подальша кристалізація української ідентичності південноукраїнського регіону. Кожна зі сторін у цьому конфлікті відстоювала своє розуміння самостійницького вибору України, але не сумнівалась у приналежності Півдня до її складу.

Крім української республіканської опозиції, на Півдні склалася потужна, але роздроблена проросійська опозиція. Як зазначалось вище, Українська Держава прагнула залучити до співпраці й ті елементи, що були далекі від українства, зокрема російське чиновництво в Україні. Однак велика частка росіян, що постійно жили в Україні – представники загальноросійських політичних партій різного спрямування – пов'язували своє подальше майбутнє не з розбудовою української державності, а з відновленням Російської держави в її дореволюційних кордонах, або приєднанням України до більшовицької Росії.

Особливо багато було противників Гетьмана серед біженців із більшовицької Росії. Тисячі можновладних військових і політичних діячів з'їжджалися в Україну, зокрема в південні міста – Одесу, Миколаїв, Херсон та ін. – з Петрограда, Москви та інших російських міст. На той час Українська

Держава була чи не найстабільнішою в соціально-економічному плані з усіх новоутворених держав на теренах колишньої Російської імперії. Південь України став притулком для багатьох, хто тікав з «більшовицького раю». Дехто прибув з надією на звичне їм «сите життя», більшість інших – із прагненням соціального реваншу і планами перетворити Україну в плацдарм для контрнаступу на Радянську Росію. В Україну потяглися цілі ешелони з біженцями. Серед них було багато впливових політичних діячів як правої, так і лівої орієнтації – від російських есерів, есдеків, кадетів та октябристів до відвертих монархістів, які, рятуючись від більшовицьких переслідувань, осідали в Україні.

Як відверто зазначав П. Скоропадський, російські і проросійські кола не хотіли ніякої України. І думали, що можна повернутись до старого: для них «я був лише перехідною стадією між Центральною Радою і повним знищенням українства» [191, с. 51].

Австрійський посол у Києві граф Й. Форгач доповідав своєму уряду, що сюди прибувають «у все зростаючій кількості видатні представники російської аристократії і монархічних кіл... Вони прагнуть налагодити контакти з німецькими військовими і політичними представниками, щоб одержати їх підтримку у здійсненні планів повалення нового ладу і відновлення монархії в Росії» [563, с. 93; 606, с. 103].

Зрозуміло, що антиукраїнська позиція російських кіл в Україні мала дестабілізуючі наслідки не тільки для України, а й для них самих. Як красномовно це засвідчив у «Спогадах» П. Скоропадський, «за час мого гетьманства тут зібралась майже вся інтелігенція Росії: всі ховалися під моїм крилом, і до комічності жалюгідним є те, що ці самі люди рубали сук, на якому сиділи, намагаючись всіляко підірвати моє значення замість того, щоб укріпляти його, і дійшли до того, що мене звалили. ...Великоруські інтелігентські кола були одним із головних факторів мого повалення» [191, с. 48].

У травні 1918 р. із секретною місією до Києва приїхав лідер кадетів П. Мілюков. Гетьманський міністр кадет М. Василенко організував йому зустріч із представником німецького командування майором Гаазе. Зміст переговорів відбитий в опублікованих щоденникових записах П. Мілюкова. На переговорах мова йшла про німецьку участь у ліквідації в Росії більшовицького режиму. Досить детальні записи П. Мілюкова засвідчили відверто вороже ставлення автора, лідера партії, яка вважала себе оплотом ліберальної демократії в Росії, до ідеї незалежної України. Найбільше, на що погоджувався Мілюков, це на перетворення України в державу «типу Баварії» у складі «єдиної і неподільної Росії», причому, «не з теперішнім гетьманом, а з гетьманом, призначеним імператором Росії» [606, с. 104]. Переговори мали продовження на вищому рівні за участю посла Німеччини в Києві Мумма. Але німецька сторона, як і представники Добровольчої армії, відмовились підтримувати мілюковську ініціативу – її автору довелось залишити Київ [606, с. 104–105].

У середовищі російських політиків в Україні виник навіть план антигетьманського перевороту. Посилаючись на спогади В. Станкевича, колишнього комісара Тимчасового уряду, Д. Дорошенко описав спробу деяких російських політиків організувати вбивство П. Скоропадського і «передати владу колам, що купчилися коло Союзу відродження Росії, який мусив координувати свою діяльність з Уфімською Директорією» [605, с.449].

Українофобські настрої поширювались у містах серед державних службовців і військових, середніх верств. Ці слабо приховані настрої впадали у вічі стороннім спостерігачам. Козачий генерал А. Черечукін, який відвідав Україну як представник Дону, відзначив: «Російські партії від крайніх правих і кінчаючи лівими, до хворобливості лякаючись відокремлення України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоч і ціною продажу України більшовикам, з гаслом: чим гірше, тим краще й аби тільки не існувала самостійна Україна, вели наступ на гетьмана» [257. – № 3. – С. 207; 348, с. 28]. Отже фактично

весь російський політичний спектр не сприймав самостійної України: усі устремління російських політиків без різниці поглядів були скеровані на припинення процесу відродження української державності.

В умовах Гетьманату на Півдні не зникли і територіальні тенденції, спрямовані на утвердження російської автономії на Півдні. Особливо сильними були позиції їхніх прихильників у міському самоврядуванні регіону. У містах Півдня України традиційно домінувала російська орієнтація. У цьому плані показовою була нарада представників міст Півдня України, що відбувалася в Одесі з 29 квітня по 1 травня 1918 р.

У її роботі брали участь делегати міського самоврядування Херсона, Миколаєва, Олександрії, Одеси, Єлисаветграда, Тирасполя й Очакова. Учасники з'їзду не знали про події в Києві, тому настрої та рішення наради відбивають напруження у відносинах органів самоврядування і центральної влади в останній період Центральної Ради. Міський голова м. Херсона М. Сазонов заявив, що ставлення міст до політики уряду самостійної України є цілком негативним [131, с. 6]. У резолюції, ухваленій на нараді, зазначалось, що «українська державність зазнає глибокої кризи, яка пов'язана з її вузько націоналістичною політикою» [131, с. 8].

З приходом до влади П. Скоропадського конфлікт міських самоврядувань із центральними органами влади посилювався. Приводом для цього стали антигетьманські резолюції, ухвалені деякими міськими думами, у тому числі на Півдні України. 9 травня 1918 р. за згодою з австро-угорським командуванням було розпущено Катеринославську міську думу у відповідь на прийняття нею резолюції антигетьманського характеру [276. – 1918. – 15 травня]. Думі було висунуто обвинувачення у «більшовизмі». У Миколаєві міську думу було розпущено 8 травня 1918 р. Приводом для такої акції стала заміна думою голови без дозволу на те коменданта міста [272. – 9 травня]. Було також розпущено повітову земську управу й міську думу в Олександрії на Херсонщині [417, с. 265]. Відбувалися арешти окремих осіб, причетних до

прийняття антиурядових резолюцій. У Бердянську було заарештовано заступника голови управи, а у Верхньодніпровську на Катеринославщині – голову управи і голову земських зборів. Земства і міські думи регіону у відповідь на такі акції виступали з протестом [253. – 1918. – 15 травня].

Одним з останніх рішень С. Комірного на посаді голови Головного Крайового Комісаріату був наказ від 19 травня 1918 р. про розпуск Одеської міської думи. Причинами розпуску думи називались недоліки в її роботі. Міська дума не забезпечила місто паливом і харчовими запасами й мала непомірні витрати. Тобто за визначенням С. Комірного, причини розпуску були «неполітичного» характеру [32, арк. 103–104].

Вищі урядовці держави в своїх офіційних заявах неодноразово підкреслювали, що факти розпусків і арештів, які широко обговорювались українською громадськістю, є винятками, а не цілеспрямованим урядовим курсом. Так, у травні 1918 р. Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб під час зустрічі з міськими головами ряду українських міст зазначив, що події в Катеринославі та Миколаєві слід розцінювати як порушення, а не напрямок політики українського уряду [276. – 1918. – 15 травня].

З метою врегулювання відносин уряду із земським і міським самоврядуванням була створена комісія на чолі з О. Голіциним і І. Дяковим, до компетенції якої входило вивчення реального стану справ з перспективою підготовки реформування місцевого самоврядування.

Земства і думи Півдня були стурбовані планами уряду. Показовим у цьому відношенні є рішення Першого обласного з'їзду міст і земств Півдня України, який відбувся 19–22 червня 1918 р. в Одесі. У роботі з'їзду брали участь делегати земств і організації Союзу земств, а також представники міст і організацій Союзу міст Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній. Судячи зі стенограми з'їзду, на його засіданнях провідну роль відігравали представники міст. Вони багато говорили про специфіку Півдня, про необхідність об'єднання земських і міських органів самоврядування краю

в єдину регіональну організацію, про відродження регіону, про боротьбу з анархією та відстоювання демократичних свобод, але заяв сепаратистського характеру не звучало. Під пресом гетьманського режиму міські думи, представники яких до гетьманського перевороту активно виступали з критикою української державності та відстоювали ідею входження Півдня до загальноросійської федерації і, таким чином, виступали за відторгнення його від України, тепер змінили характер і тональність свої заяв і зайнялися питаннями пристосування до гетьманського режиму [130].

4.4. Німецькомовна національна меншина Півдня і кримськотатарський національний рух у 1918 р.

Ситуація на Півдні України в 1918 р. ускладнювалася позицією національних меншин, які після Російської революції пробудилися до активного політичного життя. Поява в Україні військ Четверного союзу активізувала визвольний рух деяких з них, зокрема, місцевої німецькомовної групи і кримських татар, породжуючи в їхньому середовищі проекти створення в регіоні власних національно-державних утворень. Південноукраїнський регіон в 1918 р. опинився на перетині геополітичних інтересів сусідів України – Радянської Росії, Німеччини та її союзників, зокрема Туреччини. Кожна із цих держав розглядала Південь через призму своїх інтересів і прагнула у тій чи іншій формі закріпитися тут. Усі вони прагнули знайти для себе на Півдні опору в політичних і національних групах регіону, які активно заявили про себе після Російської революції 1917 р.

Як і інші національні групи, німецькомовна етнічна спільнота вже навесні 1917 р. активно включилась у процес громадської самоорганізації та політичної структуризації. Про розвиток цього процесу в умовах Центральної Ради йшла мова в попередньому розділі. Зазначалось, зокрема, що в національному русі німецькомовної меншини сформувалось радикальне крило, яке намагалось утворити на Півдні власну державу під протекторатом Німеччини – колонію Крим-Таврія. Цей план був пов'язаний з особою пастора

I. Вінклера.

Діяльність пастора активізувалася після приходу до влади П. Скоропадського. Вінклеру вдалося здобути підтримку свого плану створення під заступництвом Німеччини німецької колонії Крим-Таврія на з'їзді делегатів Таврійської, Харківської, Катеринославської губерній та Області війська Донського, що працював у Пришибі у травні 1918 р. На цих форумах були ухвалені постанови, аналогічні до резолюції квітневого з'їзду в Одесі – домагатися створення власного державного утворення [693, с. 89].

Робота зазначених форумів засвідчила, що агітація, яку розгорнув пастор Вінклер серед німців Півдня України, мала успіх. Німецькі колоністи вважали включення районів їх компактного розселення до своєї історичної батьківщини за вирішену справу і навіть відмовилися делегувати свого представника до департаменту у справах німецьких колоністів при уряді Гетьмана [561, с. 124]. У цих умовах своє майбутнє вони пов'язували або з рееміграцією до своєї історичної батьківщини – Німеччини, або зі створенням німецького державного анклаву в Україні. Німецький посол у Києві фон Мумм зазначав: «Внаслідок агітації Вінклера у багатьох колоністів склалося враження, що заселені ними регіони України та Криму вже скоро будуть приєднані до Германського Рейху» [306, с. 237].

Цей проект зустрів суперечливі оцінки серед німецьких урядовців і військових. Наведемо декілька висловлювань з цього питання. Генерал В. Гренер, ключова фігура Німеччини в Україні, 23 травня 1918 р. записав у щоденнику: «Чи маємо ми заснувати на Чорноморському узбережжі – у Криму та у частині Таврії – свого роду німецьку колонію є питанням дуже сумнівним. Зовнішньополітичне відомство цього не бажає, Верховне головнокомандування, як здається, ще вагається. ...Але в цій справі задіяні **потужні сили** (розрядка наша. – *Авт.*), які наполягають на створенні у Південній Росії для німецьких колоністів у певній мірі залежної від Німеччини колонії. Крим за всіма природними, історичними та господарчими ознаками належить до України» [561, с. 125].

Німецький посол у Києві також дуже критично поставився до перспективи створення у Криму німецького протекторату, бо такий крок, без сумніву, підірвав би довіру Гетьмана до Німеччини і посилив би антинімецькі настрої в місцях компактного проживання колоністів і в Україні в цілому. У червні 1918 р. він наполягав на тому, щоб Берлін припинив підтримувати рух колоністів на Півдні України. Позиція посла знайшла підтримку як в Міністерстві закордонних справ, так і в Міністерстві внутрішніх справ Німеччини.

Однак у керівництві Німеччини були й досить впливові діячі, що дотримувались протилежної точки зору. Зокрема армійське командування на чолі з генералом Е. Людендорфом розглядало створення німецького протекторату в Криму як стратегічно важливий захід на випадок, якщо б Україна в майбутньому висловила намір йти на союз із Росією. Державне утворення німецьких колоністів стало б стратегічною противагою можливому українсько-російському союзу.

Але навіть радикальні прихильники плану Вінклера в німецькому керівництві не погоджувались прийняти його повністю. Е. Людендорф вів мову не про повний відрив Півдня від Української Держави, а про своєрідні федеративні відносини німецької колонії в південноукраїнському регіоні з Україною (за зразок бралися відносини між Баварією та Прусією). Це мало забезпечити домінування Рейху у внутрішньому житті цього квазідержавного німецького утворення і забезпечити воєнно-політичні інтереси Німеччини в Чорноморському регіоні.

Та навіть у такому вигляді проект розв'язання проблеми німецькомовних колоністів не знайшов підтримки серед вищого державного керівництва Німеччини. Підсумки цілого ряду нарад між відповідними урядовими інстанціями й армійським командуванням були підбиті на скликаній при кайзері Раді 2 липня 1918 р. План Вінклера про створення колонії Крим-Таврія було відхилено. Не одержали колоністи і німецького громадянства [693, с. 90]. Таким чином, ініціатива І. Вінклера та його однодумців зазнала

повної невдачі. Восени 1918 р. Вінклер емігрував до Канади, де пізніше покінчив життя самогубством [543, с. 362].

Переходячи до аналізу причин краху проекту створення на Півдні України німецькомовного державного анклаву Крим-Таврія, слід перш за все відмовитися від думки, що вони були пов'язані виключно з поразкою Німецької імперії у війні. Є підстави стверджувати, що кайзерівське керівництво дійшло висновку, що спроба реалізувати цей проект небезпечна для інтересів Німеччини. При цьому німецькі верхи брали до увагу цілий комплекс міжнародних і внутрішньоукраїнських факторів.

Зокрема керівництво Рейху боялось, що створення на Півдні України державного анклав, зорієнтованого на Німеччину, спровокує протистояння Рейху з Австро-Угорщиною (адже Південна Україна була визнана зоною її впливу). Генерал В. Гренер у своєму щоденнику так оцінював можливі наслідки реалізації цього проекту: «У такому випадку в стосунках між Німеччиною й Австро-Угорщиною дійшло б до боротьби *a-la* 1866 рік. Окрім того, Україна повинна отримати Одесу й виходи до Чорного моря, інакше її знову підштовхнуть в обійми Великоросії...» [201, с. 138; 561, с. 125]. Без сумніву реалізація цього проекту призвела б також до різкого погіршення відносин з Туреччиною, яка претендувала на Крим, підтримуючи там плани створення кримськотатарської держави. Втрачати двох союзників заради створення на Півдні України колонії Крим-Таврія з непевним майбутнім Німеччина не вважала доцільним.

Але, напевне, у Берліні добре розуміли також, що цей проект викличе «балканізацію» регіону, вибух антинімецьких настроїв у середовищі місцевого українського населення й опір уряду Української Держави, яка Південь України, у т. ч. Крим, вважала невід'ємною частиною України. Інакше кажучи, німецьке керівництво змушене було враховувати також український етнічний характер Півдня. Український елемент на Півдні України домінував настільки переконливо, що робив дуже проблематичним створення тут іонаціонального державного утворення. А це, у свою чергу, є

додатковим свідченням того, що українські впливи в регіоні в 1918 р. зміцнилися і поглибилися. І місцеве населення, і міжнародна спільнота (принаймні, держави німецько-австрійського блоку й ті нейтральні держави, що схилилися до визнання Української Держави) усе більше усвідомлювали, що територія трьох південних губерній – Херсонської, Катеринославської і Таврійської – є невід’ємною складовою частиною національно-територіального простору України.

Питання державної приналежності Криму після гетьманського перевороту також перетворилось на одне з ключових української політики.

Загальновідомо, що Крим був багатонаціональним. Дані про національний склад його населення станом на 1918 р., якими оперував уряд П. Скоропадського, навів керівник оперативного відділу Гетьманського генерального штабу полковник Є. Мишковський. Із загальної кількості 771 тис. мешканців Криму кримських татар налічувалося 294,3 тис. (38,2%), росіян – 180,8 тис. (23,3%), українців – 64,4 тис. (8,4%), німців – 56,8 тис. (7,4%), решта – греки, вірмени, болгары, євреї та ін. [522, с. 80].

Українська дипломатія зустрілась у Криму зі складним переплетенням впливів та інтересів сусідніх держав. Українська етнічна меншина Криму, хоча й мала низький рівень національної свідомості, все-таки прагнула до приєднання до Української Держави. Про німецьку меншину мова йшла вище. Корінне населення півострова – кримські татари, які становили відносну більшість жителів, – прагнуло до національного самовизначення, причому, як зазначалося вище, досить швидко еволюціонувало від вимог національно-культурної автономії до спроб побудови незалежної держави.

Уряд П. Скоропадського, що прийшов до влади наприкінці квітня 1918 р., з огляду на низку причин стратегічного, політичного, економічного характеру поставив собі за мету включити Крим до складу Української Держави. Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав: «Ми не могли зректись Криму з цілого ряду дуже важливих причин: політичних – не бажаючи мати під рукою якийсь П’ємонт для майбутньої "єдиної і неподільної" Росії, стратегічних – не

маючи можливості залишати у чужих руках Севастополь як базу українського флоту та ключ до панування на Чорному морі; нарешті були причини чисто етнографічні – високий процент українського населення в Криму. Вже не згадує про тісні економічні взаємини Криму з Україною, без продуктів якої він не міг жити» [154, с. 300].

На засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 р. було ухвалене рішення такого змісту: «Визнати кордонами первісно намічений на карті представником військового міністерства кордон, що відповідає етнографічним умовам, причому звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України» [509, с. 70].

Кримський півострів був природним продовженням території України, і без нього Українська Держава була б відрізана від Чорного моря. На це звернув увагу німецького уряду в ноті від 10 травня 1918 р., направлений німецькому послу в Києві барону А. Мумму, Гетьман Скоропадський. «Особливе значення для відродження України полягає у справі установах її кордонів, особливо південного, і таким чином, у володінні Кримом, – писав він. – ...Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несильною... Відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави і для Німеччини є бажаною». Для посилення своєї аргументації Гетьман навіть удався до свідомої фальсифікації статистики, зазначивши, що «було б з етнографічного боку невиправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14% кримського населення» [417, с. 146]. У своїх «Спогадах», обґрунтовуючи свою політику щодо «Криму», П. Скоропадський зазначив: «...Україна ... не може жити, не володіючи Кримом, це буде якийсь тулуб без ніг» [191, с. 262].

Отже вже з травня 1918 р. уряд П. Скоропадського намагався добитися входження Криму до складу Української Держави. Міністерство внутрішніх справ Української Держави навіть призначило до Криму повітових старост. 16 травня 1918 р. у МЗС відбулась спеціальна нарада з «кримського питання».

Результат обговорення «кримського питання» в МЗС був викладений Д. Дорошенком у листі від 30 травня 1918 р. до Мумма: «Економічно, політично й етнографічно Крим тісно зв'язаний з життям населення України... Уряд України вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено в склад Української Держави... Стоячи на принципі самовизначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах» [417, с. 147].

Ідея приєднання Криму знаходила підтримку серед досить впливових категорій населення регіону. До Міністерства закордонних справ надходили телеграми подібного змісту: «Губернський з'їзд землевласників та хліборобів Таврії 12 червня 1918 р., ознайомившись з нотою уряду про включення Криму до складу Української Держави гаряче вітає цей крок уряду» [40, арк. 38].

Для підтримки проукраїнських настроїв у Криму МЗС Української Держави видавало кошти на підтримку трьох газет, які пропагували ідею приєднання Криму до України. Одну з цих газет редагував Євген Ганейзер, російсько-український письменник, яким до Криму передавали гроші на фінансування української преси. Через канали МЗС субсидювались українські громади в Криму, зокрема спеціально заснований «Комітет Степової України» [417, с. 147]. Павло Скоропадський у «Спогадах» цю українську агітацію називав «досить наївною»: «Якісь молоді люди в українських костюмах в Ялті і навколишніх містечках переконували публіку зробитися українцями. Це не мало, звичайно, успіху, але нікому й не шкодило» [191, с. 262].

А тим часом в Криму вирішувалося питання про владу. 10 травня 1918 р. німці дозволили скликання Курултаю, який 18 травня обрав прем'єром кримськотатарського уряду Д. Сейдамета. У свою чергу німецьке командування поставило перед ним завдання створити загальнокрайовий кабінет на міжнаціональній основі. Д. Сейдамету – переконаному прибічнику відновлення кримськотатарської держави –

узгодити інтереси протилежних політичних сил півострова виявилось не під силу.

Після цього для управління півостровом був утворений крайовий уряд на чолі з вихідцем із литовських татар генералом С. Сулькевичем. До його складу ввійшли колишні урядовці царської Росії октябристсько-кадетської орієнтації, що і визначило політику нового кримського уряду. Українська меншина в уряді не була представлена. Єдиним кримським татариним, якого включили до початкового складу уряду і який справляв досить сильний вплив на С. Сулькевича, був міністр закордонних справ Д. Сейдамет.

Уряд С. Сулькевича відновив на півострові дію всіх законів Російської імперії. Щодо Української Держави всі кримські владні угруповання займали яскраво виражену недоброзичливу позицію. Одним із перших розпоряджень Сулькевича була заборона вступати в будь-які відносини з українським урядом, «а в разі отримання вимог від уряду України, такі не виконувати» [522, с. 87].

Спроби Української Держави дипломатичними засобами вирішити питання Криму не мали істотного успіху. Політичний орієнтир уряду Сулькевича визначався чітко: Німецька імперія. Д. Сейдамет після поїздки до Стамбула на засіданні Курултаю 18 травня заявив: «...З турками нас пов'язує релігія..., але разом з тим ми вже дійшли до такого періоду нашого життя, коли розум може кидати перевагу над почуттями, коли ми не можемо забути також і про своє щастя. Таким чином, нам доводиться зупинитися на такій державі, яка змогла б сприяти нашому щастю. Такою державою може бути лише Німеччина. Звідси нашою орієнтацією може бути лише німецька орієнтація» [54, арк. 54–55].

21 липня 1918 р. Д. Сейдамет, А. Хільмі й А. Сабрі (Айвазов) надіслали від імені Головної Директорії Татарської національної ради листа «Високому Німецькому Уряду», у якому виклали своє бачення майбутнього півострова: «Перетворення Криму в незалежне нейтральне ханство, спираючись на

німецьку і турецьку політику; досягнення визнання незалежного кримського ханства Німеччиною та її союзниками і в нейтральних країнах до укладення загального миру...; забезпечення утворення татарського війська для збереження порядку в країні». Машинописна копія цього листа, представлена кримським дослідником Вольфсоном зберігається в РДАСПІ (м. Москва) [54, арк. 56–57]. Текст цього документа був відомий в політичних колах Криму і Росії вже в 1918 р. Його було опубліковано також в «Очерках русской смуты» А. Денікіна [153, с. 135].

Однак у самому Курултаю не всі сили підтримували цю ідею. Так ліва фракція на чолі з Алі Боданинським, дізнавшись про існування листа, заявила протест, вийшла зі складу парламенту і перейшла до табору більшовиків [53, арк. 46].

А тим часом у Криму здійснювались конкретні кроки до створення незалежної кримськотатарської держави, причому її кордони планувалось пересунути далеко за Перекоп. За одним із варіантів до цієї держави навіть планувалось приєднати Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти. Так на початку липня 1918 р. сімферопольський повітовий староста попереджував своє керівництво про те, що йому з достовірного джерела відомо про татарсько-німецькі переговори щодо приєднання до Криму трьох північних повітів губернії, заселених переважно українцями [522, с. 87].

За цих умов гетьманський уряд пішов на рішучі кроки, оголосивши в середині серпня економічну блокаду Криму. Було припинено залізничний і морський рух і торгівлю. Миттєво економічна ситуація в Криму погіршилась. Турецький уряд спробував врятувати кримських сепаратистів. Турецький лідер Талаат-бей під час свого візиту до Берліна у вересні 1918 р. ультимативно вимагав визнання незалежності Криму, погрожуючи навіть відмовитися від союзу з Німеччиною. Проте турецький демарш не справив на німецький уряд очікуваного враження [561, с. 112]. Німці, які з великою небажанням відмовилися від створення на Півдні України власного державного анклаву, не хотіли дозволити це й Туреччині.

Загальна ситуація змусила кримський уряд змінити свою позицію. У середині вересня 1918 р. до Києва прибула кримська делегація на чолі з міністром юстиції А. Ахматовичем. Українську Державу представляли Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко, І. Кістяківський, А. Ржепецький і О. Рогоза. Від німецького командування в переговорах брав участь принц Рейс.

У ході переговорів з урядом Криму планувалось розробити умови угоди про входження Криму на автономних засадах до складу України. Однак, як засвідчив хід переговорів, кримська делегація мала за мету лише поновити економічні зв'язки з Україною, не вирішуючи питання про територіальну приналежність Криму. У зв'язку з цим українська сторона відмовилась від подальших переговорів, заявивши про невизнання кримських делегатів компетентними виражати волю всього населення півострова, зажадавши прибуття представників основних національних груп. Д. Дорошенко був переконаний, що «не тільки українці, але й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною» [417, с. 147].

Через тиждень до Києва приїхали лідери німецьких колоністів – Т. Рапп і А. Нефф – і кримських татар – Ю. Везіров та А. Озенбашли. На спільному засіданні делегацій 9 жовтня 1918 р. було проголошено Декларацію з викладом принципів кримської крайової конституції. У першому пункті цього документа зазначалося, що «Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю...» [328, с. 34]. До компетенції українського уряду передавалась зовнішня і митна політика, керівництво армією та флотом. Спільною була фінансова система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Крим зберігав свій уряд, народні збори з правом розробляти місцеве законодавство, власний бюджет, адміністрацію та військо.

В той же час представники кримської Директорії продовжували вести переговори з німцями. Так, директор фінансів звернувся 21 жовтня 1918 р. до начальника генштабу німецьких військ з проханням профінансувати Директорію на суму більше 1 млн марок «на просвітні на культурні потреби» [52, арк. 102].

Крах Гетьманату Скоропадського і прихід до влади Директорії на багато років поклали край спробам включення Криму до складу України.

4.5. Проблема кордонів з РСФРР і Румунією

Сприятливі умови для внутрішньої консолідації різних регіонів України, зокрема південноукраїнського, у єдине державне ціле покликана була створити зовнішня політика Української Держави.

За Гетьмана Південь став міжнародно-визнаною (зокрема Німеччиною, її союзниками, Радянською Росією та іншими державами, що підтримували стосунки з Гетьманом Скоропадським) складовою частиною Української Держави. Але ряд питань, пов'язаних з кордонами із сусідніми державами, не було урегульовано [622].

Почнемо з Південного Сходу України, зокрема Донбасу. Ця територія попала під контроль військ Центральної Ради та її союзників у квітні 1918 р. Цим самим був поставлений хрест на Донецько-Криворізькій республіці, створеній більшовиками, головним чином, для нейтралізації тут українських впливів.

Згідно зі статтею 6 Брестського миру Україна визнавалась Російською Федерацією в межах 9 губерній (без Криму), у тому числі тих регіонів, які більшовики в 1917 р. відмовлялись визнавати українськими – Катеринославської (з Донбасом) та Харківської губерній. Відповідно до цієї статті уряд Радянської Росії зобов'язувався вивести з території України свої війська, визнати Українську Народну Республіку й розпочати переговори з нею про підписання мирного договору й установлення державних кордонів. Незважаючи на вимушений характер цього визнання і, як побачимо далі, небажання Росії виконувати його на практиці, воно мало важливий вплив на подальший хід подій: по суті, було покладено початок ревізії більшовиками свого власного ставлення до Півдня як частини російського національно-територіального простору – Новоросії.

Перебіг українсько-російських переговорів 1918 р. здобув часткове

висвітлення в ряді публікацій [217; 328; 417; 510]. У цих наукових розробках і публікаціях документів нас цікавитиме не сам хід переговорів, а те, як ставилось і вирішувалося питання про національно-державну ідентичність Південної України.

Переговори розпочалися 23 травня 1918 р. у Києві. Російську делегацію представляли Х. Раковський і Д. Мануїльський, а українську – Генеральний суддя Української Держави С. Шелухін [417, с. 113].

Якщо українська делегація поставилась до переговорів з усією відповідальністю, прагнучи до визнання Росією незалежного статусу України в її етнографічних межах, то для російської сторони вони, як зазначалося вище, були вимушеним заходом, до якого її зобов'язував Брестський мир. Подальші події засвідчили, що Радянська Росія не відмовилась від намірів повернути під свій контроль Україну, у тому числі південний регіон. Її опорою були більшовизовані та інші русифіковані групи місцевого населення, які тяжіли до відновлення традиційного становища Півдня як частини російської держави. По суті, Південь вони продовжували розглядати як частину Росії – Новоросію.

Ця позиція яскраво простежувалася в поведінці представників російської делегації вже з перших днів переговорів. Російська делегація всіляко затягувала їх, сподіваючись, що подальший хід подій, зокрема європейська революція, у реальності якої більшовики були твердо переконані, зробить переговори непотрібними. Д. Дорошенко у своїй монографії, посилаючись на львівський часопис «Діло», пише, що більшовики із самого початку переговорів не ставили собі завдання довести їх до логічного завершення. Як доказ він наводить текст інструкції, яку надіслав В. Ленін Х. Раковському. У ній зазначалось, що «більшовики мусять вести переговори з Україною, бо до того зобов'язалися в Брестському договорі. Однак переговори не треба трактувати поважно, бо все воно переходяче та проминаюче» [252. – 1925. – Ч. 27; 417, с. 121]. У повному зібранні творів В.І. Леніна ця інструкція не опублікована.

Уже на початку мирної конференції Х. Раковський піддав сумніву сам факт існування незалежної Української Держави, підкресливши, що саме на українсько-російських переговорах вирішується питання про її міжнародну правосуб'єктність. 31 травня під час обговорення тексту протоколу про визнання повноважень сторін, Х. Раковський заявив, що Україна не може вважатись самостійною державою доти, «...поки ми не винесемо наше визнання того, що та частина, яка відійшла від Росії, – Україна є самостійною державою» [217, с. 89]. По суті, на цій позиції стояла російська делегація до кінця переговорів. На передостанньому засіданні мирної конференції 26 вересня 1918 р. Х. Раковський черговий раз повторив: «Я считаю, ... что образование Украинской Державы возможно только тогда, когда государство, которое владело раньше территорией, даст свое согласие» [217, с. 247]. Подібними заявами явно ігнорувався весь державотворчий процес в Україні в 1917–1918 рр., а також умови Брестського миру, підписані представниками РСФРР, які трактували УНР як уже сформовану суверенну державу.

Але ті питання, у вирішенні яких російська делегація була зацікавлена, швидко доходили свого логічного завершення. Так було з договором про перемир'я, обговорення тексту якого сторони розпочали наприкінці травня.

Після проведеної комісіями роботи та детального обговорення й узгодження по пунктах умов перемир'я на закритому пленарному засіданні 12 червня 1918 р. було укладено прелімінарний мирний договір. У статті 1 зазначалось, що «боеві операції припиняються по всьому фронті на весь час ведення мирних переговорів між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Советською Республікою» [217, с. 299]. Це означало, що радянська делегація (хоча й тимчасово, на час переговорів) визнала юрисдикцію Української Держави над усім Півднем України, у т. ч. Донбасом.

Лише після цього, 14 червня, сторони перейшли до обговорення питання про кордони. Фактично всі наступні пленарні засідання мирної конференції зводились до гострих дискусій з цієї проблеми.

Обговорення територіальних проблем розпочалось із викладу обома сторонами принципів, які, на їхню думку, мали бути покладені в основу при визначенні кордонів. Підґрунтям позиції української делегації був етнографічний принцип з урахуванням у деяких спірних випадках політичних, географічних і економічних аспектів. 25 травня на переговорах С. Шелухін заявив: «...По тим принципам, по яким ми будуємо нашу Державу, це принципи етнографічно-територіальні, етнічно-територіальні... Межі наші одміряються як аршином, – статистикою, починаючи з перепису 1897 р. і кінчаючи земською статистикою» [217, с. 79]. Щодо радянської сторони, то вона вважала, що така позиція ігнорує принцип самовизначення, і зажадала, щоб питання встановлення кордонів вирішувалось згідно з волею населення, якою, як показувала тодішня практика, більшовики відверто маніпулювали, уміло використовуючи демагогічні прийоми і відкрите насильство.

Дискусії тривали досить довго – до 22 червня. Показуючи абсурдність погляду Х. Раковського, С. Шелухін послався на приклад Півдня України: «Візьміть хоч би Херсонську губернію. Там є села молдаванські, є армянські, є гречеські, є українські, є великоруські. Воля народу така: одне село скаже – я до Великої Росії, друге – я до Румунії, третє – я до Арменії і т. д. Невже їх так і поприлучати? ... Не треба мішати понять про політичне буття з буттям громадським і частним». Інший приклад, яким спростовував позицію Х. Раковського голова української делегації, стосувався Одеси: «Вона (Одеса. – *Авт.*) претендує на те, щоби їй існувати окремо. А спитайте Ви український народ, чи схоче він оддати Одесі море. Що, може море належить Одесі, чи українському народові? Чи може Одеса заявить претензію і на українську землю? Чи можна жертвувати інтересами 40-мільйонного народу ради інтересів якоїсь частинки невеликої, яка схотіла би пожитися коштами всього народу» [217, с. 170–171]. У відповідь Х. Раковський цілком серйозно заявив: «...Почему... не дать Одессе устраиваться, как она хочет, пожелает ли она советскую власть, пожелает ли республику, монархию, пусть так и делает,

а что там имеются украинцы, не может служить препятствием, если исходить из этого принципа народного волеизъявления, то можно удовлетворить все интересы...» [217, с. 176]. Відповідь С. Шелухіна: «От Ви сказали про Одесу. Розуміється, Одеса може бути [не тільки] вільним городом, а окремим государством, щоб володіти Чорним морем і відмежувати від його цілу Україну. Ви самі кажете: земля – народові. А море кому? Одесі чи народові? Є питання, яких не можна рішити анкетою у якоїсь частини народу» [217, с. 180].

З усього було видно, що делегати РСФРР приїхала до Києва зі старим більшовицьким багажем, яким вони користувались, коли декілька місяців перед цим створили на Півдні конгломерат радянських республік, що входили до РСФРР і підпорядковувались безпосередньо Москві. З другого боку, українці, враховуючи цей гіркий для себе досвід, стояли на своєму.

Врешті-решт, після гострих дебатів 22 червня було прийняте рішення, яке засвідчило перемогу позиції української сторони. Обидві делегації заявили, що «при визначенні кордонів будуть однаково зважати на політичні, економічні та інші інтереси народів як цілого, і ґрунтуватимуться на етнографічному принципові, виходячи з нього, погоджуються установити державні межі мировим договором: але в поодиноких, зазначених в тім договорі спірних місцевостях, ...обидві сторони погоджуються звернутися до організованого і вільного запитання людності для остаточного установлення меж у цих місцевостях» [217, с. 51]. Однак з ухваленням спільної декларації вирішення питання про державні кордони далі не просунулось. Пленарні засідання мирної конференції були відкладені на місяць. Протягом цього часу робота тривала тільки в комісіях.

Російська сторона не підтримала лінію кордону, запропоновану українськими делегатами, яка ґрунтувалась на зазначених вище домовленостях. Великі суперечки точилися навколо всіх ділянок російсько-українського кордону, зокрема Донбасу та ряду інших територій Південного Сходу України.

За представленим радянською делегацією проектом кордон мав пройти значно західніше етнографічної української межі. У деяких місцях ця різниця доходила до 125–200 верст. Згідно з цим проектом у складі Росії залишалися не лише населені українцями землі Курщини, Вороніжчини, а й значні території на Чернігівщині, Харківщині та Катеринославщині. Зокрема, на Катеринославщині кордон мав проходити лінією «Волчанськ – ст. Тополя – по межі Куп'янського повіту до Нижньої Серебрянки, потім по річці Айдору до Старобільська, звідси на Ново-Айдор – Калиновські хутори (біля Бахмута) – Государів Байрак – ст. Ясиновата, далі – по річці Кальміусу до Маріуполя» [217, с. 309]. За цим проектом від України відрізалися економічно важливі території басейну, де знаходилося майже 85% покладів вугілля і весь антрацит. Отже проведення кордону за російським проектом позбавляло Україну частини її території та майже всієї паливної бази.

Голова української делегації С. Шелухін зазначав, що українська сторона у визначенні державних кордонів у межах Донбасу виходила з економічних потреб не лише України, а й Росії. Проведення кордону за українським проектом не руйнувало тісного зв'язку між комплексом металургійних підприємств України і залишало Росії регіони, які забезпечували 15% видобутку вугілля і 30% антрациту, що на думку української сторони, становило для неї необхідну кількість. Однак російську сторону це не влаштовувало. В інтерв'ю кореспонденту «Известий ВЦИК» Д. Мануїльський так пояснив причину гострих дебатів навколо Донецького басейну: «Виключити Донбас з господарського тіла Росії значить викликати її економічну катастрофу» [262. – 1918. – 18 липня; 328, с. 25].

Зрозуміло, що російська сторона керувалась не інтересами населення Донбасу, а власними великодержавними претензіями, реалізація яких руйнувала територіальну й економічну цілісність Української Держави. Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, прийняття російської пропозиції загрожувало економічною катастрофою.

Гострі дискусії точились і поза пленарними засіданнями, у політичній

комісії. Українська сторона для обґрунтування своєї позиції була змушена звернутись до історії.

11 липня 1918 р. на спільних засіданнях політичної комісії були заслухані доповіді провідних українських експертів, у тому числі й професора Д. Багалія. Він присвятив свою доповідь аналізу українського характеру південноукраїнських земель. Звертаючись до представників російської делегації, Д. Багалій заявив: «Ось основний висновок, до якого дійшли ми, історики, однаково українські і російські – весь так званий Новоросійський край – це єсть старе гніздо запорожців і був заселений первісно виключно запорожцями. Такий приклад, як Слов'яно-Сербський повіт, є ніщо інше як місцевість, заселена чужим елементом – сербським за часів Єлизавети Петрівни: і треба сказати, що цей елемент цілком українізувався, його нема зовсім, вони всі обернулися в українців. ...Нарешті пара слів про Харків. Не тільки Харків, але й усі інші міста сучасної Харківської губернії, всі слободи, всі хутори – результат і продукт української колонізації...» [417, с. 118].

Однак представники російської делегації стояли на своєму. Висловлюючи незгоду з українським проектом, вони зазначили, що він у багатьох пунктах є експансивним щодо Росії.

Спростовуючи заяви російських представників про «українську експансію», представник України О. Шульгин зазначив, що «з чисто економічних, з чисто природних умов Україна не має експансії на північ, тому що інтереси її на північ не тягнуть, інтереси її можуть вести тільки до того, щоб захистити себе». Разом із тим він звинуватив більшовицьку Росію в продовженні імперіалістичної політики Російської імперії: «...Це стара традиція, яка напевно буде знов пробуджуватись і вона виявляється навіть зараз у більшовицької Росії» [217, с. 16].

Іншим аргументом російської делегації було те, що вся російська промисловість, на їхню думку, була створена виключно працею великоруських робітників центральних губерній [328, с. 25] і, що при визначенні українсько-російського кордону в межах Донецького басейну

треба виходити з демографічного процентного співвідношення українців і росіян, які працюють у цьому регіоні [217, с. 15]. За переконанням радянської сторони, це співвідношення було на користь росіян. На 10-му засіданні мирних переговорів, яке відбулось 24 серпня, Х. Раковський заявив, що після перепису 1897 р. велика еміграційна хвиля з Росії збільшила відсоток росіян на «донецькій території» і що «мы можем со спокойной совестью сказать..., там большинство населения великорусское» [217, с. 220].

Це твердження не відповідає дійсності. За даними Всеросійського перепису населення, проведеного у 1897 р., у Бахмутському та Слов'яносербському повітах Катеринославської губернії українці були найчисельнішою етнічною групою і становили більше половини всього населення. Так, у Бахмутському повіті вони склали 58,2%, а у Слов'яносербському – 50,4% населення повіту [Підраховано за: 333, с. 228]. Через 20 років, у 1918 р., їх було, принаймні, не менше. У передвоєнні роки міграція українських селян у південноукраїнські промислові центри посилювалась. У період Столипінської реформи ринок робочої сили для гірничозаводської промисловості розширився, головним чином, саме за рахунок українських губерній. Хоча узагальнюючих даних, які б характеризували цей процес, немає, окремі факти свідчать про це досить переконливо [450, с. 29–31].

На початку жовтня 1918 р. українська делегація запропонувала повернутися до вирішення питання про встановлення українсько-російських кордонів у дещо зміненому варіанті. Українська сторона відмовлялась від претензій на ряд територій на Півночі, включаючи населену українцями частину Курщини й Орловщини. Щодо південно-східних територій, у т.ч. Донбасу, то з цього питання позиція України не змінилася. У ноті української делегації від 3 жовтня 1918 р. висловлювалось сподівання, що російська делегація врахує інтереси Української Держави та визнає запропоновані українською стороною кордони. Однак російські представники остаточної відповіді не дали і, посилаючись на необхідність одержання інструкцій із

Москви, попросили на деякий час перервати мирні переговори. Фактично відтоді їх було припинено остаточно.

Таким чином, українсько-російські договори 1918 р. не закінчились підписанням мирного договору і встановленням кордону між двома державами. Дипломатія, як відомо, – мистецтво можливого. Українська сторона не мала за своєю спиною сил, здатних примусити більшовиків погодитися на мир. Як зазначалося вище, німецький уряд не став відкрито і недвозначно на бік України. Д. Дорошенко, перебуваючи на посаді міністра закордонних справ, у листі до В. Липинського від 23 липня 1918 р. писав, що політика німців хиталася між українською та російською орієнтаціями. І через те український уряд не міг дійти порозуміння з більшовиками у справі кордонів [169, с. 5].

Однак назвати переговори безрезультатними не можна. Населення України, у тому числі жителі південноукраїнського регіону, стали свідками гострої дискусії між представниками РСФРР і Української Держави з приводу державної приналежності Півдня України. Прості й переконливі аргументи української делегації, які ґрунтувались на етнографічному факторі та розумінні того, що цей регіон органічно пов'язаний з Україною і більшість його населення була представлена саме українцями, численні виступи експертів, про які писали газети, ставали відомими широкій громадськості – як українцям, так і росіянам, євреям, етнічним німцям, представникам інших народностей регіону. Вони спричиняли певні зрушення в їхній свідомості, сприяли подоланню міфів і стереотипів імперського минулого. Зокрема все більше жителів Півдня переставали сприймати свій край частиною російського національно-територіального масиву – Новоросією і доходили висновку, що це, хоч і своєрідна, але все-таки невід'ємна частина української території.

За лаштунками подій відбувалась і певна еволюція поглядів радянського керівництва Росії щодо України, зокрема її Півдня. Розмах національно-

визвольного руху в регіоні поступово схилив більшовицьке керівництво до висновку, що Україну слід сприймати в її етнографічних межах, принаймні, у тих, що були визначені в III Універсалі Центральної Ради.

Другим сектором Півдня, де стикались інтереси України із сусідами, була Бессарабія. Центральна Рада своїм III Універсалом не включила Бессарабську губернію до складу УНР. Підстави для включення були, адже на її території здавна, крім молдаван, проживали українці (здебільшого на півдні і півночі краю) і представники інших національностей. Але вважалося, що доля населених українцями територій буде визначена в результаті вільного волевиявлення населення.

Після Лютневої революції в Бессарабії розгорнувся національно-визвольний рух, який призвів у грудні 1917 р. до проголошення Молдавською Крайовою Радою – органом парламентського типу під назвою «Сфатул Церій» – Бессарабії Молдавською Народною Республікою, що «входить, як рівноправний член, до складу єдиної Російської Федеративної Демократичної Республіки». Центральна Рада вітала утворення МНР, хоча і пам'ятала про Придунайські землі, Лівобережжя Дністра і Хотинщину – землі Бессарабії, що етнографічно тяжіли до України. Керівництва УНР і МНР вирішили відкласти вирішення питання про територіальні претензії до Установчих зборів [276. – 1917. – 4 грудня].

Але населення зазначених районів, побоюючись непевної політичної перспективи, було не в захваті від створення МНР. Так надзвичайні Акерманські повітові земські збори 16 січня 1918 р. ухвалили «приєднатися до Української Республіки в тому вигляді, як вона визначиться Українськими Установчими зборами». Аналогічні рішення протягом грудня 1917 – січня 1918 рр. на підставі «приговорів» сільських громад були прийняті також земськими зборами інших повітів [38, арк. 53 зв.; 523, с. 77].

Ситуація різко змінилася після того, як у січні 1918 р. на Півдні з'явилися радянські війська і перед Бессарабією постала перспектива більшовизації. Не маючи суттєвої підтримки на місцях, молдавський уряд був змушений шукати

військової підтримки ззовні. Найприйнятнішим кандидатом на роль рятувальника й «покровителя» МНР була Українська Народна Республіка. Тому ще 8 грудня 1917 р. молдавський уряд вирішив відрядити делегації до генерального комісара Одеського військового округу підполковника В. Поплавка та в Ясси, до генерал-полковника Д. Щербачова та представників Антанти.

Обидві делегації мали завдання добитися військової допомоги «для боротьби з анархією і більшовицьким рухом». Але делегації повернулися до Кишинева ні з чим. Генеральний директор юстиції МНР Савенко, який з'ясував в Одесі необхідність в інтересах УНР введення на територію Бессарабії українських військ, у відповідь почув пораду звернутися до румунів [38, арк. 6; 523, с. 78]. В. Матвієнко, який присвятив цим аспектам свою статтю, не знайшов жодних документальних свідчень реакції Центральної Ради чи Генерального Секретаріату на звернення уряду МНР по військову допомогу [523, с. 78].

Прагнучи не допустити більшовизації регіону, «Сфатул Церій» більшістю голосів прийняв рішення запросити румунську армію для забезпечення порядку в Бессарабії. Румунія, що давно претендувала на землі Бессарабії, охоче скористалася цим «запрошенням» [328, с. 36; 469, с. 5].

Окупація Бессарабії відбулась за згодою Німеччини. У відповідь на це Голова Ради Народних Міністрів УНР і міністр закордонних справ В. Голубович надіслав ноту протесту урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії.

Наприкінці січня 1918 р. контроль над південно-західною Україною опинився в руках більшовиків. Війська Муравйова наближались до Бессарабії. Більшовики на чолі з Леніним ставилися до цієї колишньої губернії Росії як до своєї далекої провінції та засудили політику Румунії щодо цього регіону. 24 січня 1918 р. Радянська Росія перервала дипломатичні відносини з Румунією. Того ж дня Раднарком РСФРР створив «верховну автономну колегію РНК з російсько-румунських справ» на чолі з Х. Раковським. Більшовицьке

керівництво планувало здійснити військову операцію проти Румунії силами об'єднаних військ М. Муравйова та VIII армії [498].

Румунський уряд, побоюючись дальшого наступу Муравйова, вирішив піти на угоду з більшовиками. 9 березня 1918 р. було підписано мирний договір між Радянською Росією та Румунією, у якому наголошувалось, що Румунія виведе свої війська з Бессарабії протягом двох місяців [328, с. 41].

Після появи на території України австро-німецьких військ і негласної підтримки Центральними державами позиції Румунії щодо Бессарабії румунський уряд відмовився від виконання угоди з більшовиками. Але позиція Румунії послабла після того, як Центральна Рада, яка повернулася на початку березня 1918 р. до Києва, знову заявила про своє право на українські території Бессарабії. Свої вимоги вона обґрунтовувала, поклавши в основу історичні факти й етнографічний принцип. 15 березня 1918 р. М. Грушевський у промові перед членами Центральної Ради заявив, що «з української сторони ніхто не має претензії на ті частини Бессарабії, у яких більшість становить молдаванська людність... Мова може йти тільки про ті території, в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Це є мова про північну частину Бессарабії й полудневу» [228, с. 206].

Однак демарші української сторони не вплинули на прорумунськи налаштовану більшість «Сфатул Церій». Під час голосування з питання про приєднання Бессарабії до Румунії на початку квітня 1918 р. за приєднання віддали голоси 86 осіб, утрималось – 36, проти виступили 3 [273. – 13 квітня]. У «Відомостях Крайового органу Бессарабії Сфатул Церій» публікувалися передовиці в яких зазначалося, що населення Бессарабії нарешті позбавилося від «тих жахів, що розтерзують нещасне населення Росії, шовіністично-реакційного духу, яким насичена атмосфера "вільної України", від ганьби єврейських погромів, що то і діло спалахують на Україні, ...й зараз щасливо насолоджуються спокоєм під захистом закону...» [293. – 4 апреля, 18 апреля]. Ця відверта фальсифікація свідчила, що румунська сторона не має ніяких намірів вести конструктивний діалог з УНР і йти назустріч побажанням українців Бессарабії.

Уряд П. Скоропадського з перших днів свого існування також намагався вирішити «бессарабське питання». Гетьман призначив повітових старост до

деяких повітів Бессарабії, але вони, як і інші українські урядовці, не були допущені румунами [417, с. 65]. 11 травня 1918 р. було видано наказ «Про заборону вивозу товарів до Румунії та Бессарабії», яким призупинявся вивіз товарів у ці регіони до вирішення питання про долю Бессарабії та правомочність її приєднання до Румунії.

5 червня 1918 р. українська сторона надіслала ноту до Румунії, у якій зазначалося: «...Рішучим способом відкидаючи права Румунії на Бессарабію і заявляючи про свої права на цю область, правительство Української Держави не думає одначе робити актів якого-небудь насильства у відношенні до прав Бессарабії на справедливе й доцільне національне самоозначення; але цілком зрозуміло, що з життєвого і для всієї України стратегічного і економічного мотивів правительство Української Держави повинно настоювати на приналежності політично-автономної Бессарабії до Української Держави, до чого Україна має всі права й чого бажає величезна більшість населення Бессарабії» [154, с. 297]. 14 червня у виступі на пленарному засіданні мирної українсько-радянської конференції С. Шелухін трактував позицію України: «...Український народ, поставивши своїм принципом етнічні основи розмежування, сказав, що йому можуть належати Хотинський, Акерманський і часть Ізмаїльського повіту, та й тільки, ані трішечки не сягав на те, що не українське, де нема українського народу» [217, с. 171].

19 червня 1918 р. надійшла нота-відповідь королівського уряду, у якій обґрунтовувалась правомірність приєднання Бессарабії до Румунії, з'ясовувалась етнографічна ідентичність її населення з людністю Румунії. Таким чином, ситуація зайшла у безвихідь.

Населення південноукраїнського регіону було добре обізнано про долю українців, які проживали у Бессарабії й з співчуттям ставилося до них. На сторінках газет «Січ» у травні 1918 р. було опубліковано замітку про переслідування українців в Бессарабії. В газеті зазначається: «Обов'язок України вимагає рішучих кроків щодо визволення Бессарабії. Треба робити зараз поки ще бессарабське питання не загубило нації» [289. – 21 травня].

Не зумівши досягти дипломатичним шляхом згоди румунської сторони на перегляд «бессарабського питання», уряд П. Скоропадського перейшов до економічних санкцій. Однак «митна війна», оголошена Румунії, тривала не

довго. На початку вересня до Києва прибула румунська місія, що мала на меті заключити з Україною торговельну угоду. Питання про Бессарабію було вирішено перенести на майбутнє і зробити його частиною післявоєнного влаштування кордонів. Взаємовигідний договір між Українською Державою і Румунією був підписаний 26 жовтня [154, с. 299–300]. Однак впровадити у життя його не вдалося, бо перестала існувати Українська Держава. 10 грудня 1918 р. румунський король ліквідував «Сфатул Церій», а Бессарабію оголосив провінцією Румунії.

Таким чином, і на Південному Сході, у Донбасі, і на Південному Заході, у Бессарабії, сусідні держави – Радянська Росія і Румунія – не визнавали український характер регіону. Але ставити на одну площину українсько-румунські й українсько-російські стосунки в 1918 р. немає підстав. Радянська Росія, по суті, відмовлялась визнати незалежність України і претендувала на всю її територію, тоді як Румунія сприймала Українську Державу як цілком незалежну й обмежувала свої претензії Бессарабією.

*

* *

Отже, за відносно короткий період Гетьманату Скоропадського відбулося істотне поглиблення інтеграції Півдня в Українську Державу. Історичним фактом стала політична переорієнтація південноукраїнського регіону на столицю України – Київ. З офіційних документів і масової свідомості починає зникати стара назва південноукраїнського регіону «Новоросія», що закріпилася за Півднем ще з часів Катерини II. Місцеве населення незалежно від політичних поглядів і національно-культурних орієнтацій усе більше усвідомлювало, що територія трьох губерній – Херсонської, Катеринославської та Таврійської – є невід’ємною складовою частиною національно-територіального простору України. У «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський зазначав, що «...все, що сприяє розвитку почуття єдності між всіма мешканцями України, будує Україну, і руйнує її все, що її роз’єднує. Наприклад, ...розвиток спільного всім почуття спільної території... сприяє нашому виліченню з хвороби недержавності» [502, с. 419].

Важливу роль у закріпленні Півдня України як невід’ємної частини

України відіграла зовнішня політика Гетьмана, спрямована на послідовний захист національних інтересів України. У зовнішній політиці національний характер режиму Скоропадського виявився особливо рельєфно. Не викликає сумніву і соборницький напрямок його курсу. Міжнародна спільнота, принаймні держави німецько-австрійського блоку, і ті нейтральні країни, що схилилися до визнання Української Держави, сприймали її в сукупності всіх історичних регіонів, у тому числі південноукраїнського.

Але українські дипломати не могли б нічого зробити, якщо б не спирались на життєві реалії. Вони виходили з того зрозумілого, базованого на даних наукового аналізу факту, що більшість населення південноукраїнських губерній становлять українці. У тих випадках, коли Україна претендувала на територію Криму, вона була впевнена, що має на це більше прав, ніж будь-яка інша держава (Росія чи Туреччина), чи навіть кримськотатарська національна меншина півострова, якій українським урядом пропонувалась територіальна автономія.

Умови Гетьманату П. Скоропадського, незалежно від намірів керівників режиму, сприяли розширенню етносоціальної бази націотворення в Україні. По-перше, в умовах опозиції відбувалося зближення соціалістичних і національно-ліберальних сил українського суспільства, що втілилося у створенні спочатку Українського національно-державного, а потім – Українського національного союзів. Фактично, склався український національний фронт – політичний промотор інтенсифікації націотворчих процесів.

По-друге, для долі України, зокрема її південного регіону, особливо важливим було те, що Українська Держава залучила до співпраці й ті досить впливові і численні групи населення, які були далекі від українства. Вони були змушені працювати в ім'я розбудови Української Держави й у багатьох випадках робили це цілком щиро і продуктивно. Певним чином на їхній настрій впливали зовнішні обставини: у Росії палахкотіла громадянська війна, а заможні верстви там стали об'єктом «червоного терору». На цьому тлі Україна була оазою спокою і порядку. Досить поширеною та логічно вмотивованою є думка про те, що Гетьманат прищепив значній частині русифікованої еліти України ідею національної державності та залучив її до

реалізації цієї ідеї. Свого часу про це писав В. Липинський, у новітній історіографії цей погляд вперше сформулював у популярній «Історії України» О. Субтельний, а тепер повторюють багато авторів. У результаті українська національна ідея вийшла за межі вузького кола національної інтелігенції – у ширші, економічно надійніші верстви «хліборобів», тобто в середовище заможного селянства і поміщиків. За переконанням В. Липинського, якщо б історія відвела Скоропадському більше часу, він зміг би захопити ідеєю української державності і значно ширше коло селянства, поміщиків, представників торговельно-промислових кіл і вирвати їх з-під монополії «ідеологічної секти», як він називав національну інтелігенцію [607, с. 455]. По суті, зазначає Я. Грицак, в умовах режиму П. Скоропадського була здійснена спроба впровадити концепцію української нації, яка ґрунтувалась не на етнокультурній ідентичності, а на лояльності до Української Держави (громадянсько-територіальна модель), причому ця держава розумілась у широкому територіальному, а не у вузькому етнічному значенні [399, с. 129]. У рамках цієї держави почали формуватись умови для узгодження громадянсько-територіальних і національно-культурних ідентичностей. Особливо важливим це було для Півдня України з його розвинутими регіональними тенденціями, які ще недавно набували характеру антиукраїнського сепаратизму.

У загальному підсумку все це означало, що у складних і суперечливих умовах 1918 р. продовжувався процес формування модерної української нації.

РОЗДІЛ 5. ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР

5.1. Антигетьманське повстання в контексті українського націотворення

Як зазначалось у попередньому розділі, в умовах Гетьманату П. Скоропадського відбувалося подальше закріплення Півдня як важливої складової частини національно-територіального комплексу України. В специфічних умовах Української Держави продовжувалися націотворчі процеси. Чи збереглися ці тенденції в період Директорії УНР? Для відповіді на це питання слід розібратися в характері подій, які розгорнулися в Україні наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.

Антигетьманське повстання, яке очолила обрана Українським національним союзом Директорія УНР, почалось після обнародування П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. грамоти про федерацію України з Росією. В умовах краху Німецької і Австро-Угорської імперій гетьманський режим зробив ставку на білогвардійську Росію і Антанту, що її підтримувала. Новий проросійський уряд очолив С. Гербель, який у свій час був Головноуповноваженим українського уряду на окупованих австрійською армією землях України. У грамоті Гетьмана з приводу призначення нового кабінету зазначалося: «Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави» [659, с. 120].

Директорія вважала себе політичним антиподом Гетьманату. Про перспективу федерації з Росією, та ще й під проводом царських генералів, лідери Українського національного союзу не хотіли й слухати. Вони сприйняли грамоту Гетьмана від 14 листопада як «узурпацію народної влади», а новий уряд як «протинародний, протинаціональний». У першій декларації

Директорії від 15 листопада 1918 р. генерала П. Скоропадського звинувачували в національній зраді – «скасуванні самостійності Української Держави» і прагненні відтворення «єдиної неподільної» Росії з усіма негативними наслідками цього для України [659, с. 131–132].

Підстав для таких оцінок було достатньо. 16 листопада міністр закордонних справ Української Держави Г. Афанасьєв надіслав А. Денікіну телеграму, у якій заявив, що «українські сили у порозумінні з Доном і паралельно з Добровольчою армією направляються на боротьбу з більшовиками і відновлення єдності Росії» [391, с. 49]. Вже наприкінці листопада 1918 р. в деяких районах Донбасу і північно-східної Таврії була утворена спільна гетьмансько-білогвардійська адміністрація. 29 листопада гетьманський уряд постановив видати з державної казни 10 млн карбованців для підтримки Добровольчої армії. Було розглянуто питання про запрошення частин Добровольчої армії для боротьби «з внутрішніми більшовиками» в Катеринославській і Харківській губерніях [39, арк. 75].

Зі свого боку Директорія проголошувала тверді наміри відновити державну самостійність України, республіканський лад і всі його досягнення, знищені режимом П. Скоропадського: «...Всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Установчі Українські Збори твердо й непохитно закріплять їх на українській вільній землі» [659, с. 132]. Цей пункт звернення жителі України повинні були розуміти як перспективу відновлення режиму Центральної Ради з її політичними і соціально-економічними перетвореннями.

Директорія закликала всіх громадян «разом з нами стати збройною силою проти ворогів і злочинців народу» [659, с. 132].

Заклики Директорії до повстання впали на добре підготовлений ґрунт. Незадоволення населення соціально-економічною політикою гетьманського уряду і оголошенням грамоти про федерацію з Росією досягло рівня кипіння. Вісті про революційні події в центрі блискавично поширились по всіх регіонах України, у тому числі й на Півдні, викликавши величезне піднесення.

Розпочавшись 14 листопада 1918 р., антигетьманське повстання швидко набуло загальнонаціонального характеру. Очевидці й дослідники зазначають, що воно розвивалося надзвичайно стрімко. «Протягом кількох днів вся Україна була об'єднана під владою Директорії» [573, с. 30], – писав у 1920 р. М. Рафес, один із керівників Бунду. Історик-марксист М. Яворський у «Революції на Вкраїні в її головних етапах», опублікованій в 1923 р., зазначає, що «протягом двох тижнів Директорія стала паном положення на Вкраїні» [687, с. 61–62].

У повстанні брали участь величезні маси людей, головним чином, селяни. Московська більшовицька газета «Правда» змушена була визнати: «Петлюрівці перемогли тому, що їм вдалося повести за собою багатомільйонні маси селянства» [278. – 1918. – 18 грудня].

Національні меншини України, зокрема російська, єврейська та інші, також не наважувались виступити проти Директорії, за якою стояло багатомільйонне українське селянство. Навіть більшовики на деякий час затаїлися, чекаючи допомоги регулярної Червоної армії.

Органи місцевого самоврядування у більшості своїй також були схильні демонструвати лояльність Директорії. На початковому етапі повстання, в умовах величезного загальнонаціонального піднесення, місцеве самоуправління побоювалось суперечити Директорії, навіть якщо не було прихильним до національного курсу УНР. Певну роль відіграла й та обставина, що при Гетьмані ці органи були об'єктом гонінь. Директорія сподівалась, що демократичні елементи земств і місцевого самоврядування будуть сприяти переходу влади до українського республіканського режиму мирним шляхом. 2 грудня, коли Директорія ще перебувала у Фастові, на місця прийшла телеграма, підписана В. Винниченком. У ній повідомлялось, що 1) влада на місцях переходить до органів місцевого самоврядування і 2) Директорія буде призначати в регіони своїх представників – губернських і повітових комісарів. Місцевим управам пропонувалось подати списки кандидатур на ці посади. Ця телеграма була надіслана і на адресу органів

місцевого самоврядування південних повітів і губерній України [92, арк. 23]. Там, де противники Директорії були слабкі, цей наказ у тій чи іншій формі виконувався. Ситуація складалася на користь Директорії.

Якщо проаналізувати гасла Директорії і її перші кроки в умовах повстання, то є підстави для висновку, що вони цілком вписувалися в націотворчий контекст.

Відомий англійський дослідник Ентоні Сміт вказав на п'ять взаємопов'язаних процесів, які в умовах національної революції сприяють перетворенню пасивної, колоніально-залежної спільноти в націю. До них належать: 1) рух від пасивної покірності спільноти до її активного політичного утвердження; 2) рух за територіальну єдність батьківщини; 3) рух за надання територіальній спільноті економічної єдності; 4) рух за те, щоб поставити народ в центр всіх інтересів, даючи йому освіту в дусі національних вартостей, спогадів і міфів; 5) рух за перетворення членів етносу на «юридичних» громадян, здобуття ними громадянських, соціальних і політичних прав [594, с. 73].

Початковий етап доби Директорії ознаменувався яскравим проявом усіх цих процесів, які проявлялися у тісному взаємозв'язку.

Зокрема, піднявшись на повстання, український народ яскраво продемонстрував *«рух від пасивної покірності до активного політичного утвердження»*. У сучасній історіографії інколи висловлюється думка, що антигетьманське повстання знаменувало собою апогей Визвольних змагань. Нерідко його називають революцією. Зокрема, В. Винниченко писав про це повстання як про *«робітничо-селянську революцію»* [359, с. 121]. Така оцінка зустрічається і в документах Директорії. Подібним чином оцінюється повстання і в публікаціях деяких сучасних істориків [597, с. 559]. З іншого боку, існує зовсім інша характеристика повстання. Історики державницької спрямованості збройну боротьбу між Директорією та прибічниками Гетьмана оцінюють як внутрішньоукраїнський конфлікт, громадянську війну, яка зруйнувала надбання Української Держави в сфері державотворення,

зупинила інтеграційні процеси в українському суспільстві і відкрила шлях руйнівній анархії.

Справді, в подіях початкового етапу повстання можна було виявити певні риси громадянської війни. Українські січові стрільці, які становили елітне військо з'єднання української армії, виступили проти гетьманського режиму, який стояв на чолі Української Держави, і під Мотовилівкою 18 листопада розбили іншу елітну українську частину – полк Сердюцької дивізії і офіцерську дружину, що його підтримувала. Але на цьому внутріукраїнське протистояння закінчилося. Після Мотовилівки практично всі військові частини Гетьмана (у тому числі і залишки сердюків) перейшли на бік Директорії [417, с. 290]. Після цього під командуванням білогвардійського генерала графа Келлера, якого Гетьман призначив головнокомандуючим усіх збройних сил Української Держави, взагалі не залишилося українських частин. Він мав у своєму розпорядженні лише нечисленні проросійські офіцерські дружини, особовий склад яких був переконаний, що в Україні захищають «єдину і неділиму Росію». Ці дружини виявилися неспроможними зупинити наступ повстанців. На місцях, особливо на Півдні, ще залишалися загони місцевої (по складу – поміщицької, колоністської і куркульської) самооборони, які діяли узгоджено з залишками гетьманської адміністрації, але і вони скоро розбіглися. Таким чином, повстання дуже швидко трансформувалося в боротьбу між українськими силами, з одного боку, і прибічниками відновлення Російської держави, противниками незалежності України, з іншого.

Політичне утвердження українського народу передбачало оволодіння ним владними повноваженнями. В основу державного будівництва Директорією було покладено так званий трудовий принцип. Як обґрунтування цього принципу було прийнято тезу, що поміщики і капіталісти ворожі українському трудовому народу не тільки соціально, але й національно, і тому не можуть бути допущені до участі в державному будівництві. В декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. проголошувалося: «Одержавши на час

боротьби силу і право управління державою від першого джерела революційного права – трудящого народу, Директорія передасть своє повноваження тому ж самому народові». Таким чином, політичні права в УНР надавалися «класам працюючим – робітництву й селянству...». До «працюючих», крім робітників і селян, Директорія зараховувала й «трудова інтелігенцію», до якої відносили «робітників на ниві народної освіти, лікарських помічників, народних кооператорів, конторських та інших дрібних службовців». Щодо класів «нетрудових, експлуаторських», то вони «позбавлялися голосу в порядкуванні державою» [601, с. 131–134]. На підставі Інструкції про вибори до Конгресу Трудового Народу України від 5 січня 1919 р. вищий законодавчий орган УНР мав складатися з 593 депутатів. Три південноукраїнські губернії мали вибрати 116 депутатів, у тому числі селян – 82, робітників – 26, інтелігентів – 8. Від Катеринославщини передбачалося обрати 46 депутатів, від Херсонщини – 52, від Таврії (без Криму) – 18 [660, с. 59].

Трудовий принцип суперечив принципам європейської демократії і диктувався впливом на національний провід народницько-соціалістичної ідеології, яка українство ототожнювала з селянством, частково, робітництвом, дрібною інтелігенцією і у відповідності з цією концепцією конструювала українську націю.

Рух за територіальну єдність (за О. Оглоблином, «за єдиний національно-територіальний комплекс») був наступним інспірованим інтелігенцією фактором націотворення.

Принцип територіальної єдності України, її соборності, був одним з основоположних ідеологічних постулатів Директорії УНР. Український національний союз, який обрав у середині листопада 1918 р. Директорію, своє ставлення до питання про територіальні межі незалежної Української Держави висловлював ясно і недвозначно. Коли 7 серпня 1918 р. було підписано угоду між Українською Державою та Всевеликим Військом Донським, згідно з якою територія Ростовського, Таганрозького і Донецького

округів, населених переважно українцями, включалися до складу Війська Донського, УНС виступив із заявою, у якій зазначалось, що «українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення та поневолення українського народу на Донщині» [659, с. 108–109]. В іншій заяві, надісланій Гетьману в жовтні 1918 р. з приводу необхідності створення коаліційно-демократичного національного кабінету, УНС зазначив: «Український Національний Союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний організм усіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли до складу самостійної Української Держави, себто: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорноморії і Кубані» [417, с. 270]. Той факт, що територія Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній є невід'ємною частиною Соборної України, в українському республіканському середовищі часів Директорії не викликав жодних сумнівів. Коли Директорія проголосила загальнонаціональне повстання, одним з перших її рішень були переговори з Західно-Українською Народною Республікою про необхідність об'єднатися в єдину соборну українську державу, а потім і – Акт Злуки УНР і ЗУНР.

Серед взаємозв'язаних процесів, які в комплексі стимулюють націотворення, Е. Сміт називає і економічний фактор – *«рух за надання територіальній спільноті економічної єдності»*. В даному випадку мова йде про національний контроль над економікою, про переорієнтацію народного господарства на службу українському народу.

На початковому етапі повстання керівники Директорії не висували радикальних соціально-економічних гасел. Вони навіть не наважилися відновити соціально-економічне законодавство Центральної Ради, як занадто радикальне. Це відповідало платформі Українського національного союзу, що була заснована на компромісі і утримувала в рамках загальнонаціонального фронту і соціалістів, і лібералів. Але розмах повстання, активна участь у

ньому селянської бідноти і робітництва, підштовхував керівників УНР до прийняття радикальнішої програми, в основі якої було визнання того, що в Україні відбувається не лише національно-політична, але й соціально-економічна революція.

Сприймаючи великих землевласників як соціально і національно чужий українству клас, Директорія взяла курс на позбавлення його не лише політичних прав, але й економічної бази і передачі землі селянам. Робити це планувалося в декілька етапів. Спочатку, 15 грудня 1918 р. Директорія заборонила продаж, заклад і оренду землі. Потім, 9 січня 1919 р. був прийнятий Закон про землю, а 10 січня – Універсал Директорії УНР до селян з приводу схвалення земельного закону. По суті, Директорія прийняла закон про соціалізацію землі. Земля залишалася державною, але передбачалася передача нетрудових площ у користування малоземельних і безземельних селян, причому, всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства мали залишитися в користуванні попередніх їх власників. Максимумом земельного користування була визначена площа в 15 десятин. Безземельних наділяли 5 дес. Ця норма передавалася у власність. Нагадаємо, що Центральна Рада встановила земельний максимум значно вищим – 40 дес. Закон передбачав також створення добровільних селянських спілок у формі кооперативів [601, с. 151–152].

Велика увага в Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. приділялося промисловості. Говорилося про «державний робітничий контроль» на фабриках, заводах та інших промислових установах, про бажання «взяти під керування УНР головні галузі української промисловості й направляти все господарство в них в інтересах працюючих клас, а не малої групи класу великовласників», про боротьбу зі спекуляцією і забезпечення трудових мас предметами першої необхідності [660, с. 15–18].

Для виконання цих завдань у Директорії не вистачило часу. Українська Народна Республіка знову стала об'єктом більшовицької агресії і змушена була всі сили концентрувати на обороні. Але незважаючи на це, період

Директорії супроводжувався глибокими економічними перетвореннями (часто стихійними) і змінами в формах власності, які торкалися інтересів мільйонів жителів України, всього суспільства. В ході цих змін і перетворень, зокрема, аграрної реформи, матеріальні втрати українського населення були мінімальними, а здобутки – значними. Соціальні верхи в Україні, особливо на Півдні (великі поміщики, промисловці, крупна промислова буржуазія, фінансові ділки), були переважно неукраїнського походження і виявилися на боці гетьманського режиму. Саме крупна капіталістична власність і залишки кріпосницької епохи (велике поміщицьке землеволодіння) були, перш за все об'єктами селянських нападів і найбільше втрачали від повстання. Селянське господарство, дрібна промисловість, дрібний і середній бізнес, де були сильніші позиції національного капіталу, в перспективі від переможного повстання і республіканського режиму лише вигравали, бо звільнялися від жорстокої конкуренції інонаціональних монополій. Таким чином, в результаті антигетьманського повстання зменшувався іноземний контроль над національною економікою України, що було одним з найважливіших, стратегічних завдань Української революції, а разом з тим – однією зі складових багатогранного процесу націотворення.

Важливою складовою національної мобілізації був, за словами Е. Сміта, *«рух за те, щоб поставити народ в центр всіх інтересів і вихвалити маси, даючи їм освіту в дусі національних вартостей, спогадів і міфів»*. Директорія УНР була налаштована діяти саме у такому напрямку, хоча й не декларувала свої наміри з такою експресією, яка відчувається в формулі англійського дослідника. Про її зорієнтованість на національні цінності свідчить багато фактів, які могли б стати предметом окремого узагальнення. Вкажемо хоча б на законотворчу діяльність УНР, зокрема, прийняті Директорією Закон про державну українську мову в УНР, Закон про автокефалію Української Православної Соборної церкви, Закон про збільшення державної допомоги на утримання вчителів нижчих шкіл і про зміну штатів вищих початкових шкіл, Закон про зміну штатів професійних середньо-технічних шкіл і про зміну

штатів вищих початкових шкіл. Готувався також Закон про Українську Республіканську Капелу. Всі ці закони були спрямовані на формування національної свідомості, утвердження національної ідентичності, або, як писав Е. Сміт, на *«духовну революцію»*. Директорію навіть звинувачували у тому, що вона занадто багато уваги приділяла питанням впорядкування національно-культурних справ і мало – виробленню засадничих принципів державного будівництва [601, с. 168–169; 660, с. 22–23].

Ще одним важливим процесом, який Е. Сміт характеризує як прояв революції, в ході якої *«давніше пасивна спільнота мобілізується на формування нації»*, є *«рух за перетворення членів етносу на "юридичних" громадян»* шляхом надання їм громадянських, соціальних і політичних прав.

Власне, Директорія з першого дня свого існування виступала за надання жителям України всієї повноти прав громадян держави. В своїй політиці вона віддавала пріоритет національному відродженню титульного етносу, але ніяких дискримінаційних заходів по відношенню до інших національностей не допускала. Навпаки, робилося все для привернення їх на свій бік. Вже перше звернення Директорії від 15 листопада 1918 р. адресується *«чесним громадянам, як Українцям, так і не-Українцям»*. Зазначалося, що після ліквідації з їх участю гетьманського режиму *«всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені»* [659, с. 132]. В Деклярації від 26 грудня зазначалося, що *«...У внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду й дружне поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють Українську Землю»* [660, с. 17]. Було утворене Міністерство єврейських справ, яке очолив А. Ревуцький. На виборах до Трудового Конгресу брали участь представники всіх національних груп, а обмеження стосувалися лише деяких соціальних категорій (*«нетрудящих»*).

Таким чином, національна інтелігенція, яка очолила антигетьманське повстання і відновила УНР, створювала комплекс необхідних умов для прискорення в Україні націотворчих процесів, для перетворення українців в

модерну націю.

Як свідчать факти, йдучи на антигетьманське повстання, селяни Півдня керувалися тими ж мотивами, що й керівництво УНР. Серед них суто національні, без сумніву, займали важливе місце. Але вони – і це цілком природно – поєднувались із соціально-економічними і культурно-освітніми. Коли на початку січня 1919 р. на Півдні відбувалися вибори делегатів до Трудового Конгресу, громадяни с. Мар'ївки (947 дорослих громадян обох статей) Біленьківської волості Олександрівського повіту дали своєму делегату І. Водязі наказ: «1) Стояти за Федеративну демократичну Українську Народну Республіку, причому до виборів до Всеросійських Установчих Зборів – стояти за самостійне Правління Україною; 2) стояти за передачу землі згідно IV Універсалу Центральної Ради; 3) за введення обов'язкової і безплатної державної освіти» [85, арк. 1]. У цьому наказі відчувається вплив політичного досвіду, якого селянство набуло в умовах Центральної Ради й режиму П. Скоропадського. Напевне, воно оцінювало режим Директорії як продовження Центральної Ради й антитезу Гетьманату. Учасники сходу вели себе, по-перше, як українці, свідомі свого національного походження, по-друге, як селяни з їхніми специфічними інтересами. Біленьківська волость вимагала незалежної Української Народної Республіки, вирішення аграрного питання в інтересах трудового селянства і забезпечення національно-культурних потреб народу. Власне в цьому й полягала сутність політичної програми Української Директорії.

На освічених сучасників масове антигетьманське повстання і пов'язані з ним соціально-політичні і етно-культурні процеси справило глибоке враження. Найбільш проникливі з них за частоколом подій помітили чудо перетворення раніше пасивного і байдужого до своєї етнічної сутності українського народу в націю. Особливо сильне враження події справляли на представників національних меншин. Зокрема один із лідерів єврейської соціал-демократичної партії «Поалей-Ціон» професор С. Гольдельман, свідок масового національного піднесення, яким супроводжувалось повстання,

побачив у ньому процес перетворення українського селянства в націю: «...В масах українського народу відбувається ґрунтовний переворот – маса перетворюється в націю, яка починає пізнавати себе, як щось окреме, що пред'являє право на людське існування, як новоповсталий організм, що визначив серед других рівних йому і одноразово – від нього чужий». На вченого і водночас політика цей процес справив настільки сильне враження, що наступну фразу тексту про повстання в Україні він підкреслив: «Ми є свідками рідкісного історичного явища, як українське трудове селянство в процесі ... революції, ставши класом, зараз внаслідок гетьманщини, німців та українського національного руху становиться нацією» [389, с. 11–12; 602, с. 90].

Аналогічно оцінював антигетьманське повстання І. Мазепа, який був свідком його розгортання в південному регіоні, на Катеринославщині: «Воно розбудило українську свідомість в народі» [512, с. 59].

Така оцінка досить поширена в літературі, і, в контексті зазначеного вище, з нею можна погодитись. Справді, участь у масових революційних діях, які проходили під національними і соціальними гаслами, супроводжувалась кристалізацією національної ідентичності українського селянства. Як вже неодноразово зазначалось, цей процес інтенсивно розвивався в період Центральної Ради; він не був зупинений в умовах гетьманського режиму, і повстання під проводом Директорії забезпечило його продовження.

Як і Центральна Рада, Директорія своєю політикою свідомо сприяла цьому процесу. З першого дня свого існування вона твердо стояла на позиціях утвердження повної незалежності України і у цьому відношенні відрізнялась як від Гетьманату П. Скоропадського, який завершив свою діяльність грамотою про федерацію з Росією, так і від Центральної Ради, яка дійшла до визнання незалежності в результаті довгої та болісної еволюції.

Але, говорячи про націотворчі процеси в ході антигетьманського повстання, С. Гольдельман, І. Мазепа та інші автори ототожнюють націю, головним чином, із селянством. Це цілком у дусі народницької ідеології про

безкласовість української нації, її виключно селянський характер.

Як і в період Центральної Ради, в умовах Директорії УНР націотворення звелось до «перетворення селян в націю», що надало цьому процесу одностороннього, незавершеного характеру. У результаті селянство і недостатньо підготовлена для державотворення радикальна національна інтелігенція опинилися віч-на-віч з величезними внутрішньополітичними і зовнішньополітичними проблемами, які без участі інших соціальних верств вирішити було неможливо. Був порушений один із найголовніших принципів національних революцій, який С. Кононенко формулює так: «Їх чинником має бути нація в цілому» [458, с. 46].

Теоретичний постулат про необхідність національної згоди під час визвольної революції не викликає сумніву, хоча у чистому вигляді він проявляється рідко. На якомусь етапі революції розкол в національному фронті виявляється неминучим. Як правило, цей розкол привноситься різним ставленням до соціально-економічних питань. Але український досвід, зокрема, досвід Директорії свідчить, що цей розкол не обов'язково супроводжується блокуванням націотворення. Глибинність, комплексність і багатогранність націотворчих процесів робить їх відносно незалежними від політичної кон'юнктури – участі (чи неучасті) у них окремих соціальних груп.

5.2. Встановлення влади Директорії в південному Правобережжі

Важливим критерієм стану націотворення на Півдні було ставлення його населення до Директорії, його готовність сприйняти український республіканський режим і його соціально-економічні перетворення.

Як і в інших регіонах України, крах гетьманського режиму на Півдні відбувся надзвичайно швидко. Ще до початку повстання на Південь були відряджені емісари українських соціалістичних партій, головним завданням яких була організація республіканського підпілля і збройних антигетьманських загонів. Зокрема на Херсонщині над підготовкою повстання активно працювали офіцери В. Кедровський і М. Григор'єв, які відіграли

значну роль у ліквідації гетьманського режиму в губернії [431, с. 37].

Важливу роль у боротьбі за відновлення республіканського режиму відігравали місцеві сільські інтелігенти – учителі, земські лікарі, дрібні службовці і просто освічені селяни, в основному фронтовики. Інколи вони були членами українських соціалістичних партій, як правило, УПСР чи УСДРП, інколи – безпартійними. Повстання сприяло піднесенню їхньої національної самосвідомості та зрештою відкривало перспективи соціального росту. В ході повстання продовжився процес формування нової політичної і військової еліти. Так П. Василюк, безпартійний, який в роки Світової війни служив штабним писарем, а під час антигетьманського повстання перебував на території Катеринославщини, згадував: «У вагонах, побалакавши з дядьками, ми самі о собі набрали переконання, що ми дійсно щось вище від тієї сірої маси, бо хоч знаємо, хто ми такі». Згодом він став сотником армії УНР [144, с. 88].

На мітингах, у дружніх бесідах і гострих дискусіях українські соціалістичні агітатори переконували селян стати на бік Директорії. Нестор Махно у своїх спогадах описав, з яким величезним захопленням місцевий учитель читав жителям невеличкого села Алеєво Олександрівського повіту телефонограму про створення Директорії під проводом В. Винниченка. Цей виступ справив на селян надзвичайно глибоке враження [176, с. 155]. Багато з учасників подібних мітингів ставали палкими прихильниками Директорії. Вони швидко переймалися революційними гаслами повстання, перетворюючись у більше чи менш свідомих суб'єктів історичного процесу.

Зазначимо, що сценарій встановлення влади Директорії в різних районах Півдня був неоднаковим. Південь був неоднорідним регіоном. Місцеві особливості впливали на перебіг революційних подій. Без сумніву, на остаточний результат боротьби впливали політичні симпатії населення, а це, не в останню чергу, залежало і від того, як ідентифікувало воно себе в національному відношенні. Зокрема, досить істотно відрізнялися події в правобережних і лівобережних районах Півдня.

Почнемо з подій в правобережній частині Півдня, яка охоплювала західну частину Катеринославської губернії з губернською столицею та всю Херсонську губернію з Одесою, Миколаєвом і Херсоном. Тут етносоціальна база Директорії була достатньо широкою і в деяких місцях влада до Директорії переходила мирним шляхом. Але переважав все-таки напіввійськовий чи військовий сценарій її встановлення. Для цього Директорією були використані значні сили. Вони включали в себе військові частини Гетьмана, що перейшли на бік республіки, і новосформовані в ході повстання з'єднання.

Для ілюстрації процесу формування цих сил розглянемо події в Єлисаветграді. Як зазначалось на сторінках періодичних видань, тут ще «19 листопада 1918 р. місцевий український курінь за допомогою українського галицького куреня, одержавши відповідні розпорядження Директорії, роззброїли добровольчий офіцерський загін». Був заарештований повітовий староста Верещагін, а новим комендантом міста став М. Вербицький – отаман українського куреня [276. – 1918. – 23 листопада]. Як бачимо, встановлення республіканського режиму в Єлисаветграді було результатом поєднання місцевої ініціативи (український курінь з місцевих добровольців) і переходу на бік Директорії галичан, що дислокувалися тут.

Особливої уваги заслуговують події в Катеринославі, який був центром величезної губернії та одним з найбільших промислових міст України. В умовах глибокої кризи, у якій опинився гетьманський уряд восени 1918 р., ситуація в місті загострилася. Почалася швидка самоорганізація українських республіканських сил. Філія Українського Національного Союзу розпочала свою роботу в підпіллі наприкінці вересня 1918 р. [271. – 1 жовтня]. До Катеринославського відділу УНС увійшли УСДРП, УПСФ, УПХД, Селянська спілка, Українська партія народних соціалістів, Спілка залізничників, Спілка поштовиків та Українське учительське товариство. На зборах місцевого осередку УНС, що відбулися 18 жовтня 1918 р. в приміщенні Українського клубу, було прийняте рішення «вважати Катеринославський відділ УНС

остаточно сконструйованим; прийнято без всяких змін статут Київського національного союзу». На зборах було обрано також президію організації на чолі з І. Трубою. Заступником голови був призначений В. Строменко [271. – 22 жовтня].

Конкурентами в боротьбі за владу в місті були більшовики. Уже на початку листопада вони почали підготовку повстання з метою захоплення влади. Більшовики зайняли залізницю біля Брянського заводу і стали загрожувати м. Катеринославу. 9 листопада 1918 р. розпочався страйк робітників друкарень, протестуючих проти закриття газети «Діло». 10 листопада стали страйкувати робітники великих підприємств. Припинили роботу майже всі заводи, зупинились електростанція, водогін, трамвай. 13 листопада після переговорів страйкуючих з представниками німецького командування м. Катеринослава була випущена відозва про припинення страйку [271. – 14 листопада].

Гетьманські збройні сили міста, що були представлені VIII корпусом (він складався переважно з офіцерських кадрів), зайняли непевну позицію, ухиляючись від активного опору більшовикам. У цих умовах за сприяння філії УНС у Катеринославі почали формуватися загони армії УНР. Зокрема був організований Республіканський кіш армії УНР, який очолив відомий у регіоні діяч українського руху М. Горобець. Намагаючись забезпечити його успішну протидію офіцерському корпусу, австрійському гарнізону та загонам Червоної гвардії, представники українських національних сил міста вирішили звернутися по допомогу до столиці України. З цією метою до Києва були відряджені І. Мазепа й І. Труба. На жаль, ця місія виявилась безрезультатною: військової допомоги Катеринославу Директорія не надала, обмежившись тим, що доручила очолити штаб українських республіканських військ Катеринославщини двом старшинам – В. Савченку й отаману А. Гулому-Гуленку. М. Горобець став їхнім помічником [512, с. 60–61].

Тоді ж з ініціативи отамана Ю. Божка почав формуватися загін під назвою «Запорізька Січ», що включав піхотний, артилерійський і кінний

курені та кулеметну сотню [587, с. 10]. Остаточо «Запорізька Січ» Божка сформувалася пізніше, після виходу українських військ із Катеринослава. «Це був національний романтик. Він мріяв про відновлення Запорозької Січі і в цьому напрямку проводив пропаганду серед козацтва» [512, с. 62], – так писав про нього І. Мазепа.

Об'єднані сили республіканців і запорожців, роззброївши гетьманську варту, 18 листопада зайняли катеринославський міський вокзал.

Про встановлення влади Директорії в Катеринославі кадет Г. Ігренєв писав: «До Катеринослава петлюрівці ввійшли цілком мирно. Вони зайняли нижню частину міста біля вокзалу... У верхній частині продовжував зберігатися гетьманський режим, який захищав 8-й офіцерський корпус. Австрійські війська були абсолютно байдужі. Такий стан зберігався цілий тиждень і тривав навіть після того, як місто було взяте Петлюрою та проголошено владу Української Директорії» [161, с. 188].

У місті розпочалась діяльність з розбудови нової влади. 20 листопада 1918 р. приступила до виконання своїх обов'язків міська дума [271. – 14 листопада]. 22 листопада 1918 р. в Катеринославську повітову земську управу з'явилися члени місцевого осередку УНС Д. Кондратенко та Ф. Дубовий і повідомили присутніх про відновлення демократичного губерньського та повітового земств [279. – 23 листопада]. 3 грудня 1918 р. на спільному засіданні Катеринославської міської думи та губерньської земської управи виконуючим обов'язки губерньського комісара було обрано А. Ященка. Губерньський комісар діяв рішуче. Він видав розпорядження про закриття більшовицької газети «Звезда». Було також заявлено про відновлення в губернії всіх демократичних міських і земських самоврядувань і волосних земств. Усі повітові старости, призначені Гетьманом, звільнялися з посад. Їхні обов'язки покладалися на голів демократичних земських управ.

Але спокій у краї не настав. У Катеринославі продовжували співіснувати декілька ворожих між собою сил. Під контролем більшовиків перебували робітничі райони, центральну частину міста поділили між собою

Республіканський кіш та окупаційні війська, а нагірну частину продовжував контролювати VIII гетьманський корпус [276. – 1918. – 8 грудня]. Зрозуміло, що таке «багатовладдя» довго тривати не могло. Спочатку в боротьбу між собою вступили війська Директорії та гетьманські частини. Поки між ними тривали бої, катеринославські більшовики дотримувались нейтралітету. Це надало змоги українському командуванню очистити місто від офіцерів VIII корпусу, які частково вирушили на Дон до російської армії генерала П. Краснова, а частково перейшли на бік Директорії [512, с. 63]. Потім настала черга австрійців. Місцевий австрійський гарнізон був роззброєний і виведений із міста. Але залишались більшовики. Губернський комісар А. Яценко скликав нараду за участю всіх політичних партій, що мали збройні загони в місті для узгодження боротьби з більшовиками.

Нова влада негайно взялася за нормалізацію ситуації в краї, ліквідацію мародерства і бандитизму, який інколи прикривався петлюрівськими мундирами. Це було загальноукраїнське явище, на яке звернуло увагу командування армії УНР. Начальник штабу армії УНР отаман Осецький розіслав на місця наказ, який був продубльований А. Яценком і розісланий у всі повіти Катеринославської губернії. У наказі, серед іншого, зазначалось: «Провокатори, злодії та грабіжники користуються тим, що населення не скрізь добре це знає, і заявляються на села, називають себе розвідкою армії УНР, "петлюрівцями" і т.п. та грабують населення, чинять незаконні реквізиції. Приписую негайно оповістити нарочним всі села вашої околиці, що армія УНР нічого ні в кого не реквізує... Від усяких людей, невідомих на місцях, вимагати відповідних документів, і коли їх нема, то заарештовувати й оддавати під військовий суд» [95, арк. 69].

12 грудня 1918 р. А. Яценко передав свої повноваження виконуючого обов'язки губернського комісара Д. Кондрашенку, якого було призначено губернським комісаром [279. – 19 грудня; 297. – 17 січня].

Дещо пізніше під контроль Директорії потрапили приморські райони з головними портами України – Одесою, Миколаєвим і Херсоном. Сили,

спрямовані Директорією на Південний Схід України, які пізніше склали так званий Чорноморський фронт під командуванням генерала О. Грекова, були представлені 1-м Одеським корпусом – полком Філатьєва (5 тис. багнетів, 24 гармати), Фастівським полком (3,5 тис. багнетів); групою М. Григор'єва у складі 6-ої Січової дивізії полковника Веронбицького, 1-го і 2-го Єлисаветградських полків і бронепοїзда [682, с. 68]. Війська дістали від Директорії наказ «негайно приступити до виконання своїх обов'язків і визволити Херсонщину від гетьманців» [21, арк. 41; 554, с. 128]. Війська УНР наступали в двох напрямках – одна група була спрямована на Одесу, друга – на Миколаїв і Херсон.

Республіканські війська першої групи, які наступали з району Роздільна-Помічна в напрямку на Одесу, практично не зустріли ніякого опору. Населення вітало нову владу. Українські політичні групи в Одесі різко активізувались, залучаючи до своїх лав нових членів і готуючись до рішучих дій: «В українські міські організації прибували таємні гінці. Так само і відомі українські діячі зникали кудись на деякий час, за межі міста. Велася підготовча підпільна робота. Одеса не могла залишитись поза подіями, що розгорталися на Україні» [310, с. 176]. Серед військовослужбовців гетьманських частин, що були дислоковані в Одесі, посилювались настрої на користь Директорії. У місті наростала політична напруга. Особливо населення міста схвилювали події в Українському клубі 23 листопада 1918 р. Ввечері цього дня до клубу увірвались поліцейські під командуванням офіцера з метою обшуку. Українці, які були того часу в клубі, оголошувались заарештованими. На знак протесту вони заспівали «Ще не вмерла Україна». Російський офіцер, який керував обшуком, іронічно запропонував присутнім заспівати «Боже царя храни». Це було сприйнято як нахабний виклик. Хтось зателефонував до штабу III корпусу і викликав звідти національно налаштовану сотню. Вона швидко з'явилась і роззброїла поліцейських. Цього часу хтось вистрілив – у результаті був убитий один із заарештованих українців.

Після цих подій у місці чекали на збройний виступ українців – прибічників Директорії. Але його не відбулося. Співвідношення сил було не на користь української меншини Одеси [310, с. 176–177].

Під Одесою війська Директорії, що наступали з Півночі, були на початку грудня. 11 грудня вони взяли під контроль станцію Одеса-Головна, а наступного дня вступили до міста [554, с. 128]. Напередодні цієї події відбулися переговори делегації міського самоуправління у складі Я. Лібермана, Н. Солостяківського та С. Штерна з представниками Директорії – полковником Філатьєвим та І. Луценком. Метою переговорів було не допустити кровопролиття при переході влади до рук представників Директорії. Між командуванням III гетьманського корпусу, що квартирувався в Одесі, та військ Директорії було укладено угоду про здачу міста без бою. У документі також зазначалось, що військові, які визнають владу Директорії, можуть поповнити лави її армії, а ті, хто не визнає, повинні покинути межі України без зброї, або залишитися в місті як приватні особи [276. – 1918. – 12 грудня]. Дмитро Дорошенко зазначає, що III корпус перейшов на бік повстанців, побачивши, що реальної допомоги від Антанти немає [417, с. 291]. На бік Директорії без бою перейшов і дислокований у Тирасполі 13-й піхотний полк.

Зайнявши Одесу, командування військ УНР провело перереєстрацію особистого складу Одеського гарнізону, звільняючи офіцерів-гетьманців. Так місце командира III корпусу замість генерала Біскупського зайняв Філатьєв, комендантом міста було призначено отамана Горбова, а його помічниками – полковника О. Удовиченка та сотника Т. Яніва [554, с. 128].

Таким чином, навіть у такому русифікованому місті, як Одеса, не виявилось достатніх сил, які б перешкодили встановленню тут українського республіканського режиму. Ініціатива була за українським політичним чинником. Організовані в регулярні дружини офіцери мали в руках зброю, але були деморалізовані і не могли організувати опору військам Директорії. Частина з них сховалась у місті, інші скупчились у припортових кварталах в

надії евакуюватися морем до Новоросійська.

Але в Одесі українські війська виявили не лише загони Добровольчої армії, але й невелику команду французьких моряків і поляків, які охороняли резиденцію французького консула Еміля Енно, який прибув сюди наприкінці листопада. У порту стояли декілька французьких воєнних кораблів і чекали на прибуття нових. Визнавши угоду про здачу Одеси українським військам, Е. Енно заявив, що порт, Миколаївський бульвар та деякі квартали центральних вулиць оголошуються «французькою зоною», куди не повинні вступати українські війська. Були видані відповідні накази французького командування [276. – 1918. – 12 грудня, 14 грудня]. «Французька зона» Одеси стала своєрідною нейтральною територією, де під захистом французів знаходилися білогвардійські загони. Того ж часу інша частина міста перебувала під контролем військ Директорії. Таким чином, у місті склалася анекдотична ситуація, коли міські вулиці були перегороджені мотузковим кордоном, уздовж якого ходили вартові. Щоб перейти з однієї зони до іншої, необхідно було мати спеціальну перепустку.

Це було ненормальне становище, яке турбувало українське командування. 16 грудня 1918 р. в Одесі відбулось засідання представників українських військ і міської думи, де лунали гасла ліквідувати французьку зону і відправити з міста російські офіцерські загони. Щодо військ Антанти, то їх було запропоновано вважати «своїми гостями». 17 грудня губернський комісар Одеси і командувач південної групи військ Директорії І. Луценко подав до Одеської думи письмову заяву, у якій говорилось, що «коли дума хоче уникнути пролиття крові, то вона повинна просити союзників не висаджуватися в Одесі. В іншому разі, якщо десант буде висаджений, Директорія зустрине його вогнем» [276. – 1918. – 19 грудня]. Однак заява залишилась без відповіді. Дума відмовилась взяти на себе посередництво. Делегація від українських військово-адміністративних кіл Одеси відвідала французьких представників, але не одержала навіть відпису на свої вимоги.

У відповідь Директорія стала зміцнювати свої війська. 17 грудня генерал

О. Греков був призначений командувачем усіх військ УНР на Херсонщині, Катеринославщині й Таврії. Місцем перебування для нього мала бути Одеса. Він замінив І. Луценка, який керував силами Директорії на Півдні, але був цивільною особою. Пост губерньського комісара І. Луценко залишив за собою [128, с. 23].

Генерал О. Греків розгорнув мобілізацію і з допомогою місцевих діячів Директорії, зокрема І. Луценка, досить швидко сформував повноцінну дивізію. За свідченням О. Грекова, місцеві селяни охоче, у більшості своїй добровільно, йшли на службу Директорії. Це значно зміцнило позиції УНР на Півдні [128, с. 23]. Однак наступальних операцій ці війська не вели. Штаб республіканських військ під Одесою одержав телеграму з Києва, у якій від імені уряду заборонялося вступати в бій і пропонувалось виконати всі вимоги союзників.

Цього часу ситуація в Одесі кардинально змінилася. 17 грудня 1918 р. на чотирьох великих транспортах під захистом військових кораблів у місті висадився союзний десант під командуванням генерала Боріуса. Загальна кількість першої групи десантників становила 5000 багнетів. Боріус видав декларацію, у якій зазначалось, що він бере Одесу «під свою високу охорону». Склалася заплутана воєнно-політична ситуація. Найбільшою воєнною силою були війська УНР. В Одесі вони нараховували майже 10 тисяч чоловік, і ще стільки ж було розташовано в районі Бірзули – Ананьєва – Вознесенська. Частини Добровольчої армії в Одесі були деморалізовані й вантажилися на пароплави, щоб покинути Одесу морем. Але з наближенням французького десанту плани французького командування щодо денікінців змінилися. Тепер їм відводилася роль авангарду в боротьбі за Одесу [310, с. 202–203].

Саме за згодою Е. Енно російський генерал О. Гришин-Алмазов прийняв на себе командування місцевими частинами Добровольчої армії [456, с. 84]. О. Гришин-Алмазов зміг переконати генерала Боріуса, який планував урочисто з музикою вступити до місті, у тому, що потрібно негайно очистити Одесу від «петлюрівських банд». Боріус погодився, і фактично санкціонував

жорстокі бої між військами Директорії та Добровольчої армії. 18 грудня російські офіцерські загони перейшли в наступ з району «французької зони» проти українських військ. Бої тривали доти, доки українська сторона не звернулася з пропозицією розпочати переговори. Французьке командування заявило, що українські війська повинні залишити Одесу. Тобто йшлося не про перемир'я, а про капітуляцію. Уночі проти 19 грудня 1918 р. республіканські війська залишили місто, і французькі війська без жодного пострілу ввійшли в Одесу [233. – 21 грудня]. Генерал Боріус призначив О. Гришина-Алмазова військовим губернатором Одеси, що, у свою чергу, було затверджено генералом А. Денікіним [233. – 24 грудня]. Стало ясно, що французьке командування відкрито стало на бік великоруської контрреволюції. У його документах, адресованих жителям Одеси і регіону, з'явилося характерне: «Жители Южной России!» [310, с. 211].

Штаб українських військ перейшов на станцію Вигода, а військові частини Директорії зайняли позиції в районі станції Дачна. У результаті 9 тисяч бійців УНР з 26 гарматами створили Південний (Чорноморський) фронт під Одесою (командувач – О. Греків). Генералу О. Грекову вдалося підпорядкувати на деякий час військовій дисципліні навіть таких потенційних бунтівників, як М. Григор'єв. Але активних бойових дій цього часу не велося – Одеса була втрачена для Української Народної Республіки [554, с. 129]. Головною причиною цього був зовнішній фактор. Населення Одеси та її околиць було готове прийняти владу УНР. Цього не сталося лише тому, що на перешкоді стала Антанта.

Друга група військ Директорії, що діяла в правобережному секторі Півдня України, була представлена «Республіканськими військами східної Херсонщини» на чолі з отаманом М. Григор'євим. Перебуваючи на гетьманській службі, М. Григор'єв установив контакти з УНС і розгорнув агітаційну роботу в Єлисаветградському й Олександрійському повітах Херсонської губернії. Агітація, у якій поєднувались національні й соціальні мотиви, мала певні успіхи. Під його керівництвом на початку грудня 1918 р.

діяло 117 партизанських загонів і груп. Загальна кількість повстанців М. Григор'єва наближалась до 6 тис. осіб [392, с. 125]. Взявши під контроль сільські райони, М. Григор'єв на початку грудня вирушив у наступ з півночі на Миколаїв.

В цей час місто чекало на появу військ союзників. З цього приводу з'явилося звернення до населення, де зазначалось, що «священний обов'язок кожного громадянина зробити все можливе для найкращого розміщення в місті гостей, не ускладнюючи того ж часу перебування представників германської армії» [295. – 21 листопада]. Згадка про німецькі війська була не випадковою – німці рвалися на батьківщину, але у зв'язку з наступом військ УНР союзне командування затримало їхню евакуацію, плануючи використати для боротьби з Директорією.

5 грудня 1918 р. до Миколаєва з Одеси прибули два англійських і один французький контрміноносці. Зустрічало союзників керівництво міста у складі начальника гарнізону гетьманського генерала А. Богаєвського, представників міського самоврядування, працівників порту. Був присутній також міський отаман де Бонді [99, арк. 22; 276. – 1918. – 6 грудня].

А в цей час до Миколаєва вже наближались війська Директорії. 10 грудня 1918 р. місто залишили представники гетьманської влади. 11 грудня була укладена угода між М. Григор'євим і командуванням німецьких військ у Миколаєві. В угоді за підписами отамана М. Григор'єва, генерал-майора фон Гільгаузена та представника ради солдатських депутатів прапорщика Альбрехта зазначались умови вступу військ Директорії до Миколаєва, які передбачали передачу міських установ і заміну урядових осіб новими в повному порядку без кровопролиття. Війська Директорії гарантували порядок у громадських місцях, магазинах тощо та недоторканість приватної власності. Отаман Григор'єв зобов'язувався придушувати всякі більшовицькі виступи в межах Херсонської губернії настільки, наскільки вистачить в нього сили [295. – 12 грудня].

Як і домовились, вранці 12 грудня 1918 р. війська Директорії вступили до

міста. Частини Добровольчої армії встигли евакуюватися на пароплаві «Румянцев» [276. – 1918. – 12 грудня]. 17-й Олександрійський піхотний полк, що формувався в Миколаєві ще за часів Гетьманату, перейшов на бік республіканських військ Директорії. Наприкінці грудня 1918 р. з Олександрії та Єлисаветграду додатково прибуло 2 тисячі солдатів УНР із 42 офіцерами [286. – 1918. – 22 грудня; 554, с. 129].

У місті розпочалась розбудова нової влади. Відновлювались посади комісарів, що існували за часів Центральної Ради. Комісаром Миколаєва було призначено С. Юріцина, а начальником залоги став полковник Самосієв. Проводилася робота з відновлення демократичної думи [276. – 1918. – 12 грудня].

Наприкінці грудня в Миколаєві стався конфлікт між республіканськими військами й німецьким командуванням. У відповідь на вимоги М. Григор'єва до німців залишити Миколаїв, німецькі війська оточили й обеззброїли 17-й Олександрійський полк, а штаб М. Григор'єва був вимушений перебратися до Снігурівки [554, с. 130].

В Херсоні, крім національних сил, боротьбу з гетьманською владою проводив створений в серпні 1918 р. в Херсоні Окружний воєнно-революційний комітет, до складу якого входили більшовики, анархіст, ліві есери та безпартійні [111, арк. 60]. Але перевага виявилася на боці Директорії. В грудні 1918 р. її влада була визнала в Херсоні майже без опору. 13 грудня була укладена угода між штабом отамана М. Григор'єва та представниками військової та адміністративної влади Херсона. В угоді наголошувалось, що розташований у місті 16-й Єлисаветградський полк продовжує формування «з елементу, відданого УНР», а всі російські добровольчі частини повинні негайно залишити Херсон [43, арк. 1–2]. Гарнізон міста очолив призначений Директорією В. Кедровський [44, арк. 1–2]. 16 грудня із Вознесенська через Миколаїв до Херсона прибув ешелон республіканських військ – кавалерія та піхота. А 21 грудня 1918 р. російські офіцерські дружини в місті були оточені та роззброєні військами Директорії. Але вже в січні 1919 р. під тиском

Антанти та з виходом Добровольчої армії до району Олешки – Каховка – Берислав війська Директорії залишили Херсон.

Узагалі під контроль Антанти на Півдні України потрапила порівняно невелика територія. Наприкінці січня французами було захоплено на південно-західній залізниці всі станції до Роздільної, на Бахмацькій лінії – до станції Колосівка. На початку лютого французька лінія поширила свої межі. Вона йшла через Бірзулу й Колосівку до Миколаєва й Херсона. Була спроба просунутись на північ Бахмацькою лінією до Вознесенська, але закінчилася вона невдало [407, с. 51].

Таким чином, населення правобережної частини Півдня, не виключаючи Катеринослав, Олександрівськ і великі чорноморські портові міста, наприкінці 1918 р. визнало владу Директорії. Більша його частина робила це з щирих почуттів, вважаючи цю владу своєю, здатною задовольнити національні та соціальні потреби жителів регіону; інші змушені були визнати Директорію, враховуючи домінуючі настрої. Білогвардійські частини, сформовані в останній період існування Гетьманату, без зовнішньої допомоги не мали жодних шансів закріпитися в регіоні.

5.3. Боротьба за південне Лівобережжя і Крим

В історичній літературі зустрічається твердження, що Директорії за декілька днів після початку повстання вдалося ліквідувати гетьманський режим на території всієї України (крім Києва, який перебував у стані облоги) [601, с. 221]. Чи стосується це твердження лівобережної частини Півдня?

На території лівобережної частини Півдня України (лівобережні повіти Катеринославської губернії, Таврія і Донбас) розстановка політичних сил була складнішою, ніж на Правобережжі. Тут Директорії не скрізь вдалося повести за собою масове антигетьманське повстання.

Почнемо з розташованого на лівому березі Дніпра повітового Олександрівська, який перебував під сильним впливом губернської столиці Катеринослава. Зміна влади тут відбулася за сценарієм, схожим із

катеринославським.

Події тих днів докладно описані в рапорті старшого осавула штабу 16-ї дивізії значкового Каратинського до начальника штабу VIII корпусу від 30 листопада. За його даними, 18 листопада в місті створився революційний комітет, представники якого 19 листопада 1918 р. повідомили повітового старосту і начальника повітової варти про зняття їх із займаних посад. Того ж дня було сформовано місцевий відділ УНС – Українську революційну раду. 20 листопада полковник Литовченко за підтримки Вільних козаків оголосив командиру дивізії і начальнику дивізіонного штабу, що він обраний вождем революційних військ м. Олександрівська й запропонував мирним шляхом без кровопролиття здати зброю. Усі бажаючі записалися до лав Вільних козаків. Були захоплені склади 47-го полку, артилерія та штаб дивізії. Начальник дивізії спробував виправити ситуацію і звернувся за допомогою до німецьких військ, які були розквартировані в місті. Однак ці спроби ні до чого не призвели. 21 листопада командир революційних військ видав наказ по гарнізону міста Олександрівська, у якому зазначалося, що 47-й Олександрівський полк, штаб дивізії та управління артилерійською бригадою слід вважати розформованими [20, арк. 41–41 зв.; 614, с. 414].

У 20-х числах листопада 1918 р. до м. Олександрівська підійшли війська, підпорядковані Директорії. Це були частини Катеринославського Республіканського коша під командуванням М. Горобця. Командувати Олександрівським гарнізоном було призначено сотника М. Гладніва. Він як Олександрівський повітовий комендант одержав у розпорядження кінну сотню, кулеметну команду та Перший хортицький курінь. Г. Гордієнко, який цього часу перебував в Олександрівську, так описав реакцію жителів міста на переворот: «Все населення в місті *незалежно від національної приналежності* (курсив наш. – Авт.), переворот проти гетьманської влади прийняло з великою радістю» [149, с. 160].

Наказом головнокомандувача С. Петлюри на території краю було оголошено мобілізацію. Кожна волость мала протягом двох діб надіслати до

Катеринослава по 50 чоловік віком від 20 до 35 років, бажано з власною зброєю, одягом і харчами. Бажаючих вступити до війська виявилось навіть більше, ніж очікували. Селянство було готове підтримати республіканський режим [149, с. 160].

Почалося реформування місцевої адміністрації. Місцевий відділ УНС – Українська революційна рада – 20 листопада 1918 р. відновив діяльність міської думи. Дума зібралась у складі, обраному за часів Тимчасового уряду на підставі того, що її повноваження були чинними до 1 січня 1919 р. Міським головою став М. Попов. 26 листопада на надзвичайному засіданні думи, відповідно до пропозиції УНС, було прийняте рішення про обрання повітового комісара. Комісаром УНР в Олександрівському повіті став гласний думи О. Лазаренко.

В Олександрівську земство розгорнуло роботу зі створення дружин самооборони. Воно проголосило негайну ліквідацію рад, вимагало від місцевих волосних управ «усіма засобами» припинити діяльність «грабіжницьких шайок», які тероризували населення.

Що ж стосується Донбасу, Мелітопольського та Бердянського повітів, то після початку антигетьманського повстання ці території опинились на перетині впливів Директорії, махновських загонів і білогвардійських військових формувань.

Інформація про створення Директорії та початок антигетьманського повстання досить швидко поширилась у Донбасі і Північній Таврії, докорінно змінюючи соціально-політичну ситуацію в краї. Вище згадувалось, з яким величезним піднесенням жителі невеличкого села Алеєво Олександрівського повіту, де дислокувались того часу махновці, заслухали телефонограму про створення Директорії під проводом В. Винниченка. Цей виступ справив глибоке враження на селян. «Батьку» довелось використати весь свій ораторський хист, щоб нейтралізувати вплив прихильника відновлення незалежної УНР на аудиторію [176, с. 155].

Але не скрізь знаходилися такі авторитетні противники національної ідеї,

яким був Н. Махно. Під впливом подій у центрі України населення Катеринославщини, Північної Таврії та Донбасу стало швидко озброюватися й об'єднуватися в повстанські загони, прагнучи захопити під свій контроль якомога більшу територію. Уже в листопаді – грудні 1918 р. між білогвардійцями та гетьманцями, з одного боку, і повстанськими загонами різної політичної орієнтації, у тому числі унерівської, – з другого, розгорнулася запекла боротьба за контроль над регіоном. Ця боротьба відбувалась зі змінним успіхом. Деякі населені пункти краю, зокрема частина залізничних станцій, у листопаді – грудні 1918 р. опинились під контролем сил, що підтримували Директорію. Таким чином з'явилась альтернатива гетьмансько-білогвардійському режиму, перспектива утвердження якого не влаштовувала більшість населення Донбасу.

Але встановити міцний контроль над усією територією Лівобережжя українським повстанцям виявилось не під силу. Директорії тут протистояли потужні противники – махновські, білогвардійські, а пізніше й радянські війська.

Особливо небезпечним конкурентом Директорії в боротьбі за вплив на населення в Північній Таврії та частково Донбасі був Н. Махно. Справа в тому, що «батько» орієнтувався на ті ж соціальні верстви, що і С. Петлюра. Але він виступив першим і саме тому перехопив політичну ініціативу. Уже у вересні – жовтні 1918 р. його загони провели успішні партизанські рейди по Олександрівському, Маріупольському, Бердянському і Павлоградському повітах.

13 листопада із залізничної станції Софіївка доповідали до Катеринослава: «Більшовицькі ватаги Махна чисельністю приблизно 300 чол. насуваються з боку села Заливного на село Лукашеве Олександрівського повіту, яке у 12 верстах залізничного сполучення від Софіївки, куди прибуло близько 200 чоловік біженців, серед них є поранені, ватага на своєму шляху вбиває, спалює» [24, арк. 102; 614, с. 414].

Уночі проти 16 жовтня махновці чисельністю в 220 бійців із

4 кулеметами захопили на деякий час Гуляйполе. «Так ми ходили по лівобережній Катеринославщині, – згадував начальник штабу Махна В. Білаш. – Було безліч нальотів, боїв, мітингів. У селах, де нам доводилось зупинятися хоча б на декілька годин, проводилися мітинги із закликом до повстання проти П. Скоропадського, окупантів і їхніх прибічників, за краще життя, за свободу» [320, с. 39]. Ця діяльність принесла свої результати. Селянське антигетьманське повстання в лівобережних повітах Катеринославщини і Північній Таврії розвивалося, значною мірою, під впливом махновців.

18 листопада катеринославський губерньський староста доповідав у Департамент варті: «Загони ватаги Махна в околицях Олександрівського повіту грабують, вбивають... Скрізь у губернії приймаються заходи по боротьбі з бандитами» [48, арк. 2; 614, с. 415].

Саме цього часу деякі частини гетьманських військ у регіоні стали переходити на бік Директорії, але махновці продовжували ставитися до них як до ворогів, «гетьманців». Так 20 листопада Махно захопив с. Жеребець і роззброїв гайдамацький курінь [320, с. 41], а наступного дня надовго повернувся до Гуляйполя. Тут було створено військово-революційний штаб, який остерігався нападу з боку гетьманських (а почасти і петлюрівських) формувань, і тому розподілив район оборони навкруги села на 3 дільниці.

Боротьба між махновцями і петлюрівцями відбувалася зі змінним успіхом і нерідко закінчувалась на користь противників Махна. У спогадах начальника махновського штабу В. Білаша згадується випадок, що стався на початку грудня 1918 р., коли загони, направлені для захоплення Павлограда і Лозової, останню не взяли, «бо там знаходилися великі групи німців і гайдамаки 2-го Павлоградського полку Запорізької дивізії» [320, с. 41]. Тут, як і в ряді інших випадків, мова йде не про бої махновців з гетьманськими військами, яких уже фактично не було, а про їхню боротьбу із загонами Директорії, що формувалися із залишків цих військ і добровольців – заможних селян. Махновці не хотіли бачити різниці між цими ворожими одна одній силами і прагнули зробити все, щоб повести під своїми гаслами

селянське повстання.

Частково їм це вдалося, хоча й вимагало величезних зусиль. Серед рядових повстанців, а особливо тих, хто взявся за зброю, після надходження інформації про повстання проти Гетьмана, було багато потенційних прихильників відродження УНР. Ознайомлення з оцінкою ситуації, яку дає Н. Махно у своїх спогадах, переконує, що він дуже боявся, що повстале селянство регіону вийде з-під його контролю. Одержавши першу телефонограму про збройний виступ Директорії, перелякані махновці навіть запланували пропагандистський рейд, метою якого було «виклад широкій селянській масі нашої повстанської точки зору на уряд, що організувався в Києві». Рейд мав очолити сам «батько». Причому цей рейд Махно хотів провести раніше, ніж Директорія випустить свою програмну декларацію. Рейд не відбувся, але з'явилася листівка «проти Української Директорії як влади взагалі і як влади зрадників революції зокрема». Ця листівка поширювалась на підконтрольних махновцям територіях [176, с. 155–159].

Це був початок широкої пропагандистської роботи серед селянства, яку махновці проводили з метою дискредитації Директорії, залучаючи до цієї діяльності найавторитетніших своїх прихильників і штабістів. «Штаб повстанства, – писав Н. Махно, – паралельно зі своєю основною роботою почав працювати також і для того, щоб визволені повстанські райони правильно зрозуміли Гуляйполе на революційному посту й висловилися б певно про київську Директорію» [176, с. 166].

Сильним конкурентом махновців і Директорії в боротьбі за контроль над лівобережним Півднем були білогвардійці.

Махновський район знаходився між територіями, які контролювала Директорія (із заходу і півночі) і білогвардійськими частинами, що наступали зі сходу і півдня. З махновцями білогвардійці стикалися безпосередньо і мали уявлення про їхній воєнно-політичний потенціал. З Директорією таких контактів не було. Але головним противником в листопаді – першій половині грудня 1918 р. вони вважали все-таки Директорію. Про це свідчить, зокрема,

той факт, що 22 листопада О. Десницький, призначений білогвардійським командуванням своїм представником у Таврії, звернувся з відозвою до населення краю виступати проти Директорії. Відозва завершувалась закликом підтримати Добровольчу армію «до приходу союзницьких військ» (тобто Антанти) і розв'язати питання про владу на Україні на українсько-російській мирній конференції. Йшлося не про створення Української держави, а про відновлення «єдиної Росії».

Захопивши досить значну територію узбережжя Азовського моря, денікінці намагалися знищити тут усі прояви українського політичного життя, не допустити сюди війська Директорії та придушити махновський повстанський рух, який поширився в регіоні.

29 листопада 1918 р. в Мелітополь увійшли частини Добровольчої армії А. Денікіна, що просувалась у московському напрямку. При цьому гетьманська адміністрація продовжувала діяти тут до середини грудня 1918 р. Білогвардійці використовували її в своїх інтересах.

На цей час своїм головним противником вони стали вважати махновців, які діяли в союзі з більшовиками і часто сприймалися як більшовики. 14 грудня мелітопольський повітовий староста полковник Городиський закликав населення повіту «ніяких більшовицьких розпоряджень та наказів не виконувати і радянської влади не визнавати». Наголошувалося: «Всі більшовицькі виступи будуть придушені силою зброї, а особи, які агітують і стоять на чолі цих виступів, віддані суду за законами військового часу». При цьому в боротьбі з махновцями білогвардійці спробували використати ще не розпущені місцеві загони гетьманської державної варти, які інтегрувались у військову структуру Добровольчої армії. Крім цього, білогвардійці намагалися провести мобілізацію молоді. Однак ця акція зустріла спротив як серед міських, так і серед сільських мешканців, – і провалилася [534, с. 137].

Зайняття Директорією 14 грудня Києва і зречення П. Скоропадського влади було великою перемогою Директорії і надало моральної підтримки її прибічникам на Півдні. На Київ почали орієнтуватися ті, хто звик

підпорядковуватися центральній владі. Відновлювали роботу місцеві органи самоврядування, які схилилися до визнання УНР. 21 грудня в Мелітополі представниками міських і земських органів самоврядування було обрано виконуючого обов'язки губернського комісара в Таврії – колишнього міського голову м. Мелітополя Кутукова. Повітовим комісаром, як і за часів Центральної Ради, став Братцев. Одночасно оголошувалось про скасування державної варти й організацію земської міліції. На початку січня 1919 р. Директорія право виконувати обов'язки губернського комісара Таврії надала Катеринославському губернському комісарові Д. Кондрашенкові, який тимчасово призначив на цю посаду Ф. Пінчука. Помічником Ф. Пінчука став Близнюк [282. – 14 січня].

В той же час на кінець грудня в регіоні зміцніли позиції білогвардійців. До району Юзівки з Північного Кавказу, де дислокувалася Добровольча армія А. Денікіна, прибула дивізія під командуванням генерала В. Май-Маєвського. 20 грудня штаб Донецької групи військ розташувався в Микитівці, а згодом – у Юзівці [536, с. 158]. До середини січня під контролем денікінців перебувала територія від узбережжя Азовського моря до лінії вздовж залізниці Оріхове – Пологи – Воскресенка – Волноваха [597, с. 589].

Перед лідерами військово-політичних угруповань, що діяли в регіоні, гостро стояло питання про союзників. Як зазначалося вище, частина Донбасу, Мелітопольський і Бердянський повіти потрапили під контроль білогвардійців. Денікінці рвалися на Північ, де зустріли опір махновців, з якими Добровольча армія вела жорстоку збройну боротьбу. Але на контроль над Катеринославщиною і Північною Таврією претендувала також Директорія та більшовики. У силу свого географічного розташування махновці могли опинитися між трьома силами – військами УНР, дислокованими на заході, білогвардійцями, які закріплювалися на півдні і південному сході, і Червоною армією, що наступала з півночі. Питанням життя і смерті для них було укладання союзу з однією з цих сил.

Ідеологічно найближчими до махновців були більшовики. 27 листопада Махно, у черговий раз зайнявши Гуляйполе (цього разу надовго), створив коаліційний штаб повстанських загонів, до якого ввійшли більшовик, анархіст і лівий есер. На початку грудня 1918 р. представники Катеринославського ВРК, яким керували більшовики, прибули до Гуляйполя й уклали угоду про створення єдиного фронту проти німців, гетьманців, білогвардійців і петлюрівців. З цього моменту Н. Махно фактично вступив у підпорядкування командувача більшовицьких військ В. Антонова-Овсієнка [613, с. 27].

На союз із Н. Махном сподівалися й представники Директорії в Катеринославі. Враховуючи антибілогвардійські настрої в махновському середовищі та селянський, переважно український склад махновського війська, певні національно-демократичні традиції в регіоні, республіканські власті Катеринослава звернулися до «батька» з пропозицією про переговори з метою укласти союз для спільної боротьби з білогвардійцями, що наступала на «Махновію» з Дону. Текст звернення штабу Коша українських вільнокозачих військ на Катеринославщині до повстанців Н. Махна, підписане М. Горобцем, було надруковано двічі в газеті «Повстанець» в 20-х числах листопада 1919 р. У зверненні зазначалося: «Українські повстанці щиро вітають всіх повстанців, які б не були на території України, коли б'ються з денікінськими військами. Батька Махна ми вітаємо як брата по зброї, по ідеї упертої боротьби з денікінськими бандами і повної передачі влади народу. Хоча українські повстанці організовані всеукраїнським Повстанським Комітетом, ми щиро бажаємо і проводимо координацію військових операцій з Штабом повстанських військ Батьки Махно. Тому кличемо всіх повстанців до самої тісної щирої згоди, координації операцій...» [277. – 23 листопада, 27 листопада].

Цим самим отаман М. Горобець зробив спробу нейтралізувати вплив на повстанців більшовиків і ліквідувати білогвардійську небезпеку в регіоні. Махно пішов на переговори і в середині грудня 1918 р. угоду було укладено. Директорія забезпечувала махновців зброєю, боєприпасами і провіантом, а

«батько» дозволяв проводити на підконтрольних йому територіях мобілізацію селян до армії УНР.

Про цю подію писав у спогадах В. Білаш. Згоду на переговори з М. Горобцем він пояснював так: «Штабом було вирішено виманити у нього (Горобця. – *Авт.*) зброю». Н. Махно подає дещо іншу версію мотивів, які викликали переговори з представниками Директорії в Катеринославі, та відрядження туди спеціальної делегації. Виявляється, мова йшла про елементарну розвідувальну операцію та при сприятливих обставинах згуртування тих сил у місцевому республіканському середовищі, які були в опозиції до отамана Горобця [176, с. 171–175].

Якщо судити з мемуарів Н. Махна, отамана Горобця махновці вважали особливо небезпечним противником. Окрім «реакційності» і «шовінізму», «батько» приписував йому заступництво над VIII корпусом гетьманської армії, який дислокувався в Катеринославі, і прагнення домовитися з донськими козаками П. Краснова. Про ці спроби, як і про змову проти Горобця, інспіровану махновськими посланцями, у літературі не згадується, зате з багатьох джерел відомо, що після переговорів махновці одержали в Катеринославі вагон патронів, піввагона гвинтівок, гранати і вибухівку. Напевне, це й було головною метою переговорів. Адже ще не встигли махновці вивезти боєприпаси з міста, як надійшла звістка, що «батько» зайняв Синельникове, яке було під контролем УНР, знищивши при цьому роту козаків. У відповідь на ст. Лозової 25 грудня Січові стрільці розстріляли захоплених ними в полон махновців [613, с. 28]. Після цього про спільні дії не могло бути й мови. Анархо-комуністична і водночас антиукраїнська орієнтація махновців взяла верх.

Але до широких бойових дій між махновцями і українськими республіканцями до кінця грудня 1918 р. не дійшло. Махновці були зайняті боротьбою з денікінцями і не наважувались воювати на два фронти. «Найменша рішучість з боку Української Директорії, спрямована проти нас, – писав Н. Махно, – могла примусити нас зняти цілий ряд бойових частин з

бойових ділянок проти добровольчих частин денікінської армії і, таким чином, що називається, "самим себе ліквідувати" в боротьбі проти денікінських полчищ, без надії на переможний успіх в боротьбі проти військ Директорії» [176, с. 176].

Незважаючи на переговори і той стан, який можна охарактеризувати як «напівмир – напіввійна», ідейно-психологічна боротьба махновців з Директорією не припинялася ні на один день. Особливо яскраво це проявилось під час мобілізаційних заходів, які проводила Директорія в регіоні. Як уже зазначалось, під час переговорів махновці погодилися на поширення мобілізації на підконтрольні їм території. У дійсності мобілізація тут не велась, хоча махновці були не в змозі зірвати її в сусідніх районах, де відчувалася влада Директорії. Зате вони мали можливість заблокувати вивезення новобранців із регіону. Справа в тому, що на території «Махновії» було розташовано декілька вузлових станцій із залізничними депо. Військові повітові начальники, які служили Директорії, могли доставляти мобілізованих у повітові центри лише через ці станції. Перед махновським керівництвом постало питання: як ставитися до мобілізаційних заходів Директорії? Якщо судити зі спогадів Н. Махна, повстанці не наважувалися зірвати мобілізацію та блокувати доставку новобранців лише тому, що боялися широкомасштабного конфлікту з Директорією, до якого не були готові. «Нам ніяк не хотілось пропускати мобілізованих новобранців в повітові міста, але ми усвідомлювали те, що за цим актом піде негайний наступ проти нас військ Директорії, і тоді вийде кільце збройного наступу на революційний район, відбити який нам навряд чи вдасться...», – писав Н. Махно [176, с. 177].

Після тривалої дискусії, махновське керівництво вирішило не лише пропускати мобілізованих, але, якщо у цьому буде потреба, забезпечувати їх паровозами і вагонами. Однак при цьому всі командири та коменданти, які охороняли залізничні станції та полустанки, одержали завдання «всюди затримувати рух поїздів з мобілізованими і проводити з ними мітинги». Для цього були сформовані групи пропагандистів, в основному з гуляйпільців.

Вони подавали мобілізованим основи махновської політграмоти, викривали «реакційну суть» Директорії та необхідність боротьби з нею [176, с. 177–178].

Наприкінці грудня від «холодного миру» і психологічної війни махновці вирішили перейти до активних бойових дій проти військ Директорії. До цього їх спонукали союзники-більшовики. Саме цього часу в Катеринославі розпочались активні дії військ Директорії проти більшовиків. Республіканські війська скористались відходом з міста німецьких частин і спробували зміцнити свої позиції в місті. 25 грудня більшовицькі загони змушені були відступити на лівий берег Дніпра. Однак вже 27 грудня вони розпочали контрнаступ, спираючись на підтримку військ Н. Махна, з яким перебували в союзі.

Захопивши Катеринослав, махновці та більшовики створили Губернський військово-революційний комітет, який у наказі № 1 повідомляв, що «влада Рад в місті Катеринославі та губернії відновлюється повною мірою». Головнокомандувачем радянської революційної робітничо-селянської армії Катеринославського району був призначений Н. Махно, воєнним комісаром – Г. Мартиненко, комендантом Катеринослава – М. Хавський [320, с. 45]. Також були призначені комісари Катеринославської залізниці, пошти і телеграфу, фінансів, продовольства, праці тощо.

Проте надовго закріпитися в місті більшовикам і махновцям не вдалося. У результаті контрнаступу, у якому брали участь повстанські загони отамана М. Малашка та Ю. Божка, Січовим стрільцям під командуванням отамана Самокиша, до яких приєднався повстанський загін отамана Сакви з Верхньодніпровського повіту, 2 січня 1919 р. вдалося знову зайняти Катеринослав і вибити більшовиків і махновців на лівий берег Дніпра [512, с. 64]. При цьому махновці зазнали значних втрат, а авторитет Махна серед повстанців різко впав. Наступ військ УНР був зупинений за декілька десятків кілометрів на схід від Олександрівська. Просуватися далі не дозволяла воєнно-стратегічна ситуація, зокрема наступ з півночі більшовиків, проти яких були кинуті основні сили Директорії на Лівобережжі, і неминуча війна з

білогвардійцями, яку довелося б вести після повного розгрому махновців.

Влада Директорії в центральній частині Катеринославської губернії була відновлена ще майже на місяць.

Розгром махновців вітали місцеві осередки українських національних партій та різноманітні професійні організації [282. – 4 січня]. Олександрівський повітовий селянський з'їзд, що зібрався на початку січня 1919 р. прийняв рішення про підтримку «тільки Української Директорії, котра скинула буржуазне ярмо з бідного люду... Обговоривши питання про владу на Україні, з'їзд постановив: на Україні має бути тільки демократична влада». З'їзд висловив протест «проти самовільних анархістських виступів всяких банд, котрі грабують і тероризують мирне населення та нищать здобутки революції». По аграрному питанні з'їзд вимагав негайно провести в життя закон про соціалізацію землі від 18 січня 1918 р. виданий Українською Центральною Радою [251. – 12 січня].

14 січня 1919 р. в Катеринославі відбувся парад українських військ. На сторінках газети «Дзвін» так описали це дійство: «Після параду перед будинком повітової земської управи була влаштована маніфестація з українськими прапорами. Лавами йшли козаки, їхала козака кіннота артилерія, на маніфестації були присутні військові старшини, повітовий комендант, повітовий комісар. Вітальні промови виголошувались з балкону земської управи. Козаків вітали представники Українського Національного Союзу, земської управи, товариства "Просвіта". Парад і маніфестація справили надзвичайно гарне враження» [251. – 17 січня]. У Катеринославі була створена комісія для збору коштів на спорудження на братській могилі грандіозного монумента 14 козакам, які загинули в боротьбі з махновцями [251. – 17 січня; 282. – 11 січня].

У січні 1919 р. відбувся губернський селянський з'їзд Катеринославщини, на який з'їхалися представники всіх повітів за виключенням Маріупольського, Бахмутського та Слов'яносербського, які не змогли приїхати через перерваний залізничний рух. Делегати вітали «Революційну Директорію УНР

як єдину авторитетну владу України» й вирішили довести до відома представників союзних держав на Україні – Англії, Франції і других держав, що «український народ хоче жити своїм незалежним життям і не хоче, щоб яке б не було чужоземне військо втручалось у внутрішні справи України».

Подібні рішення про підтримку Директорії були прийняті селянським з'їздом Новомосковського повіту на Катеринославщині, Херсонською губернською селянською нарадою та іншими зібраннями громадськості регіону [282. – 16 січня, 19 січня, 22 січня].

Регіон включався в загальноукраїнський політичний процес. Зокрема, тут розпочалася робота по організації виборів до Трудового Конгресу. На сторінках місцевої преси була опублікована «Інструкція для виборів на Трудовий Конгрес українського народу» [251. – 14 січня]. В містах регіону відкрилися комісії по виборам до Трудового Конгресу [297. – 17 січня].

В регіоні негайно розпочалося відродження українського культурного життя, відроджувалися різноманітні громадські, культурні та політичні організації регіону. Так, 10 січня 1919 р. в Олександрівську в приміщенні Народного Дому відбулося урочисте відкриття українського клубу. Оркестр відіграв український гімн. Представники громадськості міста виступали з урочистими промовами. Було влаштовано «бал-маскарад з конкурсами на кращий історичний український костюм, кращий побутовий український костюм та шарж на сучасний політичний момент» [251. – 14 січня]. Продовжувала діяти Олександрівська «Просвіта» [251. – 7 січня]. На початок січня 1919 р. запланували свої рокові загальні збори «Українське видавництво» та українське учительське товариство Катеринослава [282. – 12 січня]. Розгорнув діяльність Катеринославський український клуб «Громада» – українська культурно-освітня громадська організація [297. – 17 січня].

Окремо слід сказати про Крим. З Кримського півострова німецькі війська були виведені в середині листопада 1918 р. Втративши підтримку окупантів, прони́мецький уряд Сулькевича втратив і владу. Новоутворений

проросійський кримський уряд, який складався в основному з російських кадетів, очолив Соломон Крим, свого часу член І Державної Думи, голова Таврійських губернських земських зборів. Уряд С. Крима неодноразово заявляв, що півострів є частиною «єдиної та неподільної» Росії, яка буде відтворена в найближчому майбутньому. На півострові розпочалось формування підрозділів Добровольчої армії. Невдовзі добровольчі генерали стали почувати себе в Криму господарями, цілком незалежними від крайового уряду. Фактично Крим був зайнятий військами Добровольчої армії, а до Севастополя з 25 листопада 1918 р. стали прибувати військові кораблі Антанти [456, с. 84; 548, с. 7]. Після цього денікінські генерали почали визнавати лише владу французів. Отже на територію Кримського півострова контроль Директорії поширений не був.

Повертаючись до питання про вплив антигетьманського повстання на формування національної свідомості населення регіону й утвердження його української ідентичності, зазначимо, що на відміну від правобережної частини Півдня у лівобережній частині цей процес проявлявся дещо слабше. Тут відчувалося домінування селянських загонів, очолюваних махновцями. Вони орієнтувались не на Українську Народну Республіку, а на відновлення радянської влади, у розумінні якої вони різко розходилися з більшовиками. Помітними були тут позиції місцевих більшовиків, які також агітували за радянську владу.

Однак це не означає, що Південь був втрачений для УНР, а українська національна ідея не мала тут ґрунту. Реально оцінюючи обстановку, В. Антонов-Овсієнко зробив висновок, що ці «зародки» радянської влади в окремих повітах України (головним чином, на Катеринославщині) «легко можуть бути задушені петлюрівськими бандами» [Цит. за: 613, с. 26]. Це продемонстрував розгром махновців в Катеринославі і зміцнення тут позицій Директорії. Домінування українського етнічного середовища в регіоні робило дуже проблематичним довготривалий контроль махновців і місцевих більшовиків над краєм. Коли б не військова інтервенція Радянської Росії, ці

території невдовзі потрапили б під повний контроль Директорії.

5.4. Еволюція взаємин УНР і Антанти

Доля українського республіканського режиму, серед усього іншого, вирішувалась на дипломатичних фронтах і багато у чому залежала від ставлення до УНР зарубіжних країн. Директорія в своїй Декларації від 26 грудня 1918 р. оголосила нейтралітет «і бажання мирного співжиття з народами всіх країн» [660, с. 17]. Вона прагнула до визнання УНР міжнародним співтовариством – як Радянською Росією, так і державами Антанти. Боротьба за визнання УНР в її етнографічних кордонах виходила за межі дипломатичної практики. Для країн, які переживали національні революції, відстоювання своєї історичної території, перетворювалося в елемент націотворення. Саме так оцінював Ентоні Сміт очолюваний національною інтелігенцією *«рух ...за безпечну і визнану компактну територію»* [594, с. 73].

Певний час Директорія вела переговори на «двох фронтах» – з Радянською Росією і країнами Антанти. Однак, в міру того, як спроби порозуміння з Москвою зазнавали невдачі, посилювалися і набували воістину доленосного значення відносини з державами Антанти.

Дипломати Антанти були слабо обізнані з реальною ситуацією в Україні. Українські національні сили, що виступали проти влади П. Скоропадського, на їхню думку, несли таку ж загрозу суспільству й майбутньому Європи, як і більшовики з їхньою ідеєю світової революції. Причому така оцінка Директорії була характерною не лише для дрібних чиновників і дипломатів, але й для найвищих урядовців. Так, наприклад, англійський прем'єр Ллойд Джордж називав український національний рух «більшовицьким», а С. Петлюру – «авантюристом і більшовиком». На його думку, незалежна Україна була творінням Німеччини і ніхто ніколи не думав про цей край інакше як про частину Росії. А коли під час обговорення «українського питання» на Паризькій конференції президент США В. Вільсон, висловлюючи

свій погляд, зазначив, що в Україні існує реальне прагнення до автономії, Ллойд Джордж відповів: «До автономії – можливо, але щодо повного відокремлення від Росії, я думаю, що це тимчасовий рух» [Цит. за: 590, с. 396].

Певною мірою в цьому були винні й українські політики, які в 1917 р. так довго відстоювали ідею автономії, що тепер західні держави не були готові до зміни поглядів на форму державності України, і вимоги визнання незалежності сприймалися як несерйозні та кон'юнктурні. Стратегічна мета Антанти на Сході – відновлення «єдиної та неподільної Росії», як противаги більшовизму – змушувала розглядати розбудову української державності як прояв сепаратизму та загрозу на шляху досягнення цієї мети. Південноукраїнський регіон розглядався виключно як частина Росії. В офіційних документах, урядових заявах і виступах політиків держав Антанти для визначення всіх українських земель, як правило, фігурував топонім «Південна Росія».

В цих умовах відбувалися переговори українських представників з французами, які представляли на Півдні України Антанту [619].

Вперше з точкою зору противників П. Скоропадського на події в Україні французький консул Е. Енно в Одесі був ознайомлений ще до захоплення республіканськими військами Києва. З власної ініціативи до представників союзників звернулися керівники Української хліборобсько-демократичної партії, яких до участі в Директорії не було допущено. На початку грудня 1918 р. вони представили французам меморандум, у якому, зокрема, говорилося, що «виникнення самостійної української держави є результатом могутнього національного руху, а уряд Скоропадського був створений під зовнішнім тиском суспільних кіл, які за національною ознакою є далекими від українства, і що тільки самостійники є серйозними супротивниками більшовиків» [182, с. 236; 282. – 7 січня].

Ця записка на союзників і їхнього представника Е. Енно не справила ніякого враження. Вище зазначалося, що з прибуттям 18 грудня до Одеси

генерал Боріус відкрито став на сторону російського офіцерства. Саме воно, за його переконанням, втілювало домінуючу тут політичну і національну тенденцію, яку слід підтримувати в ім'я перемоги над більшовизмом.

Враховуючи це, представнику УНР в Швейцарії Є. Лукасевичу доручалося «дипломатичним шляхом, безумовно минаючи пресу», повідомити уряди Антанти, передусім Франції, що УНР готова ліквідувати або взяти на себе матеріальну відповідальність за ту частину боргу, що припадає на неї, від усієї суми заборгованості колишньої Росії, перед Францією і взагалі Антантою шляхом мирного дипломатичного обговорення всіх фінансово-економічних справ; «Антанта не має ніякої рації вступати з Україною в конфлікт через свої капітали, оскільки це доцільно врегулювати шляхом згоди, бо кожний конфлікт може кинути Україну в обійми російського більшовизму» [391, с. 52].

Це була та платформа, на основі якої представники Директорії вже в грудні 1918 р. спробували встановити контакт із французами.

Ініціатива встановлення контактів з французами належала генералу О. Грекову, війська якого на початку грудня підійшли до Одеси. У своїх спогадах О. Греків пише, що вперше він спробував вступити в контакт з генералом Боріусом зразу ж після того, як французькі війська 17 грудня 1918 р. висадились в Одесі. З ризиком для життя (у місті панували добровольці, які без вагань могли заарештувати, а то й розстріляти українського генерала) він таємно прибув до Одеси і звернувся через посередників до Боріуса, але той відмовився від переговорів. 20 грудня О. Греків повернувся ні з чим на станцію Роздільна.

На початку 1919 р. Директорія стала ще активніше йти на контакти із союзниками. На це її штовхали, окрім всього іншого, невдалі спроби примиритися з більшовиками. Ці спроби наражалися на цинічну відмову радянських дипломатів говорити по суті, того часу як червоні війська вели широкомасштабне вторгнення в Українську Народну Республіку з території РСФРР.

Надії на нормалізацію відносин із французами посилилися після приїзду до Одеси 14 січня 1919 р. командувача союзних сил на Півдні Росії генерала д'Ансельма та начальника штабу полковника Фрейденберга.

Як і їхні попередники, ці французькі офіцери приїхали до Одеси, переобтяжені комплексом російських імперських ілюзій. Пізніше Фрейденберг визнавав у розмові з І. Мазепою: «Нам казали, що в Росії (полковник термін "Україна" не використовував. – *Авт.*) повний розклад, але там є російська Жанна д'Арк, генерал Денікін, навколо якого ніби згуртовуються всі творчі елементи російського народу...» [512, с. 129]. Однак, орієнтуючись на білогвардійців, французи виявили готовність контактувати з будь-якими іншими силами, які виявляли антибільшовицькі наміри. І в цьому відношенні політика Фрейденберга була дещо гнучкіша, ніж його попередника Е. Енно.

У французів були вагомі мотиви для діалогу з представниками УНР. Зокрема, після виведення з Одеси українських військ дуже гостро постала проблема забезпечення міста продовольством. Одеса перебувала в блокаді військ УНР. Російський військовий губернатор О. Гришин-Алмазов не міг забезпечити постачання до Одеси продуктів. Українці не хотіли мати з ним справу, що поставило сотні тисяч одеситів під загрозу голоду.

До того ж, досить швидко виявилось, що за великодержавною риторикою добровольців в Одесі стоїть порівняно незначна сила: війська Директорії були численнішими і більш боєздатними у порівнянні з добровольчими загонами, а оцінка реальної сили мала під час війни вирішальне значення.

Таким чином, було достатньо причин, щоб відмовитися від політики повного ігнорування Директорії та розпочати з нею переговори.

Перше запитання, поставлене генералом д'Ансельмом до Е. Енно після приїзду останнього в Одесу, було таке: чи бачив він представника Директорії генерала О. Грекова? [391, с. 52; 521, с. 165]. Французькі військові вважали, що треба не відкидати прагнення Директорії до співробітництва, а намагатися

створити союз двох місцевих антибільшовицьких сил – армії УНР і Добровольчої армії, хоча про визнання Директорії як влади незалежної України мови вони не хотіли вести.

Тому із середини січня французьке командування, залишаючи цивільну владу в Одесі в руках білогвардійців, стало підтримувати відносини з представниками Директорії. Консул Е. Енно, особа якого втілювала збанкрутілу політику Антанти, в середині січня 1919 р. відбув з Одеси.

10 січня до Одеси для ведення переговорів з французами знову був відряджений представник Директорії генерал О. Греків, нещодавно призначений військовим міністром, і заступник міністра зовнішніх справ А. Галіп. 15 січня 1919 р. відбулася зустріч О. Грекова з генералом д'Ансельмом, яка поклала початок переговорам.

Зустріч показала, що французи все ще не орієнтуються в українських справах і всю інформацію про Україну черпають з місцевих білогвардійських джерел. Перед кожною черговою зустріччю з українськими представниками французькі офіцери вели довгі бесіди з російськими «консультантами». Заступник д'Ансельма генерал Боріус в розмові з О. Грековим сказав, що не знає, чи є в Україні якийсь інший народ, ніж «російський», а начальник штабу Фрейденберг заявив, що за його переконанням Україною називає себе південна частина Російської імперії, але він ніколи не чув, щоб ця частина колись була самостійною державою. Уряд України є ворогом оздоровлення і відновлення Росії. До поразки Німеччини він був на її боці та допомагав усім, чим міг [603, с. 57–58].

Місія О. Грекова не досягла конкретних результатів, а сам він не був визнаний офіційним представником України. Та це був лише початок, і доказом добрих намірів українців послужило зняття блокади Одеси й відновлення прямого залізничного сполучення з Києвом. Зняття блокади зразу ж покращило продовольче і паливне становище Одеси, яке, за оцінкою дослідників, було жахливе [407, с. 40].

Повторюємо, що, розпочинаючи переговори з Директорією, французьке

командування не відмовлялося від цілей інтервенції, у тому числі підтримки гасла відновлення «єдиної та неподільної Росії», а лише змінювало тактику. Формулу нової тактики визначив полковник Фрейденберг досить чітко: «Франція є непорушно вірною принципу єдиної Росії. Але зараз справа полягає не у вирішенні тих чи інших політичних питань, а виключно в тому, щоб використати для боротьби з більшовиками всі антибільшовицькі сили, у тому числі й сили українців» [152, с. 181].

Після візиту О. Грекова й А. Галіпа до Одеси була направлена нова делегація у складі міністра преси і пропаганди О. Назарука і міністра народного господарства С. Остапенка. До Одеси місія прибула 23 січня. Цього часу більшовицький наступ на Україну створив безпосередню загрозу Києву. Перед від'їздом членам делегації були надані інструкції погоджуватися на будь-які поступки для одержання допомоги, крім двох пунктів: у справі незалежності Української держави й аграрної реформи [183, с. 120; 391, с. 55].

Французи погодились вести переговори. Але основними передумовами надання французами допомоги УНР було виконання її урядом вимог, що в дуже грубій, ультимативній формі висунув полковник Фрейденберг, який представляв французьку сторону на переговорах: реорганізувати Директорію шляхом виведення з її складу В. Винниченка, В. Чехівського та С. Петлюри; Україна повинна виставити проти більшовиків армію в 300 тис. осіб під верховним французьким командуванням; залучення до української армії російських офіцерів з Добровольчої армії; на час боротьби з більшовиками фінанси і залізниця України мають бути під контролем Франції; війну з Польщею припинити; питання державної незалежності України та її західних кордонів вирішити на Паризькій мирній конференції; Директорії звернутися до Франції з проханням прийняти Україну під французький протекторат [512, с. 97–98].

На вимогу члена української делегації О. Назарука про попереднє визнання Української держави, Фрейденберг заявив йому, що «кращого визнання як підписання цієї угоди, яка тут запропонована, і бути не може..., з

добровольцями ви, певне, і самі прийдете до угоди з питання вашої автономії – ви надто маленька держава (і це говорилося про країну, площа і чисельність населення якої перевищувала Францію! – *Авт.*), щоб існувати самостійно» [391, с. 55].

Отримавши цей текст угоди місія О. Назарука й С. Остапенка виїхала з Одеси.

Після звіту про результати переговорів, який О. Назарук і С. Остапенко зробили після свого повернення з Одеси 26 січня, було вирішено продовжити переговори і відрядити до Одеси нову делегацію, очолити яку доручили заступнику міністра закордонних справ А. Марголіну. Прибувши ввечері 28 січня до Одеси, він зустрівся з членом керівництва УХДП С. Шеметом, який перебував там і вже встановив контакт з представниками урядів Дону, Кубані і Білорусі, які прибули до Одеси з метою зав'язати відносини з представниками Антанти. Було вирішено спільним зусиллями переконати французів змінити ставлення до національного руху та держав, що утворилися на руїнах Російської імперії. До 5 лютого представники від УНР, Кубані, Білорусі та Дону готували спільну декларацію, яку потім передали французькому командуванню і редакціям місцевих ліберальних газет.

В основі майбутнього влаштування постімперського простору декларацією було покладено принцип «федералізації знизу», «побудованої на добровільній згоді, як рівних із рівними, державних ланок, які утворились на руїнах старої Росії». Але федералізація, у розумінні авторів декларації, не суперечила принципу незалежності й не впроваджувалася негайно: «...Питання державного влаштування цих чотирьох одиниць може дістати шкоре і відповідне вирішення лише шляхом окремого здійснення засад державності і порядку в кожній з них». Створення федерації передбачалося після «ліквідації анархії більшовизму». Що ж стосується боротьби проти більшовизму, то декларація передбачала утворення єдиної армії, спільного генерального штабу. Разом із тим, чітко вказувалось, що «такий штаб не повинен втручатися у внутрішнє життя і внутрішні справи цих державних

творінь» [520, с. 116; 603, с. 115].

У статті Б. Гончара та Н. Городньої стверджується, що полковник Фрейденберг прихильно поставився до ідеї «федерації знизу», запропонованої А. Марголіним. При цьому вони посилаються на розмову полковника з представниками російських політичних кіл на початку лютого 1919 р., у якій він заявив: «Формулу петлюрівців – через самостійність до федерації – я розумію так: самостійність розвиває національні почуття, зміцнює самосвідомість, так необхідну для підтримки рівноваги в федерації» [391, с. 56; 521, с. 190]. Нам здається, що така оптимістична з погляду інтересів української сторони оцінка позиції французів недостатньо обґрунтована. Це засвідчили подальші події.

Поки в Одесі готувалася декларація чотирьох сторін про федерацію, війська Директорії залишили Київ. 5 лютого у Вінниці була скликана Державна нарада, на якій були розглянуті пропозиції французької сторони, одержані під час візиту О. Назарука й С. Остапенка до Одеси наприкінці січня 1919 р. Ці пропозиції викликали загальне обурення. Але було вирішено продовжити контакти, про що вже була досягнута попередня домовленість.

Новий тур переговорів планувалося провести на станції Бірзула, яка перебувала під контролем військ Директорії. Нарада в Бірзулі з участю Фрейденберга відбулася 6–7 лютого 1919 р. і знаменувала деякі зрушення у відносинах між французьким командуванням і Директорією. Однак французьке командування відмовилось визнати самостійність України, заявивши, що це компетенція Паризької мирної конференції. Українцям вкотре довелося вислухати відверто негативну й упереджену оцінку політики України, зокрема Брестського миру 1918 р., який був названий зрадою проти Антанти. В ультимативній формі прозвучала вимога усунення В. Винниченка, В. Чехівського і С. Петлюри зі складу Директорії.

З іншого боку, Фрейденберг визнав автономію української армії щодо своєї внутрішньої організації, але зазначив, що вона буде підпорядкована загальному союзному командуванню. Він заявив, що Директорія одержить

«все потрібне» для успішної боротьби з більшовиками. Соціальні реформи французький полковник назвав внутрішньою справою України, але вказав, що Франція вважає за необхідне при проведенні аграрної реформи зберегти принцип приватної власності. Щодо фінансів і шляхів сполучення, то їх – «виключно в інтересах справи» – слід передати під загальне керівництво французького командування [512, с. 100–102].

Аналіз французьких вимог свідчить, що позиція Фрейденберга зазнала певної еволюції. Вона включала деякі пункти з меморандуму А. Марголіна та його колег щодо федерації, окремі аргументи української сторони, сформульовані в ході попередніх переговорів. М. Стахів вважає, що умови французів у тій конкретно-історичній ситуації були прийнятними і могли стати підставою для підписання договору. Історик пише: «Альянтний штаб, а потім шляхом ратифікації умови також французький уряд, визнали Директорію і Уряд УНР, як "де-факто" Уряд Української Держави. Це було також фактичне визнання незалежності Української Народної Республіки. Все інше було питанням зміцнення української державної влади шляхом розбудови великої дисциплінованої армії, вигнання інвазійних військ Советської Росії геть під Москву і здобуття довір'я населення для державної влади ладом і добрими суспільними реформами на Україні... Найвища Рада кінець-кінцем завжди рахувалася з силою державної влади на місці» [603, с. 134].

Але українська делегація відмовилася прийняти умови французів і підписати відповідний документ. Поступки тоді здавалися занадто великими. Ніхто не наважився взяти на себе історичну відповідальність.

Це роздратувало французів, які вважали, що й так погодилися на занадто великі поступки, які ускладнять їхні стосунки з представниками Добровольчої армії. У відповідь 7 лютого 1919 р. полковником Фрейденбергом і генералом д'Ансельмом було видано наказ № 28, у якому зазначалося, що «генерал д'Ансельм прийняв, починаючи від 15 січня 1919 р., командування арміями Південної Росії, а також військовими одиницями

чужоземних націй. Франція й союзники не забули змагань, які Росія зробила на початку війни й зараз вони прийшли в Росію, щоб дати всім благонадійним елементам і патріотам можливість відновити в краю порядок, який давно вже знищено страхіттями громадянської війни» [359, с. 267–268]. Як бачимо, про Україну в наказі навіть не згадувалось. Французи вкотре використали звичний для себе термін «Південна Росія».

Саме цього часу повним провалом закінчилися переговори Директорії з Москвою. Наступ радянських військ у напрямку Вінниці, штаб-квартири Директорії, продовжувався. Більшовики вимагали повної капітуляції. УНР опинилась фактично в безвихідній ситуації. Безпосереднім наслідком цього стала відставка В. Винниченка та В. Чехівського. Новий уряд, який складався з представників правих українських партій (соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників, народних республіканців), очолив С. Остапенко, прихильник швидкого порозуміння із союзниками. Вважалося також, що праві політики, яких неможливо було запідозрити в більшовизмі, швидше знайдуть спільну мову з французами.

Першими зробили крок назустріч українці. Після відставки В. Винниченка та В. Чехівського і сумнозвісного «Наказу № 28» Директорія 11 лютого дала французам відповідь такого змісту: «Висловити свою згоду про визнання в принципі пунктів договору, які були запропоновані з обох сторін та які обмірковано разом на тих конференціях» [603, с. 149].

Почався новий тур важких переговорів, у ході яких у черговий раз українській делегації довелось відстоювати перед французькою стороною право на визнання суверенітету України. 17 лютого Директорія (за свідченням І. Мазепи, на пропозицію генерала д'Ансельма) затвердила зміст маніфесту до урядів Антанти, у якому зазначалося: «Український уряд задоволений тим, що благородна Франція, вкупі з другими державами Антанти та Сполученими Штатами Північної Америки, готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з більшовиками... Користаючись з нагоди, звертаємося до французького та інших народів держав Антанти з закликом допомогти нам у

справі остаточного визволення української нації й відбудування української державності» [512, с. 112].

І. Мазепа аналізує й інший текст цієї декларації, який навів А. Денікін у своїх «Очерках русской смуты». Згідно з цією редакцією, Директорія заявляє, що «віддає себе під опіку Франції та просить представників Франції взяти на себе управління Україною в галузях військовій, дипломатичній, політичній, фінансово-економічній і судовій впродовж усього часу, доки буде проводитися боротьба з більшовиками» [512, с. 112]. І. Мазепа та інші учасники українських визвольних змагань вважають наведений А. Денікіним текст фальшивкою. Капітуляції з боку Директорії не було. Навпаки, мала місце часткова поступка французів, які шукали в Україні додаткову підтримку в боротьбі з більшовизмом. Але й ця незначна поступка викликала гостру реакцію місцевих білогвардійців. На спеціальному засіданні Південноросійського національного центру в Одесі в лютому 1919 р. була прийнята резолюція, у якій, серед іншого, говорилося: «...Українці – це не нація, а політична партія, яка вирощена Австро-Німеччиною та служить інтересам австро-німецької політики, що ніякого українського народу не існує, а існує південноросійська гілка єдиного російського народу». Французьке командування було попереджено, що встановлення відносин з представниками Української Директорії є «помилковим і небезпечним». Цей погляд був доведений до відома французів [301. – 25 лютого].

Але ці істеричні заклинання прихильників «єдиної та неподільної», схоже, уже почали викликати роздратування французів. Активізувалася робота зі створення крайового уряду для Півдня України («Новоросії») з наявних в Одесі політичних елементів, які б не були представниками Директорії УНР і того ж часу перебували б у певній опозиції до А. Денікіна. Почалося навіть обговорення складу уряду. Однак французи не наважувалися на оголошення уряду без згоди А. Денікіна. Але, як писав потім сам А. Денікін, ця ідея зустріла з його боку «рішучу і різку відсіч» [152, с. 185].

Може саме цьому французьке командування майже два тижні не

відповідало на звернення Директорії, відправлене нею 17 лютого, і лише 1 березня д'Ансельм надіслав на ім'я прем'єра С. Остапенка листа, у якому повідомив, що декларацію Директорії він переправив до Бухареста на розгляд головнокомандувача військ у Румунії та в Південній Росії генерала А. Бертело. До листа був прикладений проект договору, який у загальних рисах повторював вимоги, висловлені Фрейденбергом у Бірзулі. Мова йшла про те, щоб українці негайно підписали цей договір. Д'Ансельм навіть обіцяв С. Остапенку зразу ж, як тільки договір буде підписаний, вислати з Одеси білогвардійців. Далі він заявив, що, «взявши за увагу виявлення доброї волі, яку виявило правительство української зони», він готовий, не чекаючи відповіді з Бухареста, надати українській стороні допомогу. Однак перед українцями знову була поставлена умова: як тільки С. Петлюра і П. Андрієвський будуть виведені зі складу Директорії.

Якщо зміст угоди Директорія готова була обговорювати, то вимога відставки С. Петлюри і П. Андрієвського після демісії В. Винниченка і В. Чехівського була відкинута як неприйнятна і рівнозначна самоліквідації УНР. 4 березня С. Остапенко повідомив про цю позицію українського керівництва генерала д'Ансельма [512, с. 112–114].

Будь-яка незгода Директорії в переговорах раніше викликала у французів прагнення «покарати» українців. Однак цього разу подібного не сталося. Як не дивно, але на зміну ставлення французького командування до УНР найбільший вплив справили більшовики. Правда, вплив цей був опосередкований. На початку березня 1919 р. над військами Антанти на Півдні України нависла пряма загроза. Отаман М. Григор'єв, який ще недавно боровся за утвердження тут національної влади Директорії, наприкінці січня вступив у переговори з більшовиками і на початку лютого разом зі своїми військами перейшов на бік радянської влади. Це змінило воєнно-стратегічну ситуацію на Півдні. На початку березня 1919 р. війська Антанти в результаті жорстоких восьмиденних боїв зазнали поразки під Херсоном. Французькі солдати відмовилися битися з більшовиками. Воювали лише грецькі частини.

Під ураганим вогнем союзники на військових кораблях 10 березня 1919 р. евакуювалися з Херсона до Одеси. За даними І. Мазепи, евакуацію французів забезпечувала сотня українських козаків. Характерно, що коли стало ясно, що Антанта залишить місто, Фрейденберг запропонував О. Грекову взяти військове майно і навіть пообіцяв для його вивезення пароплав. Але зробити цього не встигли [512, с. 128].

Після захоплення Херсона радянські війська з подвоєною енергією продовжили наступ на Миколаїв і 14 березня місто було взято майже без бою.

Ці події справили на французів гнітюче враження. Небезпека нависла над французьким експедиційним корпусом на Півдні України і над французькою політикою в Східній Європі взагалі. У цих умовах французи, нарешті, стали змінювати своє ставлення до Директорії. Вони згодні були на серйозні поступки, зокрема погоджувались визнати С. Петлюру і тісно з ним співпрацювати, розірвавши всілякі відносини з А. Денікіним. У розмові з О. Грековим, яка відбулася після падіння Херсона, Фрейденберг визнав, що після двохмісячного перебування в Одесі «досвід переконав нас... – Денікін не має симпатій в народі, а його добровольці – елемент морально не сталий....». Француз заявив про свою готовність підписати договір з Директорією УНР [512, с. 129]. З договору були викинуті всі ті пункти, на які Директорія раніше не могла погодитися, хоча за характером цей договір не був рівноправним. Але це вже були останні дні березня 1919 р. [601, с. 178–179].

У радянській історіографії панувала думка, що цей договір був підписаний. Однак, як зазначають дослідники, текст угоди, хоча і був підготовлений, затверджений не був. Зовсім несподівано в останніх числах березня французькі представники заявили, що переговори про угоду за телеграфним розпорядженням з Парижу припиняються.

Саме цього часу на Паризькій мирній конференції вирішувалась доля антантівських військ в Україні. Проголошення радянської влади в Угорщині змусило західних політиків сконцентрувати свої сили проти угорських комуністів. Незважаючи на заперечення французів, конференція прийняла

рішення про евакуацію військ Антанти з України.

Невдовзі відбулися кардинальні зміни і в зовнішній політиці Франції. Уряд Ж. Клемансо, послідовного прибічника інтервенції, змушений був піти у відставку, а парламент відмовився фінансувати «східні операції». Договір Директорії УНР з урядом Франції так і не був ратифікований. На початку квітня 1919 р. французькі війська були евакуйовані з Одеси. 6 квітня в місто ввійшли більшовики. Відкрилася нова сторінка історії Півдня.

*
* *

Підбиваючи підсумок короткому періоду Директорії на Півдні України, можна констатувати його надзвичайно суперечливий характер.

У цілому події в регіоні в цей період розвивались у руслі загальноукраїнських тенденцій. Цей період був відзначений надзвичайною активністю населення регіону. Після гетьманської грамоти про федерацію з Росією, що поставила під сумнів самостійницький статус України, почалося масове антигетьманське повстання, яке з центру держави швидко поширилось на весь південний регіон. Правобережна територія регіону, за винятком портових міст Одеси, Миколаєва, Херсона та вузької прибережної смуги, яка потрапила під контроль військ Антанти, при активній участі місцевого населення перейшла під владу українського республіканського режиму, який розгорнув тут реалізацію своєї соціально-економічної та політичної програми. Сільське і міське населення лівобережного Півдня, включаючи територію Донбасу, у своїй більшості також було готове визнати владу Директорії.

Необхідно спеціально зазначити, що у боротьбі за владу на Півдні на боці Директорії брали участь в основному місцеві сили – повстанці та гетьманські військові з'єднання, що перейшли на її сторону. Ніякої допомоги з Півночі (крім відрядження сюди деяких офіцерів і урядовців) не надходило. У південноукраїнському регіоні виявилось достатньо власних ресурсів, щоб розгорнути збройну боротьбу за встановлення тут української національної влади. Якщо розглядати антигетьманське повстання в Україні як важливий

етап формування модерної української нації, то є всі підстави стверджувати, що цей процес охопив весь Південь України. Українська ідея наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. перетворювалась у домінуючу в регіоні. Внутрішні конкуренти республіканського режиму – махновці і місцеві більшовики – не мали шансів надовго закріпитися тут. Це визнавали їхні видатні представники, а на практиці яскраво продемонстрував провал махновсько-більшовицької авантюри із захоплення наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. Катеринослава. Від повного розгрому махновців врятувала зовнішня сила – регулярні війська Російської Федерації, що наступали з півночі. З цією силою Н. Махно ще у грудні 1918 р. встановив союзні відносини. Директорія намагалася «відірвати» махновців від більшовиків, але це їй не вдалося.

Крім регулярних військ Радянської Росії в регіоні діяли також російські білогвардійські формування. Південно-східна частина України вже наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. стала перетворюватися в один із важливих ареалів російської громадянської війни, до якої втягувалося місцеве населення. І більшовики, і білогвардійці прагнули знайти тут своїх прибічників і заручитися їхньою підтримкою. При цьому і ті, й інші не визнавали українського характеру регіону і нещадно боролися з тими, хто ідентифікував себе як українця.

Тут варто згадати Центральну Раду, яка наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. зуміла поширити свій вплив на південний регіон значною мірою тому, що Російська держава попала в смугу дезінтеграції і росіяни, зайняті своєю революцією, на деякий час полишили українців самих на себе. Українці цим скористалися, і Центральна Рада взяла під свій контроль майже весь південний регіон України (без Криму). Коли ж на зміну Центральній Раді прийшов гетьманський режим, він утримував під своїм контролем Південь значною мірою завдяки окупаційним військам, які унеможливили радянську інтервенцію. Зовсім в іншому становищі перебувала Директорія. Трагізм її становища полягав у тому, що міжнародна обстановка для неї склалася надзвичайно несприятливо. У Директорії зовсім не було союзників, зате було

багато ворогів, серед яких найнебезпечнішим виявилась більшовицька Росія.

Прорвати міжнародну ізоляцію Директорії було надто важко. Зовнішньополітичні успіхи Центральної Ради і Гетьманату пояснювались обставинами часу. Визнання німцями та їхніми союзниками в лютому 1918 р. УНР було викликане значною мірою воєнно-політичною кон'юнктурою. Укладаючи мир на Сході, німці сподівалися вивільнити війська для війни на Заході і разом із тим за рахунок ресурсів України поліпшити своє продовольче становище. Антанта свою політику щодо Директорії УНР наприкінці 1918– на початку 1919 рр. проводила, виходячи з необхідності відновлення Російської держави, яка б залишилася в майбутньому союзницею Франції та сильною противагою Німеччині на Сході. Це також кон'юнктурні розрахунки. Але до цих надій примішувалися і невластиві для політики емоції – французи не могли вибачити українцям мир з німцями ще й тому, що він, на їхній погляд, затягнув війну і коштував Франції тисячі і тисячі життів фронтників. Складні переговори, які продовжувалися протягом усього терміну перебування французів в Одесі, мало що дали українцям, хоча поступово справа все-таки йшла в напрямку зближення позицій сторін. Це було викликане логікою подій, яку французькі дипломати не могли нескінченно ігнорувати. Взявши під контроль російський центр, більшовики після закінчення Світової війни стали швидко встановлювати свою владу над національними регіонами, які покидали окупаційні війська Німеччини й Австро-Угорщини.

Справжнє прозріння стало приходити тоді, коли Україна опинилася під повним контролем більшовиків. «Тільки пізніші тверді факти життя, – писав М. Стахів, – переконали Фрейденберга, що він трагічно помилявся і своєю помилкою спричинив до поразки демократії на Сході Європи. Тим самим він допоміг Советській Росії до її перемоги і до її пізнішої загрози для цілої Європи з боку Советської Росії» [603, с. 69].

РОЗДІЛ 6

ПИТАННЯ ПРО СТАТУС ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ 1919–1922 рр.

6.1. Південь України у складі УСРР в 1919 р.

У 1919 рр. Південна Україна стала ареною гострої боротьби між політичними силами, що уособлювали інтереси різних верств українського та російського суспільства. Залишаючись важливим ареалом Української революції, регіон разом із тим став і стратегічним театром російської громадянської війни. Обидві сторони внутрішньоросійського протистояння – більшовики й білогвардійці – намагалися закріпитися на Півдні і використати людські та матеріальні ресурси регіону в боротьбі за контроль над усім постімперським простором. Була і могутня «третя сила» – селянське повстанство, інтереси якого концентрувалися, головним чином, на місцевих чи регіональних проблемах, і яке справляло значний вплив на хід подій не лише на Півдні України, але й далеко за її межами.

Виникає питання: чи продовжився в таких складних умовах процес українського націотворення?

Наприкінці весни 1919 р. більша частина Південної України опинилася під контролем більшовиків. В політичні наміри РКП(б), не входило відродження суверенної України і підтримання пов'язаних з цим процесів націотворення. У цьому відношенні політика більшовиків була запереченням курсу українських політичних режимів, які діяли в 1917–1919 рр. Як і раніше, цей регіон вони розглядали як продовольчу і паливно-металургійну базу Росії. До того ж Південь був важливим стратегічним районом, який після краху Австро-Угорської та Німецької імперій вважався базою для поширення радянського впливу на сусідні країни, зокрема ті, що були розташовані в басейні Чорного моря і в Центральній Європі.

Однак, більшовицький режим був не всесильним. Відкинути все те, що за два роки Української революції увійшло у свідомість мільйонів жителів України – зокрема, відчуття окремішності українських земель, їх територіальної єдності – він виявився не в змозі.

Питання про майбутній статус України, її адміністративно-територіальні межі перед більшовицьким керівництвом постало відразу, як тільки з'явилася перспектива відновлення радянського контролю над нею.

Основоположний більшовицький постулат національної політики, який партійно-державне керівництво Радянської Росії твердо засвоїло ще з дожовтневого підпілля, полягав у тому, що майбутня багатонаціональна комуністична держава на постімперському просторі повинна будуватися як унітарна соціалістична радянська республіка. Будь-які відхилення від цього принципу (зокрема, федеративні стосунки з радянською УНР в 1917 – на початку 1918 рр.) розглядалися як тимчасова тактика при збереженні унітаристської стратегії. Була велика спокуса залишитися вірними «першоосновам» більшовицького вчення без будь-якого відступу від нього в 1919 р. До цього, здавалося, спонукали і зовнішні обставини – крах Німецької та Австро-Угорської імперій і розгортання на їхніх теренах та в інших країнах Європи революційного руху. Ці події були сприйняті як початок світової революції. У промові під час відкриття VIII з'їзду РКП(б) у березні 1919 р. В. Ленін зазначив, що зростання революційного руху в усіх країнах набирає радянської форми. «А в цьому запорука того, що, здійснивши Радянську владу, ми нащупали міжнародну, всесвітню форму диктатури пролетаріату. І ми цілком упевнені, що пролетаріат усього світу став на шлях такої боротьби, на шлях створення таких форм пролетарської влади, – влади робітників і трудящих селян, – і що ніяка сила в світі не затримає ходу всесвітньої комуністичної революції до всесвітньої Радянської республіки» [488, с. 127–128]. На думку В. Леніна, у близькому майбутньому Радянська Росія повинна стати складовою частиною федерації європейських радянських республік. Усі публічні виступи цього часу містять згадки про світову революцію та

міжнародну федерацію радянських республік. Дуже показовою за змістом є промова, присвячена роботі Установчого конгресу III Комуністичного Інтернаціоналу (березень 1919 р.), що була записана на грамофонну платівку і планувалася для масового поширення: «В усьому світі почався поворот до революційної боротьби. Війна показала, що капіталізм загинув. Йому на зміну йде новий порядок. У ряді країн перемогла вже Радянська влада. Ще недовго і ми побачимо перемогу комунізму в усьому світі, ми побачимо заснування Всесвітньої Федеративної Республіки Рад» [491, с. 225].

Така запаморочлива міжнародна перспектива викривляла сприйняття внутрішніх проблем, зокрема питання про майбутнє України. Важко уявити, що на карті майбутньої всесвітньої федеративної радянської республіки знайшлося б місце Україні. Не було нічого дивного в тому, що в більшовицькому керівництві Росії переважали відкриті противники визнання суверенітету України у будь-якій формі, у тому числі у звуженій, радянській. Серед них слід назвати наркома закордонних справ Російської Федерації Г. Чичеріна і Голову ВЦК РСФРР і секретаря ЦК РКП(б) Я. Свердлов. Як видно з текстів, написаних В. Леніним наприкінці 1918 – на початку 1919 рр., він також всерйоз задумувався над питанням про політичне злиття України з Росією, правда, не формулюючи чітко механізму і меж цього процесу, цікавлячись, однак, як до нього поставиться місцеве населення [493].

Серед більшовиків України також було багато впливових противників створення Радянської України, навіть за умови встановлення тісних федеративних відносин її з Росією.

Але Москва одержувала інформацію і про противників цього проекту. Ідея територіальної єдності і самостійності України протягом 1917–1918 рр. настільки глибоко закріпилась у свідомості населення всіх регіонів, у тому числі південного, українська частина якого все більше ідентифікувала себе з українською нацією, що ігнорувати цю обставину було просто безрозсудно.

Була й інша важлива обставина: виявилось, що ця ідея стала проникати в середовище самих більшовиків, зокрема тих, які виростили в Україні.

Визнаючи радянську владу, апелюючи до вчення К. Маркса з його ідеєю диктатури пролетаріату, вони в той же час відстоювали позиції незалежної України і ні за яких умов не погоджувалися відмовитися від цього фундаментального політичного постулату. На початку 1919 р. в Саратові вийшла друком книга українських емігрантів-більшовиків С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі. (Що діється на Україні і з Україною)», яка пізніше була визнана як ідеологічний маніфест українського національного комунізму. В ній читаємо пророчі слова: «Україна може бути лише самостійною! Повірте, іншого виходу немає!... При тому підвищенні національної свідомості і напруженої волі до вільного, незалежного, самостійного життя, яку виявив український революційний національно-визвольний рух, – не може бути й мови про повернення України в стан будь-чєї колонії... Українське національне питання, коли не буде вирішене зараз, у революційну добу, воно буде передане у наслідство історії, як іржа буде точити соціально-економічний і культурно-політичний розвиток і України, й сусідніх держав» [515, с. 247–249].

В умовах краху Директорії на радянську платформу почали переходити ліво-соціалістичні групи українського політикуму, які у свій час брали активну участь в антигетьманському повстанні, але для яких політика УНР була надто «буржуазною», «правою», «проантантівською». Це були, головним чином, українські есери-боротьбисти. Їх працювало багато в радянському апараті і військових з'єднаннях, які наступали весною на Півдні. Більшовики, етнічних українців серед яких було мало, були дуже зацікавлені в їх підтримці. Але, виявилося, що, визнавши радянську владу, боротьбисти не думали відмовлятися від української національної ідеї.

Таким чином, після ліквідації в Україні влади Директорії і встановлення тут більшовицького режиму прагнення до незалежності в населенні не зникло. Більше того, воно стало проникати і в те соціальне середовище, яке раніше вважалося ворожим цій ідеї – в середовище прихильників радянського режиму. Складалася парадоксальна ситуація: розширення соціальної і

політичної бази радянської влади в Україні супроводжувалося розповсюдженням самостійницьких настроїв, проти яких боролися більшовики. Виникла і стала швидко поширюватися ідея створення незалежної радянської України. Все це формувало комплекс умов для продовження українського державотворення, але вже при активній участі національно-комуністичних елементів, які виступили в ролі національної еліти, готової очолити державотворчий і націотворчий процес. Ця тенденція була настільки сильною і несподіваною для нової влади, що змусила зважати на неї в своїй політиці.

Були й інші чинники істотної корекції політики більшовицького центру щодо України, зокрема продовольчий, паливний і, врешті-решт, геополітичний. Як уже зазначалось, Україна традиційно сприймалась у Москві як продовольча, паливно-металургійна база Росії, а з кінця 1918 – початку 1919 рр. ще і як плацдарм для підготовки революційного походу на Захід – своєрідного «експорту революції». Хліб в 1919 р. вилучався засобами «воєнного комунізму» – через продовольчу розкладку. З власного досвіду в Росії більшовики знали, що впровадження продовольчої розкладки викличе негативну реакцію селянства і його опір доведеться долати, можливо навіть військовою силою. Напевне, ленінське керівництво Радянської Росії цілком усвідомлювало, перед яким нелегким вибором стоїть: повна інкорпорація України з її хлібом і вугіллям, але з величезним ризиком масового антибільшовицького опору й непередбачуваного результату, або хліб і вугілля для Росії, але з напівавтономною Радянською Україною і, можливо, без селянського повстання. У контексті підготовки до революційного походу в Європу ця дилема набувала особливо драматичного характеру.

Врешті-решт, після певних коливань проти політики «злиття» виступив і В. Ленін. Відкрити інкорпорацію України до складу Росії після бурхливого національного піднесення і багатого досвідом українського державотворення 1917–1918 рр. він вважав передчасною. Але на позицію українських націонал-комуністів більшовики також не хотіли переходити. Вихід прагматичні

представники більшовицького керівництва в Москві вбачали у тактичному відступі від своїх унітаристських принципів державного будівництва і публічному визнанні федеративного принципу відносин України і Росії. Саме з цього виходили вони, йдучи на утворення наприкінці листопада 1918 р. Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Нагадуємо, що Директорія в цей час ще вела запеклу збройну боротьбу з гетьманським режимом, а цей уряд перебував в російському місті Суджа. На нього покладалося завдання стати прикриттям курсу Москви на більшовизацію України. В. Ленін досить відверто роз'яснював справжню мету створення подібних «урядів». У його телеграмі Головному І. Вацетісу від 29 листопада 1918 р. зазначалося: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові Радянські уряди, покликані зміцнити Ради на місцях... Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх, як визволителів» [497].

26 січня 1919 р. Тимчасовий уряд України продекларував необхідність «об'єднання Української Радянської республіки з Радянською Росією на основах Соціалістичної Федерації, форми якої будуть встановлені повноважним III Всеукраїнським з'їздом Рад» [212, с. 116]. Через деякий час федеративні відносини були визнані як один із важливих, але тимчасових, принципів більшовицької партії у національній політиці. У програмі РКП(б), прийнятій на VIII з'їзді партії в березні 1919 р., було записано: «...Як одну з *перехідних форм* (курсив наш. – Авт.) на шляху до повного єднання, партія висуває федеративне об'єднання держав, що організоване за радянським типом» [126, с. 201]. Ця формула розставляла все на свої місця: федерація допускалася, але як тимчасова форма, причому в максимально звужених, формальних рамках. Один з найвпливовіших членів більшовицького керівництва Росії Я. Свердлов, рекомендував, з метою протидії суверенізації, яка, за його словами, «котилася і з України, і з Латвії, і з Білорусії», «замість самостійної Конституції Української республіки прийняти, хоча б з

поправкою, Конституцію Радянської Росії» [583]. Практично, так воно і сталося. Таким чином, гасло федерації було прикриттям традиційного унітаристського курсу, який, у кінцевому рахунку, повинен буде привести до злиття України з Росією, а українців – з росіянами.

Продекларувавши визнання федерації, більшовики постали перед завданням сформулювати своє ставлення і до іншого, принципово важливого для українців питання – про територіальну цілісність України. Стояло питання, чи вся Україна вступає в федеративні відносини з Росією, чи буде повторений минулорічний варіант, коли Україною були визнані лише «чотири з половиною» губернії, а Південь і Схід у складі Донецько-Криворізької та інших радянських республік було оголошено частиною російської федерації. По суті, це було питання про те, як будувати свої відносини з Україною на близьку і далеку перспективу, зокрема, визнавати її існування в рамках етнографічних чи якихось інших кордонів (наприклад, у межах 9 губерній) або продовжувати попередню політичну лінію, спрямовану на негайну дезінтеграцію України з її інкорпорацією до складу Росії.

Було багато підстав для того, щоб повернутися до минулорічної практики обмеження території України «чотирма з половиною губерніями», тобто її розчленування шляхом створення в регіоні автономних радянських республік – складових Радянської Росії.

Наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. частина колишніх керівників Донецько-Криворізької республіки виступила з проектом відновлення цього автономного утворення у складі Росії. Серед них був і Артем (Ф. Сергєєв), один із фундаторів ДКР [160. – № 4. – С. 168]. У Донбасі ці настрої були досить поширені й про них доповідали в ЦК РКП(б) уповноважені, які виїжджали в Україну [562, с. 111; 609, с. 170].

Ставлення до Півдня України, як до частини Росії, а до її населення, як до росіян (або «новоросів»), залишилося характерним для багатьох більшовиків, у тому числі й найвищих керівників РСФРР, не виключаючи В. Леніна. Так у його телеграмі голові Раднаркому УСРР Х. Раковському від

15 квітня 1919 р. територія, де були розташовані курортні міста Одеса, Гола Пристань, Бердянськ, називалася «півднем Росії». Подібні географічні «відкриття» можна знайти і в інших публікаціях В. Леніна [494; 499]. Разом з тим, іноді в 1919 р. він ідентифікував Південь саме з Україною [496; 500, с. 313–314].

Напевне, долю Півдня вирішила знаменита більшовицька «революційна доцільність», яка цього разу зіграла на користь територіальної цілісності України. Геополітичне становище регіону примушувало сприймати його як найближчий тил для розгортання революційного походу на Захід, де, здавалося, уже палахкотить вогонь революції. У південних губерніях почали формуватися нові військові підрозділи, які планувалося спрямувати в Центральну Європу і на Балкани; за рахунок цих губерній Москва розраховувала забезпечити Червону армію та центральні райони Росії продовольством, а промисловість і транспорт – вугіллям. Було очевидно, що нова спроба інкорпорації Півдня до складу Росії викличе серйозні військово-політичні ускладнення. Неважко було спрогнозувати, що проти приєднання до Росії виступила б значна частина населення, зокрема та, що знаходилася під впливом українських соціалістів, для яких принцип державного суверенітету України був особливо важливим. Цей виступ міг зірвати хлібозаготівлі на Півдні. Не можна було вирішувати одночасно декілька надто складних проблем – приєднувати Україну до Росії, вилучати (насильницьким шляхом, бо іншого тоді не було) хліб у селян і готуватися до воєнного походу на Захід. Треба було зупинитися на розв'язанні найважливіших з цих завдань.

Зупинилися на світовій революції, хлібі й вугіллі. Саме ця обставина, поряд з деякими іншими, визначила долю Півдня. Було вирішено відмовитися від спроб відірвати цей регіон від решти України, визнати територіальну цілісність УСРР у звичних для населення межах 9 губерній (без Криму) і проголосити федерацію з Росією. Разом із тим шляхом адміністративно-територіальних перетворень зміцнювався контроль над регіоном.

15 лютого 1919 р. за узгодженням із ВЦВК і РНК РСФРР, Раднарком УСРР видав декрет про утворення Донецької губернії, до складу якої було включено два повіти Катеринославської губернії – Бахмутський і Слов'яносербський. Утворення нової губернії у складі України пояснювалось особливим значенням Донбасу, а саме його кам'яновугільної промисловості, яка повинна була відіграти виключну роль як паливна база в умовах громадянської війни для її успішного завершення. Губернським центром став Луганськ [133, с. 78; 413. – 2003. – № 6. – С. 77]. Хоча ця нова адміністративна одиниця УСРР створювалась як тимчасова (у Донбасі йшли бої з білогвардійцями), сам факт її появи свідчив, що ставлення вищого керівництва Радянської Росії до України справді змінилося. Радянська Україна сприймалась як національно-територіальний комплекс, що включав Південь.

Через два дні після утворення Донецької губернії було прийняте рішення, яке остаточно унеможливило відродження Донецько-Криворізької республіки. 17 лютого 1919 р. за доповіддю Й. Сталіна була ухвалена постанова Ради праці й оборони за підписом В. Леніна, у якій зазначалося: «Просити тов. Сталіна через Бюро ЦК провести знищення Кривдонбасу» [215, с. 102].

З усього було видно, що це рішення вже мало формальний характер і констатувало очевидний для Москви факт – відновлення ДКР не лише неможливе, але й шкідливе. Ця постанова була лише шостим пунктом невеликого документа, який мав назву «Про організацію маршрутних поїздів для транспорту і хліба» і був присвячений питанням забезпечення Російської Федерації українським вугіллям і хлібом. Це означає, що більшовицьке керівництво відкинуло сумнівну справу відтворення на Півдні України автономних радянських республік у складі РСФРР, а зайнялося більш прагматичним питанням – забезпеченням Росії українським хлібом, вугіллям та іншою місцевою сировиною.

25 лютого 1919 р. було прийняте ще одне важливе рішення – на засіданні Наркомату закордонних справ РСФРР вирішувалося питання про

розмежування Радянської України і Радянської Росії: до складу УСРР відійшли території, які входили до 9 губерній колишньої Російської імперії (без Криму, Суразького та Новозибківського повітів Чернігівської губернії). Наступний крок було зроблено 10 березня, коли РНК УСРР затвердила «Договір про кордони з Російською Соціалістичною Радянською Республікою» [346, с. 5; 428, с. 351].

Наступні зміни в адміністративно-територіальному устрої України підтверджують висновок про суто утилітарний характер підходу до адміністративно-територіальних змін в Україні. 29 квітня на межі Херсонської та Катеринославської губерній було створено новий Криворізький повіт, який увійшов до складу Катеринославської губернії. Він склався з 25 волостей Херсонського, Олександрійського та Єлисаветградського повітів Херсонської губернії та 9 волостей Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Мета утворення цього повіту – формування в межах Катеринославської губернії промислового комплексу, який би поєднував залізну руду Кривого Рогу, марганець Нікопольщини, промисловість Катеринослава та сільське господарство навколишніх волостей.

Далі настала черга найбільшої на Півдні губернії – Херсонської, на території якої на початку 1918 р. функціонували Одеська радянська республіка і Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна. Про спроби їх відновлення в нових умовах документів не виявлено. 10 травня 1919 р. на базі Херсонської губернії було створено Одеську і Херсонську губернії [413. – 2004. – № 1. – С. 43].

Після встановлення в 1919 р. радянської влади в південному регіоні постало питання про адміністративно-територіальне підпорядкування Бердянського, Мелітопольського і Дніпровського повітів, які до 1917 р. входили до Таврійської губернії, складаючи її материковий масив. Як зазначалося вище, після утворення в 1918 р. в Криму Радянської республіки Тавриди на ці повіти претендували кримські більшовики. У квітні 1919 р. у

Криму була встановлена радянська влада, і знову необхідно було визначитися зі статусом півострова і материкових повітів.

Географічне положення Криму й цілий комплекс політичних обставин, які склалися в південноукраїнському регіоні в умовах краху гетьманського режиму, створювали передумови для включення Криму до складу УСРР. Здавалося, усе йшло до цього. Після II з'їзду КП(б)У в жовтні 1918 р. Кримська більшовицька організація рішенням Москви була включена до складу КП(б)У на правах обласної. За допомогою ЦК КП(б)У, який перебував у Москві, й Одеського обкому КП(б)У 1 грудня в Сімферополі була скликана Загальнокримська партійна конференція, яка визначила тактику боротьби проти білогвардійців і військ Антанти, що висадилися на півострові. 14 січня 1919 р. на обласній партконференції в Сімферополі був обраний новий склад підпільного обкому, на який було покладено завдання очолити боротьбу за відновлення на півострові радянської влади.

Розв'язка настала після захоплення півострова радянськими військами. Більшовики взяли курс на повне підпорядкування Криму Росії, тобто повернулися до практики 1918 р. Ще 23 квітня 1919 р. на засіданні політбюро ЦК Російської КП(б) за участю В. Леніна було обговорено питання про Крим і визнано бажаним створення Кримської радянської соціалістичної республіки. Кримська більшовицька парторганізація була виведена з підпорядкування ЦК КП(б) України і перепідпорядкована безпосередньо ЦК Російської КП(б). 28–29 квітня 1919 р. III Кримська обласна партконференція за участю представників ЦК Російської КП(б) і ЦК КП(б)України, наркома внутрішніх справ Української СРР К. Ворошилова і члена президії Всеросійського ЦВК М. Муранова ухвалила постанову про створення Кримської СРР і Тимчасового робітничо-селянського уряду Криму. Головою уряду був призначений Д. Ульянов. На початку травня 1919 р. за рішенням ЦК РКП(б) Крим (у межах півострова) за статусом був прирівняний до області [344, с. 294–295; 396, с. 308–309]. Таким чином, материкові повіти Таврійської губернії було визнано частиною УСРР, а Крим включався до складу РСФРР.

Деякий час кримські більшовики висловлювали претензії на контроль над материковою частиною колишньої Таврійської губернії. Але ревкоми трьох материкових повітів відхилили їх, як не погодилися і на пропозиції щодо приєднання до суміжних Катеринославської та Херсонської губерній. Виявивши місцевий патріотизм, вони виступили за об'єднання цих повітів в окрему губернію. 19 червня 1919 р. Всеукраїнський ЦВК ухвалив постанову про створення окремої Мелітопольської губернії з центром у м. Мелітополі [413. – 2004. – № 1. – С. 44]. Вважалося, що це утворення тимчасове, і його подальша доля буде визначена після припинення воєнних дій. Але в 1919 р. до цього не дійшло. Крим і Північна Таврія влітку були захоплені військами А. Денікіна.

Таким чином, у 1919 р. радянський уряд України поширював свої владні повноваження (до речі, досить обмежені) на ті самі території, які свого часу Центральна Рада оголосила Українською Народною Республікою, які вважав невід'ємною складовою Української Держави Гетьман П. Скоропадський і на суверенітет над якими претендувала після антигетьманського повстання відроджена УНР. Населення регіону, незважаючи на зміни політичних режимів, різні політичні уподобання і національне походження, звикало до того, що живе саме на території України, а не в частині Великоросії – Новоросії. Ця обставина зберегла для українців південний регіон – частину їх спільної Батьківщини. Як зазначалося вище, історична Батьківщина є однією з найважливіших підстав модерного націотворення.

Напевне, більшовики, перебуваючи в полоні революційних ілюзій, не усвідомлювали довготривалих наслідків своїх дій. Про це свідчить інший аспект політики більшовиків в Україні: визнавши її територіальну цілісність, нова влада із самого початку продемонструвала своє негативне ставлення до українського національного відродження, ставлячи перепони розвиткові української мови і культури, а значить, формуванню національної свідомості і процесу націотворення. Прикладів цього можна навести багато. Так, 3 січня 1919 р. Х. Раковський, голова Тимчасового робітничо-селянського уряду

України, опублікував в московських «Известиях ВЦИК» статтю «Безнадежное дело», у якій підводив читача до висновку, що українського народу немає, що селянству «бракує того, що зветься звичайно національною свідомістю», що українська справа є вигадкою інтелігенції. Керівника уряду охоче підтримували вищі урядовці. Лише один приклад. У лютому 1919 р. керівництво поштової служби УСРР видало розпорядження: «Усе діловодство й службові зносини вести тільки російською мовою» [296. – 2 лютого; 660, с. 174].

Реакцію населення на антиукраїнську політику в соціально-економічній, політичній і культурній сфері більшовицька влада відчула дуже швидко. Населення, особливо селянство, стало знову братися за зброю. Селянсько-повстанський рух охопив усю територію України, у тому числі південноукраїнський регіон. Вже у квітні 1919 р. на підконтрольних більшовикам територіях України відбулося 98 збройних виступів [463, с. 55], а всього навесні та влітку 1919 р. було зафіксовано 396 селянських повстань, на придушення яких більшовицький уряд України змушений був кинути великі військові сили [655, с. 90].

Виникає питання, на які ідеологічні вектори орієнтувалися повстанці, як співвідносилися у їх свідомості традиційні селянські вимоги з політичними намірами і якими, врешті-решт, були ці наміри?

Безумовно, на антибільшовицькі виступи селянство штовхало почуття протесту. Політика більшовиків не сприймалася селянством. Але зводити всю ідеологію повстанства до гасел протесту (саме так оцінюють селянський рух деякі автори) було б неправильно. В антибільшовицьких селянських повстаннях 1919 р., крім традиційних протестних мотивів, сучасні дослідники виявляють і суто національні. Зокрема, В. Ластовський і А. Демертіно, досліджуючи ідеологічні основи селянського повстанства, стверджують: «...Весь ідеологічний спектр повстанського руху лежав ...в площині... "більшовицька чи не більшовицька Україна" і основною його метою було спрямування протестного матеріалу в державотворче русло» [484, с. 50–51].

Безсумнівно, ідеологія повстанців була віддзеркаленням настроїв, які панували в селянському середовищі в 1919 р. Два роки Української революції, зокрема, доба Центральної Ради і антигетьманське повстання не пройшли безслідно. Про політичні настрої, які панували в селянстві Півдня навесні 1919 р., писав В. Антонов-Овсієнко в «Записках о гражданской войне». У другій половині квітня 1919 р. він разом із наркомом О. Шумським і повстанським отаманом М. Григор'євим, який тоді був на радянській службі, виїхав з м. Одеси до села Верблюжки на Херсонщині на свято 1-го Верблюзького полку, однієї з найсильніших повстанських частин дивізії Григор'єва. «Версти за дві до цього села, – писав В. Антонов-Овсієнко, – наше авто зустріло величезний натовп, який заспівав могутнім співом "Заповіт". Почалися промови. Тов. Шумський, говорячи українською мовою, спершу мав успіх. Далі почав говорити про земельну політику радянської влади. І лише вимовив слово "комуна", як почувся галас із задніх рядів, який охопив натовп і перетворився на рев. Злісні обличчя, піднесені кулаки тяглися до промовця. Якби не Григор'єв, що закрив собою Шумського...» [142, с. 82–83]. Що б сталося з Шумським, Антонов-Овсієнко не пише, але догадатися не важко.

У травні М. Григор'єв очолив найбільше в 1919 р. антибільшовицьке повстання на Півдні. Його бригада тривалий час перебувала на фронті, але не була ізольованою від селянського життя. Через новобранців, а також григор'ївців, що поверталися з відпусток, та з інших джерел бійці отамана довідувалися про більшовицьку політику щодо селянства. Від лояльності щодо комуністів, яка більш-менш зберігалася взимку, на початку весни 1919 р., у березні – квітні, не залишилося нічого. Поступово у григор'ївському середовищі сформувалося переконання у тому, що влада комуністів в Україні – це влада не українська, а принесена в Україну особами іншої національності. Образ ненависного селянству Херсонщини продзагонника і директора радгоспу почав поступово ототожнюватися у свідомості бійців отаманської бригади з образом єврея-визискувача.

Зрозуміло, що такий погляд на речі був результатом досить спрощеного підходу до дійсності, бо далеко не всі комуністи в Україні були євреями. Сучасний дослідник григор'ївського повстання В. Горак цілком слушно зауважує, що «поголовно знищувалися усі політичні противники херсонського середнього селянства, і серед них часто-густо були не тільки євреї, а й росіяни й українці. Етнічна неприязнь, расова ненависть та інші притаманні григор'ївцям риси були ...вторинні, похідні від ненависті класової» [393, с. 93–94, 162].

Військові дії проти більшовиків отаман розпочав після того, як 7 травня 1919 р. одержав наказ виступити форсованим маршем на Бессарабію для підтримки революції в Угорщині. 9 травня на центральній площі м. Єлисаветграда Ю. Тютюнник проголосив підготовлений отаманським штабом Універсал. У цьому документі подавалася оцінка становища України: «Народе український, народе змучений. ...Політичні спекулянти обманули тебе і замість землі та волі тобі насильно нав'язують комуну, чрезвычайку і комісарів з московської обжорки... Селянин і робітник, вас дев'яносто два проценти на Україні, а хто управляє вами? Все ті ж, хто хотів крові народу». Маніфест закликав український народ скинути більшовицьку владу: «Геть диктатуру особи і партії! Хай живе диктатура трудящого люду! Геть насильство справа! Геть насильство зліва! Хай живе влада Рад народу України!». Григор'єв закликав до загальноукраїнського повстання, зокрема наказав від кожного повіту відрядити по 200 кращих бійців для захоплення Києва і Харкова. Одночасно пропонувалось обирати нові ради, до складу яких «можуть входити представники всіх національностей пропорційно їх кількості на Україні – для українців надається в Раді 80% місць, для євреїв – 5% і для всіх інших національностей 15% місць» [134, с. 203–204].

В Маніфесті не було конкретної інформації про майбутній статус України та її стосунки з Радянською Росією. Але та система влади і пропорції національного представництва, які пропонувалися в Маніфесті, дають підстави для висновку, що Григор'єв не передбачав підпорядкування України

московському центру в будь-якій формі.

Про це свідчать і документи, які опублікував І. Мазепа у своїй книзі про Українську революцію. 20 травня українські соціал-демократи і українські есери звернулися з Кам'янця-Подільського, де перебувало керівництво УНР, до Григор'єва з закликом об'єднатися навколо однієї ідеї – незалежної України. 28 червня до уряду УНР звернувся сам Григор'єв. Він закликав Директорію до зміни політичного курсу на більш лівий. Це було умовою об'єднання в боротьбі з російським більшовизмом. 16 липня «Військово-революційна рада повстанців Григорієва й Махна» звернулася з листом до Кам'янця, у якому були сформульовані умови спільних дій з армією УНР. В цьому листі вони оголошували, що стоять «на ґрунті самостійності України», а їх ідеалом є «радянська влада в незалежній УНР» [512, с. 201–202; 513, с. 28–29, 38–39]. Ці документи свідчать про самостійницькі настрої, які досить сильно проявлялися в середовищі повстанства Півдня України.

З величезними зусиллями більшовикам удалося розгромити М. Григор'єва. Але взяти під свій контроль ситуацію в регіоні вони не зуміли. Крім повстанців Григор'єва, на Півдні діяли десятки інших селянських загонів [463, с. 56–61]. Проти більшовиків виступив також Н. Махно. Наприкінці весни 1919 р. воєнно-політична ситуація на Півдні України швидко змінилася на користь Денікіна [620]. Білогвардійські війська під командуванням генерала Я. Слащова розгромили кримське угруповання радянських військ. Це забезпечило захист тилів Добровольчої армії в ході її подальшого наступу. Ідея революційного походу в Європу з тріском провалилася [635]. Червона армія змушена була відступати. 14 червня частини В. Май-Маєвського взяли Харків, а 28 червня 1919 р. корпус генерала А. Шкуро оволодів Катеринославом. 30 серпня 1919 р. радянські війська були вибиті зі столиці України. До Києва із заходу ввійшли війська УНР, а з півдня – денікінці. Цього ж часу завершувався розгром радянських військ на Півдні. Для захоплення Одеси білогвардійцями була підготовлена спеціальна морська десантна операція, яка була проведена надзвичайно ефектно. Одесити

виявили небажання підтримувати радянську владу, що існувала в місті з квітня по серпень 1919 р. [681, с. 186, 188].

Таким чином, більшовицький експеримент на Півдні в 1919 р. провалився. Регіон опинився під контролем білогвардійців.

В калейдоскопі подій, яким супроводжувався цей провал, простежується одна закономірність. Регіон проявив себе як частина України. Більшовики не наважилися вивести його зі складу УСРР. Всі спроби поставити під сумнів український характер Півдня наštтовхувалися на жорсткий опір, який не ідентифікувався з дією конкретної політичної сили. Опір мав загальнонаціональний характер і в ньому брали участь різні політичні сили, в тому числі й ті більшовики, які стояли на національно-комуністичних позиціях. Але головною силою антибільшовицького опору було українське селянство. Селяни відстоювали своє природне право на землю і волю. В цій боротьбі посилювалося їх відчуття приналежності до українства, кристалізувалася національна свідомість. У кінцевому рахунку це означає, що лаштунками різноманітних і суперечливих подій і процесів в регіоні продовжувався процес націотворення.

6.2. Еволюція політики білогвардійських режимів щодо Півдня

Чи вдалося білогвардійцям зупинити українське націотворення на Півдні?

Політична програма Денікіна передбачала відновлення територіальної єдності Російської держави. Максимум, на що могли розраховувати регіони і території, – це «обласна автономія та широке місцеве самоврядування» [632; 634].

Щодо питання про форму майбутнього державного устрою, то воно відсувалося до завершення громадянської війни. Вважається, що це істотно обмежувало коло потенційних союзників добровольців [470, с. 156]. Об'єктивно А. Денікін був зацікавлений у союзниках і використанні їхніх збройних сил в антибільшовицькій боротьбі. Але добровольче командування

не зробило навіть найменших натяків на порозуміння з національними рухами і новоутвореними державами, у тому числі й Українською Народною Республікою. Як наслідок, замість союзу між денікінцями і військами УНР спалахнула збройна боротьба.

Основним програмним документом, що декларував ставлення головного командування Збройних сил Півдня Росії до України, є відозва генерала А. Денікіна «До населення Малоросії», що була оприлюднена 25 серпня 1919 р. Судячи зі змісту документу, його автори не визнавали навіть назви «Україна» і використовували звичний для себе топонім «Малоросія». Звернення, підготовлене за участі одного із засновників партії кадетів, члена центрального комітету професора П. Новгородцева, оцінювало «Малоросію» органічною частиною Великоросії, а населення краю – «малоросійською гілкою російського народу» [470, с. 156–157].

Але топонім «Малоросія», якою охоче користувалися білогвардійці, не поширювалася на територію Півдня України. Цей регіон сприймався як «Новоросія». У 1919 р. у захопленій денікінцями Одесі кадет М. Могилянський опублікував брошуру «Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию)», у якій ще раз виклав погляди місцевих прибічників територіальної автономії на майбутнє Півдня України. Головні висновки автора зводяться до визнання краю досить своєрідним регіоном, який не має відношення до України (Малоросії) і є частиною єдиної Росії. Автор писав: «Населення Новоросії склалося протягом XVIII–XIX століть з різноплеємної колонізації. Зустрівши тут нову степову природу й нові умови праці, воно швидко пристосувалося і втратило свої національні риси, усвідомлює себе жителями Новоросії та синами єдиної великої Росії.

...Новоросія – своєрідна країна, де склався своєрідний тип новороса, шляхом культурної взаємодії різних народностей, де мовою літератури є велика російська літературна мова, а для спілкування служить та сама російська мова, хоча з новоросійським акцентом і рядом місцевих слів».

Таким чином, М. Могилянський повторював домінуючий у російському суспільстві погляд щодо Півдня. Але головне – висновки, до яких він дійшов. Майбутнє Півдня М. Могилянський бачив не в інтеграції Півдня до України чи повному злитті з етнонаціональним і політичним організмом «єдиної та неподільної» Росії. Він пов'язував його з реалізацією ще дореволюційного проекту південноукраїнських кадетів – самоуправління краю у складі Російської держави: «Всі особливості Новоросії – історія, особливе географічне положення, кількість і склад населення, і природні багатства краю – дають їй право на провінційну автономію у Великій Росії» [538, с. 34–35].

При уряді Денікіна діяла підготовча з національних справ комісія на чолі з В. Шульгіним, підходи до вирішення «українського питання» якого базувалися на засадах «істинно-руського» патріотизму [287. – 26 січня]. Ця комісія була створена ще в січні 1919 р. в окупованій французами та білогвардійцями Одесі. Поряд з білоруським, бессарабським, великоруським та іншими відділами діяв і малоросійський відділ, до складу якого входили діячі правих поглядів – професори Новоросійського університету І. Лінніченко та М. Ляпунов, член Державної Думи та співробітник газети «Киевлянин» А. Савенко, співробітник «Киевлянина» О. Билимович та інші [448, с. 240].

Недалекоглядна політика А. Денікіна у національному питанні спричинила негативні для білогвардійців наслідки. Історики, що вивчали білогвардійський рух, справедливо зазначали, що до соціальних мотивів неприйняття білогвардійського режиму в Україні додався і національний [439, с. 157].

Імперсько-централістичні орієнтири денікінського середовища визначили його ставлення до української культури. Оголошуючи на всій території Росії державною мовою російську, А. Денікін прагнув продемонструвати лояльне ставлення до «місцевих діалектів», до яких він відносив і українську мову. Нова влада дозволяла населенню спілкуватися

«малоросійською народною мовою». У приватних, як і в усіх початкових школах, дозволялося навчання українською мовою. Відозва Денікіна забороняла переслідувати «малоросійську народну мову і чинити перешкоди в пресі» [470, с. 158].

Але навіть такі незначні поступки в питанні української мови на місцях намагалися ігнорувати. Так генерал В. Май-Маєвський у серпні 1919 р. видав наказ, яким зобов'язав українізовані школи перейти на російську мову викладання [279. – 28 серпня]. У своєму наказі він посилався на основні положення про «малоросійську» мову та школи, прийняті напередодні Особливою нарадою (припинити кредитування на відкриття нових шкіл з українською мовою навчання, заборонити викладання такої навчальної дисципліни як українознавство; організацію українських шкіл оголосити приватною справою).

Всюди, де проходили денікінські війська, проводилася груба протиукраїнська політика, причому на Півдні вона була особливо відвертою. Показовим є перший наказ по м. Катеринославу, виданий білогвардійцями після захоплення міста: «Місто... приєднується до території Добровольчої армії, що входить до складу території Єдиної та Неподільної Росії» [279. – 30 червня]. Нова влада закривала тут українські школи, нищила бібліотеки (наприклад на Катеринославщині), розпускала українські кооперативи, закривала книжні магазини. Відкрите переслідування всього українського за часів денікінщини було в південноукраїнському регіоні звичайною справою [448, с. 241].

У містах і селах Півдня України відбувалися переслідування й навіть розстріли членів «Просвіт», українських учителів та інших культурних діячів. Так у м. Єлисаветграді на Херсонщині влітку 1919 р. денікінці закатували 18 українських громадських діячів. Серед них були Т. Біланенко – член Трудового конгресу і голова єлисаветградського Союзу споживчих товариств, Г. Островський – молодий місцевий громадський діяч та інші. Катеринославський поміщик М. Родзянко у своїй записці до А. Денікіна

звинувачував навіть все місцеве українське духівництво на чолі з катеринославським архієпископом Агапітом в тому, що, мовляв, це – «натхненники петлюрівщини». Як і в інших регіонах України, на Півдні в деклараціях і наказах денікінського командування не було навіть натяку на будь-які автономні права України. «Словом, проводилася рішуча і безоглядна реставрація старої дореволюційної Росії» [513, с. 33], – писав І. Мазепа.

Цікаві спогади про перші дні перебування денікінських військ у м. Олександрівську Катеринославської губернії залишив Г. Гордієнко, який проживав того часу в місті. Він зазначав: «Спеціального переслідування українців, щоб аж розстрілювати їх, не було! Мабуть не вважали українців аж такими поважними ворогами "білого двіженія". Але, що ненависть до українців кипіла в них, то про це місто довідалося вже в першу неділю перебування денікінців у місті... Після урочистої Служби Божої й молебня увесь народ не поспішав додому, а пішов пройтися по вулиці... Весело, галасливо було аж поки якийсь із кольорової гвардії не побачив над дверима "Союзбанку" вивіску з написом єдиним тільки словом "Союзбанк". Але те слово було написане золотими буквами на вивісці, яка по діагоналі чотирикутника була розмальована прегарною блакитною і жовтою фарбами! Як побачив її кольоровий гвардієць в потертій старій червоній гусарській уніформі, то просто тобі як сказився! Щось такого сталося, мов би бикові на стадіоні в Іспанії показали червону плахту! Дамам в його оточенні він пообіцяв відразу ж знищити те "мазепинство"! Вони ще жили старими критеріями, надто глибоко сидів в них Пушкін! Гусарин в червоному виліз на драбину і своєю власною шаблею порубав, понищив вивіску» [149, с. 205–206]. Після цього була знищена й інша жовто-блакитна вивіска з книгарні, розташованій на сусідній вулиці з написом «Книгарня Великий Луг». «Від знищення двох українських вивісок, – продовжує Г. Гордієнко, – українство ще не потерпіло, може як раз зросло, бо багатьом до того часу ще незрячим розкрилися очі й стало видно, що нова "біла" влада по відношенню свобод українських ще гірша, ніж була влада дореволюційна» [149, с. 206].

Білогвардійцями в Олександрівську було знищено бібліотеку «Просвіти», що нараховувала тисячі томів. У приміщенні Народного дому, де розміщувалася того часу олександрівська «Просвіта», була розквартирована військова частина. «Ті вояки всі книжні шафи порозбирали, книги понищили, потоптали, попалили. З великим ризиком сторожу Народного дому вдалося врятував трохи тих книг, які він брав мов би також палити» [149, с. 206].

Як зазначав І. Мазепа, «люди, що приходили з того фронту, оповідали, що денікінський режим навіть гірший за більшовицький і своєю реакційністю перевищує давні царські порядки» [513, с. 33].

Політика білогвардійців в Україні посилювала антиденікінські настрої населення. Південноукраїнський регіон знову поринув у вир селянських повстань [631].

Антиукраїнський курс Денікіна не сприймалася і рядом білогвардійських генералів. Відчуваючи важливість українського чинника в антибільшовицькій боротьбі, навіть адмірал О. Колчак – Верховний правитель Росії – бив тривогу у зв'язку з непоступливою лінією А. Денікіна щодо України. Уряд О. Колчака рекомендував А. Денікіну проводити більш виважену політику й використовувати С. Петлюру в боротьбі з більшовиками [448, с. 241]. Для цього слід було розпочати лояльну співпрацю з українцями. Він пропонував також встановити з українськими військами демаркаційну лінію по смузі територій, окупованих обома арміями. Однак до рекомендацій О. Колчака А. Денікін не прислухався.

Таким чином, Денікін своєю великоруською шовіністичною політикою спробував зупинити українське національне відродження. Зробити це виявилось неможливим, що і стало однією з причин його поразки.

Діяльність уряду П. Врангеля – наступника А. Денікіна, сучасниками подій і деякими дослідниками розглядається як «робота над помилками», які допустив його попередник. Щодо форми майбутньої влади, то в газеті «Великая Россия» П. Врангель писав: «Руський народ сам вибере собі хазяїна... Хазяїн – це сам руський народ. Як він захоче, так і має бути

влаштована країна. Якщо він бажатиме мати монархію – Росія буде монархією. Якщо він визнає корисною для себе республіку – буде республіка». Щодо національного питання зазначалось, що уряд намагатиметься досягти об'єднання різних частин Росії в широку федерацію, засновану на вільній згоді та спільності інтересів [Цит. за: 414, с. 245]. Щодо української мови, П. Врангель в наказі від 26 жовтня (8 листопада) 1920 р. визнав, «що українська мова є нарівні з російською повноправною мовою України» й наказав «всім учбовим закладам як урядовим так і приватним, де навчання ведеться українською мовою надати всі права, що встановлені існуючим законодавством для учбових закладів з загальнодержавною мовою викладання» [244. – 30 жовтня].

Таким чином, П. Врангель під впливом обставин пішов на кардинальний перегляд одного з найважливіших постулатів Білого руху – єдності та неподільності Росії [623]. Він дорікав А. Денікіну за те, що за його правління всі, хто не був добровольцем, зачислявся до ворогів Росії – українці, грузини, азербайджанці. На відміну від А. Денікіна, П. Врангель визнав, що Новоросія є українською територією, населеною переважно українцями. Залишаючись монархістом і прибічником жорсткої військової диктатури, барон П. Врангель змінив вектор своєї політики і спробував втілити в життя конкретні плани з об'єднання антибільшовицьких сил.

В уряді П. Врангеля не було спеціалістів, що цілеспрямовано займалися б національними справами чи то «українським питанням». Однак цей недолік було частково компенсовано введенням до складу штабу армії спеціального відділу для збирання матеріалів про український національний рух. Його очолив генерал В. Кирей. У жовтні 1920 р. П. Врангель видав наказ про запровадження посади радника головнокомандувача з українських справ. Ним став І. Леонтович [650, с. 61–62].

Значною мірою зміни у ставленні до України були пов'язані з настроями в армії, зокрема в офіцерському корпусі П. Врангеля. Представники української військової делегації, яка у вересні 1920 р.

перебувала в Криму, зробили такий висновок щодо цих настроїв: «1) лише незначний відсоток офіцерів російської армії ставиться одверто вороже до України, 2) всі без винятку жалкують про війну з українцями в 1919 р. і звинувачують за неї ген. Денікіна та його сподвижників, 3) битися з нами російська армія не буде, бо на 50 проц. складається з українців...». Врангелівські офіцери відкрито говорили: «Нас тепер не обдурять, якщо посылатимуть у бій проти українців, то ми повернемо штики проти тих, хто видаватиме цей наказ». У традиційному дусі: «Все це добре, але навіщо ця самостійність?» – висловлювалися лише поодинокі співбесідники [539, с. 5–6].

З кінця квітня 1920 р. головним фронтом, де вирішувалася доля більшовицького режиму було визнано Польський фронт. Сюди були перекинуті кращі радянські війська, у тому числі Кінна армія С. Будьонного.

П. Врангель скористався ситуацією і розпочав наступ в Північній Таврії. В південноукраїнських містах і селах з'явилися врангелівські війська, серед яких були і кубанські козаки. Свідок подій Г. Гордієнко їх змалював так: «Такі гарні типи, вусаті, з червоними башликами, просто тобі хоч Рєпіна воскрешай! Говорили вони прегарною українською мовою!» [149, с. 229].

З перших днів врангелівського режиму населення відчуло, що він відрізняється від денікінського. Серед місцевого населення активно поширювалися листівки-відозви П. Врангеля до українців. Г. Гордієнко опублікував у своїх спогадах одну з них. Перш за все слід зазначити, що написані вони були українською мовою, що само по собі було несподіванкою. У них уже не було таких поширених за А. Денікіна назв, як «Новоросія» чи «Малоросія». П. Врангель звертався до населення південного регіону як до «Синів України». У зверненні містився заклик «об'єднатися супроти ворогів, які знущаються над вірою, народністю, й нищать здобуте потом та кров'ю батьків та дідів» [149, с. 358].

П. Врангель дозволив формувати у складі своєї армії українські підрозділи (курени) [235. – 13 жовтня]. Була видана відповідна інструкція. Як

зазначає Г. Гордієнко, «суть тих інструкцій була майже аналогічна до тих, на яких було українізовано військо у 1917 році». Політичною поступкою було й те, що «прапором українських збройних частин був прапор жовто-блакитний». Решта пунктів інструкції упорядковувала справи організаційні, постачання, озброєння, співпраці з російськими частинами тощо[149, с. 243].

Для реалізації цієї інструкції при місцевих комендатурах були призначені спеціальні референти з офіцерів-українців, що провадили роботу з організації українських військових частин. До українських збройних відділів мали входити тільки бажаючі з цивільного населення. Однак цього правила суворо не дотримувались, і до української військової частини, що формувалась у м. Олександрівську, перейшло декілька десятків українців з врангелівських військових частин. «Як тільки рознеслася вістка, що організується українське військо, так і повалили туди хлопці з усіх кінців міста й околиць. Були серед них ветерани з Гайдамаків, з Вільного Козацтва, Самокатної Сотні..., крім того й новачки, які ще не бували у війську. Хлопці прийшли щиро, з захопленням, з ентузіазмом. ...За п'ять днів було у наявності більше сотні хлопців вояків й старшин» [149, с. 243–244], – згадував Г. Гордієнко. Отаманом нової військової одиниці під назвою «Чорна Хмара» було призначено Хмару (І. Маркова), комендантом першої бойової сотні – І. Горобця (родом з містечка Оріхів), а бунчужним – автора спогадів – Г. Гордієнка [149, с. 251]. Вони взяли на озброєння активну наступальну тактику, не ухиляючись від боїв з переважаючими силами противника і зазнаючи значних втрат.

Подібні українські бойові підрозділи у складі врангелівських військ формувались і в інших містах Півдня. Зокрема Г. Гордієнко в числі підрозділів врангелівської армії, що воювали під українським прапором, називав Полтавський курінь, курінь Катеринославського повстанського коша «Визволення України», Мелітопольський курінь [149, с. 243, 248–249, 278].

Критикуючи генерала А. Денікіна за прямолінійність, П. Врангель спробував втілити на практиці конкретні плани щодо об'єднання

антибільшовицьких сил. У травні 1920 р. головнокомандувач видав таємний наказ, у якому наголошувалося на необхідності встановлення контакту з отаманами повстанських загонів, які перебували в тилу «червоних» [650, с. 62]. Врангель цілком слушно вважав, що антирадянське повстанство може бути сильним союзником у боротьбі з радянським режимом.

З особливою зацікавленістю поставився П. Врангель до Повстанської армії України Н. Махна. Однак усі пропозиції П. Врангеля щодо співпраці були відхилені «батьком». Як зазначалося в передовиці газети «Голос Махновця», воюючи з Врангелем махновці виконують свій обов'язок перед соціальною революцією [245. – 21 листопада]. Махновці повісили декількох посланців генерала і заборонили впровадження його аграрного закону на підконтрольній території.

Значно краще склалися стосунки з повстанськими загонами, на чолі яких стояли прихильники Білого руху. Це були природні союзники врангелівців. За даними центрального управління Надзвичайних комісій (ЦУНК) при Раднаркомі Радянської України за 1920 р., у південноукраїнському регіоні діяли повстанські загони під керівництвом колишніх денікінських офіцерів [219, с. 240]. У Одесі існувала монархічна група, що підтримувала зв'язок з групою «Азбука», яку очолював В. Шульгін. У цьому ж місті діяла організація, до складу якої входили виключно колишні гласні міської думи, які за денікінщини утворили об'єднання «Християнський союз» [260. – 13 червня].

До складу підпільних організацій часто входили представники як врангелівського, так і петлюрівського таборів. З травня по серпень 1920 р. така організація діяла в Єлисаветграді [516, с. 156]. У звіті ЦУНК за 1920 р. зазначалося, що ця організація була утворена з метою сприяння повстанству регіону. Вона «мала зв'язок з петлюрівцями», тобто підтримувала контакти з повстанськими загонами, що діяли на Єлисаветградщині [219, с. 234]. Подібна підпільна група діяла влітку 1920 р. в Одесі. До її складу входили як

білогвардійці з боку П. Врангеля, так і представники українських національних сил з боку С. Петлюри.

Поява об'єднаних білогвардійсько-петлюрівських організацій свідчила про спроби консолідації антирадянських сил на Півдні України. Члени згаданої вище одеської групи навіть намітили контури майбутнього коаліційного уряду, що включив би представників як українського національного, так і врангелівського таборів. Як зазначається у звіті ЦУНК, серед учасників організації були старші офіцери Врангеля, отаман петлюрівських банд, секретар «Просвіти», галицькі офіцери, солдати та інші [219, с. 234–235].

З метою налагодження координації дій повстанців, які діяли в радянському тилу, з армією П. Врангеля влітку 1920 р. на Катеринославщину прибув емісар уряду УНР доктор Гелієв, етнічний македонець. Він діяв надзвичайно енергійно і зробив багато для консолідації повстанських сил на Півдні, зокрема на Олександрівщині [149, с. 247–248]. Після ознайомлення зі станом справ у проуєнерівському повстанському русі Гелієв відбув до Криму для переговорів з урядом П. Врангеля. У свою чергу, катеринославські повстанці відправили до Криму свого уповноваженого Нестеренка. Він як представник центрального повстанського штабу також вів переговори з генералом П. Врангелем [219, с. 312]. У результаті цих контактів стала налагоджуватися взаємодія повстанців Катеринославщини і Херсонщини з врангелівською армією. З метою координації бойових дій у місця розташування повстанських загонів перекидалися групи врангелівських офіцерів з боєприпасами і спорядженням. Зокрема таке угруповання діяло у складі Степової дивізії Костя Блакитного, яка дислокувалася на Херсонщині. Повстанські загони, діючи в радянському тилу, сприяли наступу врангелівських військ [219, с. 312; 308, с. 21].

Воєнна ситуація на Півдні України влітку 1920 р. вимагала від П. Врангеля узгодження дій з українським підпіллям і урядом УНР на політичному рівні. Стратегічні розрахунки спонукали барона активно шукати

контактів з Директорією УНР, яка була у вигнанні на польській території, через своїх представників у Румунії. Як зазначає Г. Гаврилюк, посилаючись на О. Лотоцького, ініціатива порозуміння належала П. Врангелю [370, с. 152; 508, с. 47]. У серпні 1920 р. генерал П. Врангель вислав до ставки Головного отамана делегацію на чолі з полковником Я. Ногою. С. Петлюра розумів мотиви барона П. Врангеля. Він 3 листопада написав: «Врангель без мого війська буде знищений більшовиками, бо його армія буде в такому стратегічному становищі, що без співділання з моєю не в силі буде далеко на північ просуватись від Таврії. Лише тоді, коли моя армія забезпечить його ліве крило, він зможе щось зробити» [370, с. 152; 508, с. 48].

Уряд УНР відрядив на переговори спеціальну військову делегацію на чолі з полковником І. Литвиненком [539, с. 5]. Делегація прибула до Ялти 25 серпня. Українські делегати мали з'ясувати ставлення П. Врангеля до «українського питання» і чи можливо і за яких умов укласти з ним військову угоду. Після приїзду до Ялти члени делегації зустрілися з місцевими українськими діячами – головою Кримської крайової української ради Горянським і секретарем ради Гринем. Вони поінформували прибулих про великий інтерес в урядових врангелівських колах стосовно України. Зокрема, за ініціативою діячів українського гуртка П. Врангелем була видана декларація-відозва, у якій вперше в російських урядових колах вживалося слово «Україна» [539, с. 7].

28 серпня делегація приїхала до Севастополя, де була розташована штаб-квартира П. Врангеля. Під час свого перебування в Севастополі, делегати ознайомилися з українськими установами й організаціями, що активізували свою роботу при Врангелі. Напередодні зустрічі з генералом П. Врангелем, полковник І. Литвиненко передав врангелівським урядовцям офіційні тези українського командування, з якими вони приїхали на переговори: 1) визнання України самостійною державою; 2) передача Україні Чорноморського флоту; 3) встановлення воєнної співпраці в боротьбі з більшовиками, а також допомога в забезпеченні Української армії амуніцією

та технічними матеріалами; 4) встановлення розділювальної смуги в оперативній діяльності армій по Дніпру; 5) організація української національної влади в «запіллі» П. Врангеля. І нарешті – 6) делегація має доручення з'ясувати, які умови воєнної співпраці висувають П. Врангель і його уряд [539, с. 7].

На 10 вересня 1920 р. П. Врангель призначив урочистий прийом української делегації, на якому були також присутні врангелівські урядовці А. Кривошеїн, П. Струве, В. Кирей, І. Леонтович та ін. [514, с. 52]. На привітальну промову полковника І. Литвиненка П. Врангель відповів такими словами: «Ви знаєте, що я відгородився від політики своїх попередників. Я вважаю, що всі, хто бореться з більшовиками, повинні об'єднатися, і це буде запорукою успіху й перемоги. Про політику зараз говорити несвоєчасно, але ви знаєте, що я уклав союз із Доном, Кубанню, Тереком і Астраханню, визнавши їхню самостійність у внутрішньому управлінні краєм. Я знаю, що Україна повинна цілком самостійно вирішувати свою долю» [539, с. 6]. П. Врангель зазначив, що він з оптимізмом дивиться у майбутнє. І наприкінці розмови запропонував, щоб представники обох армій з'їхалися для укладання військової конвенції [514, с. 52].

Тон і зміст промови П. Врангеля свідчив про зміну політики Білого руху щодо України. Таке враження від зустрічі було і в учасників розмови з української сторони. Так Л. Чикаленко зазначав: «З розмови з Врангелем було видно, що невдачі Денікіна не залишилися без наслідків. Напр. Кривошеїн потім заявив нам, що коли б з наших переговорів навіть нічого не вийшло, то однаково вже не повториться такого ставлення до української армії, як це було торік за Денікіна. Також представники чужих держав, з якими нам довелося там зустрічатися, запевняли нас, що вже не допустять попередньої денікінської політики супроти України» [514, с. 53].

Наприкінці візиту відбулася зустріч українців з Шатіловим, який від імені П. Врангеля запропонував: 1) визнати П. Врангеля головою союзних армій; 2) не встановлювати розділювальної смуги, бо це може зашкодити

військовим потребам; 3) російське командування не зацікавлене в існуванні російської влади в Україні, але там, де перебувають російські війська, влада повинна бути саме російською. За аналогією – якщо українська армія перебуватиме на російській території, то влада має бути українською [539, с. 7].

Отже, барон П. Врангель не наважився визнати незалежність Української держави. Генерал Я. Слащов у своїй книзі «"Вимагаю суду суспільства і гласності" (Оборона і здача Криму)», що вийшла в Стамбулі в 1921 р., писав, що «українське питання було найбільш болючим місцем у всій політиці генерала Врангеля» [Цит. за: 610. – № 8. – С. 72].

14 вересня українська делегація відбула на американському міноносці з Криму. Безпосереднім наслідком цього візиту був початок переговорів щодо укладення військової конвенції між головою дипломатичної місії УНР в Румунії К. Мацієвичем, (до якого приєдналися голова військового відділу цієї місії генерал С. Дельвіг, В. Прокопович і адмірал М. Остроградський), та делегацією П. Врангеля на чолі з його військовим представником в Румунії генералом Геруа [370, с. 153].

Однак шлях порозуміння з Україною приваблював далеко не всіх врангелівських урядовців. Так В. Шульгін агітував у Криму за укладання миру з Радянською Росією, пов'язуючи з цим надії на відбудову «великої» Росії. Однак, як зазначив Л. Чикаленко, «прихильників він не має» [514, с. 53].

Уряд П. Врангеля проводив переговори з іншою українською делегацією від Українського національного комітету на чолі з Моркотуном, що прибула в Крим у вересні 1920 р. Цей комітет виник у Парижі в 1919 р. як продукт російських заходів і маневр до розбиття соборницько-самостійницьких змагань українського представництва на міжнародній мирній конференції. Комітет претендував на тимчасове представництво національних інтересів України, а як політичний орієнтир висував «Україну, яка є частиною єдиної федеративної Росії» [244. – 13 вересня]. Перебіг переговорів з українською делегацією детально висвітлювався на сторінках

місцевої преси [244. – 17 вересня, 22 вересня; 294. – 17 вересня, 19 вересня, 22 вересня].

Суперечності у врангелівському середовищі змусили Раду Народних Міністрів УНР на засіданнях, що відбулися 27 вересня, 1 та 13 жовтня, прийняти рішення домагатися політичних гарантій з боку П. Врангеля під час укладання військової конвенції. Йшлося про визнання урядом П. Врангеля самостійності УНР та її уряду, зафіксоване у формі окремого пункту в договорі чи в особливому вступі до договору, які мають бути опубліковані. Причому в пункті таємної постанови уряду УНР допускалося як поступка на переговорах обмеження визнанням суверенності Українських Установчих зборів замість визнання самостійності УНР [26, арк. 32–32 зв.; 370, с. 154].

Уряд генерала П. Врангеля відмовився від будь-яких політичних гарантій, однак запропонував укласти політичну угоду, базуючись на засадах, що лягли в основу угоди з Доном, Кубанню, Терекком і Астраханню від 2 вересня 1920 р. Ця угода в п. 1 надавала козачим утворенням незалежність лише «у внутрішньому устрої та урядуванні», в п. 3 гарантувала П. Врангелю «повноту влади над усіма збройними силами», у пп. 4, 7, 8 позбавляла козачі утворення економічної незалежності, а в п. 6 – права зовнішньополітичних відносин [27, арк. 59, 60; 370, с. 154].

Такі умови були неприйнятними для УНР. Протиріччя в поглядах обох урядів стосовно характеру української державності ускладнювали укладання військової конвенції, до чого обидва уряди підштовхували об'єктивні обставини. Однак слід зазначити, що суто військовий зміст конвенції було узгоджено досить швидко. Її проект, складений у Бухаресті генералом С. Дельвігом з українського боку і генералом Геруа з російського, був надісланий відповідним урядам уже 1 жовтня [26, арк. 28–28 зв.; 370, с. 155]. У статті Д. Табачника опубліковано найважливіші пункти проекту цієї військової конвенції, які передбачали створення єдиного антибільшовицького фронту, узгодження планів військових операцій, взаємодопомогу, припинення агітаційної боротьби тощо [610. – № 8. – С. 72].

Наступним кроком була розробка політичної угоди. До неї поступово йшли обидві сторони. 13 жовтня на засідання уряду УНР було розроблено декілька варіантів концепції угоди УНР з урядом П. Врангеля, основний з яких передбачав: «...Уряд генерала Врангеля, з однієї сторони, визнаючи право українського народу на самостійне державне існування, ...визнаючи фактичне право на владу існуючого уряду Української Народної Республіки на територіях, заселених українським народом, і, з іншого боку, – уряд УНР, заявляючи, що проти відродженої Росії... воно не буде мати ворожих намірів у своїй політиці чи господарських відносинах – обидва уряди ...приступають до підписання ... умов загальної боротьби з більшовиками» [610. – № 8. – С. 73].

Поступово схилився до політичної угоди і Врангель. До цього його підштовхувала зміна військово-стратегічної обстановки на фронті. 8 листопада, в день штурму червоноармійцями Перекопу, на контакт із генералом армії УНР В. Зелінським у Варшаві вийшов представник П. Врангеля генерал П. Махров, який офіційно заявив, що «Врангель визнає незалежність і сучасний уряд... з С. Петлюрою на чолі до скликання Українських Установчих зборів», а стосовно переговорів з Моркотуном заявив, що «жодних офіційних розмов з ним ніхто не вів» [26, арк. 35–35 зв.; 370, с. 155]. Але було вже надто пізно. 16 листопада врангелівські війська евакуювалися з Криму, а 21 листопада залишила свою територію армія УНР, хоча переговори тривали на різних рівнях ще до 1921 р.

Сучасні дослідники вважають, що для політичного зближення з українським визвольним рухом у Врангеля вже ніяких внутрішніх перешкод не залишилось, і тільки військова поразка не дала розвинутися діалогу між українськими національними силами і російським Білим рухом [610. – № 8. – С. 74].

Таким чином, на відміну від Денікіна, Врангель проводив в Україні досить виважену національну політику. До жителів Півдня, зокрема, селян, він ставився як до українців і визнавав за ними право на власну національну

ідентичність. Він не пішов на конфлікт з українським національним рухом, а спробував знайти з його представниками спільну мову. Визнати історичні реалії колишнього царського генерала примусив розмах національно-визвольного руху і цілком очевидний для об'єктивного політика факт кристалізації в регіоні української національної свідомості.

6.3. Махновське середовище й українська ідея

У попередньому розділі зазначалося, що лівобережна частина Південної України перебувала під значним впливом махновців, які боролися за контроль над територією з представниками інших політичних сил, у тому числі тих, що представляли український національний рух. У контексті цього заслуговує особливої уваги ставлення до майбутнього Південної України – своєї батьківщини, яке склалося в махновському середовищі. Воно тісно пов'язане з оцінкою ролі національного фактора, якої дотримувалися представники махновської еліти, з одного боку, і рядові махновці – з другого.

Класичні анархістські вчення XIX – початку XX ст. надавали другорядного значення національному питанню. Відповідно до принципів анархо-комунізму, воно мало вирішитися само по собі в результаті ліквідації держави й утвердження безкласового суспільства. Якщо спростити проблему, то ставлення анархістів і націоналістів до національного питання слід визнати діаметрально протилежними – націоналісти прагнули побудувати державу, анархісти – знищити її.

Після жовтневого перевороту 1917 р. на Південь України претендували дві держави – Радянська Росія й Українська Народна Республіка. Анархо-комуністу Н. Махну доводилося вибирати між більшовицьким Раднаркомом Росії та Українською Центральною Радою. Йому здавалося, що більшовики з їхньою комуністичною ідеологією – природні союзники анархістів, революціонери, з якими буде легко домовитися. Саме тому Н. Махно з осені

1917 р. діяв цілком узгоджено з ними, допомагаючи їм своїми збройними загонами встановити контроль над Приазов'ям, а навесні 1918 р. разом із більшовиками протистояти об'єднаному наступу військ УНР і Німеччини.

Центральна Рада з її орієнтацією на створення національної держави, до того ж буржуазно-демократичної, сприймалася Н. Махном як ворожа сила. Неприязнь до українського політикуму посилилася після Брестського договору УНР з державами німецько-австрійського блоку й окупації України їхніми військами. Махно був переконаний, що саме політика Центральної Ради призвела до краху його анархо-комуністичних починань. Ця обставина створила серйозну перешкоду і в стосунках махновців з Директорією УНР. У свідомості махновців Директорія була «перевиданням» Центральної Ради і створювала перешкоду поширенню ідей анархо-комунізму в регіоні. Навіть у 1929 р., коли погляди Н. Махна зазнали істотної еволюції, у мемуарах, опублікованих в еміграції, він з неприхованою ворожістю висловлювався на адресу Центральної Ради і сил, що її підтримували [174, с. 196–200].

Але надії на співпрацю з більшовиками стали розвіюватися, коли в 1919 р. вони встановили свої порядки в Південній Україні. Махновці зустрілися з відверто ворожим ставленням до себе. Виявилося, що російські більшовики не визнають анархо-комунізму і обстоюють засади жорсткого державного централізму. Ця обставина привела до розриву союзу між ними. Під час запеклої збройної боротьби з білогвардійцями і більшовиками в 1919–1921 рр. антагонізм махновців щодо українських державників слабшав, іноді поступався місцем нейтралітету й навіть тимчасовим альянсам. Однак причини цього коренилися не лише в політичній кон'юктурі. Певну роль відігравали національний склад учасників махновського руху та традиції степової волелюбності, пов'язані з козацьким минулим регіону.

Про співвідношення різних національних груп у махновському середовищі читач може дізнатися з книг російських анархістів П. Аршинова [314, с. 193] та В. Воліна [703, с. 221]. Махновська армія, за їхньою оцінкою, на 90% складалася з українців і на 6–7% – з росіян; решта 3–4% –

представники місцевих національних меншин (греки, євреї та інші). Національно неоднорідною була і махновська еліта. Зокрема, дослідники звернули увагу на те, що в махновських військах активну роботу проводили політичні та культурні діячі єврейського походження (Коган (Яковлев), О. Келлер, Я. Алий (Суходольський), Л. Зіньковський (Задов) та ін.) [665].

Відсоток українців серед рядових махновців приблизно дорівнював частці українців у сільському населенні регіону. Це свідчить про те, що у своїй основі махновський рух був селянським, українським. Було б дуже дивним, неприродним, коли б такий національний склад руху не наклав відбиток і на його характер.

Ще одне питання, яке завжди виникає при визначенні ставлення махновців до національно-визвольної боротьби українців, полягає в тому, чи існував генетичний зв'язок між запорозьким козацтвом і махновщиною, між Військом Запорозьким Низовим і Революційною повстанською армією України (махновською).

В історіографії існує дві точки зору щодо цього. В. Дубровський [421, с. 8] і О. Скирда [701, с. 134] сприймають махновців, як нащадків і продовжувачів справи Запорожжя. Е. Карр говорить про це дуже обачно: «Махно, мабуть, успадкував щось від козацької традиції незалежних воєнних общин, яка в цьому районі була особливо сильна» [441, с. 379]. Протилежна точка зору (яскравим представником якої є Л. Винар [356, с. 14]) виходить з повної випадковості спільних моментів у історії вищеназваних явищ.

Свідчення очевидців схожі, незважаючи на те, що самі вони відносилися до полярних політичних таборів. І білогвардієць М. Герасименко [148, с. 19] й український соціал-демократ, голова уряду УНР І. Мазепа [514, с. 136–137] відзначають схожість махновського середовища із січовим запорозьким. І. Мазепа, який, очевидно, глибше знав документальну історію запорозького козацтва писав: «...Історики знайдуть у махновському русі немало рис, типових для наших давніх запорожців» [514, с. 136–137].

Історики, серед усього іншого, помітили і схильність махновців до

певного територіального обособлення. Одразу після провалу корніловського заколоту махновці явочним порядком установили в межах підконтрольної території свою автономію. Про відновлення подібного статусу мова йшла в 1919 і 1920 рр., але тепер його треба було узгодити з однією з держав, що претендувала на ці території. На початку травня 1919 р. махновське керівництво прийняло рішення: «Доручити ВРР почати переговори з питання повної автономії Маріупольського, Бердянського, Мелітопольського, Олександрівського, Павлоградського і Бахмутського повітів» [320, с. 186].

Є підстави стверджувати, що питання автономії ставало одним із центральних, як тільки для цього створювалися відповідні умови. 31 травня 1919 р., коли відносини між махновцями і більшовиками стали на грань розриву і було оголошено про скликання 15 червня екстреного з'їзду Гуляйпільського округу, начальник махновського штабу В. Білаш мав розмову з групою анархістів і есерів. Йшлося, зокрема, про майбутнє махновської території та взаємини з радянським урядом України:

«– Що ти шумиш, уряд, уряд. Адже раз вирішили, назавжди й треба триматися. Постановили забезпечити незалежність, маємо свій вплив на весь район, і що ж, залякаєш нас?

– Адже ж змогли більшовики оголосити Донецько-Криворізьку республіку, змогли оголосити Кримську республіку? Це взагалі окремі держави, зі своїми урядами, арміями. І не посоромилися.

– ...Ось підійде з'їзд, прийде секретаріат і, впевнений, обов'язково вступимо з Україною в договірні відносини, та не такі, як тепер, а справжні. Тоді ми скажемо: давай зброю – одержуй хліб, вугілля...» [320, с. 235–236].

Коли на початку січня 1920 р. махновці обговорювали наказ командування 14-ї армії, згідно з яким вони повинні вирушити в похід на Польський фронт, була висунута контрпропозиція: «Підписання військової угоди і надання незалежності Катеринославській і Таврійській губерніям» [320, с. 372].

У середині жовтня 1920 р., коли в умовах наступу Врангеля мова зайшла про воєнно-політичну угоду між урядом УСРР і РПАУ(м), махновці запропонували до тексту документа включити 4-й пункт про організацію «в районі дій махновської армії місцевим робітничо-селянським населенням вільних органів економічного і політичного самоуправління, їхню автономію і федеративний зв'язок з державними органами Радянських республік». Характерно, що більшовики дали принципову згоду підписати угоду, але пообіцяли зробити це після обговорення по партійній лінії.

У розпал Кримської операції махновці неодноразово обговорювали питання про «4-й пункт». Їх, зокрема, турбувало, чому більшовики не пишуть у своїй пресі про політичну угоду між радянським урядом і Повстанською армією України (махновців). 9 листопада 1920 р., коли махновці були переконані, що Крим буде взятий, відбулося таємне засідання членів ради РПАУ(м). Серед інших, обговорювалося питання: що далі? Рада доручила представникам РПАУ(м) при Південному фронті відстоювати 4-й пункт в тому формулюванні, що зазначене в угоді з урядом УСРР [320, с. 479].

Таким чином, є переконливі факти, щоб погодитися з тими авторами, які стверджують, що між запорозьким козацтвом і махновським рухом існував певний генетичний зв'язок. Уже той факт, що на теренах одного й того самого географічного регіону, населеного одним і тим самим етносом, у різні історичні епохи виникають масштабні народні рухи, які мають виразні риси спорідненості, і одночасно спостерігається відсутність цієї подібності в інших місцях, свідчить не про випадковість, а про історичну спадковість цих явищ.

Однак, без сумніву, були й істотні відмінності. Вони стосуються питання про ставлення махновців до української ідеї, до боротьби за національне визволення України.

Дослідженню ставлення Н. Махна до українського визвольного руху присвячені стаття Ф. Сисина «Nestor Makhno and Ukrainian Revolution» [702]. Ця тема прозвучала в ряді доповідей на науково-теоретичній конференції

«Політична і військова діяльність Нестора Махна» (Запоріжжя – Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.) [566].

Спираючись на весь комплекс доступних документів, дослідники доходять висновку, що відносини між Н. Махном і українськими діячами зазнали певної еволюції, яка диктувалася загальною ситуацією в Україні в цілому й у південному регіоні зокрема.

Незважаючи на те, що Н. Махно пройшов звичайну для анархіста школу русифікації, він не сумнівався в тому, що Україна – це історична реальність, і цим словом позначається територія, населена українським етносом. Він і його соратники із числа місцевих анархістів не висловлювали сумнівів у тому, що Південь – частина української території, а його жителі – українці. У дискусії з В. Леніним і Я. Свердловим, яка відбулася, за спогадами Н. Махна, на початку червня 1918 р., майбутній командир Повстанської армії навіть докоряв вождям революції за те, що більшовики не відчують реалій, коли прагнуть «уникати слова Україна» і називають Україну «півднем Росії» [175, с. 131–132]. Хоча ця подія не підтверджена жодним документом, крім спогадів самого Махна, дослідники, зокрема В. Верстюк, схильні вважати, що така зустріч справді мала місце [352, с. 29]. Свою військову організацію махновці назвали Революційною повстанською армією України (махновською).

Документи свідчать, що махновське середовище прихильно ставилося до впровадження шкільного навчання «материнською», українською мовою. Культпросвітній відділ Військово-революційної ради у жовтні 1919 р. опублікував своє бачення мовного питання в школі: «...Питання про мову викладання в школі має бути вирішене не нашою армією, а лише самим народом в особі батьків, учителів та учнів... Наказ В. Май-Маєвського, що заборонив материнську мову в школах, віднині скасовується як силою нав'язаний нашим школам. В інтересах духовного розвитку народу мова шкільного викладання має бути та, до якої природно схиляється місцеве населення...» [281. – 18 листопада].

Події 1917–1921 рр. на території України махновцями часто трактувались як «Українська революція». Якщо першу книгу своїх мемуарів Н. Махно назвав «Русская революция на Украине», то третя вийшла під назвою «Украинская революция». У цій книзі автор наводить текст написаного ним 4 липня 1918 р. першого після повернення з Москви звернення до гуляйпільців, який містить заклик до «справжньої Української революції» і закінчується словами: «Хай живе Українська Соціальна Революція» [176, с. 8]. Але й у 1918 р., і в наступні роки зміст у це поняття вкладався специфічний: анархо-комуністична революція в Україні [281. – 4 червня].

Махновська преса спочатку була виключно російськомовною, але друкувала матеріали на специфічно українські теми, зокрема з історії та літератури України. Восени 1919 р. було засновано махновські україномовні газети – «Шлях до волі» (Катеринослав) та «Анархіст-повстанець» (Полтава). Остання визначала анархо-махновський рух на Україні як рух «самобутній, національний». Газета зверталася до читачів: «У чому спасіння української нації? Який ідейний рух дійсно спасе українську націю, її свободу та незалежність? Відповідь ясна. Сам народ уже давно усвідомив, що єдине його спасіння в анархізмі, в безвладній трудовій федерації, що є єдино вільною незалежною організацією, яка повинна привести націю до давно омріяної свободи і процвітання українського народу» [424. – № 2. – С. 38]. У передовиці газети «Шлях до волі» (Катеринослав) від 26 листопада 1919 р. зазначалося: «Українському працюючому людові потрібні українська газета, книжка, школа, лекція, вистави» [298. – 29 листопада].

Український державницький і анархо-махновський рухи, розвиваючись паралельно, перебували в стані відкритої чи прихованої конфронтації, вбачаючи один в одному насамперед ідеологічних конкурентів в оволодінні українськими масами. Однак життя підштовхувало їх до пошуків взаєморозуміння.

Ставлення керівників українського національно-визвольного руху до

махновців було суперечливим. З одного боку, махновський рух був українським за своїм складом, а з другого – він не вкладався в рамки їхніх уявлень про Українську революцію. В. Винниченко так характеризував цю невизначеність: «З розповідей одних, він (Н. Махно. – *Авт.*) ідейний анархіст, свідомий українець з романтичним укладом свого війська, на зразок запорозького; по розповідях інших він звичайний бандит, безпринципний, антиукраїнець» [359, с. 432]. Особиста точка зору В. Винниченка щодо Н. Махна була негативною. У листопаді 1919 р. в Австрії В. Винниченко зустрівся з дипломатами УНР, які виказували прихильність до політики орієнтації на повстанців і вважали «батька» «національним героєм». Нагадаємо, це був час найбільших успіхів РПАУ(м) у денікінському тилу. В. Винниченко пожалів «бідних» дипломатів як «людей, що не відають, про що говорять» [146, с. 409].

Але життя не вкладалося в жодну ідеологічну схему. При переговорах Н. Махна з М. Григор'євим ще чулися антипетлюрівські випадки. Але через деякий час від РПАУ(м) до уряду УНР був відряджений секретар ВРР РПАУ(м) Шпота (І. Мазепа називає його махновським «міністром»). Він відвідав Кам'янець-Подільський, де вів переговори з Центральним повстанським комітетом [513, с. 113]. Повстанського посланця гідно вшанували, і він передав С. Петлюрі листи від махновських отаманів. Цю інформацію С. Петлюра використав для обґрунтування плану одночасного військового наступу на Київ і Одесу [541, с. 229].

Хоча махновці розправилися з М. Григор'євим, якого вважали українським шовіністом, цей акт не пояснювався антиукраїнськими мотивами. Передане телеграфом повідомлення про вбивство М. Григор'єва Н. Махно закінчив незвичним для себе гаслом: «Хай живе Українська незалежна Соціалістична Радянська республіка!» [45, арк. 6; 667, с. 90]. Це звернення почули всі, але сприйняти його могли лише ті, хто справді стояв на платформі незалежності України. По-суті, махновці звертались до Петлюри. Л. Винар назвав подібну позицію «зниженням махновського антагонізму до

українських сил» [355, с. 17–18].

Цей дрейф махновців відбивав еволюцію селянських настроїв. Якщо навесні 1919 р. селянське повстанство Півдня розгорталося здебільшого під радянськими ідеологічними гаслами («Незалежна Радянська Україна»), то починаючи з літа цього року відбувається переорієнтація. І. Мазепа з цього приводу писав: «Опинившись між двома ворожими силами – "червоними" й "білими" московськими окупантами, повстанці тепер будуть шукати вихід у нав'язуванні контакту з фронтом Української Народної Республіки» [513, с. 45]. Наприклад, 20 серпня 1919 р. в листі до Директорії отамани Зелений (Ю. Терпило) і Ю. Тютюнник писали: «Ми відмовляємося від наших перших повстанських лозунгів і будемо надалі боротися зі всіма ворогами нашої державності й нашої соціальної та економічної незалежності» [519, с. 205].

Посиленню проукраїнських настроїв у таборі РПАУ(м) сприяли українські культурні працівники. Вони евакуювалися із захоплених денікінцями територій і мандрували в повстанських обозах. В цей час, влітку 1919 р. в армії були відсутні російські анархісти-ідеологи, що мали вплив на Н. Махна, – П. Аршинов і В. Волін. Склалася ситуація, коли українські культурні сили були не просто в більшості, але і єдиною культурною силою РПАУ(м) [702, с. 290–292]. Відвідавши цього часу місце розташування РПАУ(м), військовий кореспондент Українських січових стрільців М. Ірчан відзначає існування серед повстанців двох неофіційних угруповань: українських патріотів і тих, хто був байдужим до українства. «Перша група постійно зростала, армія мала достатню кількість освічених людей: лікарів, вчителів, чоловіків і жінок, людей, відомих навіть з передвоєнної української літератури» [434, с. 17–18; 702, с. 292–293].

Найбільш ініціативні патріоти, особливо інтелігенти, намагаючись остаточно повернути рух до національної ідеї, згуртувалися в групу, яку очолили «войовничий українець» і секретар армійської Військово-революційної ради Шпота [702, с. 300] та Галина Кузьменко. Остання свого часу працювала вчителькою української мови й історії України в

гуляйпільській гімназії, була активісткою місцевої «Просвіти» і користувалася значним авторитетом як дружина Н. Махна. Її прибуття до війська 25 липня 1919 р. вважають показником кінцевої консолідації групи.

У середині серпня 1919 р. в районі Нового Бугу зчинили антибільшовицький заколот колишні махновські полки, виведені у свій час з-під командування Махна і включені до 58-ї дивізії Червоної армії. Гасла махновського перевороту були відверто патріотичними: «Комуністи покидають рідну Україну!», «На захист України від Денікіна, від комуністів, від білих, від всіх, хто кидає і насадає на Україну!» [314, с. 83]. Після з'єднання 30 серпня 1919 р. повсталих полків з РПАУ(м) було вирішено відступати на північ для безпосереднього контакту з УНР.

20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка була укладена угода між С. Петлюрою і Н. Махном. «Обидві сторони зобов'язувались вести боротьбу з генералом Денікіним», – повідомляє В. Білаш [320, с. 305]; «...до повного знищення білих», – додає більшовицьке розвіддонесення [116, с. 90]. М. Кубанін наводить текст наказу Н. Махна від 21 вересня, підписаного неподалік Умані: «Наше найближче завдання розташувати свої частини і згрупувати їх таким чином, щоб бути готовими до переходу в наступ по всьому фронту спільно з петлюрівськими військами, які до цього готуються в найближчому часі» [471, с. 109]. У разі перемоги УНР зобов'язувалась надати махновцям автономну територію для побудови на ній «Вільного Радянського Ладу» [421, с. 12].

Укладена угода могла стати першим кроком до зближення. Сторони визнавали право на взаємне існування, зобов'язалися створити об'єднаний фронт проти спільного ворога. У разі перемоги передбачався розподіл сфер впливу в Україні та, можливо, федеративний характер її існування. Деякі автори вважають, що, можливо, це був вихід для обох сил і для України в цілому.

Але, напевне, махновці переоцінили свої можливості. Масове повстання південноукраїнського селянства, яким супроводжувався рейд

махновців по тилах А. Денікіна, посіяло ілюзії, що настав їхній зоряний час. З осені 1919 р. махновці висували претензії щодо поширення свого руху на всю територію України та його гегемонію в революції. Згідно з декларацією РПАУ(м) від 2 листопада 1919 р., Україна оголошувалася колискою «третьої революції», провідником якої є РПАУ(м) [320, с. 325]. Махновські пропагандисти закликали: «Ми повинні прийти трудящим на допомогу й об'єднаними зусиллями встановити знамена трудового народу по всій Україні – від крайньої півночі до крайнього півдня» [281. – 22 листопада].

Такий підхід не залишав місця на карті України для Української Народної Республіки. Про це махновці говорили відкрито. Уряд С. Петлюри, зазначалося в декларації, «несучи із собою нову політичну владу, несе, таким чином, новий політичний і економічний гніт, нове насильство» [320, с. 324]. Після цього ні про який союз мова йти не могла.

Так продовжувалося досить довго. Влітку 1920 р., коли махновці знову вступили у збройний конфлікт з більшовиками, а війська УНР разом із польською армією наступали вглиб України, махновська пропаганда розгорнула антипетлюрівську кампанію. У листівці, випущеній у липні 1920 р., населення Гуляйпільщини закликалося не допустити на свою територію «польського генерала, зрадника Петлюру і денікінського генерала» [320, с. 407]. Нагадаємо, що радянські війська, як і війська генерала П. Врангеля були поряд, тоді як С. Петлюра і поляки, про яких більшість селян взагалі не мали уявлення, – за багато сотень кілометрів.

Але за лаштунками офіційної політики продовжувала діяти дипломатія. В історичних джерелах наводиться щонайменше два свідчення про відвідини махновського табору представниками петлюрівського проводу в липні 1920 та у січні 1921 рр. [155, с. 107; 241. – № 3. – С. 12].

Після останнього розриву з більшовиками восени 1920 р. Н. Махно переживав гостру світоглядну кризу. «Мабуть, сила його опозиційності щодо українського націоналізму, – зазначає Ф. Сисин, – зменшилася перед загрозою, яка постала в особі значніших ворогів. Тріумф російських сил на

Україні (як більшовиків, так і білих) та зростання самоусвідомлення *місцевого населення як українського народу* (курсив наш. – Авт.), могло спонукати Махна думати по-українськи» [702, с. 294]. Узимку 1921 р., за свідченням Білаша, він дійшов висновку про необхідність перенесення воєнних дій за кордон, у Галичину, «яка бунтує за свою незалежність». Якщо це справді мало місце, то це означає, що Н. Махно зробив істотну корекцію своєї політичної програми: «...Змінивши свої політичні погляди, написав нову декларацію незалежності України, поставивши своїм завданням об'єднання у вільну спілку з правими партіями за кордоном (Петлюрою, есерами, меншовиками) і використання низів цих партій для своєї нової політики» [320, с. 568].

За інформацією білогвардійського агента в Україні, наприкінці лютого 1921 р. Н. Махно вступив у зносини з «Комітетом врятування України», очолюваним отаманом Струком, і через деякий час мав прибути до нього для розробки спільного плану дій [202, с. 87]. Мабуть, контакти і намір скласти план справді були. Про них пише І. Тепер: сутність проекту зводилася до «національного визволення України» [193, с. 123]. Отаман Струк був досить впливовим командиром. Загальна чисельність повстанських загонів, підпорядкованих йому, становила понад 40 тис. чоловік. На початку лютого він навіть захопив передмістя Києва Деміївку [202, с. 87]. Союз двох повстанських отаманів міг змінити ситуацію в Україні на користь антибільшовицьких сил. Однак доктринерські налаштоване оточення не підтримало Н. Махна, вважаючи за краще полягти в нерівному бої за ідеали анархо-комунізму, ніж блокуватися з державниками.

Посилення національних мотивів у махновському русі в 1920–1921 рр. помітив і радянський автор М. Кубанін: «Заключним актом, який мав оформити перехід махновців до табору "шовіністів", був вихід спеціального універсалу про визволення "неньки України" (мабуть, мова йде про нову декларацію, яку готував Н. Махно. – Авт.). Цей акт не встигли випустити через втечу до Румунії» [471, с. 184]. У 1928 р. Н. Махно намагався спростувати ці слова, стверджуючи, що М. Кубанін свідомо перекрутив ідею

місцевої автономії, щоб звинуватити його в націоналізмі [524, с. 25]. Напевне, М. Кубанін справді – свідомо чи несвідомо – спотворив факти. На час виходу в світ його книги більшовики більше побоювалися українського націоналізму, ніж махновського анархо-комунізму. Насправді, «... Махно ні в Україні, ні на еміграції не став націоналістом... Він став українським анархістом», – писав Ф. Сисин [702, с. 304].

Те, що УНР не змогла знайти спільної мови з РПАУ(м), обернулося трагедією загальнонаціонального масштабу. Розрізнені українські сили були поодинокі зломлені переважаючою військовою силою більшовиків. Львівська газета «Громадський голос», повідомивши у серпні 1934 р. про смерть Нестора Махна, додала: «Махно виявив великі стратегічні можливості, і коли б приєднався до загальної української визвольної боротьби, то, хто знає, може, Україна була б сьогодні вільною та незалежною державою» [294. – 11 серпня].

Провина лежить на обох таборах – і на Н. Махнові з його оточенням, які виступали безкомпромісними прихильниками лише власно випрацьованої форми суспільного устрою, і на діячах УНР з їхнім ставленням до повстанства як до антиукраїнського явища, які відмовились вбачати в ньому соціальний зміст. Не зумівши запропонувати південноукраїнському селянству прийнятний варіант вирішення аграрного питання, УНР штовхала його в обійми махновців з їхніми утопічними проектами бездержавного суспільства. Величезний потенціал Півдня, якій міг стати вирішальним у боротьбі за незалежність, не був використаний. Врешті-решт, це стало одним з найважливіших факторів поразки Української революції. Разом з тим, політична еволюція Махна і очолюваного ним руху – від неприйняття української національної ідеї до готовності діяти узгоджено з її прихильниками, засвідчила про здатність націотворчого начала підпорядковувати своїм історичним завданням ще одну течію принципівих противників самостійності України – анархо-комуністів.

6.4. Визнання більшовиками статусу Півдня як української території (1920–1922 рр.)

Після розгрому денікінців на Півдні України було встановлено радянську владу. Прийшовши з наміром ніколи не залишати Україну, більшовики змушені були внести в свою політику в Україні істотні корективи. Пам'ятаючи про масове антирадянське повстання селянства в 1919 р., сильні самостійницькі настрої в населенні і про зростання його національної свідомості, вони оголосили про свою готовність наділити селян землею та визнати суверенні права українського народу, у тому числі його право на створення незалежної радянської республіки. В. Ленін особисто підготував текст резолюції «Про радянську владу на Україні», яка була схвалена ЦК РКП(б). Після цього резолюція була представлена на розгляд VIII конференції РКП(б) і ухвалена на початку грудня 1919 р.

Нагадаємо, що це був час, коли радянські війська повели широкі наступальні операції в Україні. В цих умовах Москва прагнула заручитися максимальною підтримкою місцевого населення. Саме цьому резолюція готувалася як пропагандистський документ, метою якого була нейтралізація антибільшовицьких настроїв в Україні і залучення на свій бік самостійницьких верств населення і ліво-соціалістичних елементів українських національних партій, що визнавали радянський режим, але не хотіли відмовитися від ідеї незалежності. При цьому ставилося завдання добитися встановлення контролю над Україною ціною мінімальних поступок українству.

Перш за все, було чітко зазначено, що на момент прийняття резолюції статус України залишається таким, яким він був у 1919 р.: «В теперішній час взаємини між Українською Соціалістичною Радянською Республікою і Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою визначаються федеративним зв'язком на ґрунті постанов Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету з 1 червня 1919 і Центрального Виконавчого Комітету України з 18 травня 1919». Таким чином, у реальному

житті нічого не змінилося. Зміни обіцяли на майбутнє, але обставляли їх різними умовами. Зокрема, було проголошено, що партія стоїть «на точці зору визнання самостійності УСРР», однак при цьому нагадувалося, що кінцевою метою «для кожного комуніста і для кожного свідомого робітника» є найтісніший союз для всіх радянських республік [495, с. 313]. Не змінилися і програмні установки РКП(б) в національно-державному будівництві: як і раніше, федерація сприймалася як перехідний стан на шляху до «повної єдності». В умовах, коли при владі в Україні та Росії була одна політична сила – РКП(б), у середовищі якої домінували унітаристські настрої, обіцянка самостійності мала суто декларативний, по суті, демагогічний характер.

Четвертий пункт резолюції був присвячений мовно-культурним проблемам. Зазначалося, що «з огляду на те, що українську культуру (мову, школу і т.д.) протягом століть утискав царизм і визискуючі класи Росії, Центральний Комітет Російської Комуністичної Партії ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами співдіяти в усуненні всіх перепон до вільного розвитку української мови і культури». Ця обіцянка, у разі її реалізації, могла покласти початок кардинальній зміні політичного курсу більшовиків в Україні. Національне відродження, яким супроводжувалась Українська революція, ріст національної свідомості, повернули до рідної мови і культури мільйони жителів України. Ігнорувати цей процес було неможливо і навіть небезпечно. Врешті-решт, реакцією на нього стала політика «коренізації» (українізації), яку РКП(б) оголосила в 1923 р. Але більшовики не були б більшовиками, коли б обіцянку «вільного розвитку української мови і культури» істотно не обмежили: «...Перетворити українську мову в *знаряддя комуністичної освіти працюючих мас*» (курсив наш. – Авт.). Це застереження відкривало можливість для істотного звуження самого поняття «українська культура», її штучного поділу на так звану «буржуазну» і «пролетарську». Перша оголошувалась знаряддям панування буржуазії, а друга – знаряддям визволення пролетаріату і трудящого селянства. Так секретар Катеринославського губкому КП(б)У Е. Квірінг у своєму виступі на

губернській конференції на початку лютого 1920 р. заявив, що «національної культури немає, є культура комуністична» і що українська мова і культура повинні стати знаряддям комуністичної пропаганди [42, арк. 61, 79–79 зв.].

Все це свідчить, що рішення VIII конференції РКП(б), як і «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», призначалися «для зовнішнього вжитку» і були звичайною політичною демагогією, розрахованою на нейтралізацію національно-соціалістичних партій і груп, що визнавали радянський лад, але прагнули реального суверенітету України.

Насправді Українська СРР і в 1920 р. залишалася псевдодержавою, і вся її територія, у тому числі південний регіон, знаходилася під необмеженим контролем московських відомств.

Про це, зокрема, свідчить таємна інструкція Л. Троцького більшовицьким агітаторам, яких відправляли в Україну після розгрому А. Денікіна. В ній розкривалися справжні, а не декларативні цілі більшовиків в Україні. Зокрема зазначалося, що «так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну для Росії. Без України нема Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, сталі й Чорного моря – Росія існувати не може. Вона задихнеться, а разом з нею і совєцька влада, і ми з вами. Ідіть же на працю, тяжку відповідальну працю!» [600, с. 33]. Цікаво, що Л. Троцький, говорячи про Україну, зосереджував особливу увагу на її Півдні, який для більшовиків мав особливе значення.

Але все ж не можна стверджувати, що в політиці більшовицького центру щодо України в 1920 р. не відбулося ніяких змін. Більшовицьке керівництво і його представники в Україні засвоїли досвід минулого року і вже не виявляли явних намірів експериментувати з комунізацією українського села. Підтвердили вони і свою відмову від спроб розчленувати Україну, сприймаючи її як єдиний національно-територіальний комплекс, невід'ємною складовою якого вважався Південь.

У статтях, виступах, записках і телеграмах В. Леніна, написаних у 1920–1921 рр., Північне Причорномор'я, Північне Приазов'я, Донбас і

Катеринославщина ідентифікуються з Україною [485, с. 453; 487; 489; 490]. Як частина Української СРР цей регіон постає в документах партійно-політичного, господарського і військового керівництва РСФРР і УСРР. Зокрема Катеринославська губерньська конференція КП(б) України, що відбулася 23–25 лютого 1920 р., рішуче висловила за повне злиття України з Радянською Росією в галузях військовій, промисловій, транспорту і зовнішньої політики, але в той же час підтримала ідею збереження українського політичного центру, що мав обиратися Всеукраїнськими з'їздами Рад, і його зв'язки із Всеросійським центром мали будуватися на федеративних засадах [224, с. 726]. За «найтісніший союз пролетаріату і біднішого селянства Росії і України, організований в міцний народногосподарський організм радянських республік – Російської і Української, зв'язаних одна з одною федеративно», висловила 11 березня 1920 р. робітничо-селянська конференція Лисичанського району [224, с. 285]. На початку березня 1920 р. з'їздом волосних ревкомів Єлисаветградського повіту Херсонської губернії була прийнята резолюція, у якій зазначалося, що «Україна в інтересах революції та економічного добробуту повинна бути в тісному зв'язку в усіх відносинах з Великокоруською Федеративною Соціалістичною Республікою та іншими радянськими республіками» [212, с. 257].

Разом із тим було чимало випадків, коли в рішеннях більшовицьких парторганізацій звучали вимоги повного політичного злиття України та Росії – по суті, інкорпорації України до складу РСФРР. У лютому 1920 р. в Донбасі відбувся з'їзд волосних ревкомів Юзівського району, який заявив: «З'їзд наголошує на необхідності швидкого економічного і політичного злиття Донецької губернії з Радянською Росією в єдиному ВЦВК Рад» [265. – 13 лютого]. Саме як заклик до повного об'єднання оцінюється резолюція губерньської більшовицької конференції Донецької губернії (лютий, 1920 р.), яка висловила за «необхідність злиття трудових мас України з трудовими масами РСФРР» [600, с. 53]. На IV конференції КП(б)У в березні 1920 р.

делегат П. Залуцький закликав ліквідувати УСРР, обґрунтовуючи свою вимогу тим, що український робітничий клас «завжди перебував у залежності від дрібної буржуазії» і не здатний організувати «твердої влади» [649, с. 65]. Ці приклади не слід розглядати як винятки. Вони характеризують досить стійку тенденцію, яка не зникла і в 1920 р. Судячи з усього, тих, що прагнули до «повного злиття» України з Росією, найбільше було в Донбасі.

В. Ленін визнавав, що в більшовицькій партії немає єдності щодо майбутнього статусу України. В «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» він писав: «Серед більшовиків є прихильники повної незалежності України, є прихильники більш або менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією» [492, с. 43]. Така його заява свідчила, що Москва змушена була вести досить складну політичну гру як з прибічниками самостійності України, які з'явилися в більшовицькому середовищі, так і з тими, що вимагав «повного злиття».

Однак у 1920 р. не прихильники цих «крайніх» течій визначали політику більшовицької партії щодо України. Федерація з Росією (в більшовицькій інтерпретації) та територіальна цілісність України були визнані як основа політичного курсу Російської КП(б) та її субпартії – КП(б) України. У цих умовах зусилля більшовиків були спрямовані на посилення адміністративного контролю над Україною, чому, зокрема, мали сприяти зміни в адміністративно-територіальному устрої і нарощування партійно-радянської бюрократії в УСРР.

Характерно, що ці зміни найбільше торкнулися Південної України. І це зрозуміло, адже південний регіон перебував з 1917 р. під особливим контролем більшовицького центру. Саме Москва, а не Київ чи Харків, визначала долю Півдня. Кожна з цих змін відбувалася після попередньої проробки в Україні, а остаточно затверджувалась у центральних органах Російської Федерації – Раднаркомі Російської Федерації, Всеросійському

Центральному Виконавчому Комітеті, адміністративній комісії РСФРР [413. – 2004. – № 1. – С. 48].

Наприкінці січня 1920 р., уже після розгрому А. Денікіна, Всеукрревком перезатвердив установлений в 1919 р. розподіл Херсонської губернії на Одеську і Херсонську губернії. Того самого 1920 р. Херсонську губернію було перейменовано в Миколаївську відповідно до назви губернського міста.

У березні–квітні 1920 р. вирішувалось питання і про адміністративно-політичну підпорядкованість утвореної ще в 1919 р. Донецької губернії. Як зазначалося вище, у партійному керівництві, у тому числі серед членів ревкому Донбасу, було немало прибічників включення басейну до складу Росії. Але 23 березня 1920 р. Раднарком РСФРР ухвалив постанову про виділення Донецького кам'яновугільного басейну в особливу Донецьку губернію у складі УСРР і доручив остаточно окреслити її межі адміністративній комісії при Всеросійському ЦВК та уряду України [562, с. 116–117].

Про долю Донбасу, йшлося і на нараді в ЦК РКП(б), що відбулась у Москві під час роботи ІХ з'їзду РКП(б) (29 березня – 5 квітня 1920 р.) за участю В. Леніна, голови Всеукраїнського ЦВК Г. Петровського, голови Донецького губревкому В. Антонова-Саратовського та ін. Г. Петровський виступив за включення Донбасу до складу Української РСР і одержав підтримку В. Леніна, який відхилив пропозиції щодо приєднання нової губернії до РСФРР [562, с. 116].

Погодившись на включення Донбасу до складу УСРР, вище радянське керівництво разом із тим значно розширило межі Донецької губернії, включивши до її складу територію Бахмутського, Слов'яносербського і Маріупольського повітів Катеринославської губернії, Старобільського повіту, Слов'янська, Краматорська і ряду волостей інших повітів Харківської губернії, а також Таганрозького округу з частиною районів інших округів колишньої Облaсті Війська Донського [224, с. 306–307]. Реалізувався проект створення губернії за принципом господарсько-адміністративної єдності.

Для майбутнього України було принципово важливим, що б цей експеримент здійснювався в її адміністративно-територіальних межах. Напевне, вирішальний вплив на це рішення справив національний склад регіону. За даними перепису, який відбувся восени 1920 р., у селах новоствореної губернії проживало 54,7% українців і 33,4% росіян, а у містах (за переписом 1923 р.) – 36,1% українців і 55,7% росіян [562, с. 116]. Черговий раз радянське керівництво у своїй політиці щодо України змушене було йти за «географією Грушевського і Винниченка», а не за близькими йому кальками Тимчасового уряду і більшовицького Раднаркому.

У травні 1920 р. було прийняте рішення про утворення Олександрівської губернії у складі Бердянського, Мелітопольського і Олександрівського повітів із центром у м. Олександрівську.

Щодо Криму, то після розгрому П. Врангеля він перетворився на автономну республіку у складі РСФРР. Характерно, що на цей раз мова про приєднання материкових повітів до Криму вже не йшла [413. – 2004. – № 1. – С. 45–52].

Наприкінці 1920 р. територія УСРР за адміністративно-територіальним поділом поділялася на 12 губерній: Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Кременчуцьку, Катеринославську, Одеську, Миколаївську, Олександрівську і Донецьку. Як бачимо, Південна Україна, яка до 1919 р. була представлена трьома губерніями, тепер складалася з п'яти.

Але соціально-економічна політика більшовиків в Україні змінилася неістотно. «Воєнний комунізм» і продрозкладка знову прийшли в республіку. Цілком прогнозованою виявилася і реакція населення. Наприкінці весни 1920 р. повстанський рух знову охопив практично всі губернії України, у тому числі південноукраїнські [327, с. 161].

Відряджений у травні 1920 р. з великою групою чекістів в Україну для зміцнення тут більшовицького режиму керівник ВЧК Ф. Держинський констатував: «Зараз уся Україна перетворилася на киплячий котел. Спалахи

повстань повсюди. Україна не очищена від петлюрівщини, і мужик український дивиться на місто, як на п'явку на його шиї...» [651, с. 209]. Ще один документ – фрагмент аналітичного звіту посольства УНР у Відні: «Вся Україна тепер уявляє собою кипляче море. Населення вимагає негайного повернення Головного отамана Петлюри з військом. Величезних запасів хліба нікому не віддає і говорить: "От прийде Петлюра і як він скаже, так і буде"» [519, с. 207].

«Киплячий котел», «кипляче море» – такими синонімами характеризували сучасники становище в Україні навесні 1920 р. Причому і Ф. Держинський, і уенерівські дипломати відзначали особливу активність і вплив у селянському русі українських національно-державницьких елементів. Це було характерним не лише для центральних районів України, але й для Півдня. Колишній урядовець Міністерства шляхів в уряді УНР М. Янковський після 10-місячного переховування в селах Херсонщини стверджував, що перебування в краї денікінців і більшовиків призвело до того, що населення чекає на своїх визволителів – «Петлюру, петлюрівців, українців... На селі, де три роки назад ніхто не знав про український рух, про боротьбу за свою державність, тепер ясно розуміють "кацапів" як грабіжників, як чужих людей, котрі хочуть працею і хлібом Українця пожитися і навіть висловлюються за те, аби Україна була собі окремо» [28, арк. 23]. Е. Квірінг у лютому 1920 р. зазначив, що «куркульські контрреволюційні елементи» проводять свою роботу під прапором звільнення республіки від «підпорядкування великоросійському більшовизму» [42, арк. 55 зв.–56]. Збереглося немало матеріалів і документів, що свідчать про «українізацію» селянського руху на Одещині, Єлисаветградщині, Миколаївщині, Катеринославщині та інших районах Півдня [74, арк. 280–282; 327, с. 161–162].

У травні 1920 р., через рік після початку повстання М. Григор'єва, у Кривому Розі новобранці підняли бунт. Очолив його К. Пестушко (його ще називали Костем Степовим, а пізніше – отаманом Блакитним). У результаті

семигодинного бою місто було визволене від більшовиків. Сформувався повстанський загін, основу якого склали жителі старих козацьких сіл Верблюжки («столиця» отамана М. Григор'єва), Варварівки та ін. Олександрійського повіту. До нього стали приєднуватися сусідні загони і дрібні повстанські групи з Олександрійського і сусідніх повітів Херсонської, Катеринославської та Кременчуцької губерній. Відбувалася їхня консолідація на національно-державницькій основі. У звіті центрального управління Надзвичайних комісій про роботу за 1920 р. це формування називається петлюрівською організацією «Повстанкомом Херсону і Катеринославщини» [219, с. 239].

До Степового пристала і частина колишніх махновців [213, с. 17, 31]. Була сформована повстанська частина, яка дістала назву Степової дивізії (зустрічається також назва Олександрійська). Її чисельність, за різними джерелами, становила від 12 до 20 тис. осіб. У районі діяльності дивізії, зазначає чекіст-історик Б. Козельський, повстанці зробили «киплячий котел» [455, с. 73].

В 1921 р. на Катеринославщині діяли повстанські загони Іванова, Круглова, загін під керівництвом штабу з трьох осіб (Лютого, Черноуса та Медведєва) та інші які, за характеристикою радянських джерел, мали «петлюрівське забарвлення й склалися з національно-українського елемента» [76, арк. 63, 71; 77, арк. 254; 454, с. 114–115].

Після розгрому П. Врангеля політика радянської влади стосовно селянства не змінилася. Ніяких стимулів, що спонукали до припинення збройного опору, селяни не відчували. Грабівницька продрозкладка не була скасована. Червоний терор посилювався. У цих умовах селянство продовжувало підтримувати повстанські загони. Наприкінці 1920 р. його збройна боротьба з більшовицьким режимом вступила в останній етап. Чисельність махновців наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. дорівнювала, за даними радянського командування, 11–15 тис. осіб [663, с. 183]. Загальна ж кількість повстанців в межах України на цей час становила понад 100 тис.

осіб. Але, швидше за все, це – орієнтовні дані. Вони охоплюють загони з більш-менш сталим складом і не враховують учасників численних місцевих повстань, що час від часу спалахували в різних регіонах України. Точно встановити, скільки тоді брало участь у селянському антибільшовицькому русі, неможливо. Не викликає, однак, сумніву, що це був справді всенародний рух.

Зустрівши в 1920–1921 рр. масовий опір селянства, більшовики використали для його придушення весь свій арсенал засобів і прийомів. Так, 8 грудня 1920 р. була прийнята інструкція «по боротьбі з бандитизмом». Ця інструкція – спільний документ Раднаркому України і ЦК КП(б)У. Нею передбачався цілий комплекс заходів щодо ліквідації повстанства, у тому числі роззброєння населення, використання заручництва, реквізиції, примусове виселення родин повстанців, спалення хат. В інструкції зазначалося, що за «будь-яке заворушення чи виступ проти радвлади, а також за щонайменше зло, заподіяне особам, які надають допомогу в боротьбі з бандитизмом», заручники «платять власною головою» [219, с. 201]. У південноукраїнському регіоні широко використовувалися такі репресивні заходи як інститут відповідачів [617, с. 258]. За «Тимчасовою інструкцією про інститут відповідачів» вони обиралися з «верств, що співчували бандитизму, переважно з кулацького елемента або родичів бандитів», «амністованих колишніх учасників махновського руху» [80, арк. 2; 82, арк. 154–155]. Відповідачів запідозрених в нелояльності до радянської влади заарештовували та переводили у статус заручників [78, арк. 11; 79, арк. 4]. Заручництво, реквізиції, спалення та обстріл сіл і в наступні роки широко використовувалися більшовицькою владою у південноукраїнському регіоні [50, арк. 6; 75, арк. 2–3; 81, арк. 27; 88, арк. 7]. Для придушення повстанського руху використовувалися регулярні війська. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР 14 липня 1922 р. ухвалила відмінити військовий стан у Катеринославській губернії, за виключенням Криворізького, Новомосковського та Павлоградського повітів, що

залишалися «загрожуючими за бандитизмом» [78, арк. 18].

Деякі з засобів боротьби з селянським повстанським рухом в південноукраїнському регіоні відпрацьовувалися вперше, щоб потім бути використаними у всеукраїнському масштабі. Особливе місце в цьому арсеналі займав голод [621; 641].

І. Мазепа і П. Феденко мали підстави для висновку: «Голодова політика більшовиків на Україні має намір ослабити політичну активність українських народних мас в їхній боротьбі проти окупації, хоч би навіть через знищення частини української людності» [514, с. 146].

Цей висновок підтверджується і конкретизується сучасними дослідниками. «...В 1921 р. державна партія, – пише С. Кульчицький, – скористалася катастрофічною посухою, щоб застосувати (мабуть, уперше в сучасній історії) терор голодом, спрямований проти селянських повстанців, а фактично – проти всього сільського населення південних губерній України» [473, с. 42].

Повстанці як могли опирались такому розвиткові подій. С. Боган, досліджуючи повстанський рух в Одеській губернії в 1920–1923 рр., робить висновок, що протекція повстанців «врятувала сотні тисяч, а може й мільйони селян України від голодної смерті» [327, с. 163–164]. Це, звичайно, перебільшення, хоча, руйнуючи радянську систему хлібозаготівель, повстанці тим самим створювали умови для збереження в руках селянства тих продовольчих ресурсів, які були б безперешкодно конфісковані владою.

Але ситуація склалася не на користь повстанців. Голод відчутно знизив політичну активність селян, спричинив спад повстанського руху. Він забирав життя найслабших і найменш захищених і паралізував волю сильніших. Точних даних про кількість жертв голоду немає. С. Соловей, наприклад, пише що з 10 млн жителів південних губерній від голоду в 1921–1923 рр. померло близько 2 млн [598, с. 184]. За іншими джерелами голодом було охоплено 4,5 млн селян, а померло – 1,3 млн [412, с. 142]. Особливо великою була кількість жертв у Запорізькій губернії, хоча тут, як і в усіх інших

губерніях, облік жертв не вівся. Дослідник В. Семененко в «Історії Східної України» наводить свідчення І. Сухаря із с. Омельника, який стверджує, що в Запорізькій губернії від голоду 1921–1923 рр. померло майже дві третини населення, що було помстою влади за підтримку населенням махновців [584, с. 303, 310].

Якщо навіть жертв і було набагато менше, немає сумніву, що голод справив величезний деморалізуючий вплив на південноукраїнське селянство, більший за загрозу загинути в бою чи стати заручником. Голод породжує апатію, байдужість до всього, що не стосується виживання. Усі інтереси фокусувалися в одній площині – фізичному самозбереженні. Опухла від голоду людина нездатна до опору. З цього приводу Ричард Пайпс у своїй книзі «Русская революция» писав: «Цей вид політичної апатії приводить людину до покори, якої не добитися поліцейськими заходами... Голод зламав дух нації, зробив її нездатною до опору» [552, с. 413, 414].

Систематичного дослідження впливу голоду початку 20-х років на селянський рух ніхто не здійснював. Але окремі документи, які є у розпорядженні дослідників, проливають світло на це питання.

Уже навесні – на початку літа 1921 р. загострилася криза постачання продовольства до повстанських загонів. В умовах розрухи і голоду, що насувався, селянство неохоче ділилося з повстанцями. Махновці, наприклад, почали нападати на цукрові заводи і вимінювати продовольство, коней і зброю на цукор. Слід зазначити, що в цей обмін були втягнуті і робітники. Так за цукор Луганський патронний завод передав Н. Махну півтора мільйона патронів [366, с. 221; 572, с. 9–11].

У середині літа 1921 р. Н. Махно, відчуваючи величезний тиск з боку Червоної армії та наближення голоду на Півдні України, вирішив перенести бойові дії на Донщину і Поволжя, де сподівався знайти нових прибічників. Але там він також зустрів голод: «Козачки харчуються макухою, травою і висівками». Це поставило махновців перед цілком новою, незвичною і, очевидно, безвихідною ситуацією. У наказі № 005 по РПАУ(м) зазначалося:

«Внаслідок неврожаю в південно-західній, південній і південно-східній частині України ми змушені були перекинутися на Донщину і південну частину Росії, де на превеликий жаль також неврожай і місцями ледь не гірший... Враховуючи голод в районах, голод в хлібі і фуражі, а до того ж ще й в конях, без яких в наших пересуваннях дуже важко, ми... в цих районах затримуватися не можемо» [320, с. 571].

Але повернувшись в Україну, Н. Махно зустрівся з тими ж проблемами: голод позбавляв його підтримки населення і посилював розклад, деморалізацію армії. «Амністія, нец, втома, початок голоду посилювали тягу повстанців додому, і вони залишали (армію Н. Махна. – *Авт.*) групами, загонами, йшли поодиночі» [320, с. 567], – писав В. Білаш. Врешті-решт, Н. Махно змушений був 28 серпня 1921 р. покинути Україну. Так була перегорнута ще одна яскрава і трагічна сторінка історії Півдня України. Махновщина, за оцінками вітчизняних істориків, забрала майже 200 тис. життів південноукраїнських селян [352, с. 224].

У подібній ситуації опинилися всі повстанські загони, що діяли в охоплених голодом губерніях України. Багато з них (очевидно, більшість великих і середніх) у другій половині 1921 р. змушені були припинити опір. У звіті Раднаркому УСРР VI Всеукраїнському з'їзду Рад стверджувалося, що у справі «ліквідації бандитизму» за 1921 рік зроблено більше, ніж за всі попередні. Наслідки дійсно були вражаючі: різними способами виведено з боротьби 444 отамани, причому 162 з'явилося з повинною після оголошення амністії. Було знищено 52 великих і середніх повстанських формування [132, с. 8]. Переважна більшість їх оперувала в південноукраїнському регіоні. 19 листопада зазнала краху спроба Бессарабської групи, яка діяла в рамках Листопадового рейду Ю. Тютюнника, прорватися з румунської території через Тирасполь до Одеси [345, с. 51–54]. Залишилися дрібні, нечисленні загони та групи. Та й їхній час також збігав. Справді, «голод виявився ефективнішим фактором у боротьбі проти повстанців, ніж мільйонна Червона армія і тисячі збройних загонів ЧК» [412, с. 143].

Для радянської влади розгром південноукраїнського повстанства був великим успіхом. Вона міцно утверджувалася на Півдні. Більшовики досягли цього успіху, сповна використавши сліпу стихію голоду.

Поразка повстанства привела до посилення більшовицького контролю над Південною Україною. Подальша історія цього регіону розвивалася в руслі більшовицької політики щодо України.

*

* *

У 1919–1920 рр. Південна Україна була ареною боротьби двох політико-ідеологічних режимів – білогвардійського і більшовицького, яких об'єднувало негативне ставлення до української ідеї, принципу суверенітету України та її соборності. Кожен із цих режимів, закріплюючись в Україні, прагнув ліквідувати наслідки перебування при владі своїх попередників, у тому числі й українських урядів – Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського і Директорії УНР. І білогвардійці, і більшовики сприймали Південну Україну через призму своїх стратегічних і тактичних інтересів. При цьому кожен із них стояв перед необхідністю узгодити ці інтереси з історичними реаліями, найважливішою з яких був український характер південного регіону. Від того, наскільки це вдавалося, значною мірою і залежала доля цих режимів.

З установленням влади А. Денікіна на Півдні був призупинений процес інтеграції регіону в єдиний український національно-територіальний комплекс, який відбувався особливо інтенсивно в 1917–1919 рр., у період домінування в Україні національних режимів. Здійснювалося повернення до антиукраїнської політики, що панувала в російських політичних і військових колах ще за часів монархічної Росії. Наріжним каменем нової влади на Півдні України (за термінологією денікінців – Новоросії) стала теза про відновлення «єдиної, великої, неподільної Росії». Максимум, на що могло розраховувати місцеве населення, яке сприймалося як росіяни («новороси») – це широке місцеве самоврядування. Український національний рух у регіоні за доби Української революції в очах командування Збройних сил Півдня Росії

оцінювався як «південноросійський сепаратизм», а не як природний вияв прагнення українського народу до розбудови власної держави. Вважалося, що місцеве населення було підбурене до визвольної боротьби штучно, а сценарій Української революції був розроблений за кордоном – у Німеччині.

Хибність політичного курсу А. Денікіна визнав генерал П. Врангель. Монархіст, прибічник жорсткої військової диктатури, П. Врангель зумів змінити напрямок білогвардійської політики на Півдні України. Плануючи вторгнення в Північну Таврію, він змушений був рахуватися з потужним українським національним чинником у регіоні і зростанням національної свідомості місцевого населення. П. Врангель визнавав право України на автономію, а на початку листопада 1920 р. під тиском обставин заявляв навіть про визнання незалежності української держави. Критикуючи генерала А. Денікіна за прямолінійність, П. Врангель спробував втілити на практиці конкретні плани щодо об'єднання антибільшовицьких сил на Півдні України. Ним провадилась робота з установами контактів з отаманами повстанських загонів унерівської орієнтації, які перебували в тилу у «червоних», для спільної боротьби з більшовицькою владою. Однак загального об'єднання українських національних і білогвардійських сил, на що так розраховували як генерал П. Врангель, так і С. Петлюра, досягти не вдалося.

Досить складну еволюцію у ставленні до української ідеї пережили махновці. Врешті-решт, наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. вони почали схилитися до визнання необхідності врахування національного фактора у визвольній боротьбі і навіть спільних дій з українськими силами. До таких висновків Н. Махна невідворотно вела логіка боротьби, зокрема селянський, український за своїм складом характер повстанського руху, який протистояв місту з його російським і русифікованим населенням.

Більшовики у ставленні до Південної України у порівнянні зі своїми політичними конкурентами, зокрема білогвардійцями та махновцями, виявили більшу гнучкість. Після певних коливань, долаючи вплив крайніх російських шовіністів у своїх лавах, вони публічно визнали принцип територіальної

цілісності України, у тому числі приналежність до неї Півдня. Однак територіально об'єднана Україна – і від цього принципу більшовики не відступали ні на йоту – неодмінно мала бути радянською і перебувати під контролем РКП(б) – єдиної загальнодержавної партії, обласною організацією якої була КП(б)У. При дотриманні цих умов вони були готові навіть визнати незалежність УСРР у межах III і IV Універсалів, тобто із включенням до неї всього Півдня (у т. ч. і Донбасу). Про цю позицію було оголошено в партійних документах і статтях В. Леніна наприкінці 1919 р. Правда, жоден з керівників більшовицької партії не пояснив, яким чином можна забезпечити незалежність двом країнам, якими управляє одна політична партія – РКП(б). Напевне, для цього слід було б змінити статус КП(б)У, зробити її рівноправною з РКП(б). Але це питання не підлягало дискусії. Спроба С. Мазлаха і В. Шахряя на початку 1919 р. поставити його на обговорення (свою точку зору вони сформулювали гранично ясно: якщо «самостійна Україна – тоді повинен бути і "свій" уряд і "своя" партія; ...або Україна – се "Південна Росія"» [515, с. 295–296]) закінчилася безрезультатно. Про реальну, а не про декларативну незалежність України керівництво РКП(б) не хотіло й чути. 28 грудня 1920 р. між УСРР і РСФРР був підписаний союзний договір, який супроводжувався звуженням владних повноважень Раднаркому України і розширенням контролю московського партійного центру над усіма сторонами життя республіки. Логічним завершенням цього процесу було утворення в 1922 р. Союзу РСР. Нова держава була оголошена як союз рівноправних республік. Але за лаштунками радянської федерації була відтворена єдина централізована держава. Разом із тим на механічне злиття України з Росією більшовицька партія не пішла. Після жорстокої п'ятирічної боротьби з національно-визвольним рухом ідея територіальної цілісності та суверенітету України стала настільки близькою та зрозумілою її населенню, у тому числі мільйонам жителів Півдня, які стали ідентифікувати себе з українцями, що ігнорувати цей факт було вже неможливо. За Україною були залишені формальні ознаки суверенітету: власна конституція, уряд, чітко

означена територія, адміністративно-територіальний устрій. Це було побічним визнанням досить високого рівня національно-територіальної зконсолідованості українців, зростання їх національної свідомості і, у кінцевому рахунку, продовження процесу націотворення.

Свою подальшу політику щодо України більшовики змушені були проводити з урахуванням цього факту. І це стало, в остаточному підсумку, їхньою грандіозною поразкою в боротьбі з українським визвольним рухом.

ВИСНОВКИ

У історії модерного українського націотворення південний регіон відіграв особливу роль, яка ще недостатньо адекватно оцінена наукою.

Після ліквідації Запорозької Січі Південна Україна стала частиною Російської імперії. Імперська політика на Півдні, названому «Новоросією», була спрямована на інтеграцію регіону до корінної російської території, розгортання тут асиміляційних процесів. Імперським урядовцям здавалося, що ця політика реалізується успішно. У другій половині XIX ст. тут було ліквідоване Новоросійське генерал-губернаторство, а Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії були прирівняні до «внутрішніх губерній» Російської імперії. «Новоросія» стала одним із найпотужніших індустриальних і аграрних регіонів царської Росії, військовим аванпостом імперії на Півдні. Однак у цілому інтеграційні заходи імперського уряду в цьому регіоні зазнали краху. Південь не став частиною Росії. Асиміляційна політика мала обмежений успіх. Етнічний склад населення змінився мало: на Півдні переважало українське населення. Більше того, усупереч планам царизму тут протягом XIX – початку XX ст. сформувалася надійна інфраструктура українського націотворення.

Основу цієї інфраструктури склала капіталістична індустрія. На Півдні України перехід від аграрно-ремісничого до індустриального суспільства і пов'язані з ним модернізаційні процеси відбувалися особливо швидко, за активною участю іноземного капіталу, який переносив сюди найновіші технології. У результаті вже у другій половині XIX ст. регіон перетворився у найрозвинутіший в економічному відношенні край України. Однак не лише у цьому полягає його значення. Завдяки географічному положенню Півдня йому судилося відіграти вирішальну, справді історичну роль у формуванні українського товарного ринку. Зусиллями південного регіону на чорноморські й азовські порти були переорієнтовані товаропотоки з Правобережжя і

Лівобережжя. Раніше торгівельні зв'язки орієнтували ці регіони, відповідно, на Польщу і Росію та розривали Україну по Дніпру на дві частини. Переорієнтація на Південь сприяла тому, що роз'єднані століттями землі України стали перетворюватися в *об'єднаний народногосподарський організм*. Разом із тим розширення зв'язків з країнами Заходу ослаблювало російський економічний вплив на Півдні.

Капіталістична модернізація регіону супроводжувалась інтенсивною соціальною мобілізацією, кардинальним оновленням соціальної структури, пробудженням національної свідомості. На Півдні України розвивалася національна культура, український театр, «Просвіти» та інші національно-культурні осередки. Тут діяли місцеві осередки українських національних партій. Процес українського націотворення охопив весь регіон. Південь поступово перетворювався в органічну *частину національно-територіального комплексу України*.

Своєрідності цим процесам надавали *територіальні тенденції*, які формували тут регіональні ідентичності, що перебували у складних стосунках як з російським центром, так і з українською національною ідентичністю, нерідко вступаючи з ними в конфлікт.

Перша світова війна не зупинила процеси перетворення українців у модерну націю. Незважаючи на величезні людські й матеріальні втрати, війна сприяла прискоренню модернізаційних процесів у регіоні і формуванню національної ідентичності. Це відбувалося в результаті інтенсифікації контактів південноукраїнців з жителями інших регіонів України – як з українцями, так і з представниками інших національних груп і громадянами інших держав. Жителі Півдня, особливо мобілізовані в армію селяни, прилучалися до технічних досягнень новітньої епохи, набували навичок організованих дій і позбавлялися патріархальних звичок, розширювали свій світогляд. Багато мобілізованих в армію селян стали унтер-офіцерами та офіцерами і були підготовлені до керування великими групами людей в екстремальних умовах революції, яка наближалася. В остаточному підсумку

війна спричинила наслідки, прямо протилежні тим, на які сподівалися воюючі держави. Замість зміцнення їхньої імперської могутності почався внутрішній розклад. Національно-визвольний рух піднісся на вищий щабель свого розвитку, і плином історії залежні народи Російської та Австро-Угорської імперії впритул підійшли до межі державотворення. «Українське питання» вийшло на міжнародну арену. Противники Росії в Світовій війні були готові визнати в тій чи іншій формі суверенітет України, невід'ємною частиною якої вони вважали південний регіон.

У широкому історичному плані XIX – початок 20-х рр. XX ст. можна розглядати як важливий етап у процесі формування модерної української нації.

У 1917 р., з початком Української революції, процес націотворення, у тому числі на Півдні України, надзвичайно прискорився.

Доба Центральної Ради супроводжувалась інтенсивною національною мобілізацією, залученням до політики під національними гаслами широких мас сільського і міського населенням, формуванням нової політичної еліти та інтенсивною інтеграцією Півдня в єдиному національно-територіальному комплексі України, прискоренням процесу націотворення. Власне, одним із головних завдань революції було об'єднання історично розчленованих етнічних українських земель у єдиній державі, і Центральна Рада в своїй діяльності послідовно реалізувала цю соборницьку ідею. Незважаючи на жорсткий опір російського Тимчасового уряду, який прагнув відірвати південний регіон («Новоросію») від України і залишити у складі Російської держави, переважна більшість населення Півдня вважала свій край органічною частиною Української Народної Республіки, а себе – її громадянами. Яскравою демонстрацією цього були вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів, на яких переважна кількість жителів Півдня відкинула проросійську більшовицьку чи ліберально-буржуазну перспективу і проголосували за українські національні партії, які представляли Українську Центральну Раду. Після III Універсалу над регіоном

(за винятком Криму) було встановлено суверенітет Української Народної Республіки. Спроба більшовиків розчленувати Україну шляхом утворення на Півдні автономних радянських республік, безпосередньо підпорядкованих російському центру (Донецько-Криворізька й Одеська радянські республіки, Радянська республіка Тавриди та ін.), зазнала краху. Ці штучні утворення навесні 1918 р. були ліквідовані, а Південь знову став частиною УНР, яка була визнана державами німецько-австрійського блоку.

Доба Центральної Ради позначена бурхливим національно-культурним відродженням. У регіоні значно посилився інтерес до української культури, друкованого слова, театру. Народжувалась українська школа. Ренесанс переживали «Просвіти» та інші національно-культурні товариства, до сфери впливу яких потрапляли все ширші верстви населення. Українська мова, нарешті, зазвучала в державних установах і різноманітних громадських інституціях. Багато жителів Півдня, які раніше не задумувалися над своїм національним походженням, стали відчувати себе українцями і приєдналися до державотворчого процесу.

Період Гетьманату не зупинив ці процеси. За відносно короткий період його існування відбулося істотне поглиблення інтеграції Півдня в Українську Державу. Історичним фактом стала політична переорієнтація південноукраїнського регіону на столицю України – Київ. З офіційних документів, а почасти і масової свідомості, починає зникати стара назва регіону «Новоросія», що закріпилася за Півднем ще з часів Катерини II. Місцеве населення незалежно від політичних поглядів і національно-культурних орієнтацій усе більше усвідомлювало, що територія трьох губерній – Херсонської, Катеринославської і Таврійської – є невід'ємною складовою частиною України.

В умовах Директорії події в південному регіоні продовжували розвиватися в руслі загальноукраїнських тенденцій. Після гетьманської грамоти про федерацію з Росією, яка поставила під сумнів самостійницький вибір України, почалося масове антигетьманське повстання, яке з центру

України швидко поширилося на весь Південь. Правобережна територія регіону, за винятком портових міст – Одеси, Миколаєва, Херсона – та вузької прибережної смуги, що була окупована військами Антанти, потрапила за активною участю місцевого населення під контроль українського республіканського режиму. Сільське і міське населення лівобережного Півдня, включаючи територію Донбасу, у своїй більшості також було готове визнати владу Директорії, але сильним її конкурентом тут були місцеві махновці, більшовики і білогвардійські війська, які наступали з-за кордону України. Антигетьманське повстання і короткий період існування Директорії сприяли кристалізації національної свідомості українського населення регіону.

Але чи достатньо було цих змін, щоб перетворити українське населення в націю? Американський історик В. Коннор спробував відповісти на питання, яке сам і поставив: «Коли можна вважати, що нація сформувалася?.. У який момент достатній масі (частині) даного народу стає притаманною національна свідомість такою мірою, аби ця група заслуговувала звання нації?» Конкретної відповіді дослідник не дав, хоча висловив припущення, що «ми будемо вимушені пов'язувати дату, яку шукаємо, з певною подією (з фактом ефективної ілюстрації мобілізації мас в ім'я нації)» [457, с. 534].

Вивчаючи процес націотворення в умовах Української революції, можемо назвати декілька таких дат і подій. Без сумніву, це – Універсали Центральної Ради, всенародний опір спробам Тимчасового уряду розчленувати Україну після II Універсалу, вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів, антигетьманське повстання наприкінці 1918 р., селянське повстанство 1919, 1920 і 1921 рр. тощо. Але жодна з цих подій не стала переломною в націотворенні, хоча може вважатися переконливою «ілюстрацією мобілізації мас в ім'я нації». Адже, наприклад, після перших трьох Універсалів населення не лише дозволило встановити більшовицький режим в Україні, але й розчленувати її; після загальнонаціонального повстання в жовтні–грудні 1918 р. в Україні вже

навесні 1919 р. перемогла радянська влада. Селянські повстання 1919–1921 рр. також не стали на перешкоді утвердження в Україні почергово білогвардійських і радянських режимів. У конкуренцію з ними на Півдні час від часу втручалися махновці. Врешті-решт, Україна опинилася під повним контролем більшовиків, ставлення яких до української ідеї було негативним. Виникає питання: чи не повернувся назад у результаті цього процес націотворення?

Наступні події свідчать, що цього не відбулося. Зрушення в свідомості, пов'язані з націотворенням, мають значну інерцію. Те, що відбулося з народом одного разу, надовго залишається в пам'яті, перетворюючись в частину національного міфу. За роки революції населення Півдня почало звикати, що живе на території України. І більшовики, і білогвардійці, і махновці змушені були зважати на ті ґрунтовні зміни, що відбувалися у свідомості населення. Вони могли завдати воєнної поразки політичним прихильникам національної ідеї, але знищити її виявилися не в змозі. Це – все одно, що ганятися за привидами. Ф. Сисин у статті «Nestor Makhno and Ukrainian Revolution» пише про «революцію сприйняття», яка відбулася в масовій свідомості населення і політичних еліт після революції 1917 р. Була визнана ідея державного утворення «з чітко окресленими кордонами і назвою "Україна", а маси, що проживають на цій території, усвідомили себе як українці» [702, с. 277]. Боротися з цим процесом воєнними методами було неможливо.

Особливо помітними були наслідки «революції сприйняття» на Півдні. Денікінці по інерції відмовилися визнати український характер цього регіону (як і Україну в цілому) і тим наблизили свою поразку. Врангелівці виявилися гнучкішими і з певними застереженнями (і з великим запізненням) заявили про свою готовність визнати суверенну УНР з південним регіоном у її складі. Тим самим визнавалася українською більшість її населення. Махновці, які переважно були жителями південноукраїнського регіону, зазнали складної еволюції – від повного неприйняття української ідеї до готовності діяти в її

руслі.

Відновлюючи на початку 1919 р. контроль над Україною, більшовики постали перед питанням про адміністративно-територіальну підпорядкованість південного і східного регіонів, де в 1918 р. ними були утворені Донецько-Криворізька, Одеська та інші радянські республіки. Була велика спокуса повернутися до політики розчленування України і, як на початку 1918 р., підпорядкувати її найрозвинутіші і стратегічно важливі частини безпосередньо російському центру. Але надзвичайно сильні самостійницькі настрої в Україні і зовнішньополітичні обставини стали на перепоні цих намірів.

Напевне, саме осмислення подій початку 1918 р., коли після Брестської угоди на Україну наступали об'єднані українсько-німецько-австрійські війська, а експеримент з радянськими республіками провалився, виявилось переломним у визнанні більшовиками українського характеру Півдня. Тоді партійні верхи, прагнучи створити об'єднаний фронт радянських республік, після палких дискусій вирішили об'єднати їх і навіть проголосити незалежність (формальну) України від Москви. Цього вимагала логіка подій. Характеризуючи її, націонал-комуністи С. Мазлах і В. Шахрай на початку 1919 р. писали: «Були різні заміри, різні бажання, різні філософічні, соціально-політичні, ідеологічні і всякі інші міркування – а результат, кінцевий пункт, у який уткнулися всі, був один: самостійність!»[515, с. 100].

Після відновлення на початку 1919 р. радянської влади той факт, що Південь (у т. ч. Донбас) є українською територією, партійно-радянське керівництво визнало і юридично. Питанням про розмежування УСРР і РСФРР зайнявся Наркомат закордонних справ Російської Федерації, а 10 березня 1919 р. був навіть підписаний «Договір про кордон з РСФРР». Але, як у попередній період, у 1919 р. Ленін і його оточення залишалися послідовними противниками реального суверенітету України і свою політику тут проводили через квазідержавне утворення – Українську СРР.

На початку 20-х рр. Південь потрапив під повний і всеосяжний контроль

більшовиків. Були розгромлені Денікін, Врангель, зазнало поразки антирадянське повстанство. Сотні тисяч активних противників радянської влади в регіоні були знищені, опозиція ліквідована, а її залишки опинилися в підпіллі. Жоден режим не зосереджував на Півдні України такої величезної кількості військових, представників таємних служб, каральних органів, уповноважених з урядових центрів, чиновників найрізноманітніших губернських, повітових, волосних і місцевих відомств. Ніколи влада з такою рішучістю і безкомпромісністю не проводила в регіоні свою політичну лінію, прагнучи повністю знівельювати його особливості, підвести під загальнодержавні стандарти. Здавалося, влада всесильна. Однак навіть після цього Москва не відмовилася від свого попереднього рішення щодо України: південні губернії залишаються у складі УСРР. Це рішення було підтверджене і після утворення Союзу РСР. Напевне, більшовицька еліта була переконана, що визнання українського характеру регіону принципово нічого не змінює, оскільки всі важелі влади перебувають у її руках. Разом із тим, вона могла б цього й не робити (адже у програмі РКП(б) 1919 р. радянська федерація декларувалася як крок до повної єдності, то чому б на Півдні не зробити цей крок раніше?), коли б не відчувала могутнього спонукального мотиву.

Який це мотив?

Утворення УСРР у сучасній літературі інколи сприймається як своєрідний компроміс між більшовизмом і національно-визвольним рухом. Цей рух не спромігся на створення незалежної української держави. В Україні затвердився радянський лад. Але, з другого боку, національна ідея виявилася настільки сильною і привабливою для населення, що змусила більшовиків піти на значні поступки. «Заснування Української Радянської Соціалістичної Республіки, Комуністичної партії України та ухвалення курсу на українізацію, – зазначав Б. Кравченко, – були найсерйознішими з таких поступок» [466, с. 322–323]. Напевне, для такої оцінки достатньо підстав. Під час Української революції в масовій свідомості відбулися такі глибокі, невідворотні, справді революційні зміни (*«революція сприйняття»*), які навіть

всесильні тоді більшовики ігнорувати не могли. Але якщо теза про компроміс справедлива для України в цілому, то для південного її регіону, який у російській свідомості багато десятиліть сприймався як «Новоросія», а його жителі вважалися майже росіянами («новоросами»), цей компроміс може оцінюватися як визначна перемога української національної ідеї. Щоб відкинути будь-які сумніви щодо цього, варто згадати про історичну долю населених етнічними українцями земель Кубані, Донщини, Вороніжчини та інших регіонів. Вони залишалися поза кордонами УНР в 1917–1918 рр., не увійшли до складу Української Держави у 1918 р., опинилися поза УНР часів Директорії в 1919 р. і виявилися назавжди втраченими для України.

Для українського визвольного руху було вкрай важливо, щоб згадана вище «революція сприйняття» відбулася також у свідомості представників міжнародного співтовариства, зокрема його лідерів, щоб у своїй політиці далекі і близькі сусіди виходили з визнання України окремим національно-територіальним державним утворенням.

Визнання німцями та їхніми союзниками в лютому 1918 р. Української Народної Республіки в межах 9 губерній (без Криму) хоча і мало для неї величезне значення, було викликане значною мірою воєнно-політичною кон'юнктурою. Укладаючи мир на Сході, німці сподівалися вивільнити війська для війни на Заході та разом із тим за рахунок ресурсів України поліпшити своє продовольче становище. Антанта в особі її представників на Півдні України – французьких військових і дипломатів – розробляючи наприкінці 1918 р. свою політику щодо Директорії УНР, виходила з необхідності відновлення Російської держави, яка б у майбутньому залишилася союзницею Франції та сильною протипагою Німеччині на Сході. Французи досить довго і вперто відмовлялися визнавати суверенітет України. Однак життєві реалії примушували їх змінювати свої позиції, еволюціонізувати в бік УНР. Це створювало передумови для визнання України провідними країнами Антанти.

Цьому сприяла згадана вище «революція сприйняття». Інформація про

національно-визвольну боротьбу українського народу широко поширювалася за межі України. Зокрема в пресі багатьох європейських країн були надруковані карти України, інформація про її історію, чисельність і склад населення.

Як зазначає відомий американський історик Б. Андерсон, етно-географічні карти, як і публікації переписів населення, здатні справляти величезний вплив на формування свідомості суспільства. Вони підштовхують своїх творців і споживачів до політики з революційними наслідками [307, с. 214–215]. Складена на підставі даних демографічного перепису карта, яка є науковою абстракцією, моделлю реальності, репрезентує те, що існує в дійсності. Але замість того, щоб тільки репрезентувати, вона може стати моделлю і водночас стимулом конкретизації життєвих реалій. У результаті карта може обумовити як урядові, зокрема дипломатичні дії, так і військові операції.

Ця теза Б. Андерсона дістала підтвердження на прикладі Півдня України. Поява на картах у складі УНР, а потім і Української Держави південних губерній сприяла формуванню в уяві європейської спільноти (і Туреччини) образу України як національно-територіального масиву, що включав у себе і південний регіон.

З другого боку, етнічна карта стимулювала національні рухи меншин Півдня, зокрема німецькомовної етнічної групи і кримських татар. Рухи за створення на Півдні кримськотатарської держави і німецького державного анклаву також ґрунтувались на картах розселення кримськотатарського та німецькомовного населення. Разом із тим провал цих планів свідчив, що в конкретно-історичній ситуації 1918 р. можливостей для реалізації цих проектів було явно недостатньо. Український етнічний елемент на Півдні домінував настільки переконливо, що робив дуже проблематичним створення тут іонаціональних державних утворень навіть за умови всебічної іноземної підтримки. У результаті у 1918 р. зазнали краху проекти проголошення незалежності кримськотатарської держави на Кримському півострові і

держави німецькомовної меншини в Таврії.

З позначенням кордонів радянських республік (а не лише губерній) виготовлялися карти після перемоги більшовиків. Ця обставина відбивала нові життєві реалії та зміни в масовій психології населення і нових еліт. Відхилення від цього правила сприймалося як аномалія. Коли в травні 1921 р. В. Леніну показали пробний екземпляр «Атласа Росии», виданий 1-м Державним картографічним закладом у Москві, він висловив своє незадоволення. Серед недоліків нового видання було зазначено: «Кордони республік (Україна) і автономних областей повинні бути скрізь особливо показані. Цього не зроблено здебільшого. Ні для України, ні для Білорусії. (Німецька комуна? Марійська область? Усі кавказькі республіки?)» [486, с. 166].

Тим самим більшовики остаточно визнали включення Півдня до складу українського національно-територіального масиву, що створювало умови для продовження тут націотворення.

Усі ці процеси в комплексі дають підстави охарактеризувати 1917 – початок 1920-х рр. як важливий етап у формуванні модерної української нації.

Що відбувалося в наступні роки?

У радянських умовах процес націотворення не зупинився, хоча набув нових, багато у чому специфічних рис.

Вимушена українізація 20-х – початку 30-х рр. сприяла народженню цілої генерації національної інтелігенції, яка почала заповнювати недоступні їй раніше міські сфери інтелектуальної діяльності. Українська національна ідея не була подолана. У формі націонал-комунізму вона продовжувала реалізуватися в практичній діяльності частини радянсько-партійної та господарської верхівки УСРР. Наростали настрої до суверенізації України у складі СРСР. «Українізація "знизу" у поєднанні з українізацією суспільної верхівки на кінець 20-х рр. підвела українців до порогу повноцінної нації» [466, с. 234], – зазначав Б. Кравченко.

Однак цей поріг тоді переступити не вдалося. Початок 30-х рр.

позначився масовими репресіями проти українства, більшовики відмовилися від українізації і процес націотворення був загальмований.

Це стало можливим не лише через зміну політичної лінії. Справа полягає і в тому, що процес формування модерної української нації в попередні часи недостатньо глибоко торкнувся міста. Адже коли ми говоримо про національну свідомість населення Півдня і націотворення в цьому регіоні, то маємо на увазі, головним чином, село, населене переважно українцями. Під час революції село стало усвідомлювати себе українським. Саме в селі черпала свою підтримку і Центральна Рада, і Директорія, і національно зорієнтовані антирадянські повстанці, а пізніше – націонал-комуністи.

Але село було лише частиною соціального організму України. Було ще й місто, особливо велике, національний склад якого був переважно неукраїнським. Місто також пережило *«революцію сприйняття»* і змушене було визнати національно-культурні метаморфози, які відбулися в селі. Однак воно від цього мало змінилося. А значить – не зник і глибокий соціокультурний розкол між містом і селом, що склався ще в ХІХ – на початку ХХ ст. Можливо, вважають дослідники, він навіть загострився [535, с. 223–224]. Нічого несподіваного в цьому не було. Для ліквідації розколу між містом і селом необхідна була цілеспрямована державна політика. Але про її необхідність, про гармонізацію відносин між містом і селом, говорили лише керівники Української революції [402, с. 39]. Та не вони виявилися переможцями. Перемогли більшовики, які в 1917–1921 рр. не ставили питання про українізацію зросійщеного міста, ліквідацію соціокультурного розколу між містом і селом. Навпаки, цей розкол використовувався ними для зміцнення свого контролю над селом, а значить – Україною в цілому.

Збереження цього розколу ставило під сумнів перспективи подальшого націотворення. Адже без українізації міста, без ліквідації антагонізму між містом і селом успішне націотворення неможливе. Про це свідчить досвід інших європейських країн, які в ХІХ – на початку ХХ ст. пережили процес модерного націотворення. Адже місто – це сучасна індустрія, це робітники і

менеджери, науковці і митці, політики й управлінці. Місто – зосередження еліти суспільства. Доти, доки народ не оволодіє висотами міського життя, він залишиться на маргінесі історичного буття і не зможе створити власну державу.

Колективізація і масові депортації селянства у східні регіони СРСР завдали відчутного удару українському селянству і підірвали етнічну основу націотворення. Але, з другого боку, «розселянювання» супроводжувалося переходом мільйонів сільських жителів у статус міських робітників. Почалася радянська індустріалізація, яка призвела до нового витка урбанізації, на цей раз вже за рахунок місцевого сільського населення. Національний склад міст і робітничих селищ, у тому числі південноукраїнських, почав стрімко змінюватися. З колишніх селян формувалися кадри сучасних робітників і менеджерів. Вони і в місті відчували себе українцями, і новий виток русифікації і комуністичного виховання не в змозі був змінити це становище. Усупереч планам розчинити їх в «новій історичній спільності – радянському народі», українці перетворювалися в модерну націю. Це створювало необхідну інфраструктуру для відновлення українського державотворення. На час, коли Радянський Союз припинив своє існування, Україна мала все, необхідне для створення власної держави, невід'ємною складовою частиною якої був Південь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Архівні документи і матеріали

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Ф. 313: Екатеринославское губернское жандармское управление (г. Екатеринослав, Екатеринославской губернии) (1868–1917 гг.)

1. Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 3146: Агентурные сведения о деятельности Украинской социал-демократической партии (27 октября – 29 декабря 1915 г.). – 36 арк.
2. Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 3228: Списки заводских и фабричных предприятий губернии, выполняющих военные заказы, германских и австрийских подданных, рабочих трубопрокатного завода и переписка с Екатеринославским губернатором и помощниками начальника ЕГЖУ в уездах об эвакуации раненых и военнопленных (4 января – 21 июня 1915 г.). – 515 арк.

Ф. 332: Кичкасское отделение Екатеринославского жандармского полицейского управления железных дорог (1906–1917 гг.)

3. Ф. 332. – Оп. 1. – Спр. 5: Кичкасское отделение Екатеринославского жандармского полицейского управления железных дорог с обязательными постановлениями (1915 г.). – 212 арк.

Ф. 349: Херсонское губернское жандармское управление (г. Херсон) (1902–1917 гг.)

4. Ф. 349. – Оп. 1. – Спр. 45: Рапорты помощников начальника Херсонского ГЖУ в г. Херсоне, Елисаветградском уезде, Днепровском уезде и начальника Николаевского розыскного пункта о деятельности

буржуазно-националистической партии сионистов, шпионаже и др. (Февраль 1915 – 7 января 1916 гг.). – 93 арк.

Ф. 385: Одесское жандармское управление (г. Одесса) (1839–1917 гг.)

5. Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2989: Копии отчетов и докладов начальников Одесского и Херсонского жандармских управлений о политическом настроении населения Херсонской губернии (8 января – 24 июня 1916 г.). – 155 арк.
6. Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2997: Переписка с Департаментом полиции Севастопольским жандармским управлением и другими учреждениями о разработке писем, полученных агентурным путем (1916 г.). – 311 арк.
7. Ф. 385. – Оп. 2. – Спр. 2: Сводки данных наружного наблюдения по городу Одессе за лицами, принадлежащими к РСДРП, партиям эсеров, «Бунд» и другим (15 декабря 1908 – 6 июня 1915 гг.). – 243 арк.
8. Ф. 385. – Оп. 7. – Спр. 2: Циркуляры Департамента полиции, приказы по военному ведомству и переписка с Департаментом полиции об организации фото-архивов с карточками лиц, заподозренных в военном шпионаже; об обнаружении неприятельских шпионских радиостанций на территории России, о деятельности партии Бунд, эсеров и др. (31 октября 1912 – 17 июня 1916 гг.). – 230 арк.
9. Ф. 385. – Оп. 7. – Спр. 86: Циркуляры Департамента полиции и переписка с жандармскими управлениями и Одесским градоначальником о деятельности украинских буржуазно-националистических организаций: «Союза освобождения Украины», мазепинского «Народного комитета», «Украинской национал-демократической партии» и о лицах, принадлежащих к ним (2 января – 25 декабря 1915 г.). – 191 арк.

**Ф. 574: Канцелярия старшего фабричного инспектора Киевской губернии
Министерства торговли и промышленности (г. Киев) (1894–1919 гг.)**

10. Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1290: Списки фабрик и заводов Киевской губернии, прекративших производство в 1915 году (18 декабря 1910 – 1 января 1916 гг.). – 20 арк.

Ф. 692: Правление Киевского округа путей сообщения: шоссейно-технический отдел (1914 г.)

11. Ф. 692. – Оп. 62. – Спр. 158: Разная переписка, вызванная обстоятельствами военного времени (10 июня 1914 г.). – 375 арк.

Ф. 2161: Совет съезда горнопромышленников Юга России (г. Харьков) (1898–1919 гг.)

12. Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 21: Переписка с центральным Военно-промышленным комитетом и Харьковским тюремным инспектором о применении труда арестованных на предприятиях Донецкого бассейна (16 апреля 1915 – 24 марта 1916 гг.). – 15 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 5: Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР (м. Харків) (1919–1923 рр.)

13. Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 331: Матеріали об адміністративно-територіальному деленні Донецької губернії (18 лютого 1920 – лютий 1922 гг.). – 114 арк.

Ф. 1063: Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки; Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки (1917–1918 рр.)

14. Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6: Витяг з протоколів засідань Центральної Ради. Радіотелеграма Раді Народних Комісарів про мирні переговори (3 січня – 23 квітня 1918 р.). – 51 арк.

Ф. 1064: Рада Міністрів Української Держави (м. Київ) (1918 р.)

15. Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 3: Журнали засідань Ради Міністрів Української Держави (18 травня – 29 липня 1918 р.). – 79 арк.
16. Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 5: Журнали засідань Ради Міністрів Української Держави (2 січня – 29 квітня 1918 р.). – 113 арк.

17. Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 106: Тимчасове під час війни положення про губернських та повітових комісарів (1918 р.). – 3 арк.

**Ф. 1074: Міністерство військових справ Української Держави (м. Київ)
(1918 р.)**

18. Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 2: Оригінали наказів гетьманської військової офіції з № 135–192 (30 квітня – 31 травня 1918 р.). – 87 арк.

**Ф. 1076: Генеральне секретарство по справах військових (м. Київ);
Військове міністерство Української Народної Республіки (м. Київ)
(1917–1918 рр.)**

19. Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 17: Телеграми, рапорти, звернення, донесення про настрої населення, робітників і селян Катеринославської губернії, про боротьбу трудящих проти поміщиків за встановлення Радянської влади, про взаємовідносини з австро-німецькими окупантами (1918 р.). – 102 арк.

**Ф. 1077: Головне управління Генерального штабу Української Держави
(м. Київ) (1918 р.)**

20. Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 34: Накази, доповіді та листування про діяльність різних установ (8 травня 1918 – 25 січня 1919 рр.). – 57 арк.
21. Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 43: Копії наказів по військовому міністерству, відомості про розташування німецько-австрійських військ на Україні, опис військових частин та інструкцій (1 квітня – 25 жовтня 1918 р.). – 80 арк.

Ф. 1115: Українська Центральна Рада (1917–1918 рр.)

22. Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 44: Звіти інструкторів організаційній комісії Центральної Ради про становище на місцях; доповідні, повідомлення; протоколи та резолюції повітових селянських з'їздів та ін. (24 червня – 4 грудня 1917 р.). – 185 арк.

23. Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 47: Листування з повітовими земськими управами (Верхньодніпровською, Олександрійською, Олексіївською, Миропільською) про приєднання їх до України (13 жовтня 1917 – 12 січня 1918 рр.). – 53 арк.

**Ф. 1216: Міністерство внутрішніх справ Української Держави
(1918–1919 рр.)**

24. Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 43: Рапорт про вибух артилерійських складів в Одесі, доповідні, рапорти, листи губернських старост про становище на залізницях (3 вересня – 29 листопада 1918 р.). – 177 арк.
25. Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 77: Доповіді, повідомлення Херсонського губернського старости про положення та настрої населення, про відношення румунської влади до населення Бессарабії та України (7 червня – 30 листопада 1918 р.). – 296 арк.

**Ф. 1429: Канцелярія Директорії Української Народної Республіки
(1919–1924 рр.)**

26. Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 28: Інформація голови делегації УНР про переговори Врангеля та підготовку до походу його проти Радянської Росії, про Кримську катастрофу та моральне й матеріальне становище його армії (є газети «Общее дело» і «Руль») (22 вересня – 19 квітня 1920 р.). – 65 арк.
27. Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 35: Листування з Міністерством закордонних справ УНР про заключення умов з білогвардійським Кубанським урядом, договір з причорноморськими державами та об'єднаннями Дону, Кубані і Терека. Протоколи засідань делегатського козачого з'їзду (24 травня 1920 – 4 листопада 1921 рр.). – 68 арк.
28. Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 113: Інформації та доповіді про внутрішнє становище УНР та соціальну структуру, історію петлюрівських банд на

Україні, накази по повстанських військах УНР, про Ризький договір (13 березня – 2 листопада 1921 р.). – 146 арк.

Ф. 1705: Штаб Одеського військового округу (м. Одеса) (1917 р.)

29. Ф. 1705. – Оп. 1. – Спр. 7: Про визнання військовими частинами Центральної Ради та формування українських національних частин. Про заборону Тимчасовим урядом 2-го Українського військового з'їзду і протест проти цього Генерального військового комітету та про негативне ставлення Центральної Ради до липневих подій в Петрограді (15 квітня – 26 грудня 1917 р.). – 306 арк.

Ф. 2201: Міністерство народної освіти; Міністерство освіти Української Держави (м. Київ) (1918–1919 рр.)

30. Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 600: Відомості про організацію та роботу бібліотек Катеринославської губернії (4 червня – 11 листопада 1918 р.). – 60 арк.

Ф. 2207: Міністерство судових справ Української Держави (м. Київ) (1918 р.)

31. Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 1007: Про напад селян Гуляйпільської волості Верхньодніпровського повіту на ескадрон 8 гусарського угорського полку і вбивство 95 чоловік того ескадрону (10 червня – 19 вересня 1918 р.). – 4 арк.

Ф. 2311: Головноуповноважений українського уряду в місцях розташування австро-угорських військ Східної армії (1918 р.); Представник голови Ради Міністрів Східної армії Української Держави при австро-угорському вищому командуванні (м. Одеса) (1918 р.)

32. Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 1: Накази та оголошення Головного Крайового комісара Херсонщини, Таврії та Катеринославщини і уповноваженого українського уряду при австро-угорському вищому командуванні (31 березня – 9 липня 1918 р.). – 143 арк.

33. Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 146: Донесення Херсонського губернського старости про стан і настрої населення, протоколи міських дум і волосних земських зборів та листування про питання забезпечення суспільного порядку, реквізицію австро-угорськими військами фуражу, продуктів та втручання командування у внутрішнє життя земств (28 березня – 11 грудня 1918 р.). – 421 арк.

**Ф. 2581: Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради;
Народне міністерство освіти Української Народної Республіки
(1917–1918 рр.)**

34. Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 28: Про відкриття товариством «Просвіта» гімназії в м. Новий Буг на Херсонщині і надання їй повних прав (3 червня – 2 листопада 1918 р.). – 3 арк.
35. Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 63: Про відкриття української гімназії в с. Веселі Терни на Катеринославщині, надання їй прав та коштів (16 липня 1917 – 9 листопада 1918 рр.). – 41 арк.
36. Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 118: Відчит Балтської жіночої гімназії про стан і діяльність за 1917 рік (23 травня 1918 р.). – 60 арк.
37. Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 157: План і звіт про діяльність департаменту; звіт про перший з'їзд місцевих товариств «Просвіта», його протоколи і постанови (18 липня – 29 листопада 1917 р.). – 52 арк.

**Ф. 2592: Секретарство національних справ Української Центральної
Ради; Генеральне секретарство справ міжнародних Української
Центральної Ради; Народне міністерство справ закордонних
Української Народної Республіки (1917–1918 рр.)**

38. Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 123: Листування дипломатичного відділу по питанням про Бессарабію. – 218 арк.

**Ф. 3766: Міністерство закордонних справ Української Держави
(м. Київ) (1918 р.)**

39. Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 8: Протоколы заседания Совета Министров Украинского государства (2 мая – 13 декабря 1918 г.). – 121 арк.
40. Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 186: Клопотання окремих організацій про приєднання місцевостей до України і про пересунення демаркаційної лінії; законопроект про адміністративний поділ України; листування з відомством внутрішніх справ про приєднання частин Холмщини, Бессарабії, Криму і інших (2 травня – 25 листопада 1918 р.). – 106 арк.

Ф. 4541: Катеринославський губернський староста (1918 р.)

41. Ф. 4541. – Оп. 1. – Спр. 7: Дело о деятельности местного самоуправления, земских управ. Закон о роспуске волосных, земских собраний и управ и о мере проведения этого закона (3 января – ноябрь 1918 г.). – 261 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

**Ф. 1: Центральный Комитет Коммунистической партии Украины
(документы отделов ЦК КП(б)У) (1918–1923 гг.)**

42. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 226: Протоколы, стенографические отчеты, резолюции I и V партийных конференций Екатеринославской губернской организации КП(б)У, общегородских партийных конференций; стенографический отчет общего собрания Екатеринославской городской партийной организации совместно с партийной организацией Амур-Нижнеднепровска; протоколы делегатских собраний (1 февраля – 30 декабря 1920 г.). – 250 арк.

**Ф. 5: Комісія по історії громадянської війни при ЦК КП(б)У
(1917–1938 рр.)**

43. Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 155: Фотодокумент договору атамана Григорьєва с представителями города Херсона (1918 г.). – 2 арк.

44. Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 156: Фотодокумент приказа атамана Григорьева при вступлении в город Херсон (13 декабря 1918 г.). – 2 арк.
45. Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 264: Перепечатки материалов по борьбе с бандитизмом на Украине (апрель – август 1919 г.). – 334 арк.

Ф. 57: Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні (1917–1920 рр.)

46. Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 223: Протокол договора между странами Четверного союза (Германия, Австро-Венгрия, Болгария и Турция) и Центральной Радой, подписанный 9 февраля 1918 г. в Брест-Литовске; протокол договора между Германией и Австро-Венгрией, с одной стороны, и представителями Центральной Рады, с другой стороны, от 18 февраля 1918 г. Доклады, сообщения австро-венгерских послов и консулов на Украине об экономическом и политическом положении на Украине, в Киеве, Одессе и другим вопросам (21 января – 21 мая 1918 г.). – 190 арк.
47. Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 236: Фотокопия воззвания Херсонской городской думы, призывающего население к повиновению австро-венгерским оккупантам и сдаче оружия (8 апреля 1918 г.). – 1 арк.
48. Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 250: Фотокопии телеграмм осведомителя Густар Черникова о положении в Екатеринославской губернии и действиях Махно (16 октября – 21 ноября 1918 г.). – 3 арк.
49. Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 257: Русский перевод с немецкого выписок из книги «Война на Украине. Записки немецкого офицера» Эссенское издательство, 1938 г. (Впечатления автора об Украине в период австро-немецкой оккупации в 1918 г.). – 12 арк.
50. Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 434: Информационные сводки штаба тыла Юго-Западного фронта – бюллетени № 6–29 (2 июня – 30 июня 1920 г.). – 84 арк.

Державний архів Російської Федерації (м. Москва)

Ф. 102: Особый отдел Департамента полиции

51. Ф. 102. – Оп. ОО ДП. – Спр. 168: Переписка Киевского жандармского управления с Департаментом полиции (1903 г.). – 33 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії (м. Москва.

Ф. 71: Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (ИМЛ)

(1931–1991 гг.)

52. Ф. 71. – Оп. 35. – Спр. 956: Документы Центрального Архивного управления Крымской АССР о большевистском подполье, о расстрелянных коммунистах, о партии «Милли-Фирка», об издании мусульманских газет, о повстанцах, выписки из протоколов Крым. ОК РКП о Гавене (упоминается Б. Кун и Бубнов) и другие материалы (1920–1924 гг.). – 176 арк.
53. Ф. 71. – Оп. 35. – Спр. 957: Документы Центрального Архивного управления Крымской АССР о разгроме армии Врангеля, Деникина, о восстании французских моряков; статья (автор не указан) «Пролетариат Крыма в борьбе с союзнической интервенцией» и др. материалы (1921–1922 гг.). – 93 арк.
54. Ф. 71. – Оп. 35. – Спр. 993: Сборник документов «Крах германских оккупантов в Крыму 1918 г.» Составитель Вольфсон (1938 г.). – 128 арк.

Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)

Ф. 23: Министерство торговли и промышленности (1905–1917 гг.)

55. Ф. 23. – Оп. 16. – Спр. 128: О забастовке на Вознесенском каменноугольном руднике, принадлежащему наследницам П. Карпова в Екатеринославской губернии (март 1915 г.). – 15 арк.

Ф. 37: Горный департамент (1807–1918 гг.)

56. Ф. 37. – Оп. 5 (Ч. 2). – Спр. 2133: О применении труда рабочих желтой расы (1916 г.). – 8 арк.
57. Ф. 37. – Оп. 58. – Спр. 822: О забастовке на рудниках Горловского округа Екатеринославской губернии (1916 г.). – 336 арк.
58. Ф. 37. – Оп. 58. – Спр. 823: О забастовке на заводе огнеупорных кирпичей при заводах Новороссийского общества в Юзовке (сентябрь 1916 г.). – 44 арк.

Ф. 457: Особое совещание для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу (1915–1917 гг.)

59. Ф. 457. – Оп. 1. – Спр. 183: Доклады сахарной комиссии об урегулировании потребления сахара, о ввозе сахара из-за границы, об установлении твердых цен на сахар. Проект введения карточной системы (1916–1917 гг.). – 101 арк.

Ф. 1276: Совет министров (1905–1917 гг.)

60. Ф. 1276. – Оп. 10. – Спр. 732: Дело об утверждении проекта положения о военнопленных, об использовании труда военнопленных ведомствами и на общественных работах, о разрешении приема от военнопленных австрийских и германских бумажных денег и размен их на русские деньги (1915 г.). – 10 арк.
61. Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 270: Об увеличении в связи с военным временем применения труда корейцев и китайцев в промышленности и сельском хозяйстве (3 марта 1916 – 14 февраля 1917 гг.). – 192 арк.

62. Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 295: О разрешении возврата на заводы Общества Николаевских заводов и верфей рабочих призывных сроков 1913 г. и старше, мобилизованных в запасные батальоны (25–28 марта 1916 г.). – 7 арк.
63. Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 353: О финансировании частных металлургических предприятий, работающих на оборону, в том числе металлургических заводов Юга России (30 апреля – 5 августа 1916 г.). – 35 арк.
64. Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 1011: О принятии мер для проведения сева на землях колонистов в Таврической губернии (18 февраля – 17 мая 1916 г.). – 42 арк.
65. Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 1019: О разрешении допуска китайцев на сельскохозяйственные работы в Елисаветградский уезд Херсонской губернии (15 марта – 31 мая 1916 г.). – 9 арк.
66. Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 1434: О проведении в жизнь закона 2 февраля 1915 г. о ликвидации землевладения и землепользования в России иностранных подданных, воюющих с Россией государств и выходцев из этих стран (7 января – 21 июля 1916 г.). – 97 арк.
67. Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 1455: О поручении Особому комитету по борьбе с немецким засильем пересмотра решения о ликвидации имений меннонитов в Екатеринославской и Таврической губерниях (31 марта 1916 – 24 января 1917 гг.). – 14 арк.
68. Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 1461: О разрешении продления аренды земли в Таврической губернии, проживавшим там турецким подданным христианам, крымским татарам и австрийским подданным славянам (4 мая 1916 г.). – 5 арк.
69. Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 1469: Переписка с МВД о приостановлении высылки болгарских подданных из южных губерний России до окончания сельскохозяйственных работ (9–13 июля 1916 г.). – 4 арк.

Ф. 1282: Канцелярия министра внутренних дел (1812–1917 гг.)

70. Ф. 1282. – Оп. 2. – Спр. 1989: О запрещении в России периодической печати на немецком языке (17 июня – 3 августа 1917 г.). – 12 арк.

Ф. 1292: Управление по делам воинской повинности (1900–1917 гг.)

71. Ф. 1292. – Оп. 1. – Спр. 1960: Об установлении ограничительных мер в отношении болгарских подданных (1916 г.). – 10 арк.
72. Ф. 1292. – Оп. 1. – Спр. 1749. – О конфискации имущества (перевозочных средств) у турецких подданных, проживающих в Российской империи во время войны с Турцией в 1914 г. (25 октября 1914 – 3 февраля 1916 гг.). – 75 арк.

Ф. 1405: Министерство юстиции (1802–1917 гг.)

73. Ф. 1405. – Оп. 530. – Спр. 880: О забастовках на мелких промышленных предприятиях в Одессе и одесском порту (июль 1914 г.). – 17 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 1: Екатеринославский губернский комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины (Екатеринославский Губком КП(б)У) (1920–1925 гг.)

74. Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 212: Сводки Губчека об экономическом и политическом положении в губернии (13 июля – 7 декабря 1921 г.). – 283 арк.

Ф.Р. 224: Верхнеднепровское уездное военное совещание исполнительного комитета Верхнеднепровского уездного совета рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов (г. Верхнеднепровск) (1920–1923 гг.)

75. Ф.Р. 224. – Оп. 1. – Спр. 1: Инструкция об организации пятихатников и десятихатников, протокол заседаний уездного Особопродродовольственного совещания, переписка с Уисполкомом о проведении подразверстки,

продовольственных и других вопросов (19 февраля 1920 – 16 апреля 1921 гг.). – 544 арк.

76. Ф.Р. 224. – Оп. 1. – Спр. 2: Постановление Совнаркома УССР о создании Чрезвычайных Троек, об охране железнодорожных и водных путей сообщения; приказы Екатеринославского губвоенкомата об обеспечении продовольствием и фуражем летучих истребительных отрядов; выписки из протоколов заседаний Губвоенсовещания (14 мая 1921 – 1 января 1922 гг.). – 103 арк.
77. Ф.Р. 224. – Оп. 1. – Спр. 4: Протоколы заседаний Увоенсовещания, переписка с уездным земотделом о наличии земельных участков, заявления и списки сотрудников и членов КП(б)У (30 января – 31 декабря 1921 г.). – 267 арк.
78. Ф.Р. 224. – Оп.1. – Спр. 11: Протоколы заседаний Губвоенсовещания, Временная инструкция об институте ответчиков (20 января 1922 – 5 января 1923 гг.). – 22 арк.

Ф.Р. 3371: Уездное военное совещание при Екатеринославском уездном исполнительном комитете совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (г. Екатеринослав) (1920–1922 гг.)

79. Ф.Р. 3371. – Оп. 1. – Спр. 8: Циркулярные письма, инструкции и телеграммы различных военных учреждений, поступившие в уездное военное совещание по вопросам борьбы с бандитизмом, об институте ответчиков, о проведении компаний по изъятию незаконно хранимого оружия (23 января – 9 февраля 1922 г.). – 13 арк.

Ф.Р. 3373: Павлоградское окружное военное совещание при Павлоградском окружном исполнительном комитете совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (г. Павлоград Екатеринославской губернии) (1922–1925 гг.)

80. Ф.Р. 3373. – Оп. 1. – Спр. 1: Положение об институте ответчиков, приказы начальника Екатеринославской Губмилиции, план работы по борьбе с бандитизмом и изъятию оружия в округе, протоколы заседаний

сельсоветов, институтов ответчиков и именные списки института ответчиков по борьбе с дезертирством по населенным пунктам округа (20 декабря 1922 – ноябрь 1923 гг.). – 237 арк.

81. Ф.Р. 3373. – Оп. 1. – Спр. 2: Протоколы заседаний Губернского военсовета о борьбе с бандитизмом, работе троек (16 декабря 1922 – 13 июля 1923 гг.). – 33 арк.
82. Ф.Р. 3373. – Оп. 1. – Спр. 9: Протокол заседания комиссии райисполкома о проверке и утверждении списков института ответчиков по Межевскому району, именные списки института ответчиков районов Екатеринославской губернии (17 октября 1923 – 9 апреля 1924 гг.). – 248 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. 24: Александровская городская дума и управа (г. Александровск Александровского уезда) (1872–1919 гг.)

83. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 506: О чествовании столетия со дня рождения великого народного поэта Т.Г. Шевченко (26 декабря 1913 – 2 мая 1914 гг.). – 9 арк.

Ф. 57: Александровский уездный комитет помощи беженцам при уездной земской управе (г. Александровск Александровского уезда Екатеринославской губернии) (1915–1921 гг.)

84. Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 3: Прошение в комитет помощи беженцам беженцев, проживающих в уезде (12 февраля 1916 – 1917 гг.). – 11 арк.

Ф.Р. 95: Марьевский сельский совет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (сельсовет) (с. Марьевка, Беленьской волости Екатеринославского уезда и губернии) (1919–1921 гг.)

85. Ф.Р. 95. – Ф. 1. – Спр. 6: Протоколы общих собраний марьевского сельского общества и списки домохозяев (15 января – 29 декабря 1919 г.). – 125 арк.

Ф. 98: Веселянское сельское управление (с. Веселянка той же волости Мелитопольского уезда Таврической губернии) (1876, 1880–1916 гг.)

86. Ф. 98. – Оп. 1. – Спр. 95: Документы о взыскании долгов за мелкий кредит, порядке подачи ходатайств о переселении, соблюдении санитарных норм, предоставлении помещений для войск, розыске и задержании дезертиров, введении запретов на немецкий язык и тарифах на почтовые пересылки (циркуляры, приказы, распоряжения) (7 марта – 31 декабря 1914 г.). – 49 арк.

Ф. 112: Лютеранская церковь (г. Александровск)

87. Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 8: Воззвания и протоколы заседаний комитета русских граждан немецкой национальности (2 января – 30 декабря 1917 г.). – 146 арк.

Ф. 386: Балабино-Петрівський волосний військово-революційний комітет (с. Балабино-Петрівське тієї ж волості Олександрівського повіту Олександрівської губернії) (1920 р.)

88. Ф.Р. 386. – Оп. 1. – Спр. 11: Вказівки повітревкому. Листування з губревкомом, Олександрівською повітовою особопродовольчою комісією, військовими частинами про хід виконання та розподілу продрозкладки, порядок постачання продовольством та гужовим транспортом. Розписки та посвідчення громадян (29 січня – 26 грудня 1920 р.). – 101 арк.

**Ф. 2030: Александровская городская управа (горуправа)
(г. Александровск Екатеринославской губернии, с 1 июля 1920 г.
Александровской губернии) (1914, 1917–1920 гг.)**

89. Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 30: Переписка о размещении военнопленных и об отпуске их для работы в частных промышленных предприятиях, снабжении пленных обувью, одеждой (24 ноября 1916 – 6 декабря 1917 гг.). – 247 арк.
90. Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 44: Протоколы и переписка по передаче народного дома в ведение общества «Просвита». Циркуляр Генерального Секретариата Украины о запрещении самочинных захватов земель, постановления о выборах в Украинское Учредительное собрание и распоряжение о размещении австрийского командования (8 июня 1917 – 1 июля 1918 гг.). – 49 арк.
91. Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 98: Приказы и циркуляры Центральной Рады (октябрь 1917 – февраль 1919 гг.). – 98 арк.
92. Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 99: Приказы, объявления и постановления Украинской Директории и Александровской городской управы (18 марта 1918 – 18 ноября 1919 гг.). – 231 арк.
93. Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 326: План организации продовольственного комитета и переписка с уполномоченными по заготовке провианта и фуража для армии. Прошение граждан о принятии на работу (29 декабря – 10 апреля 1917 г.). – 128 арк.
94. Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 580: Материалы о расквартировании войск 1-й Украинской самокатной сотни в г. Александровске. Приказы 1-го отделения казенной палаты, протоколы заседания уездного распорядительного комитета, списки офицеров и чиновников (3 апреля – 12 июля 1918 г.). – 228 арк.

Ф.Р. 2122: Николайпольская волостная земская управа (с. Николайполе той же волости Екатеринославского уезда и губернии) (1917–1919 гг.)

95. Ф.Р. 2122. – Оп. 1. – Спр. 16: Постановление Комиссариата по внутренним делам об учете демобилизованных. Сведения и списки жителей волости, находившихся в плену с указанием адреса лагеря (27 января 1918 – 15 сентября 1919 гг.). – 75 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. 206: Українське товариство «Просвіта» (м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії) (1905–1924 рр.)

96. Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 13: Протоколы собраний совета общества «Просвита» (13 января – 22 ноября 1910 г.). – 35 арк.

Ф. 222: Николаевская городская дума (г. Николаев Херсонского уезда Херсонской губернии) (1797–1920 гг.)

97. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1802: Резолюция Николаевской городской думы о ее отношении к Украинской раде (15 декабря 1917 г.). – 10 арк.

Ф.П. 1817: Николаевский окружной отдел по изучению истории Коммунистической партии и Октябрьской революции Истпарта при ЦК КП(б)У (Окристиартотдел) (1903–1935 гг.)

98. Ф.П. 1817. – Оп. 2. – Спр. 163: Протоколы Ново-Бугского волостного правления (в период Украинской Центральной Рады) (11 апреля – 25 ноября 1917 г.). – 11 арк.
99. Ф.П. 1817. – Оп. 2. – Спр. 283: Выдержки из «Трудовой газеты», приход из Одессы «союзной эскадры», занятие города Николаева бандой Григорьева и работа городской думы (3 августа – 31 декабря 1918 г.). – 109 арк.

Ф.Р. 2247: Николаевский совет рабочих и военных депутатов (1917–1918 гг.)

100. Ф.Р. 2247. – Оп. 1. – Спр. 2: Протоколы заседаний Исполнительного бюро совета, секции Красной гвардии, комиссариата Временной народной милиции, общих собраний солдат 2-ой роты 45-го запасного пехотного полка, рабочих заводов «Наваль» и др., доклады о деятельности секций совета (6 марта 1917 – 3 января 1918 гг.). – 150 арк.

Ф.Р. 5547: Коллекция документов местных органов власти Украинской Народной Республики (УНР) (1917–1919 гг.)

101. Ф.Р. 5547. – Оп. 1. – Спр. 2: Приказы военного министерства Украинской Народной Республики и правительства П. Скоропадского о формировании и дислокации воинских частей, их штаты и реестры. Инструкции о народных судах Украинской Народной Республики. Телеграфные сообщения о ходе боевых действий между войсками Директории и советскими войсками (5 апреля 1918 – 10 февраля 1919 гг.). – 383 арк.

Державний архів Одеської області

Ф.П. 2: Институт истории партии. Одесский областной филиал

102. Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1037: Борьба с Радой и взятие власти. Воспоминания. – 55 арк.

Ф. 16: Одесская городская управа

103. Ф. 16. – Оп. 94. – Спр. 89: Переписка с Главным комиссаром Украинской Народной Республики (30 марта – 13 мая 1918 г.). – 68 арк.
104. Ф. 16. – Оп. 94. – Спр. 98: Переписка с Министерством Украинской Народной Республики (31 марта – 31 октября 1918 г.). – 98 арк.
105. Ф. 16. – Оп. 123. – Спр. 1158: Об украинизации города Одессы (31 октября – 6 декабря 1917 г.). – 18 арк.

Ф.Р. 3829: Одесский совет рабочих депутатов и представителей армии и флота

106. Ф.Р. 3829. – Оп. 1. – Спр. 110: Вырезки из газет. – 109 арк.
 107. Ф.Р. 3829. – Оп. 1. – Спр. 111: Переписка крестьянской секции часть 1-я (3 марта – 10 декабря 1917 г.). – 188 арк.
 108. Ф.Р. 3829. – Оп. 1. – Спр. 177: Протоколы президиума (1917 г.). – 94 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф.Р. 1099: Херсонський губернський виконавчий комітет (1917–1920 рр.)

109. Ф.Р. 1099. – Оп. 1. – Спр. 2: Протокол I с'їзду крест'ян-хлеборобов (апрель 1917 г.). – 97 арк.

Ф.Р. 3264: Собрание документов и воспоминаний о победе Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.)

110. Ф.Р. 3264. – Оп. 2. – Спр. 1: Материалы о политической и экономической борьбе рабочего класса и крестьянства Херсонщины в 1917 году (резюлюции с'їздов, доклады, телеграммы и др.) (15 марта – 30 декабря 1917 г.). – 47 арк.
 111. Ф.Р. 3264. – Оп. 2. – Спр. 2: Материалы о борьбе трудящихся Херсонщины против Центральной Рады и австро-немецкой интервенции в 1918 году (резюлюции, протоколы, телеграммы и др.) (4 января – 28 декабря 1918 г.). – 71 арк.

Ф.Р. 3878: Особисті фонди державних, громадських, профспілкових діячів Херсонщини. Родинний фонд, Кривошеїни (1905–1997 рр.)

112. Ф.Р. 3878 – Оп. 1. – Спр. 21а: Кривошеїн С.І. Из прожитого и пережитого (Воспоминания). – Ч. 1. – 273 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

2.1. Актові та діловодні документи

113. Акт «Про новий територіально-адміністративний поділ України» // Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 15–17.
114. Відозва Генерального Секретаріату до громадян, урядових і громадських установ від 3 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 390–391.
115. Відозва крайового комітету охорони революції в Україні при Центральній Раді від 27 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 364–365.
116. Движение махновских частей в период августа – декабря 1919 г. (Из отчета Екатеринославского губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 89–95.
117. Из журнала постановлений Центрального Кооперативного Комитета // Южный кооператор. Двухнедельный журнал, издаваемый Кооперативным Комитетом при императорском Обществе сельского хозяйства Южной России. – 1915. – № 20. – С. 625–629.
118. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 269 с.
119. Маніфест Катерини II про скасування Запорозької Січі // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / Упор. В.К. Козирев. – Запоріжжя, 1999. – С. 174–177.
120. Матеріали засідання Малої Ради від 6 серпня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 217–220.

121. Матеріали слідства у справі Вільгельма Габсбурга-Лотрінгена // Терещенко Ю.І., Осташко Т.С. Український патріот з династії Габсбургів / Інститут історії України НАН України, Київський державний лінгвістичний університет, кафедра історії України. – К., 1999. – С. 99–151.
122. О принятии мер в отношении немецких колонистских школ // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1915. – № 7. – С. 910.
123. Отчет о деятельности Временного Комитета при управлении Екатерининской железной дороги по оказании помощи лицам, пострадавшим от военных действий за время с 1 ноября 1914 г. по 1 января 1915 г. – Екатеринослав: Типолитография Екатерининской железной дороги, 1916. – 195 с.
124. Отчет о деятельности Временного Комитета при управлении Екатерининской железной дороги по оказании помощи лицам, пострадавшим от военных действий за время с 1 января 1915 г. по 1 июля 1915 г. – Екатеринослав: Типолитография Екатерининской железной дороги, 1916. – 119 с.
125. Отчет о деятельности столовой общества «Просвита» для семей запасных г. Екатеринослава за первый год существования столовой // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 151–152.
126. Программа РКП(б), принятая на VIII съезде партии 18–23 марта 1919 г. // История Советской конституции (в документах) 1917–1956. – М.: Госюриздат, 1957. – С. 198–202.
127. Протокол заседания исполнительного комитета Совета рабочих и солдатских депутатов 24 мая 1917 года // Солдат и рабочий. – 1917. – 27 мая.
128. Протоколи допитів Олександра Грекова (Передмова: Тинченко Я. Останній бій генерала) // Академія. Гуманітарний альманах. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 18–35.

129. Протоколи засідань Генерального Секретаріату 2–3 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 385–390.
130. Работы Первого Областного Съезда представителей земств и городов Юга Украины 19–22 июня 1918 года в Одессе. – Одесса: Типография Всероссийского Земского Союза, 1918. – 137 с.
131. Работы совещания представителей городов Юга Украины в Одессе 29 апреля – 1 мая 1918 года. – Б.м., Б.г. – 19 с.
132. Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, Наркоматов Уполнаркоматов центральных учреждений УССР 6-му Всеукраинскому съезду Советов Р., К. и К. депутатов. – Харьков, 1921. – 310 с.
133. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – К., 1919. – 522 с.
134. Універсал отамана Григор'єва // Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне. – Москва; Ленинград: Воениздат, 1933. – Т. 4. – С. 203–204.

2.2. Статистичні видання

135. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – СПб., 1905. – Т. 1. – 150 с.
136. Перепись населения г. Екатеринослава 17–24 сентября 1917 г. – Екатеринослав, 1919. – 137 с.
137. Россия в Мировой войне 1914–1918 гг. (в цифрах). – М., 1925. – 103 с.
138. Статистика Украины. – № 124. – Серия I: Демография. – Т. V. – Вып. II: Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам). Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав. – Харьков: ЦСУ УРСР, 1923. – 50 с.

2.3. Спогади, щоденники та листи

139. Азарх Р. Переліс. – Харків: Література і мистецтво, 1931. – 165 с.
140. Антонов-Овсієнко В. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 103–133.
141. Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. – Москва; Ленинград: Воениздат, 1932. – Т. 3. – 350 с.
142. Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. – Москва; Ленинград: Воениздат, 1933. – Т. 4. – 343 с.
143. Бош Е. Год борьбы. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 447 с.
144. Василюк П. Катеринославські події // Наше слово. Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять: Збірник. – Мюнхен; Лондон, 1973. – Ч. 3. – С. 72–90.
145. Винницький Р. Похід на Крим // Альманах «Червоної Калини» (Львів). – 1929. – Річник VIII. – С. 21–29.
146. Винниченко В. Щоденник. У 2 т. – Едмонтон; Нью-Йорк: Б.в., 1980. – Т. 1: 1911–1920 / Редакція, вступна стаття і примітки Григорія Костюка. – 500 с.
147. Врангель П.Н. Воспоминания: Южный фронт (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.). – М.: Терра, 1992. – Ч. II. – 474 с.
148. Герасименко Н.В. Батько Махно. Из воспоминаний белогвардейца. – Москва; Ленинград: Б.и., 1928. – 110 с.
149. Гордієнко Г. Під щитом Марса: Спогади. – Філадельфія: Б.в., 1976. – Т. 1. – 368 с.
150. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 103–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–135.
151. Дем'янов А. Моя служба при Временном правительстве // Архив русской революции. – Берлин, 1922. (М.: Терра, Политиздат, 1991). – Т. IV. – С. 55–120.

152. Деникин А. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л.: Государственное издательство, 1930. – С. 136–185.
153. Деникин А.И. Очерки русской смуты. – М.: Мысль, 1991. – 205 с.
154. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.
155. Дубинский И. В строю червоных казаков: Воспоминания // Новый мир. – 1959. – № 2. – С. 101–145.
156. Журба О.І. Сторінками історії Катеринославської «Просвіти» // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2001. – Вип. 1. – С. 133–153.
157. Зайцев Ф.І. Жовтень на Сталінщині. – Б. м.: Партвидав «Пролетар», 1933. – 71 с.
158. Заклинський М. Наступ УСС-ів на Олександрівськ у 1918 р. // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1932 рік (Львів). – 1931. – Річник XI. – С. 46–51.
159. Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1933 рік (Львів). – 1933. – Річник XII. – С. 54–67.
160. Затонський В. Уривок зі споминів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 3. – С. 115–141; № 4. – С. 150–178.
161. Игрнев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 г. – июнь 1919 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л.: Государственное издательство, 1930. – С. 186–195.
162. Карнаухов-Краухов В.И. «Красный лейтенант» (Из воспоминаний о лейтенанте П.П. Шмидте и о восстании крейсера 1-го ранга «Очаков» в 1905 г.). – М.: «Каторга и ссылка», 1926. – 164 с.
163. Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ за часів

- Української Центральної Ради. – Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1967. – 523 с.
164. Кедровський В. Обриси минулого. – Нью-Йорк, Джерзі Ситі: Свобода, 1966. – 133 с.
165. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук: Ковалевська, 1960. – 717 с.
166. Краснов П. Всевеликое Войско Донское // Архив русской революции. – Берлин, 1922. (М.: Терра, Политиздат, 1991). – Т. V. – С. 190–321.
167. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат (Спогади) // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 159–175.
168. Липа Ю. Одеська «Січ» // Визвольний шлях. – 1966. – Ч. 11. – С. 1263–1264.
169. Липинський В. Твори. Архів. Студії. – Філадельфія, Пенсільванія: Б. в., 1973. – Т. 6: Листи Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Ковицького. – XLIV с.
170. Лист Дмитра Донцова до Євгена Маланюка. 19 вересня 1931 р., Львів / Упорядник Г. Сварник // Україна модерна. – Львів, 1996. – № 1. – С. 153–156.
171. Магалевський Ю. В Олександрівську на Запоріжжі (Спомини про боротьбу з червоною Москвою в 1917 р.) // Календар-альманах «Дніпро». – Львів, 1929. – С. 106–121.
172. Магалевський Ю. Українська праця в Олександрівську 1917 р. // Календар-альманах «Дніпро». – Львів, 1938. – С. 111–119.
173. Магидов Б. Донецко-Криворожская республика // Кочегарка. – 1927. – 6 ноября.
174. Махно Н. Воспоминания. – Париж, 1929 (Харьков: «Скорпион», 1998). – Кн. 1: Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). – 213 с.

175. Махно Н. Воспоминания. – Париж, 1936 (Харьков: «Скорпион», 1998). – Кн. 2: Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 г.). – 162 с.
176. Махно Н. Воспоминания. – Париж, 1937 (Харьков: «Скорпион», 1998). – Кн. 3: Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.). – 184 с.
177. Мемуари Вільгельма Габсбурга, Полковника УСС // Терещенко Ю.І., Осташко Т.С. Український патріот з династії Габсбургів / Інститут історії України НАН України, Київський державний лінгвістичний університет, кафедра історії України. – К., 1999. – С. 70–91.
178. Миронов Є. З підпілля за центральної ради й гетьманщини (Спогади про підпільну роботу на Катеринославщині 1918 р.) // Літопис революції. – 1930. – № 3–4. – С. 138–147.
179. Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1932. – Ч. 6. – С. 12–14; Ч. 7–8. – С. 22–26.
180. Могиланский Н.М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л.: Государственное издательство, 1930. – С. 115–136.
181. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. Спомини з 1918 р. – Львів: Б.в., 1928. – 206 с.
182. Мякотин В. Из недалекого прошлого (Отрывки воспоминаний) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л.: Государственное издательство, 1930. – С. 222–238.
183. Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з Української революції. – Нью-Йорк: Б.в., 1978. – 344 с.
184. Николаенко И. Гражданская война в Луганске. Борьба с белогвардейцами и анархистами // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 202–212.
185. Октябрь на Одессине: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса: Одесская окружная октябрьская комиссия и истпарт отдел окркома КП(б)У, 1927. – 492 с.
186. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.

187. Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913–1916). (Уривок із споминів) // Український історик. – 1983. – № 2–4. – С. 37–50.
188. Рубель В. Історія... – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – 132 с.
189. Рузер Т. Комиссариат финансов // Октябрь на Одессине: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса: Одесская окружная октябрьская комиссия и истпарт отдел окркома КП(б)У, 1927. – С. 146–149.
190. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (Воспоминания) // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 5–43.
191. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Національна Академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського. – Київ; Філадельфія, 1995. – 493 с.
192. Солтанов М. О мартовском восстании николаевского пролетариата против немецких оккупантов (Воспоминания) // Летопись революции. – 1923. – № 3. – С. 25–29.
193. Тепер И. Махно: От «единого анархизма» к стопам румынского короля. – Харьков: Молодой рабочий, 1924. – 123 с.
194. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 84–95.
195. Чикаленко Є. Спогади. (1861 – 1907). – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
196. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках: Спомини і роздуми. – Торонто: Друкарня О.О. Василян, 1971. – 366 с.
197. Штерн С. Десятилетие К.Д. в Одессе (Клочки воспоминаний). – Одесса: Типография «Одесского Листка», 1915. – 14 с.
198. Щуровський В. Українські Січові Стрільці на Запоріжжю // Альманах «Червоної Калини» (Львів). – 1929. – Річник VIII. – С. 40–44.
199. Юдовский Деятельность Одесского Совнаркома // Октябрь на Одессине: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса: Одесская

окружная октябрьская комиссия и истпарт отдел окркома КП(б)У, 1927. – С. 138–145.

200. Ярошевский П. Из истории Одесской Красной Гвардии // *Летопись революции*. – 1924. – № 3. – С. 1–12.
201. *Tagebuch und Aufzeichnungen Wilhelm Groeners*. – Goettingen, 1971. – 287 p.

2.4. Збірники документів

202. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 2: Збірка документів. – 688 с.
203. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов. – К.: Госполитиздат, 1962. – 757 с.
204. Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.). Сборник документов и материалов. – Николаев: Партийный архив Николаевского обкома КП Украины, 1957. – 303 с.
205. Борьба за Советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов: В 2 т. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – Т. 1. – 320 с.
206. Был ли Ленин немецким агентом? Документы. – СПб.: «Реал», 1994. – 80 с.
207. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 1: Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Февраль – октябрь 1917. – 1009 с.
208. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 2: Победа Великой Октябрьской

социалистической революции на Украине и установление советской власти на Украине. Октябрь – декабрь 1917. – 731 с.

209. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 3: Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине. Декабрь 1917 – Апрель 1918. – 998 с.
210. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918 – 1920 гг.). Документы и материалы. – Днепропетровск: «Промінь», 1968. – 357 с.
211. Кирило-Мефодіївське товариство. Документи і матеріали: У 3 т. / АН УРСР. Інститут історії; Редколегія: П.С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1 / Упорядн. І.І. Глизь (гол. упоряд. та ін.). – 544 с.
212. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1972. – 680 с.
213. Кость Блакитний, Отаман Степової дивізії: Збірник документів і матеріалів. – К.: Редакція газети «Незборима нація», «Просвіта», 1997. – 97 с.
214. Крестьянское движение в России в годы Первой мировой войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г.: Сборник документов. – М.; Л.: Наука, 1965. – 605 с.
215. Ленинский сборник / Институт Маркса – Энгельса – Ленина при ЦК ВКП(б). – М.: Госполитиздат, 1942. – Сб. 34. – 460 с.
216. Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 250–286.
217. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і

- матеріалів. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія: Вид-во М.П. Коць, 1999. – 366 с.
218. Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: Сборник документов и материалов. – Днепропетровск: АО «DAES», 1993. – 79 с.
219. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1971. – 392 с.
220. Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. – декабрь 1920 г.). Документы и материалы. – Херсон: Херсонское кн. изд-во, 1962. – 407 с.
221. Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Херсон: Областное издательство, 1957. – 380 с.
222. «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): Зб. матеріалів та документів / Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка. – К.: Просвіта, Веселка, 1998. – 486 с.
223. Рабочее движение на Украине в период Первой мировой империалистической войны. Июль 1914 – февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1966. – 433 с.
224. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920 рр.): Зб. документів і матеріалів. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 1084 с.
225. Українська революція. 1919–1921 рр.: Документи. В 2 т. – Нью-Йорк: Б.в., 1984. – Т. 2. – 477 с.
226. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Б.м.: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.
227. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 589 с.

228. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 422 с.
229. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.); Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління, Дослідний інститут сучасної української історії (Філадельфія) – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – 1022 с.
230. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Beduetung und historische Hintergruende. – Philadelphia: Ferdinand Berger, Printing house Horn, 1966–1968. – 1459 p.

2.5. Періодичні видання

231. Александровский вестник (Александровск). – 1916.
232. Бюллетени Екатеринославского временного исполкома общественных и рабочих организаций (Екатеринослав). – 1917.
233. Ведомости Одесского градоначальника (Одесса). – 1918.
234. Верхнеднепровская народная газета (Верхнеднепровск). – 1917.
235. Вечернее слово (Севастополь). – 1920.
236. Вільне життя. Політико-громадська часопись. Видає Товариство «Соціалістична Просвіта» (Одеса). – 1918.
237. Вісник Олександрійського повітового земства (Олександрія). – 1917, 1918.
238. Вісник Секретаріату Херсонщини (Херсон). – 1917.
239. Вісник товариства «Просвіта» в Катеринославі (Катеринослав). – 1917.
240. Вісник Товариства «Українська Хата» (Херсон). – 1917.
241. Вісті Першого Всеукраїнського з'їзду Комітетів незаможних селян (Харків). – 1920.
242. Вісті з Української Центральної Ради (Київ). – 1917.
243. Вперед (Екатеринослав). – 1918.
244. Время (Симферополь). – 1920.

245. Голос Махновца. Орган революционных повстанцев Украины (махновцев) (Харьков). – 1920.
246. Голос робітника (Катеринослав). – 1918.
247. Голос татар. Орган Мусульманского исполнительного комитета (Симферополь). – 1917.
248. Голос Юга (Елисаветград). – 1916.
249. Громадський голос (Львів). – 1934.
250. Державний Вісник (Київ). – 1918.
251. Дзвін. Вісник Олександрівського відділу Українського Національного Союзу (Олександрівськ). – 1919.
252. Діло (Львів). – 1918, 1925.
253. Дніпро. Соціалістична, політично-громадська газета (Херсон). – 1917, 1918.
254. Дніпрові хвилі. Літературний альманах (Катеринослав). – 1913.
255. Донецкий пролетарий. Орган Луганского комитета РСДРП (Луганск). – 1917.
256. Донецкий пролетарий. Орган областного комитета Донецкого и Криворожского бассейнов и Харьковского комитета РСДРП (Харьков). – 1917.
257. Донская Летопись (Вена – Белград). – 1924.
258. Жизнь народа (Алешки). – 1917.
259. Известия Александрийского уездного земства (Александрия). – 1917.
260. Известия Александровского комитета КПУ и уездного Военно-революционного комитета (Александровск). – 1920.
261. Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (Бердянск). – 1917.
262. Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета (Москва). – 1917, 1918.
263. Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов (Николаев). – 1917.

264. Известия Херсонского уездного земства (Херсон). – 1917.
265. Известия Юзовского уездного комитета и уездного комитета КП(б)У (Юзовка). – 1920.
266. Маленький одесский листок (Одесса). – 1917.
267. Народна воля (Київ). – 1918.
268. Народная жизнь. Екатеринославская земская газета (Екатеринослав). – 1917.
269. Наш степ. Українська народна громадсько-політична і літературна газета (Мелітополь). – 1918.
270. Наша боротьба (Екатеринослав). – 1917.
271. Наша справа. Орган Катеринославського комітету УСДРП (Катеринослав). – 1918.
272. Николаевский вестник (Николаев). – 1918.
273. Нова Рада (Київ). – 1918.
274. Новомосковская жизнь (Новомосковск). – 1917.
275. Одесские новости. Газета одесского городского самоуправления (Одесса). – 1917, 1918.
276. Одесский листок. Газета одесского городского самоуправления (Одесса). – 1917, 1918, 1919.
277. Повстанець. Орган Штабу Коша Українських повстанських вільнокозачих військ на Катеринославщині (Кам'янське). – 1919.
278. Правда. Орган ЦК и Петроградского комитета РСДРП(б) / Орган ЦК РКП(б) (Петроград – Москва). – 1917, 1918.
279. Приднепровский край (Екатеринослав). – 1918.
280. Пролетарская мысль (Киев). – 1917.
281. Путь к свободе. Ежедневная газета революционных повстанцев Украины (махновцев) (Екатеринослав). – 1919.
282. Республіканець. Орган штабу Республіканських військ Катеринославщини (Катеринослав). – 1919.
283. Речь (С.-Петербург). – 1914.

284. Рідний курінь. Видання Одеської української військової ради (Одеса). – 1917.
285. Робітнича газета. Орган ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії (Київ). – 1917.
286. Родной край (Херсон). – 1917, 1918.
287. Россия (Одесса). – 1919.
288. Селянська спілка. Видання Катеринославської губерніальної ради селянських депутатів (Катеринослав). – 1917.
289. Січ. Надпартійна демократична часопись українських організацій м. Олександрівська та його повіту (Олександрівськ). – 1918.
290. Славяносербский хлебороб (Луганск). – 1917.
291. Солдат и рабочий (Херсон). – 1917.
292. Степова Україна. Орган Миколаївської філії Центрального Інформаційного Бюро (Миколаїв). – 1919.
293. Сфатул Цэрий. Известия Верховного Краевого органа Бессарабии (Кишинев). – 1918.
294. Таврический голос. Ежедневная, беспартийная, прогрессивная газета (Симферополь). – 1920.
295. Трудовая газета (Николаев). – 1918.
296. Червоний прапор. Орган оргкомітету фракції незалежних УСДРП. – 1919.
297. Шлях. Газета Катеринославського губерніального земства (Катеринослав). – 1919.
298. Шлях до волі. Щоденна газета революційних повстанців України (махновців) (Катеринослав). – 1919.
299. Югобеженец (Одесса). – 1915.
300. Южная мысль (Одесса). – 1917.
301. Южная Русь (Одесса). – 1919.
302. Южные ведомости (Симферополь). – 1917.
303. Южный вестник (Одесса). – 1915.

II. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

304. Айсфельд А. Всероссийский союз русских немцев // Одесские немцы: Научно-популярное издание / Э.Г. Плесская-Зебольд. – Одесса: «ТЭС», 1999. – С. 347–356.
305. Айсфельд А. Немецкие колонисты Юга Украины в 1917–1918 гг. // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. Материалы украинско-германской научной конференции. Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. / Днепропетровский государственный университет, Геттингенский исследовательский центр. – Днепропетровск, 1996. – С. 125–133.
306. Айсфельд А. Политическая жизнь меннонитов России в 1917–1919 годах // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. / Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 2000. – С. 223–248.
307. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
308. Анкудинов Е.В. Социально-экономическая политика правительства генерала П.Н. Врангеля (апрель – ноябрь 1920 г.). Исторический очерк / Южно-Украинский педагогический университет им. К.Д. Ушинского. – Одесса, 1996. – 121 с.
309. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
310. Анулов А. Союзный десант на Украине // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 176–211.
311. Арбашев Н. Великая война и женщины русские. – М.: Типография Ф.Я. Пригорина, 1915. – 16 с.
312. Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1993. – 414 с.
313. Архиепископ Антоний. Чей должен быть Константинополь? – Таганрог: Типолитография А.Б. Тараховского, 1916. – 12 с.
314. Аршинов П. История махновского движения. – Берлин: Издание «Группы русских анархистов в Германии», 1923 (Запорожье: Дикое поле, 1995). – 248 с.

315. Багале́й Д.И. Колонизация Новороссийского края // Киевская старина. – 1889. – Т. 25, Кн. 4. – С. 27–55; Кн. 5–6. – С. 439–484; Т. 26, Кн. 7. – С. 110–148.
316. Багале́й Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М.: Изд. Общества истории и древностей российских, 1887. – Т. 1: История колонизации. – 614 с.
317. Багали́й Д.І. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Х.: Союз, 1920. – 111 с.
318. Багали́й Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків: ДВУ, 1928. – Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – 393 с.
319. Басара Г.Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка – К., 2003. – 20 с.
320. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К.: РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.
321. Бердяев Н.А. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. (Репринтное воспроизведение издания 1918 года). – М.: Философское общество СССР, 1990. – 240 с.
322. Белий Д.В. З історії просвітянського руху на Херсонщині 1917–1920 рр. Історичний нарис. – Херсон: Штрих, Персей, 2002. – 76 с.
323. Бикова Т. Коротка історія Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди (1918 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 103–156.
324. Бикова Т. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 13–40.

325. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1921 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 177–209.
326. Бикова Т. Суспільно-політичні процеси у Криму в 1917 р. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 60–81.
327. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 159–165.
328. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
329. Бойко А. «Потьомкінські села» – вигадка чи реальність // Україна. Наука і культура. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 202–205.
330. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. – К., 2000. – 308 с.
331. Бойко В. Визнання міськими думами влади Української Центральної Ради у листопаді – грудні 1917 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / В.Ф. Верстюк та ін. (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К., 2002. – С. 102–110.
332. Бойко О., Буравченков А. Український фронт у 1917 р. // Центральна Рада на тлі Української революції: Науково-теоретичні читання в Інституті історії НАН України. 16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 89–97.
333. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины 1860–1890 гг. – Черкасы: «Сіяч», 1993. – 256 с.
334. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 54–65.
335. Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 295 с.

336. Бочковський О. Вступ до націології / Центр громадянської просвіти. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.
337. Брицький П., Юрійчук Є. Шаблонний стереотип в історії. Штрихи до портрета командувача Лівобережного фронту УНР полковника Петра Болбочана // Пам'ять століть. – 2004. – № 5. – С. 30–71.
338. Бродель Ф. Что такое Франция. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – Кн. 1: Пространство и история. – 405 с.
339. Бруснянин В.В. Война, женщины и дети. – Петроград: Книгоиздательство «Млечный путь», 1917. – 129 с.
340. Булдаков В.П. Революционная «солдатизация» России и власть, 1917–1920 гг. // Взаимодействие государства и общества в контексте модернизации России. Конец XIX – начало XX вв.: Сборник научных статей. – Тамбов: Издательство Тамбовского университета, 2001. – С. 115–136.
341. Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм? // Націоналізм. Антологія / О. Проценко, В. Лісовий (упоряд.), Л. Білик (літ. ред.); Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 808–813.
342. Васковський Р.Ю., Голуб А.І. Ісаак Мазепа в політичному житті Катеринославщини доби українських визвольних змагань // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1998. – С. 139–144.
343. Ващенко В.П. Роль Півдня України в процесі інтеграції економіки українських земель в дореформений період // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2002. – Вип. 12. – С. 155–163.
344. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Інститут історії партії при ЦК Компартії України; Редкол. І.Ф. Курас (відпов. ред.). – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – 632 с.

345. Верига В. Листопадовий рейд. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1995. – 190 с.
346. Верменич Я. Радянські моделі адміністративно-територіального устрою України (1917–1932 рр.) // Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 3–14.
347. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
348. Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті Української революції // Український історик. – 1999. – № 2–4. – С. 14–29.
349. Верстюк В. Передмова // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 5–36.
350. Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2000. – Вип. 3. – С. 115–116.
351. Верстюк В. Чи на війні як на війні? // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2000. – Вип. 4. – С. 52–67.
352. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.
353. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1997. – 341 с.
354. Викторов А. Миролубие русских и злоба немцев. – К.: Типография «Прогресс», 1914. – 32 с.
355. Винар Л. Зв'язки Н. Махна з армією УНР (1918–1920) // Розбудова держави (Монреаль). – 1953. – № 3. – С. 15–18.
356. Винар Л. Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917–1918) // Розбудова держави (Монреаль). – 1953. – № 2. – С. 14–20.
357. Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990). – Ч. I. – 348 с.

358. Винниченко В. Відродження нації. – Відень; Київ, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990). – Ч. II. – 328 с.
359. Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990). – Ч. III – 542 с.
360. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920 // Український історик. – 1967. – № 3–4. – С. 5–60.
361. Вінцковський Т.С. Деякі особливості українського національно-визвольного руху в Херсонській губернії напередодні та після Лютневої революції // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – Вип. 12. – С. 189–193.
362. Вінцковський Т.С. Діяльність місцевих органів влади УНР на Херсонщині навесні 1918 року // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 154–159.
363. Вінцковський Т.С. Діяльність Одеської української морської ради // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вип. 7. – С. 100–106.
364. Вінцковський Т.С. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Дрогобич: Б.в., 2002. – 169 с.
365. Вінцковський Т.С. Польські партії та об'єднання в Одесі періоду Центральної Ради // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2003. – Вип. 14. – С. 150–161.
366. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Перліт продакшн, 1994. – 252 с.

367. Воронин Е. Русская дипломатия в Первой мировой войне: начало и итоги // Первая мировая война и участие в ней России (1914–1918): Материалы научной конференции. – М., 1997. – Ч. 1. – С. 6–12.
368. Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1995. – 22 с.
369. Г.В. Женщина-доброволец. – Одесса: Типография Общества «Русская Речь», 1916. – 32 с.
370. Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 152–156.
371. Гаврюшенко Є.Ю., Снегірьов В.В. Українська державність у проекції громадянської війни (1918 року) // Вісник Східноукраїнського державного університету. Науковий журнал. – 1998. – № 2. – С. 35–41.
372. Гайдай О.М. Миколаївське українське товариство «Просвіта» в боротьбі за розвиток української освіти на початку ХХ століття // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 145–154.
373. Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К.: Наукова думка, 1987. – 440 с.
374. Гарчев П.И. Национальные партии и движения в Крыму в 1917–1920 гг. // «Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы». Научно-практическая конференция (Симферополь, 1996). Материалы / В.И. Королев и др. (ред.); Институт истории Украины, Крымский гос. индустриально-пед. институт. – Симферополь, 1996. – С. 27–29.
375. Гатчисон Д. Культурний і політичний націоналізм // Націоналізм. Антологія / О. Проценко, В. Лісовий (упоряд.), Л. Білик (літ. ред.); Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 660–662.

376. Гвоздик В.С. Відродження військових традицій запорозького козацтва на Півдні України в 1917 р. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – С. 221–223.
377. Гвоздик В.С. Участь українського селянства Півдня України у політичній боротьбі (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 152–160.
378. Гвоздик В.С. Формування партійно-політичних сил на Півдні України (березень – серпень 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVIII. – С. 102–117.
379. Гелнер Е. Нації та націоналізм // Націоналізм. Антологія / О. Проценко, В. Лісовий (упоряд.), Л. Білик (літ. ред.); Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 292–310.
380. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914. – К.: Критика, 1999. – 382 с.
381. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за Світової війни // Український археографічний вісник. Видає Археографічна комісія Української академії наук. – К., 1926. – Т. 1. – С. 271–354.
382. Гірняк Н. Полк. Василь Вишиваний. – Вінніпег: Микитюк, 1956. – 70 с.
383. Гнойовий І. Чи «батько» Нестір Махно – український національний герой // Тризуб (Париж). – 1966. – Ч. 38. – С. 9–14.
384. Гобсбаум Е. Век революции 1789–1848. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2001. – 480 с.
385. Годземба С. Беглые мысли о немецком засилии. – К.: Б.и., 1915. – 63 с.
386. Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.

387. Голуб А.И. «Украинский вопрос» в «белом» Крыму: поиски путей решения // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Материалы Международной научной конференции. – Симферополь: «Крымский архив», 1995. – С. 25–27.
388. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918 рр.: Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
389. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин в час революції. – Відень: «Гамойн», 1921. – 80 с.
390. Гонтар О.В. Українська проблема за часів Центральної Ради: співвідношення центру і регіонів // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 40–51.
391. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 47–57.
392. Горак В. Повстанець чи бандит? Трагедія отамана Григор'єва // Вітчизна. – 1992. – № 11. – С. 124–132.
393. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження. – Фастів: Поліграфіст, 1998. – 224 с.
394. Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917–1944 рр. – Херсон: ОЛДІ–ПЛЮС, 2003. – 340 с.
395. Гордиенко М. Капитализм и русская культура на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 22–28.
396. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 703 с.
397. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. – М.: АИРО–XX, 1997. – 200 с.

398. Грицак Я. Двадцять дві України // Критика. – К., 2002. – Ч. 4 (54). – С. 3–6.
399. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
400. Грицак Я. Українська революція: нові інтерпретації // Україна модерна / За ред. В. Верстюка та ін. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, 1999. – С. 254–269.
401. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Т-во «Петро Барський», 1918. – 576 с.
402. Грушевський М.С. На порозі нової України: Гадки і мрії (Репринтне видання 1918 р.). – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.
403. Грушевський М.С. Нові перспективи // На порозі Нової України: Гадки і мрії (Репринтне видання 1918 р.). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 19–25.
404. Грушевський М.С. Орієнтація Чорноморська // На порозі Нової України: Гадки і мрії (Репринтне видання 1918 р.). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 16–19.
405. Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 110–115. – Т. 28–29. – С. 54–68.
406. Губа П. Преса про освітньо-культурне відродження України в період Української Держави (1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С. 146–156.
407. Гуковський О. Французька інтервенція на Україні. – Харків: «Пролетарій», 1929. – 63 с.
408. Гуржій О.І. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII – XVIII ст. // Історія України: Курс лекцій: У 2 кн.: Навчальний посібник для студ. вузів / Авт. кол.: Л.Г. Мельник (керівник) та ін. – К.: Либідь, 1991. – Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця XIX століття. – С. 260–283.

409. Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1967. – 53 с.
410. Гуслистый К.Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (Период феодализма). – К.: КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1963. – 148 с.
411. Дате У. «Українське питання» у публіцистичних статтях Рудольфа Ойкена в часи Першої світової війни // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 117–125.
412. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
413. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 68–78; 2004. – № 1. – С. 43–52.
414. Долуцкий И.И. Отечественная история. XX век. – М.: Мнемозина, 1994. – Ч. I. – 448 с.
415. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим і цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.
416. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. – Т. I. – Ужгород, 1932 (Нью-Йорк: Видавнича Корпорація Булава, 1954). – 437 с.
417. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К.: Темпора, 2002. – 352 с.
418. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 428–482.

419. Драгоманов М.П. «Передне слово». [До «Громади» 1878 р.] // Вибране ...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К.: Либідь, 1991. – С. 276–326.
420. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 214 с.
421. Дубровський В. Батько Нестор Махно – український національний герой // Чорноморський збірник (Гарфілд). – 1945. – Т. VI. – С. 7–19.
422. Дьячков В.Л., Протасов Л.Г. Великая война и общественное сознание: превратности индокринации и восприятия // Россия и Первая мировая война: Материалы международного научного colloquium / Н.Н. Смирнов и др. (отв. ред.); Санкт-Петербургский филиал Института российской истории РАН, Европейский ун-т в С.-Петербурге. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – С. 58–67.
423. Елагин В.Е. Националистические иллюзии крымских татар и революционные годы // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). – Казань: Татарское книжное издательство, 1992. – С. 74–117.
424. Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 41–63; № 2. – С. 28–49.
425. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. – К.: Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 1993. – 128 с.
426. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. – Одесса: Издание автора, 1922. – Ч. 1. – 99 с.
427. Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии. – Б.м.: Б.и., 1916. – 75 с.
428. Заставний Ф.Д. Географія України: У 2 кн.: навчальний посібник. – Львів: Світ, 1994. – Кн. 1. – 472 с.

429. Захаров Н.А. Наше стремление к Босфору и Дарданеллам и противодействие ему западных держав. – Пг.: Издание юридического книжного магазина, 1916. – 30 с.
430. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, Національна академія внутрішніх справ. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.
431. Захарченко П. Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 46 с.
432. Іванець А. III Універсал Центральної Ради та кримські українці // Кримська світлиця. – 2000. – 24 листопада.
433. Іванець А.В. Українізація сухопутних військових частин у Криму (1917 р.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 53–62.
434. Ірчан М. Махно та махновці. – Кам'янець: Видання УСС, 1919. – 21 с.
435. Історія «Просвіти» Херсонщини / Всеукр. тов-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка; Херсон. обл. орг. – Київ; Херсон: Видавничий центр «Просвіта», 2002. – Т. 1. – 132 с.
436. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / Голов. ред. колегія: Тронько П.Т. (голова та ін.); Інститут історії АН УРСР. – К.: Голов. ред. Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. – 687 с.
437. Історія робітничого класу Української РСР. У 2 т. / АН УРСР. Інститут історії. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1 / Ред. кол.: Ф.Є. Лось відпов. ред. та інші. – 567 с.
438. Історія України (керівник авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
439. Історія України: нове бачення: У 2 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Україна, 1996. – Т. 2. – 494 с.

440. К вопросу о немецком землевладении // Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1916. – № 23–24. – С. 563–564.
441. Карр Э. История Советской России. – М.: Прогресс, 1990. – Кн. 1: Большевицкая революция 1917–1923. – 768 с.
442. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719 – 1859 гг.). – М.: Наука, 1976. – 307 с.
443. Кавун М. Шляхи розвитку міст Півдня України кінця XVIII – першої половини XIX ст. (На матеріалах Катеринослава) // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.Л. Пойди / В.В. Іваненко (відп. ред.); Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 79–85.
444. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): Монографія. – К.: ТОВ «Олан», 2003. – 608 с.
445. Каппелер А. Формування української нації в Російській імперії XIX ст. на тлі націотворчих процесів в Європі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу. – Львів, 1995. – С. 76–80.
446. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.
447. Кеннет М. Тлумачення націоналізму // Націоналізм. Антологія / О. Проценко, В. Лісовий (упоряд.), Л. Білик (літ. ред.); Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 326–329.
448. Кин Д. Деникинщина. – Л.: Прибой, 1927. – 273 с.
449. Кирьянов Ю.И. Крестьянство степной Украины в годы Первой мировой войны (1914–1916 гг.) // Особенности аграрного строя России в период

- империализма: Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. – М.: Издательство АН СССР, 1962. – С. 223–253.
450. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917 гг.). – М.: Наука, 1971. – 307 с.
451. Киселёв И.И., Корелин А.В., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) // Вопросы истории СССР. – 1990. – № 4. – С. 71–87.
452. Ковалевський М. Анархісти // Енциклопедія українознавства (Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.). – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – Т. 1. – С. 42–43.
453. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.
454. Ковальова Н.А. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 112–117.
455. Козельський Б.В. Шлях зрадництва та авантюр (Петлюрівське повстанство). – Харків: Держвидав України, 1927. – 235 с.
456. Комаренко О.Ю. Війська країн Антанти на Півдні України в 1918–1919 рр. (за матеріалами архіву Гуверівського Інституту війни, революції і миру Стенфордського університету США) // Питання нової та новітньої історії: Міжвідом. наук. зб. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 80–90.
457. Коннор В. Коли сформувалася нація? // Націоналізм. Антологія / О. Проценко, В. Лісовий (упоряд.), Л. Білик (літ. ред.); Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 529–537.

458. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1965. – 535 с.
459. Королев В.И. Бунт на колєнях (Политические партии в Таврической губернии. 1905–1907 гг.). – Симферополь: Таврия, 1993. – 71 с.
460. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. 1905–1917. – Симферополь: Таврия, 1993. – 42 с.
461. Королев В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). – Симферополь: Таврия, 1994. – 85 с.
462. Котляр Ю.В. Антибільшовицькі повстання національного типу на Одещині в 1919 р. // Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ – ХХ ст. Зб. наукових праць ІІІ Регіональної наукової конференції 14–15 вересня 2000 р. – Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗДТУ, 2000. – С. 64–66.
463. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України: 1917–1925. – Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2003. – 200 с.
464. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська та Баштанська республіки (1919–1920 рр.). – Миколаїв: Б.в., 1999. – 118 с.
465. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – Одеса: ТОВ Від, 2004. – 353 с.
466. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997. – 432 с.
467. Кривоший Г.Ф. (Турченко Г.Ф.) Національні меншини і Українська революція // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 159–188.
468. Кривоший Г.Ф. (Турченко Г.Ф.) Ставлення єврейської національної громади до проголошення незалежності УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 5. – С. 120–125.

469. Кройтор В. Бессарабська проблема в українсько-румунських політичних відносинах 1917–1918 рр. // Історія в школі. – 2001. – № 1 – С. 4–8.
470. Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 – березень 1920 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / НАН України, Інститут історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 155–161.
471. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в Степной Украине в годы гражданской войны. – Ленинград: Прибой, Б.г. – 227 с.
472. Кузьменко В.Б. Український культурно-національний рух в 90-х роках ХІХ ст. (на матеріалах Півдня України): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – 19 с.
473. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
474. Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – 314 с.
475. Курас І. Держава повинна бути унітарною // Дзеркало тижня. – 1999. – № 4.
476. Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Ілюзія й практика національного нігілізму: погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку // Пам'ять століть. – 2000. – № 6. – С. 60–77.
477. Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2001. – 246 с.
478. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння. 1870–1990-ті роки. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
479. Кучеренко А.А. Діяльність «Просвіт» Півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху на початку ХХ ст. // Південний архів: Збірник

- наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – Вип. 8. – С. 86–95.
480. Кучменко Е.М. Історія реформування освіти в Україні за доби Гетьманату Павла Скоропадського // Магістеріум. – К., 2001. – Вип. 7: Історичні студії. – С. 21–26.
481. Лаврив П. Донецко-Криворожская республика: правда и вымысел // Голос Украины. – 1993. – 12 июня.
482. Лаврив П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1996. – 205 с.
483. Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – С. 84–110.
484. Ластовський В., Демартіно А. Ідеологічна, організаційна, та соціальна основи повстанського руху 1920-х років в Україні // Генеза. Науковий та громадсько-політичний журнал. – К.: Генеза, 2005. – № 1. – С. 50–57.
485. Ленин В.И. IX Всероссийский съезд Советов 23–38 декабря 1921 г. О внутренней и внешней политике республики. Из отчета ВЦИК и СНК 23 декабря // Ленин об Украине. – К.: Политиздат Украины, 1978. – Ч. II: 1917–1922. – С. 451–461.
486. Ленін В.І Г.Е. Зінов'єву 24 квітня 1921 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 52. – С. 165–167.
487. Ленін В.І. Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії 15 жовтня 1920 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 41. – С. 344–348.
488. Ленін В.І. VIII з'їзд РКП(б) 18–23 березня 1919 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 38. – С. 123–209.

489. Ленін В.І. ІХ з'їзд РКП(б) 29 березня – 5 квітня 1920 р. Промова про господарське будівництво 31 березня // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 40. – С. 255–261.
490. Ленін В.І. ХІ з'їзд РКП(б) 27 березня – 2 квітня 1922 р. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня 1922 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 45. – С. 65–109.
491. Ленін В.І. ІІІ Комуністичний Інтернаціонал // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 38. – С. 224–225.
492. Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним 28 грудня 1919 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 40. – С. 39–45.
493. Ленін В.І. П.М. Жарку. Грудень 1918 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 50. – С. 231–232.
494. Ленін В.І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 38. – С. 300–305.
495. Ленін В.І. Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 39. – С. 313–316.
496. Ленін В.І. Телеграма В.О. Антонову-Овсієнку 22 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 50. – С. 286–287.

497. Ленін В.І. Телеграма Головкомові І.І. Вацетісу 29 листопада 1918 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 37. – С. 224.
498. Ленін В.І. Телеграма М.А. Муравйову 14 лютого 1918 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 50. – С. 41.
499. Ленін В.І. Телеграма Х.Г. Раковському 15 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 50. – С. 381–382.
500. Ленін В.І. Три промови на Красній Площі 1 травня 1919 р. Хронікерські записи // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 38. – С. 313–316.
501. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Софія, 1992. – 270 с.
502. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія: Б.в., 1995. – 471 с.
503. Липинський В. Хам і Яфет. З приводу 10-х роковин 16/29 квітня 1918 року. – Львів: Б.в., 1928. – 30 с.
504. Лисенко О.В. Проблеми взаєностосунків між західними і східними українцями під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – С. 40–44.
505. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Передне слово» до «Громади» Михайла Драгоманова // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 349–374.
506. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 145–171.
507. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 1–27.

508. Лотоцький О. Симон Петлюра як політик і державний муж. – Париж; Лондон, 1951. – 76 с.
509. Лупандін О.І. Питання про кримську автономію в 1918 р. // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 68–75.
510. Лупандін О.І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 40 с. (Серія: Історичні зошити).
511. Любовець О. Українські політичні партії в 1917 р.: чисельність, соціальний склад, регіональний вплив // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 63–73.
512. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. – Б.м.: Прометей, 1950. – Ч. I. – 210 с.
513. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. – Б.м.: Прометей, 1951. – Ч. II. – 245 с.
514. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. – Б.м.: Прометей, 1951. – Ч. III. – 223 с.
515. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. (Що діється на Україні і з Україною). – Б.м.: Пролог, 1967. – 303 с.
516. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1971. – 251 с.
517. Макієнко О.А. В.І. Кедровський про Херсон 1917 року (Маловідоме джерело з історії революційних подій на Херсонщині) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – Вип. XII. – С. 88–110.
518. Маланюк Є. Малоросійство // Книга спостережень. – Торонто; Онтаріо: Вид-во «Гомін України», 1966. – Т. 2.: Проза. – С. 229–246.

519. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Львівський державний ун-т ім. І. Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 268 с.
520. Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). – Берлин: Издательство С. Ефрон, 1925. – 397 с.
521. Маргулиес М. Год интервенции. – Берлин: Издательство З.И. Гржебина, 1923. – Кн. 1. – 320 с.
522. Матвієнко В.М. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 80–92.
523. Матвієнко В. Скориставшись нерішучістю Києва. Бессарабське питання у зовнішній політиці Української Народної Республіки // Політика і час. – 2002. – № 7. – С. 75–86.
524. Махно Н. Махновщина и ее вчерашние союзники-большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина»). – Париж: Библиотека махновца, 1928. – 62 с.
525. Махно Н. На чужбине. Записки и статьи 1923–1924 гг. / Подборка и предисловие А. Скирда. – Париж: Громада, 2004. – 228 с.
526. Мацузато Кимитака. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу // *Ab imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве.* – Казань: Центр исследования национализма и империи, 2004. – С. 427–458.
527. Мацузато Кимитака. Рецензия на «Валентина Шандра. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856. Функції, структура, архів. К., 2001» // *Ab imperio: Организация политического пространства и нации.* – Казань: Центр исследования национализма и империи. – 2002. – № 2. – С. 605–616.
528. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія // Новий шлях (Вінніпег). – 1959. – 18 грудня.

529. Мельник М. Українська держава 1917–1920 років у світлі міжнародного права // *Визвольний шлях*. – 1971. – Кн. 9. – С. 1015–1024.
530. Мисечко А.І. «Українська хата в Одесі» // *Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова*. – Одеса, 1998. – Вип. 7. – С. 95–100.
531. Мисечко А.І. До традиції святкування шевченкових днів в Одесі // *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 260–265.
532. Мисечко А.І. М.Ф. Комаров і Одеська «Просвіта» // *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 178–185.
533. Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Півдні України (1990–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / *Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова*. – Одеса, 1999. – 15 с.
534. Михайлов Б. Мелітополь. Природа. Археологія. Історія. – Запорозжє: *Дикое поле*, 2002. – 280 с.
535. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // *Український селянин: Зб. наук. праць*. – Черкаси: *Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького*, 2001. – Вип. 3. – С. 221–224.
536. Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Монографія. – К., Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2003. – 440 с.
537. Мицюк О.К. Аграрна політика. – Подєбради: Видавниче товариство при *Українській Господарській Академії*, 1925. – Т. 2: 1800–1925 рр. – 272 с.
538. Могиланский М. Прошлое и настоящее Новороссии (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию). – Одесса: Типография «Южно-Русского Просвет. Общества», 1919. – 35 с.

539. М-т. П. Українська військова делегація у Врангеля (На підставі автентичних документів) // Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1933. – Ч. 7–8. – С. 5–7.
540. Мусієнко В, Машевський О. Українізація органів державної влади в гетьманській державі Павла Скоропадського // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 38–40.
541. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К.: «Укр. письменник», 1994. – 414 с.
542. Немцы в России. – Екатеринослав: Типография С.И. Барановского, 1914. – 16 с.
543. Немцы России: Энциклопедия / В. Карев и др. (ред.). – М.: ЭРН, 1999. – Т. 1: А–И / А. Айсфельд и др. (ред.). – 832 с.
544. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження / Українське історичне товариство, Українська Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 43–54.
545. Октябрь на Николаевщине. Очерк по истории революции 1917–1920 гг. на Николаевщине. – Николаев: Издание окружной комиссии по празднованию 10-летия Октябрьской революции, 1927. – 86 с.
546. Орлицкий С.С. Южно-Русская республика (Из истории освободительного движения) // Исторический вестник: Историко-литературный журнал. – СПб., 1907. – Т. CVII. – С. 875–901.
547. Остапенко С. Економічна географія України. – К.: Всеукр. видав. кооп. союз, 1920. – 214 с.
548. Очерк взаимоотношений Вооруженных сил Юга России и французского Командования. – Екатеринодар: Б.и., 1919. – 43 с.
549. Очерки истории народного хозяйства Украинской ССР. – К.: Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.

550. Павленко В., Куціпак О. До питання про розвиток освіти в Херсонській губернії в 1890–1910 рр. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2002. – Вип. 9. – С. 54–58.
551. Павленко С. (Шелухін С.) Чи бути Чорноморській Німеччині? – Золотоноша: Тип. Лепского и Вурмана, 1913. – 102 с.
552. Пайпс Р. Русская революция. В 2 ч. – М.: Росспэн, 1994. – Ч. 2. – 584 с.
553. Пархоменко В.А. Військові формування Центральної Ради в Одесі у 1917–1918 рр. // Наукові праці. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1999. – Т. II: Історичні науки. – С. 39–43.
554. Пархоменко В.А. Українські військові формування Директорії УНР на Півдні України у грудні 1918 р. // Актуальні проблеми історії та культури України: Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 55-м роковинам розгрому фашизму та 135-річчю з дня заснування Одеського держуніверситету: В 2 ч. / Л.І. Семко (ред.); Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова; Миколаївський навчально-науковий центр. – Миколаїв: Тетра; Одеса: МННЦ ОДУ ім. І.І. Мечникова, 2000. – Ч. II. – С. 127–131.
555. Пархоменко В.А. Українські військові формування П. Скоропадського на Півдні України у 1918 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 98–102.
556. Пархоменко В.А. Українські національні військові формування на Півдні України у 1917 – на початку 1919 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2000. – 19 с.
557. Пархоменко В.А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. // Наукові праці. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998. – Т. I: Історичні науки. – С. 44–48.
558. Пархоменко В.А. Формування гетьманських військових частин в Одесі у 1918 році // Наукові праці. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – Т. 5: Історичні науки. – С. 66–69.

559. Перепадя В. Вплив Німеччини на реалізацію політики уряду П. Скоропадського щодо Криму (За німецькими документами) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVIII. – С. 142–146.
560. Перепадя В.В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 1. – С. 128–139.
561. Перепадя В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр.: соціоісторичний аналіз. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 144 с.
562. Першак Д.А. Про виділення Донбасу в єдиний адміністративно-економічний район (1919–1920 рр.) // Наукові праці з історії КІРС. Міжвідомчий науковий збірник – К.: Видавництво Київського університету, 1967. – Вип. 19: Більшовицькі організації Донецько-Криворізького басейну в боротьбі за встановлення Радянської влади. – С. 109–117.
563. Петров В.И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. – М.: Наука, 1988. – 207 с.
564. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI – XVIII ст. / Донецкий государственный университет. – К., 1988. – 134 с.
565. Пирко В. Заселення степової України в XVI – XVIII ст. / Донецький державний університет. Донецьке відділення Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк, 1998. – 124 с.
566. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції (Запоріжжя – Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Ч. 1. – 152 с.
567. Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі (Відбиток з «Наукових Записок» УВУ, Ч. 7, 1963 р.). – Мюнхен: Б.в., 1965. – 137 с.

568. Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период Первой мировой войны (1914 – март 1918 гг.). – Екатеринбург: УрО РАН, 2000. – 415 с.
569. Присяжнюк Ю. «Праця» як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянщини) // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака та ін. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001. – Ч. 6. – С. 47–58.
570. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – 256 с.
571. Раковский М.Е. Выбор исторического пути. Юг Украины в 1917–1920 годах (концептуально-исторический подход) // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1995. – Вип. 1. – С. 231–240.
572. Раковский Х. Красная Армия и борьба с бандитизмом. – Харьков: Б.и., 1921. – 29 с.
573. Рафес М. Два года революции на Украине. (Эволюция и раскол «Бунда»). – М.: Государственное издательство, 1920. – 168 с.
574. Ревегук В.Я. До питання про створення Донецько-Криворізької республіки // Питання історії СРСР: Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. – Харків: Видавництво при Харківському державному університеті, 1974. – Вип. 17. – С. 26–33.
575. Реєнт О.П. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії. – К.: Генеза, 2006. – 156 с.
576. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни. 1917–1920 рр. / НАН України, Інститут історії України. – К., 1996. – 265 с.
577. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.

578. Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм. Антологія / О. Проценко, В. Лісовий (упоряд.), Л. Білик (літ. ред.); Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 107–120.
579. Різників З. З історії У.В.К. в Новомосковському повіті // Українське козацтво. – 1978. – Ч. 1–2 (46–47). – С. 31.
580. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
581. Рудницький С. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. – С. 210–270.
582. Садовський В. Нарис економічної географії України. – К.: Друкарь, 1919. – 143 с.
583. Свердлов Я.М. Выступление в прениях по вопросу о проекте Конституции УССР 4 марта 1919 г. // Избр. произведения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. – Т. 3. – С. 189.
584. Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922). – Харків: Основа, 1995. – 400 с.
585. Сергеев И.И. Мирное завоевание России немцами (доклад, прочитанный на чрезвычайном общем собрании членов «Общества 1914 года» 13 марта 1915 года). – Петроград: Типолитография Н.И. Евстифеева, 1917. – 68 с.
586. Сергійчук В. Центральна Рада і Чорноморський флот // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції. 20 березня 1997 р. / НАН України, Інститут історії України – К., 1997. – Ч. II. – С. 379–385.
587. Середа М. Отаманщина. Отаман Божко // Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1930. – Ч. 1. – С. 10–12.
588. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К.: Темпора, 2004. – 414 с.

589. Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 54–57.
590. Сікач І.В. Вплив подій 1919 року на формування політико-правових поглядів Богдана Кістяківського // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2002. – Вип. 7: Зовнішня політика та дипломатія: теорія, історія, практика. – С. 396–405.
591. Сінкевич Є.Г., Кузовова Н.М. Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890–1917 рр. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ТОВ «Айлант», 2001. – Вип. 6. – С. 85–89.
592. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – К.: Державне видавництво України, 1927. – Т. II. – 278 с.
593. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англійської. – К.: «К.І.С.», 2004. – 170 с.
594. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
595. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
596. Соборність України. У 2 кн. / І.Л. Гошуляк, І.І. Дробот, В.В. Кривошея та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: Бібліотека українця, 2000. – Кн. 1: Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – 148 с.
597. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
598. Соловей Д. Голгота України. (Репринтне видання). – Дрогобич: ВФ «Відродження», 1993. – Ч. 1: Московсько-большевицький окупаційний терор в УСССР між першою і другою світовою війною. – 289 с.
599. Сталін Й.В. Марксизм і національне питання // Твори. Переклад з російського видання, схвалений комісією ЦК КП(б)У. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – Т. 2. – С. 284–358.

600. Стахів М. Третя советська республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924. – Нью-Йорк: Narodna Volya, 1968. – 244 с.
601. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон: Б.в., 1962. – Т. I. – 272 с.
602. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон: Б.в., 1962. – Т. II. – 432 с.
603. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон: Б.в., 1962. – Т. V. – 248 с.
604. Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. – Тернопіль: Б.в., 1992. – Кн. I. – 171 с.
605. Стопчак М.В. Причини та наслідки повстання проти гетьмана П. Скоропадського в оцінці української історіографії державницького напрямку // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – Серія «Історія, економіка, філософія». – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 442–458.
606. Стрельський Г. Секретна місія П. Мілюкова // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 103–105.
607. Субтельный О. Украина: История. – К.: Либідь, 1994. – 736 с.
608. Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала *Ab Imperio*) / Под. ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова и др. – Казань: Центр исследования национализма и империи, 2004. – С. 163–196.
609. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М.: Наука, 1966. – 455 с.
610. Табачник Д. Українська Держава і Біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. – № 7. – С. 59–67; № 8. – С. 67–74.

611. Тельберг Г.Г. Россия и проливы (Русская политика и вопрос о Босфоре и Дарданеллах). – Томск: Б. и., 1915. – 19 с.
612. Терещенко Ю.І., Осташко Т.С. Український патріот з династії Габсбургів / Інститут історії України НАН України; Київський державний лінгвістичний університет; Кафедра історії України. – К., 1999. – 166 с.
613. Тимощук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 гг.). – Симферополь: Таврия, 1996. – 190 с.
614. Тимощук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія. – Харків: Видавництво Університету внутрішніх справ, 2000. – 460 с.
615. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (травень 1917 – березень 1918 рр.). – Київ; Львів: Б.в., 1996. – 252 с.
616. Трубецкой Е.Н. Национальный вопрос. Константинополь и Святая София. (Публичная лекция). – М.: Б.и., 1915. – 32 с.
617. Тупиця О.Л. Інститут відповідачів на Катеринославщині у 1922–1924 роках: мовою документів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 258–265.
618. Туполев Б.М. «Серединная Европа» в экспансионистских планах германского империализма накануне и во время Первой мировой войны // Первая мировая война. Пролог XX века. – М.: Наука, 1998. – С. 106–121.
619. Турчанка Г. Дырэкторыя Українскай Народнай Рэспублікі і краіны Антанты // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 2. – люты. – С. 12–17.
620. Турченко Г.Ф. Вплив воєнно-стратегічної обстановки на Півдні України навесні – влітку 1919 року на зовнішньополітичний курс Радянської Росії // Історична пам'ять. – Полтава: АСМІ, 2004. – Вип. 1. – С. 52–72.
621. Турченко Г.Ф. Методи боротьби більшовицького режиму з повстанським рухом на Півдні України на початку 20-х років // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Національна Академія наук

України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2005. – Т. 11. – С. 187–208.

622. Турченко Г.Ф. Міжнародні аспекти інтеграції території південних губерній до складу України в 1918 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVIII. – С. 123–141.
623. Турченко Г.Ф. Національна політика генерала Врангеля у південноукраїнському регіоні // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – Вип. 14. – С. 48–63.
624. Турченко Г.Ф. Національний рух німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917–1918 рр.: проект «Крим-Таврія» // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 6–8 жовтня 2005 р.). – Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. – С. 169–173.
625. Турченко Г.Ф. Національні і територіальні тенденції в Україні напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 53–70.
626. Турченко Г.Ф. Одеська радянська республіка // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта 2004». – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – Т. 5: Історія України. – С. 63–64.
627. Турченко Г.Ф. Перша світова війна й Українська революція під кутом зору синергетики // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001. – Вип. XIII. – С. 70–91.
628. Турченко Г.Ф. Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки // Наукові праці історичного факультету

- Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 174–188.
629. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
630. Турченко Г.Ф. Південний регіон у складі Української Держави П. Скоропадського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004. – Вип. 9 / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – С. 49–63.
631. Турченко Г.Ф. Південноукраїнське селянство і крах денікінського фронту // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. 11. – С. 42–50.
632. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон в контексті національної політики уряду генерала Денікіна // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 56. – Т. 2. – С. 163–170.
633. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон в останній період Центральної Ради (лютий – квітень 1918 р.) // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. 12. – С. 41–47.
634. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон в системі адміністративно-територіального устрою України за часів денікінщини // Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва: Матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції, (м. Бахчисарай, 10–13 вересня 2004 р.) / За ред. О.В. Тимощука. – Сімферополь: ДіАйПі, 2005. – С. 301–307.
635. Турченко Г.Ф. Південь України і радянські плани європейської революції (перша половина 1919 р.) // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. 10. – С. 42–53.

636. Турченко Г.Ф. Південь України як історичний регіон // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 368–377.
637. Турченко Г.Ф. Політичне життя німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917–1918 рр.: проект «Крим-Таврида» // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – Вип. XV. – С. 101–111.
638. Турченко Г.Ф. Радянські державні утворення на Півдні України у 1918 р.: історіографічний аспект // Історико-правові проблеми автономізму та федералізму. Матеріали X Міжнародної історико-правової конференції (м. Севастополь, 22–24 вересня 2003 р.) / За ред. О.В. Тимощука. – Сімферополь: Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2004. – С. 166–169.
639. Турченко Г.Ф. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XIV. – С. 72–97.
640. Турченко Г.Ф. Спроба дезінтеграції України у 1917–1918 роках (на матеріалах Півдня України) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. XVI. – С. 146–164.
641. Турченко Г.Ф. Терор голодом на Півдні України у 1921–1923 рр. // Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – С. 149–155.
642. Турченко Ф.Г. Дві спроби дезінтеграції України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – Вип. VII. – С. 226–234.

643. Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф. (Турченко Г.Ф.) Магістралі і глухі кути Української революції // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 3–64.
644. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
645. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: ARC-Ukraine, 1996. – 793 с.
646. Українська державність у 1917–1919 рр.: Історико-генетичний аналіз / Ю.В. Павленко, Ю.О. Храмов; Центр досліджень науково-технічного потенціалу й історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України, Інститут гуманітарних досліджень Української академії наук національного прогресу. – К.: Манускрипт, 1995. – 262 с.
647. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / В. Адамський, Б. Андресюк, Є. Бистрицький та ін. (ред.). – К.: Політична думка, 1996. – 435 с.
648. Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – Відень; Київ: Б.в., 1920. – 86 с.
649. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. В 3 т. – К.: Політвидав України, 1970. – Т. 3. Українська РСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі, розгром Врангеля і петлюрівщини / Керівник редколегії Супруненко М.І. – 463 с.
650. Ушаков А.И., Федюк В.П. Белый Юг. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920. – М.: АИРО-XX, 1997. – 104 с.
651. Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ. – М., 1977. – 310 с.
652. Федоровский Ю.Р. О взаимоотношениях атамана Григорьева и батьки Махно в 1919 году // Вопросы истории. – 1998. – № 9. – С. 169–170.

653. Федунов В. Ставлення Рад і самоуправлінь Таврійської губернії до Центральної Ради та УНР // Історія: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців 26–29 серпня 1996 р. / Харківський державний університет, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 1996. – С. 73–77.
654. Феценко-Чопівський І. Економічна географія України. – Київ; Відень; Львів: Укр. акційне видавництво товариства «Земля», 1922. – 144 с.
655. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918–1921 гг. – Иерусалим: Лексикон, 1987. – 251 с.
656. Хміль І.В. Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 3–15.
657. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. / Український соціологічний ін-т. – Фототипічний передрук для студій. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 1. – 192 с.
658. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. / Український соціологічний ін-т. – Фототипічний передрук для студій. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 2. – 204 с.
659. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. / Український соціологічний ін-т. – Фототипічний передрук для студій. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 3. – 159 с.
660. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. / Український соціологічний ін-т. – Фототипічний передрук для студій. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 4. – 192 с.
661. Цимбал Л. Ми певні, що майбутнє за нами // «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка / В. Герман (упоряд., ред.); Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка. – К.: Просвіта, Веселка, 1998. – С. 360–365.

662. Чариковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений). – Б. м.: Б.и., 1923. – 335 с.
663. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / НАН України. Інститут історії України. – К., 1999. – 482 с.
664. Чмир С.Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XX століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 1. – С. 107–114.
665. Чоп В.М. Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху // І Запорожские Чтения «Еврейское Население Юга Украины». Доклады и сообщения. – Запорожье: ЭТТА–ПРЕСС, 1998. – С. 156–160.
666. Чоп В.М. Союз і змова: обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ (махновців) та УНР (вересень 1919 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 206–221.
667. Чоп В.М. Українське питання в ідеології махновського руху // Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції (Запоріжжя – Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Ч. 1. – С. 83–99.
668. Чорний Д. Взаємовплив чи асиміляція: українці та росіяни по містах Лівобережжя на початку XX ст. // Пам'ять століть. – 2004. – № 2. – С. 130–142.
669. Чорний Д. У тіні губернських центрів: тенденції розвитку міст української «глибинки» на початку XX ст. // Схід–Захід (Історико-культурологічний збірник). – Харків, 2004. – Вип. VI. – С. 69–70.
670. Чотири Універсали. Сторінки історії. – К.: Б.в., 1990. – 16 с.
671. Чумак В.М. Українізація у добу революції й визвольних змагань (1917–1920 рр.): формування концептуальних засад // Записки історичного

- факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 31–40.
672. Шацилло К.Ф. Забастовка рабочих Николаевского судостроительного завода «Наваль» в январе – феврале 1916 г.: Материалы к сессии. – М.: Б.и., 1959. – 16 с.
673. Швидько Г.К. М.С. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 110–115. – Т. 28–29. – С. 69.
674. Швидько Г.К. Н.М. Дорошенко і «Просвіти» на Катеринославщині // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 10. Історія та археологія. – С. 190–196.
675. Шевченко С.І. Становище німців на Єлисаветградщині у 1915–1917 роках // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. / Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 2000. – С. 127–135.
676. Шендрик Л.К., Горлач М.І. Профспілки України: З історії профспілкового руху на Україні. – К.: Б.в., 1965. – 47 с.
677. Шеремет В. Босфор, Россия и Турция в эпоху Первой мировой войны: По материалам военной разведки. – М.: Технолог. шк. бизнеса, 1995. – 288 с.
678. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття / Інститут історії України НАН України. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.
679. Шитюк М.М. Репресії на території Миколаївщини у 1921–1923 роках // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 266–270.
680. Шишко О.Г. До історії українського руху в Одесі: березень 1917 року // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2003. – Вип. 13. – С. 95–105.
681. Шкляев И.Н. Десантная операция Добровольческой армии по взятию Одессы в августе 1919 р. // Записки історичного факультету Одеського

- національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 186–189.
682. Шкляєв І.М. Розподіл сфер впливу в Одесі: інтервенти, Директорія, Добровольча армія (історико-краєзнавчий аспект) // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 65–70.
683. Шпорлюк Р. Імперія і нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
684. Щуровський В. Українські Січові Стрільці на Запоріжжю // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» (Львів). – 1929. – Річник VIII. – С. 40–44.
685. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен: Б.в., 1971. – 402 с.
686. Яблонський В.М. Від влади п'ятьох до диктатури одного: Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: Альтерпрес, 2001. – 160 с.
687. Яворський М. Революція на Україні в її головних етапах. – Харків: ДВУ, 1923. – 81 с.
688. Янковська О.В. Культурне життя в період визвольних змагань у контексті українізації (1917–1920 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 161–172.
689. Янковська О.В. Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 105–118.
690. Яременко О.І. Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського / Вінницький державний педагогічний ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Кафедра історії слов'янських народів. – Вінниця, 1998. – 39 с.

691. Яременко О.І. Південь України в період Гетьманату: квітень – грудень 1918 р. // Одесі – 200: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції 6–8 вересня 1994 р. – Одеса, 1994. – Ч. 1. – С. 69–71.
692. Яровий В. Використання національно-визвольних прагнень народів Східної Європи в реалізації стратегічних планів германського рейху за часів Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали Міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 р. / П.М. Чернега (відп. ред.); Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Кафедра історії слов'янських народів. – К., 1998. – С. 31–36.
693. Eisfeld A. Die Russland-Deutschen. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. – Munchen: Langen Muller, 1999. – Band 2. – 252 p.
694. Fleischhauer I. Die Deutschen im Zarenreich. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1991. – 356 p.
695. Gellner E. Nations and Nationalism. – Oxford: Blackwell Publishers, 1983. – 150 p.
696. German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Press, 1994. – 239 p.
697. Hoffmann J.H. The ukrainian adventure of the central powers. – Munich, 1962. – 576 p.
698. Kappeler A. Ukrainians and Germans in Southern Ukraine, 1870s to 1914 // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Press, 1994. – P. 45–68.
699. Mc. Kay J.P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurschip and Russian Industrialization. 1885–1913 / University of Chicago Press. – Chicago, London, 1970. – 456 p.
700. Procyk A. Russian nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during Civil War. – Edmonton, Toronto: Canadian Inst. of Ukr. Studies press, 1995. – 202 p.

701. Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et ia querra civile russe. 1917–1921. – Paris, 1985. – 467 p.
702. Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – Cembridge, 1977. – P. 271–304.
703. Volin (V. Eikhenbaum). The unknown revolution. – London: Freedom Press, 1955. – 756 p.
704. Wynn Ch. Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass – Dnepr bend in late imperial Russia, 1870–1905. – Prinston: Princeton University Press, 1992. – 289 p.